

MINOR WO. 13

23411

SHANKARACHARYA.

IN ORIGINAL SCRIPTURE.

PAPER 100-00

ASHTAKAR & CO. 100-00

R.66x6x
15 F 25

23411

23411

Works of Shankaracharya.

In Original Sanskrit.

Vol IV.

MINOR WORKS.

—:0:—
श्रीशंकराचार्यविरचितग्रंथसंग्रहः ।

प्रकरणग्रंथाः ।

EDITED BY

Hari Raghunath Bhagavat. B. A.

रा. रा. हरि रघुनाथ भागवत

इत्यनेन संशोधिताः ।

शालिवाहनशकाब्दाः । १८४७

ASHTEKAR & CO. POONA.

1925.

PLACED ON THE SHELF
Date 6-9-95

SRI VENKATESWARA
CENTRAL LIBRARY &
RESEARCH CENTRE.
Acc. No. 23411
Date
TIRUPATI.

R 66, 6x
15 F 25

Published by Mr. H. R. Bhagavat, at 674
Sadashiva Peth, Poona City.

Printed by Mr L. B. Kokate, at his 'Hanuman' Press,
300 Sadashiva Peth, Poona City.

PREFACE.

This volume comprises the Minor Works of Shri Shankaracharya. Many of these minor works are from the pen of the great teacher, but no one can say definitely that all are. The excellent edition published by the Vanivilas Press of Srirangam contains a few works more *e. g.* वृत्तिहतापनीभाष्य प्रपंचसार, ललितानिशिती &c. These I have omitted thinking them to be not genuine. That edition contains numerous devotional Stotras also and many of these I thought it proper to omit, because, in my humble opinion, the language used and the purport conveyed do not show them to be Shri Shankara's * composition. This does not mean that the devotional stotras included by me in this volume are certainly all composed by Shri Shankara. I am unable to say any thing definite about the devotional stotras. As regards the Vedanta Stotras, I for one have no doubt and consider all of them to be Shri Shankara's sublime utterances.

With regard to other works, I think प्रबोधसुधावसनत्सुजातीयभाष्य and विष्णुसहस्रनामभाष्य form matter for co

---

* The date of Shri Shankara *i. e.* Shankaracharya as author of the three Bhashyas and the establisher of the first Shankaracharya-Mathas, is, according to the late Lokamath B. G. Tilak, 690--722 A. D.

troversy. Some may add सर्ववेदान्तसिद्धांतसारसंग्रह and उपदेशसाहस्री too to this list, but not I. Here I should like to mention a tradition about विष्णुसहस्रनामभाष्य. The tradition is current in South India that this was the first work written by Shri Shankara. When he wanted to begin writing his works he could not decide as to which he should take up first. On the first day he wrote a page or so of a certain work and on the next morning awoke to find that at night, The Unknown hand had effaced all the writing. So he began a second work only to find on the succeeding morning the same case with it. Then he began a third and so on till the turn came of विष्णुसहस्रनामभाष्य. This he found untouched on the next morning, and so, completed this work first of all.

The Vedanta Stotras of Shri Shankara form a special class of Vedanta literature and any one desirous of learning the tenets of Advaita Vedanta can do no better than read and ponder over these. These stotras have gained an unparalleled popularity. Verily, he who is accustomed to the muttering of these stotras every day enjoys moments at least of extacy. That the popularity is wide is borne out by the fact that some stotras are known under more than one name; *e. g.* चर्पटपंजरिका and द्वादशपंजरिका form मोहमुद्गर Other instances are—

अद्वैतपंचक = आत्मपंचक.

उपदेशपंचक = साधनपंचक.

विज्ञाननौका = स्वरूपानुसंधान.

दशश्लोकी = निर्वाणदशक = सिद्धांतबिंदु.

आत्मषट्क = निर्वाणषट्क = चिदानंदषट्क.

ब्रह्मानुचितन = आत्मचितन.

जीवन्मुक्तानंदलहरी = अनुभवानंदलहरी.

Here I must mention that some प्रकरणस i. e. small works are printed in some books as stotras.

I have little more to say. The desire to edit and publish the works of Shri Shankara in handy volumes entered my mind in 1911, I actually began in 1915 and in 1925 I am finishing the sacred task. Very few people have a knowledge of the mundane difficulties that troubled me during this period. That I have been able to finish this task is due to the workings of the Maya of the Almighty, or I may say, is due to the blessings of the world-teacher Shri Shankaracharya.

I conclude with expressing my gratefulness to all persons, who were, during this period, connected with me through this work either thickly or thinly, who encouraged me, sympathised with me and patiently awaited the completion.

Poona city.
24th November 1925. }

H. R. BHAGAVAT.

अनुक्रमणिका ।

विषयः ।

पृष्ठानि ।

१ अपरोक्षानुभूतिः	...	...	...	१- १२
२ आत्मबोधः	...	...	...	१३- १८
३ तत्त्वोपदेशः	...	...	...	१९- २६
४ प्रौढानुभूतिः	...	...	...	२७- २९
५ ब्रह्मज्ञानावलीमाला	...	...	...	३०- ३१
६ लघुवाक्यवृत्तिः	...	...	...	३२- ३३
७ वाक्यवृत्तिः	...	...	...	३४- ३८
८ सदाचारानुसंधानम्	...	...	...	३९- ४३
९ स्वात्मनिरूपणम्	...	...	...	४४- ५६
१० अद्वैतानुभूतिः	...	...	...	५७- ६३
११ दशश्लोकी	...	...	...	६४- ६५
१२ प्रबोधमुधाकरः	...	...	...	६६- ८८
१३ प्रश्नोत्तररत्नमालिका	...	...	...	८९- ९४
१४ ब्रह्मानुचितनम्	...	...	...	९५- ९७
१५ मोहमुद्गरः	...	...	...	९८-१००
१६ योगतारावली	...	...	...	१०१-१०५
१७ शतश्लोकी	...	...	...	१०६-१२२
१८ स्वात्मप्रकाशिका	...	...	...	१२३-१२९
१९ सर्ववेदान्तसिद्धांतसारसंग्रहः	...	...	...	१३०-२१८
२० विवेकचूडामणिः	...	...	...	२१९-२७१

विषयः ।

पृष्ठानि ।

२१ उपदेशसाहस्री ।	...	...	...	२७३-३५०
२२ वेदान्तस्तोत्राणि ।	...	...	...	३५१-३७३
प्रातःस्मरणम् । अद्वैतपंचकम् । आत्मषट्कम् । उपदेशपंचकम् । काशीपंचकम् । कौपीनपंचकम् । चर्पटपंजरिका । दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् । द्वादशपंजरिका । धन्याष्टकम् । निर्गुणमानसपूजा । निर्वाणमंजरी । परा पूजा । मनीषापंचकम् । विज्ञाननौका । षट्पदीस्तोत्रम् । हरिमीडेस्तोत्रम् ।				
२३ भक्तिस्तोत्राणि	...	...	...	३७४-४०२
२४ अनात्मश्रीविगर्हणप्रकरणम्	...	...	...	४०३-४०४
२५ आत्मानात्मविचारः	...	...	...	४०५-४१४
२६ जीवनमुक्तानंदलहरी	...	...	...	४१५-४१७
२७ वाक्यसुधा	...	...	...	४१८-४२१
२८ अध्यात्मपटलविवरणम्	...	...	...	४२२-४३५
२९ सनत्सुजातीयभाष्यम्	...	...	...	४३६-५०४
३० विष्णुसहस्रनामभाष्यम्	...	...	...	५०५-५८४

श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीता

उपदेशसाहस्री ।

—ॐ०—

(गद्यप्रबंधः प्रथमो भागः ।)

—❧❧—

शिष्यप्रतिबोधविधिप्रकरणम् ॥१॥

अथ मोक्षसाधनोपदेशविधिं व्याख्यास्यामो मुमुक्षूणां श्रद्धानानामर्थिनामर्थाय ॥१॥

तदिदं मोक्षसाधनं ज्ञानं साधनसाध्यादनित्यात्सर्वस्माद्विरक्ताय त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणाय प्रतिपन्नपरमहंसपारिव्रज्याय शमदमदयादियुक्ताय शास्त्रप्रसिद्धशिष्यगुणसंपन्नाय शुचये ब्राह्मणाय विधिवदुपसन्नाय शिष्याय जातिकर्मवृत्तविद्याभिजनैः परीक्षिताय ब्रूयात् पुनःपुनः यावदग्रहणं दृढीभवति ॥२॥

श्रुतिश्च—‘परीक्ष्य लोकान्...तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्—’ इति । दृढगृहीता हि विद्या आत्मनः श्रेयसे संतत्यै च भवति । विद्यासंततिश्च प्राप्यनुग्रहाय भवति, नौरिव नदीं तितीर्षोः । शास्त्रं च—‘यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यात् एतदेव ततो भूयः’ इति । अन्यथा च ज्ञानप्राप्त्यभावात्—‘आचार्यवान् पुरुषो वेद’, ‘आचार्याद्वैव विद्या विदिता’, ‘आचार्यः प्लावयिता तस्य सम्यग्ज्ञानं प्लव इहोच्यते’ इत्यादिश्रुतिभ्यः, ‘उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं’ इत्यादिस्मृतेश्च ॥३॥

शिष्यस्य ज्ञानाग्रहणं च लिंगैर्बुद्ध्या अग्रहणे हेतून् अधर्मलौकिकप्रमादनित्यानित्यविवेकविषयासंजातदृढपूर्वश्रुतत्वलोकचिन्तावेक्षणजात्याद्य-

भिमानादीन् तत्प्रतिपक्षैः श्रुतिस्मृतिविहितैः अपनयेत् अक्रोधादिभिरहिंसादिभिश्च यमैः ज्ञानाविरुद्धैश्च नियमैः ॥४॥

अमानित्वादिगुणं च ज्ञानोपायं सम्यक् ग्राहयेत् ॥५॥

आचार्यस्तु ऊहापोहग्रहणधारणशमदमदानुग्रहादिसंपन्नो लब्धागमो दृष्टादृष्टभोगेष्वनासक्तः त्यक्तसर्वकर्मसाधनो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितोऽभिन्नवृत्तो दंभदर्पकुहकशाठ्यमायामात्सर्यानृताहंकारममत्वादिदोषवर्जितः । केचलपरानुग्रहप्रयोजनो विद्योपयोगार्थी । पूर्वमुपदिशेत्—‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं,’ ‘यत्र नान्यत्पश्यति,’ ‘आत्मैवेदं सर्वम्,’ ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्,’ ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्याद्याः आत्मैक्यप्रतिपादनपराः श्रुतिः ॥६॥

उपदिश्य च ग्राहयेत् ब्रह्मणो लक्षणम्—‘य आत्माऽपहतपाप्मा,’ ‘यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म,’ ‘योऽशनायापिपासे,’ ‘नेति नेति,’ ‘अस्थूलमनणु,’ ‘स एष नेति,’ ‘अदृष्टं द्रष्टुं,’ ‘विज्ञानमानंदम्,’ ‘सत्यं ज्ञानमनंतम्,’ ‘अदृश्येऽनात्म्ये,’ ‘स वा एष महानज आत्मा,’ ‘अप्राणो ह्यमनाः,’ ‘सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः,’ ‘विज्ञानघन एव,’ ‘अनंतरमबाह्यम्,’ ‘अन्येदेव तद्विदितादयो अविदितात्,’ ‘आकाशो वै नाम’ इत्यादिश्रुतिभिः ॥७॥

स्मृतिभिश्च—‘न जायते म्रियते वा,’ ‘नादत्ते कस्यचित्पापम्,’ ‘यथाऽऽकाशस्थितो नित्यम्’ ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि,’ ‘न सत्तन्नासदुच्यते’ ‘अनादित्वान्निर्गुणत्वात्’ ‘समं सर्वेषु भूतेषु’ ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः’ इत्यादिभिः श्रुत्युक्तलक्षणाविरुद्धाभिः परमात्मासंसारिविप्रतिपादनपरभिः तस्य सर्वेणानन्यत्वप्रतिपादनपरभिश्च ॥८॥

एवं श्रुतिस्मृतिभिः गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं संसारसागरादुत्तिष्ठुं पृच्छेत् कस्त्वमसि सोम्येति ॥९॥

स यदि ब्रूयात्— ब्राह्मणपुत्रः अदोन्वयः ब्रह्मचार्यासम्—गृहस्थो

वा, इदानीमस्मि परमहंसपरिवाद् संसारसागरात् जन्ममृत्युमहाग्राहात् उत्तिर्गुिरिति ॥१०॥

आचार्यो ब्रूयात्—इहैव तव सोम्य मृतस्य शरीरं वयोभिरद्यते मृद्भावं वापद्यते, तत्र कथं संसारसागरादुत्तर्तुमिच्छसीति । नहि नद्याः अवरे कूले भस्मीभूतो नद्याः पारं तरिष्यसीति ॥११॥

स यदि ब्रूयात्—अन्योऽहं शरीरात् । शरीरं तु जायते, म्रियते, वयोभिरद्यते, शस्त्राग्न्यादिभिश्च विनाश्यते, व्याध्यादिभिश्च प्रयुज्यते । तस्मिन् अहं स्वकृतधर्माधर्मवशात् पक्षी नीडमिव प्रविष्टः पुनःपुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशात् शरीरांतरं यास्यामि, पूर्वनीडविनाशे पक्षीव नीडांतरम् । एवमेवाहमनादौ संसारे देवमनुष्यतिर्यङ्गनिरयस्थानेषु पूर्वकर्मवशादुपात्तमुपात्तं शरीरं त्यजन् नवं नवं च । अन्यदुपाददानो, जन्ममरणप्रबंधचक्रे घटीयंत्रवत् स्वकर्मणा भ्राम्यमाणः, क्रमेणेदं शरीरमासाद्य, संसारचक्रभ्रमणात् अस्मान्निर्विण्णो, भगवंतमुपसन्नोऽस्मि संसारचक्रभ्रमणप्रशमाय । तस्मान्नित्य एवाहं शरीरादन्यः, शरीराणि आगच्छंत्यपगच्छंति च वासांसीव पुरुषस्येति ॥१२॥

आचार्यो ब्रूयात्—साध्ववादीः सम्यक्पश्यसि । कथं मृषाऽवादीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो वा, इदानीमस्मि परमहंसपरिवाडिति ॥१३॥

स यदि ब्रूयात्— भगवन्, कथमहं मृषाऽवादिषमिति ॥१४॥

तं प्रति ब्रूयादाचार्यः— यतरत्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं जात्यन्वयसंस्कारवर्जितरयात्मनः प्रायम्यज्ञासीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वय इत्यादिना वाक्येनेति ॥१५॥

स यदि पृच्छेत्—कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं, कथं वा अहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इति ॥१६॥

आचार्यो ब्रूयात्—शृणु सोम्य, यथेदं शरीरं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्य-

न्वयसंस्कारं, त्वं च जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः । इत्युक्त्वा तं स्मारयेत् स्मर्तु-
मर्हसि सोम्य, परमात्मानं सर्वात्मानं यथोक्तलक्षणं श्रावितोऽसि 'सदेव
सोम्येदम्' इत्यादिभिः श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च । लक्षणं च तस्य श्रुतिभिः
स्मृतिभिश्च ॥१७॥

लब्धपरमात्मलक्षणस्मृतये ब्रूयात्—योऽसावाकाशनामा नामरूपाभ्या-
मर्थान्तरभूतः, अशरीरः, अस्थूलादिलक्षणः, अपहतपाप्मत्वादिलक्षणश्च,
सर्वैः संसारधर्मैः अनागंधितः 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म,' 'य आत्मा सर्वान्तरः'
'अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता' नित्यविज्ञान-
स्वरूपः, अनन्तरः, अबाह्यः, विज्ञानघन एव, परिपूर्णः आकाशवत्, अनन्त-
शक्तिः, आत्मा सर्वस्य, अशनायादिवर्जितः, आविर्भावतिरोभाववर्जितश्च'
स्वात्मविलक्षणयोः नामरूपयोः जगद्बीजभूतयोः स्वात्मस्थयोः तत्त्वान्यत्वा-
भ्यामनिर्वचनीययोः स्वसंवेद्ययोः सद्भावमात्रेणाचित्यशक्तित्वाद्वयाकर्ता
अव्याकृतयोः ॥१८॥

ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे तस्मादेतस्मादात्मन
आकाशनामाकृती संवृत्ते । तच्चाकाशाख्यं भूतमनेन प्रकारेण परमात्मनः
संभूतं प्रसन्नादिव सलिलान्मलमिव फेनम् । न सलिलं न च सलिलाद-
त्यन्तामिन्नं फेनम् । सलिलव्यतिरेकेणादर्शनात् । सलिलं तु स्वच्छं अन्य-
त्फेनान्मलरूपात् । एवं परमात्मा नामरूपाभ्यामन्यः फेनस्थानीयाभ्यां,
शुद्धः प्रसन्नः तद्विलक्षणः । ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे
फेनस्थानीये आकाशनामाकृती संवृत्ते ॥१९॥

ततोऽपि स्थूलभावमापद्यमाने नामरूपे व्याक्रियमाणे वायुभावमाप-
द्येते, ततोऽप्यग्निभावं, अग्नेरब्भावं, ततः पृथ्वीभावं, इत्येवंक्रमेण पूर्वपूर्व-
भवस्योत्तरोत्तरानुप्रवेशेन पञ्च महाभूतानि पृथिव्यन्तान्युत्पन्नानि । ततः
पञ्चगुणविशिष्टा पृथ्वी । पृथ्व्याश्च पञ्चात्मक्यो ब्रीहियवाद्या ओषधयो
जायन्ते । ताभ्यो भक्षिताभ्यो लोहितं च शुक्रं च स्त्रीपुंसशरीरसंबन्धि

जायते । तदुभयमृतुकाले अविद्याप्रयुक्तकामखजनिर्मथनोद्धृतं मंत्रसंस्कृतं गर्भाशये निषिच्यते । तत्स्वयोनिरसानुप्रवेशेन विवर्धमानं गर्भीभूतं नवमे दशमे वा मासि संजायते ॥२०॥

तज्जातं लब्धनामाकृतिकं जातकर्मादिभिः मंत्रसंस्कृतं पुनः उपनयनसंस्कारयोगेण ब्रह्मचारिसंज्ञं भवति । तदेव शरीरं पत्नीसंयोगसंस्कारयोगेण गृहस्थसंज्ञं भवति । तदेव वनस्थसंस्कारेण तापससंज्ञं भवति । तदेव क्रियाविनिवृत्तिनिमित्तसंस्कारेण परित्रादसंज्ञं भवति । इत्येवं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरम् ॥२१॥

मनश्चेन्द्रियाणि च नामरूपात्मकान्येव 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥२२॥

कथं चाहं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्येतच्छृणु— योऽसौ नामरूपयोर्व्याकर्ता नामरूपधर्मविलक्षणः स एव नामरूपे व्याकुर्वन् सृष्ट्वेदं शरीरं स्वयं संस्कारधर्मवर्जितो नामरूपे इह प्रविष्टः अन्यैरदृष्टः स्वयं पश्यन् तथाऽश्रुतः शृण्वन्— अमतो मन्वानो—अविज्ञातो विज्ञानन् 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते' इति । अस्मिन्नर्थे श्रुतयः सहस्रशः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्', 'अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्', 'स एष इह प्रविष्टः', 'एष त आत्मा', 'स एतमेव सीमानं विदायैतया द्वारा प्रापद्यत', 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा', 'स्यं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्त्रो देवताः' इत्याद्याः ॥२३॥

स्मृतयोऽपि 'आत्मैव देवताः सर्वाः' 'नवद्वारे पुरे देही', 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', 'समं सर्वेषु भूतेषु', 'उपद्रष्टानुमंता च', 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः', 'अशरीरं शरीरेषु' इत्याद्याः । तस्मात् जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्त्वमिति सिद्धम् ॥२४॥

स यदि ब्रूयात्— अन्य एवाहमज्ञः सुखी दुःखी बद्धः संसारी—अन्योऽसौ मद्विलक्षणः असंसारी देवः, तमहं बल्युपहारनम-

स्कारादिभिः वर्णाश्रमकर्ममिश्वाराध्य संसारसागरादुत्तिर्धुरास्मि, कथमहं स एवेति ॥ २५ ॥

आचार्यो ब्रूयात्— 'नैवं सोम्य प्रतिपत्तुमर्हसि, प्रतिषिद्धत्वाद्भेद-
प्रतिपत्तेः' । कथं प्रतिषिद्धा भेदप्रतिपत्तिरित्यत आह— 'अन्योऽसाव-
न्योऽहमस्मीति न स वेद', 'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद',
'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्येवमाद्याः ॥ २६ ॥

एतां एव श्रुतयो भेदप्रतिपत्तेः संसारगमनं दर्शयन्ति ॥ २७ ॥

अभेदप्रतिपत्तेश्च मोक्षं दर्शयति सहस्रशः । 'स आत्मा तत्त्वमसि'
इति परमात्मभावं विधाय 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्युक्त्वा 'तस्य ताव-
देव चिरम्' इति मोक्षं दर्शयंत्यभेदविज्ञानादेव । सत्याभिसंधस्यातस्करस्येव
दाहाद्यभावदृष्टांतेन—संसाराभावं दर्शयन्ति भेददर्शनादसत्याभिसंधस्य
संसारगमनं दर्शयन्ति तस्करस्येव दाहादिदृष्टांतेन ॥ २८ ॥

'त इह व्याघ्रो वा' इत्यादिना च अभेददर्शनात् 'स स्वराद्
भवति' इत्युक्त्वा तद्विपरीतेन भेददर्शनेन संसारगमनं दर्शयन्ति—'अथ
येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवंति' इति प्रतिशाखम् ।
तस्मात् मृषैवैवमवादीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयः संसारी परमात्मविलक्षण
इति ॥ २९ ॥

तस्मात् प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य, भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य,
कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेः कर्मसाधनोपादानस्य परमात्माऽभेदप्रति-
पत्त्या प्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः । कर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां
परमात्माऽभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वात् । संसारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते तत्सा-
धनानि च यज्ञोपवीतादीनि । न परमात्मनोऽभेददर्शिनः । भेददर्शनमात्रेण
च ततोऽन्यत्वम् ॥ ३० ॥

यदि कर्माणि कर्तव्यानि न निवर्तयिषितानि कर्मसाधनासंबन्धिनः
कर्मनिमित्तजात्याश्रमाद्यसंबन्धिनश्च, परमात्मनश्च आत्मनैवाभेदप्रतिपत्तिं

नावक्ष्यत् 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादिभिर्निश्चितरूपैर्वाक्यैः, भेदप्रति-
पत्तिर्निदां च नाभ्यधास्यत् 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य', 'अनन्वागतं
पुण्येनानन्वागतं पापेन', 'अत्र स्तेनोऽस्तेनः' इत्यादिना ॥३१॥

कर्मासंबन्धिसवरूपत्वं कर्मनिमित्तवर्णाद्यसंबन्धरूपतां च नाभ्यधास्यत्
कर्माणि च कर्मसाधनानि च यज्ञोपवीतादीनि यद्यपरितित्याजयिषितानि ।
तस्मात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यं सुसुक्ष्मणा परमात्माऽभेददर्शनविरोधात् ।
आत्मा च पर एवेति प्रतिपत्तव्यो यथाश्रुत्युक्तलक्षणः ॥ ३२ ॥

स यदि ब्रूयात्— भगवन्, दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा
वेदना, अशनायादिनिमित्तं च प्रत्यक्षं दुःखं मम । परश्चायमात्मा, 'अय-
मात्माऽपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः' सर्वगंधर-
सवर्जितः श्रूयते सर्वश्रुतिषु स्मृतिषु च । कथं तद्विलक्षणः अनेकसं-
सारधर्मसंयुक्तः परमात्मानमात्मत्वेन च मां संसारिणं परमात्मत्वेन अग्नि-
मिव शीतत्वेन प्रतिपद्येय ? संसारी च सन् सर्वाभ्युदयनिःश्रेयससाधने
अधिकृतः, अभ्युदयनिःश्रेयससाधनानि कर्माणि तत्साधनानि च यज्ञोप-
वीतादीनि कथं परित्यजेयमिति ॥३३॥

तं प्रति ब्रूयात्— यदवोचो दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा
वेदनोपलभ्यते ममेति, तदसत् । कस्मात् ? दह्यमाने छिद्यमाने इव वृक्षे
उपलब्धुरुपलभ्यमाने कर्माणि शरीरे दाहच्छेदवेदनाया उपलभ्यमानत्वात्
दाहादिसमानाश्रयैव वेदना । यत्र हि दाहः छेदो वा क्रियते तत्रैव
व्यपदिशति दाहादिवेदनां लोकः, न वेदनां दाहाद्युपलब्धरीति । कथं ?
क्व ते वेदनेति पृष्ठः शिरसि मे वेदना उरसि उदरे इति वा यत्र दाहादि-
स्तत्रैव व्यपदिशति न तूपलब्धरीति । यद्युपलब्धरि वेदना स्यात् वेद-
नानिमित्तं वा दाहच्छेदादि वेदनाश्रयत्वेनोपदिशेद्दाहाद्याश्रयवत् ॥३४॥

स्वयं च नोपलभ्येत चक्षुर्गतरूपवत् । तस्मात् दाहच्छेदादि-
समानाश्रयत्वेन उपलभ्यमानत्वाद्दाहादिवत् कर्मभूतैव वेदना । भावरूप-

त्वाच्च साश्रया तंडुलपाकवत् । वेदनासमानाश्रय एव तत्संस्कारः । स्मृति-
समानकाल एवोपलभ्यमानत्वात् । वेदनाविषयः तन्निमित्तविषयश्च
द्वेषोऽपि संस्कारसमानाश्रय एव । तथा चोक्तम् 'रूपसंस्कारतुल्याऽऽधी
रागद्वेषौ भयं च यत ॥ गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभयः सदा' ३५

किमाश्रयाः पुनः रूपादिसंस्कारादय इति । उच्यते—यत्र कामादयः ।
क्व पुनस्ते कामादयः ? 'कामः संकल्पो विचिकित्सा' इत्यादिश्रुतेः बुद्धा-
वेव । तत्रेव रूपादिसंस्कारादयोऽपि 'कस्मिन्न रूपाणि प्रतिष्ठितानीति
हृदये' इति श्रुतेः । 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः', 'तीर्णो हि यदा सर्वान्
शोकान् हृदयस्य', 'असंगो ह्ययम्', 'तद्वा अस्यैतदतिच्छंदाः' इत्यादिश्रु-
तिभ्यः, 'अविकार्योऽयमुच्यते', 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' इत्यादिभ्यः,
इच्छाद्वेषादि च क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मो नात्मन इति स्मृतिभ्यश्च, कर्मस्थै-
वाशुद्धिः नात्मस्था इति ॥ ३६ ॥

अतो रूपादिसंस्काराद्यशुद्धिसंबन्धाभावात् न परस्मादात्मनो विलक्ष-
णस्त्वमिति प्रत्यक्षादिविरोधाभावात् युक्तं पर एवात्माऽहमिति प्रति-
पत्तुम्—'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि', 'एकधैवानुदष्टव्यम्', 'अहमेवाऽ-
धस्तात्', 'आत्मैवाऽधस्तात्', 'सर्वमात्मानं पश्येत्' 'यत्र त्वय सर्वमा-
त्मव', 'इदं सर्वं यदयमात्मा', 'स एषोऽकलः', 'अनंतरमबाह्यम्', 'सबा-
ह्याभ्यंतरो ह्यजः', 'ब्रह्मैवेदम्', 'एतया द्वारा प्रापद्यत', 'प्रज्ञानस्य नाम-
धेयानि', 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म', 'तस्माद्वा एतस्मात्' 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रा-
विशत्', 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी', 'अशरीरं शरीरेषु', 'न
जायते म्रियते', 'स्वप्नांतं जागरितांतम्', 'स म आत्मेति विद्यात्', 'यस्तु
सर्वाणि भूतानि', 'तदेजति तन्नैजति', 'वेनस्तत्पश्यन्', 'तदेवाग्निः', 'अहं
मनुरभवं सूर्यश्च', 'अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्', 'सदेव सोम्य',
'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ३७ ॥

स्मृतिभ्यश्च 'पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्य', 'आत्मैव देवताः',

‘नवद्वारे पुरे’, ‘समं सर्वेषु भूतेषु’, ‘विद्याविनयसंपन्ने’, ‘अविभक्तं विभक्तेषु’, ‘वासुदेवः सर्वम्’ इत्यादिभ्यः एक एवात्मा परं ब्रह्म सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति सिद्धम् ॥३८॥

स यदि ब्रूयात्—यदि भगवन्, ‘अनंतरोऽबाह्यः’ ‘सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः’ ‘कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव’ सैधवघनवदात्मा सर्वमूर्तिभेदवर्जितः आकाशवदेकरसः, तर्हि किमिदं दृश्यते वा साध्यं साधनं वा साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धं वादिशतविप्रतिपत्तिविषयं इति ॥३९॥

आचार्यो ब्रूयात्— अविद्याकृतमेतद्यदिदं दृश्यते श्रूयते वा, साध्यं साधनं साधकश्चेति परमार्थतस्त्वेक एवात्मा, अविद्यादृष्टेः अनेकवत् आभासते, तिमिरदृष्ट्या अनेकचंद्रवत् । ‘यत्र वा अन्यदिव स्यात्’, ‘यत्र हि द्वैतमिव भवति तादितर इतरं पश्यति’, ‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति’, ‘अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पं अथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति’, ‘वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्’, ‘अन्योऽसावन्योऽहम्’ इति भेददर्शननिंदोपपत्तेरविद्याकृतं द्वैतम् ‘एकमेवाऽद्वितीयम्’, ‘यत्र त्वरय’, ‘को मोहः कः शोकः’ इत्याद्येकत्वविधिश्रुतिभ्यश्चेति ॥४०॥

यद्येवं भगवन्, किमर्थं श्रुत्या साध्यसाधनादिभेद उच्यते उत्पत्तिः प्रलयश्चेति ? ॥४१॥

अत्रोच्यते— अविद्यावतः उपात्तशरीरादिभेदस्य इष्टानिष्टयोगिनमात्मानं मन्यमानस्य साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानतः इष्टप्राप्तिं चानिष्टपरिहारं चेच्छतः शनैस्तद्विषयमज्ञानं निवर्तयितुं शास्त्रं, न साध्यसाधनादिभेदं विधत्ते, अनिष्टरूपः संसारो हि स इति । तद्भेददृष्टिमेवाविद्यां संसारमूलमुन्मूलयति उत्पत्तिप्रलयाद्येकत्वोपपत्तिप्रदर्शनेन ॥४२॥

अविद्यायामुन्मूलितायां श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः ‘अनंतरमबाह्यम्’, ‘सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः’, ‘सैधवघनवत्’, ‘प्रज्ञानघन एवैक आत्मा’, ‘आका-

शवत्परिपूर्णः' इत्यत्रैव एका प्रज्ञा प्रतिष्ठा परमार्थदर्शिनो भवति । न साध्य-
साधनोत्पत्तिप्रलयादिभेदेन अशुद्धिगंधोऽव्युपपद्यते ॥४३॥

तच्चैतत् परमार्थदर्शनं प्रतिपत्तुमिच्छता वर्णाश्रमाद्यभिमानकृतपांक्त-
रूपपुत्रवित्तलोकैषणादिभ्यो व्युत्थानं कर्तव्यम् । सम्यक्प्रत्ययविरो-
धात्तदभिमानस्य । भेददर्शनप्रतिषेधार्थोपपत्तिश्चोपपद्यते । नह्येकस्मिन्नात्म-
न्यसंसारित्वबुद्धौ शास्त्रन्यायोत्पादितायां तद्विपरीता बुद्धिर्भवति । नह्यग्नौ
शीतत्वबुद्धिः, शरीरे वा अजरामरणबुद्धिः । तस्मादविद्याकार्यत्वात् सर्व-
कर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमार्थदर्शननिष्ठेन त्यागः
कर्तव्यः ॥४४॥

कूटस्थाद्वयात्मबोधप्रकरणम् ॥२॥

सुखमासीनं ब्राह्मणं ब्रह्मनिष्ठं कश्चिद्ब्रह्मचारी जन्ममरणलक्षणात्
संसारात् निर्विण्णो मुमुक्षुः विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ— भगवन्, कथमहं
संसारान्मोक्षिष्ये शरीरेन्द्रियविषयवेदनावान् ? जागरिते दुःखमनुभवामि तथा
स्वप्नेऽनुभवामि च पुनः पुनः सुषुप्तिप्रतिपत्त्या विश्रम्य विश्रम्य । किमय-
मेव मम स्वभावः, किंवा अन्यस्वभावस्य सतो नैमित्तिकः इति । यदि
अयमेव स्वभावः, न मे मोक्षाशा, स्वभावस्यावर्जनीयत्वात् । अथ नैमि-
त्तिकः, निमित्तपरिहारे स्यान्मोक्षोपपत्तिः ॥४५॥

तं गुरुखाच— शृणु वत्स, न तवायं स्वभावः । किंतु नैमि-
त्तिकः ॥४६॥

इति उक्तः शिष्य उवाच— किं निमित्तं, किं वा तस्य निवर्तकम्,
को वा मम स्वभावः यस्मिन्निमित्ते निवर्तिते नैमित्तिकाभावः रोगनिमित्त-
निवृत्ताविव रोगी स्वभावं प्रतिपद्येयेति ॥४७॥

गुरुखाच— अविद्या निमित्तं, विद्या तस्या निवर्तिका । अविद्यायां
निवृत्तायां तन्निमित्ताभावात् मोक्ष्यसे जन्ममरणलक्षणात् संसारात् ।
स्वप्नजाग्रदुःखं च नानुभविष्यसीति ॥४८॥

शिष्य उवाच—का सा अविद्या, किंविषया वा, विद्या च का अविद्यानिवर्तिका यया स्वभावं प्रतिपद्येयेति ॥४९॥

गुरुवाच—त्वं परमात्मानं संतं असंसारिणं संसार्यहमस्मीति विपरीतं प्रतिपद्यसे, अकर्तारं संतं कर्तेति, अभोक्तारं संतं भोक्तेति, विद्यमानं च अविद्यमानमिति । इयमविद्या ॥५०॥

शिष्य उवाच—यद्यप्यहं विद्यमानः तथापि न परमात्मा । कर्तृत्व-भोक्तृत्वलक्षणः संसारो मम स्वभावः, प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः अनुभूयमानत्वात् । न अविद्यानिमित्तः अविद्यायाः आत्मविषयत्वानुपपत्तेः । अविद्या नाम अन्यस्मिन् अन्यधर्माध्यारोपणा, यथा प्रसिद्धं रजतं प्रसिद्धायां शुक्तिकायां, यथा प्रसिद्धं पुरुषं स्थाणावध्यारोपयति, प्रसिद्धं वा स्थाणुं पुरुषे । नाप्रसिद्धं प्रसिद्धे प्रसिद्धं वा अप्रसिद्धे । न चात्मन्यनात्मनमध्यारोपयति आत्मनः अप्रसिद्धत्वात् । तथा आत्मानं अनात्मनि आत्मनोऽप्रसिद्धत्वादेव ॥५१॥

तं गुरुवाच—न, व्यभिचारात् । नहिं वत्स, प्रसिद्धं प्रसिद्धं एवाध्यारोपयतीति नियंतुं शक्यम् । आत्मन्यध्यारोपणदर्शनात् । गौरोऽहं कृष्णोऽहमिति देहधर्मस्य अहंप्रत्ययविषये आत्मनि, अहंप्रत्ययविषयस्य च आत्मनः देहे अयमहमस्मीति ॥५२॥

शिष्य आह—प्रसिद्ध एव तर्ह्यात्मा अहंप्रत्ययविषयतया देहश्च अयमिति । तत्रैवं सति प्रसिद्धयोरेव देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणा स्थाणुपुरुषयोः शुक्तिकारजतयोरिव । तत्र कं विशेषमाश्रित्य भगवतोक्तं प्रसिद्धयोरितरेतराध्यारोपणेति नियंतुं न शक्यते इति ॥५३॥

गुरुराह—शृणु । सत्यं प्रसिद्धौ देहात्मानौ । नतु स्थाणुपुरुषाविविविक्तप्रत्ययविषयतया सर्वलोकप्रसिद्धौ । कथं तर्हि ? नित्यमेव निरंतराविविक्तप्रत्ययविषयतया । नहि अयं देहः, अयमात्मा, इति विविक्ताभ्यां प्रत्ययाभ्यां देहात्मानौ गृह्णाति यः कश्चित् । अतएव हि मोमुह्यते

लोकः आत्मानात्मविषये, एवमात्मा नैवमात्मा इति । इमं विशेषमाश्रित्यावोचं नैवं नियंतुं शक्यामिति ॥५४॥

ननु अविद्याऽध्यारोपितं, यत्र यत् तदसत् तत्र दृष्टं, यथा रजतं शुक्तिकायां, स्थाणौ पुरुषः, रज्ज्वां सर्पः, आकाशे तलमलिनत्वमित्यादि । तथा देहात्मनोरपि नित्यमेव निरंतराविविक्तप्रत्ययतया इतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात् । तदितरेतरयोः नित्यमेव असत्त्वं स्यात् । यथा शुक्लिकादिषु अविद्याध्यारोपितानां रजतादीनां नित्यमेव अत्यंतासत्त्वं, तद्विपरीतानां च विपरीतेषु, तद्वत् देहात्मनोरविद्ययैव इतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात् । तत्रैवं सति देहात्मनोरसत्त्वं प्रसज्येत । तच्चानिष्टं वैनाशिकपक्षत्वात् । अथ तद्विपर्ययेण देहः आत्मन्यविद्ययाऽध्यारोपितः देहस्यात्मनि सति असत्त्वं प्रसज्येत । तच्चानिष्टं प्रत्यक्षादिविरोधात् । तस्माद्देहात्मानौ नाविद्यया इतरेतरस्मिन् अध्यारोपितौ । कथं तर्हि, वंशस्तं भवन्नित्यसंयुक्तौ ॥५५॥

न । अनित्यत्वपरार्थत्वप्रसंगात् । संहतत्वात् परार्थत्वं अनित्यत्वं च वंशस्तं भादिवदेव । किंच यस्तु परैर्देहेन संहतः कल्पित आत्मा स संहतत्वात् परार्थः । तेन असंहतः परोऽन्यो नित्यः सिद्धस्तावत् ॥५६॥

तस्यासंहतस्य देहे देहमात्रतया अध्यारोपितत्वेन असत्त्वानित्यत्वाद्विदोषप्रसंगो भवति । तत्र निरात्मको देह इति वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्यात् ॥५७॥

न । स्वत एवात्मनः आकाशस्येव असंहतत्वाभ्युपगमात् । सर्वेणासंहतः स च आत्मेति न निरात्मको देहादिः सर्वः स्यात् । यथाच आकाशं सर्वेणासंहतमिति सर्वं न निराकाशं भवति एवम् । तस्मान्न वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्यात् ॥५८॥

यत्पुनरुक्तं देहस्यात्मन्यसत्त्वे प्रत्यक्षादिविरोधः स्यादिति । तन्न । प्रत्यक्षादिभिः आत्मानि देहस्य सत्त्वानुपलब्धेः । न ह्यात्मनि कुण्डे वदरं

क्षीरे सर्पिः तिले तैलं भित्तौ चित्रमिव च प्रत्यक्षादिभिः देह उपलभ्यते ।
तस्मान्न प्रत्यक्षादिविरोधः ॥५९॥

कथं तर्हि प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धात्मनि देहाध्यारोपणा, देहे च आत्मा-
रोपणा ? ॥६०॥

नायं दोषः । स्वभावप्रसिद्धत्वादात्मनः । नहि कादाचित्सिद्धावेव
अध्यारोपणा न नित्यसिद्धौ इति नियंतुं शक्यं, आकाशे तलमलाद्यध्या-
रोपणदर्शनात् ॥६१॥

किं भगवन्, देहात्मनोः इतरेतराध्यारोपणा देहादिसंघातकृता अथवा
आत्मकृतेति ॥६२॥

गुरुखाच— यदि देहादिसंघातकृता यदि वा आत्मकृता किं तत्र
स्यात् ? ॥६३॥

इत्युक्तः शिष्य आह— यद्यहं देहादिसंघातमात्रः ततो ममाचेतन-
त्वात् परार्थत्वमिति न मत्कृता देहात्मनोः इतरेतराध्यारोपणा । अथाह-
मात्मा परोऽन्यः संघातात् चित्तिमत्त्वात् स्वार्थ इति मयैव चित्तिमता आ-
त्मनि अध्यारोपणा क्रियते सर्वानर्थबीजभूता ॥६४॥

इत्युक्तो गुरुखाच— अनर्थबीजभूतां चेत् मिथ्याध्यारोपणां
जानीषे, मा कार्षीस्तर्हि ॥६५॥

नैव भगवन् शक्नोमि न कर्तुम् । अन्येन केनचित् प्रयुक्तोऽहं
न स्वतंत्र इति ॥६५॥

न तर्हि अचित्तिमत्त्वात् स्वार्थः त्वम् । येन प्रयुक्तः अस्वतंत्रः
प्रवर्तसे स चित्तिमान् स्वार्थः । संघात एव त्वम् ॥६७॥

यद्यचेतनोऽहं कथं सुखदुःखवेदनां भवदुक्तं च जानामि ॥६८॥

गुरुखाच— किं सुखदुःखवेदनाया मदुक्ताच्चान्यस्त्वं, किं वा
अनन्य एवेति ॥६९॥

कर्मभूतं घटादिकमिव जानामि । यद्यनन्योऽहं तेन तदुभयं न जानीयां,
किंतु जानामि, तस्मादन्यः । सुखदुःखवेदनविक्रिया च स्वार्थैव प्राप्नोति,
त्वदुक्तं च स्यात् अनन्यत्वे । न च तयोः स्वार्थता युक्ता । नहि
चंदनकंटककृते सुखदुःखे चंदनकंटकार्थे, घटोपयोगो वा घटार्थः ।
तस्मात् तद्विज्ञातुर्मम चंदनादिकृतः अर्थः । अहं हि ततोऽन्यः समस्त-
मर्थं जानामि बुद्ध्यारूढम् ॥७०॥

तं गुरुस्वाच— एवं तर्हि स्वार्थस्त्वं चित्तिमत्त्वान्न परेण प्रयुज्यसे।
नहि चितिमान् परतंत्रः परेण प्रयुज्यते— चितिमतश्चित्तिमदर्थत्वानुपपत्तेः
समत्वात्प्रदीपप्रकाशयोरिव । नापि अचित्तिमदर्थत्वं चित्तिमतो भवति,
अचित्तिमतोऽचित्तिमत्त्वादेव स्वार्थसंबंधानुपपत्तेः । नापि अचित्तिमतोः
अन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् । नहि काष्ठकुड्ये अन्योन्यार्थं कुर्वते ॥ ७१ ॥

ननु चित्तिमत्त्वे समेऽपि भृत्यस्वामिनोः अन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् ॥७२॥

नैवं— अग्नैरुष्णप्रकाशवत् तव चित्तिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रद-
र्शितश्च दृष्टान्तः प्रदीपप्रकाशयोरिवेति । तत्रैवं सति स्वबुद्ध्यारूढमेव सर्व-
मुपलभसे अन्युष्णप्रकाशतुल्येन कूटस्थनित्यचैतन्यस्वरूपेण । यदि चैव-
मात्मनः सर्वदा निर्विशेषत्वमुपगच्छसि, किमित्यूचिवान् सुषुप्ते विश्रम्य
विश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयोः दुःखमनुभवामि इति । किं अयमेव मम स्वभावः
किंवा नैमित्तिकः इति च । किमसौ व्यामोहोऽपगतः किंवा नेति ॥७३॥

इत्युक्तः शिष्य आह— भगवन्, अपगतः त्वत्प्रसादात् व्यामोहः,
किंतु मम कूटस्थतायां संशयः । कथम्— शब्दादीनां स्वतः सिद्धिर्नास्ति,
अचेतनत्वात् । शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषाम् । प्रत्ययानामितरेतरव्या-
वृत्तविशेषणानां नीलपीताद्याकारवतां स्वतःसिद्धयसंभवात् । तस्माद्बाह्या-
कारनिमित्तत्वं गम्यते इति बाह्याकारवत् शब्दाद्याकारत्वसिद्धिः । तथा
प्रत्ययानामपि अहंप्रत्ययालंबनवस्तुभेदानां संहतत्वात् अचैतन्योपपत्तेः ।
स्वार्थत्वासंभवात् स्वरूपव्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन सिद्धिः शब्दादिवदेव ।

असंहतत्वे सति चैतन्यात्मकत्वात् स्वार्थोऽपि अहंप्रत्ययाणां नीलपीतादीनां
काराणामुपलब्धेति विक्रियावानेव कथं कूटस्थ इति संशयः ॥७४॥

तं गुरुखाच— न युक्तस्तव संशयः । यत्तु स्वार्थं प्रत्ययाणां निय-
मेन अशेषतः उपलब्धेरेव अपरिणामित्वात् कूटस्थत्वसिद्धौ निश्चयहेतुमेव
अशेषचित्तप्रचारोपलब्धि संशयहेतुमात्थ । यदि हि तव परिणामित्वं
स्यात् अशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धिर्न स्यात् चित्तस्येव स्वविषये ।
यथा चेंद्रियाणां स्वविषयेषु । नच तथा आत्मनस्तव स्वविषयैकदेशो-
पलब्धिः । अतः कूटस्थतैव तवेति ॥७५॥

तत्राह— उपलब्धिर्नाम धात्वर्थो विक्रियैव, उपलब्धुः कूटस्था-
त्मता चेति विरुद्धम् ॥७६॥

न धात्वर्थविक्रियायां उपलब्ध्युपचारात् । यो हि बौद्धः प्रत्ययः
स धात्वर्थो विक्रियात्मकः आत्मनः उपलब्ध्याभासफलावसान इति उपल-
ब्धिशब्देन उपचर्यते । यथा छिदिक्रिया द्वैधीभावफलावसानेति धात्व-
र्थेन उपचर्यते तद्वत् ॥७७॥

इत्युक्तः शिष्य आह— ननु भगवन्, मम कूटस्थत्वप्रतिपादनं
प्रति असमर्थो दृष्टान्तः । कथम्, छिदिः छेद्यविक्रियावसाना उपचर्यते—
यथा धात्वर्थत्वेन तथा उपलब्धिशब्दोऽपचरितोऽपि धात्वर्थो बौद्धः प्रत्ययः
आत्मनः उपलब्धिविक्रियावसानश्चेत् नात्मनः कूटस्थतां प्रतिपादयितुं
समर्थः ॥७८॥

गुरुखाच— सत्यमेवं स्यात् यदि उपलब्ध्युपलब्धोः विशेषः ।
नित्योपलब्धिमात्र एव हि उपलब्धा । नतु तार्किकसमय इव अन्या उप-
लब्धिः अन्यः उपलब्धा च ॥७९॥

ननु उपलब्धिफलावसानो धात्वर्थः कथमिति ॥८०॥

उच्यते— शृणु उपलब्ध्याभासफलावसान इत्युक्तं, किं न श्रुतं
तत् त्वया ? नतु आत्मा विक्रियोत्पादनावसान इति मयोक्तम् ॥८१॥

शिष्य उवाच— कथं तर्हि कूटस्थे मयि अशेषस्वविषयचित्तप्रचारापलब्धत्वमित्यात्थ ॥८२॥

तं गुरुवाच— सत्यमवोचं, तेनैव कूटस्थतामब्रवं तव ॥८३॥

यद्येवं भगवन्, कूटस्थानित्योपलब्धिस्वरूपे मयि शब्दाद्याकारबौद्धप्रत्ययेषु च मत्स्वरूपोपलब्ध्याभासफलावसानवत्सु उत्पद्यमानेषु कस्वपराधो मम ॥८४॥

सत्यं नास्त्यपराधः किंतु अविद्यामात्रस्तु अपराध इति प्रागेवावोचम् ॥८५॥

यदि भगवन्, सुषुप्त इव मम विक्रिया नास्ति, कथं स्वप्नजागरिते ॥८६॥

तं गुरुवाच— किं त्वनुभूयेते त्वया संततम् ॥८७॥

बाढम् अनुभवामि, किंतु विच्छिद्यविच्छिद्यं न तु संततम् ॥८८॥

तं गुरुवाच— तर्हि आगंतुके त्वेते, न तवात्मभूते । यदि तवात्मभूते, चैतन्यस्वरूपवत् स्वतःसिद्धे संतते एव स्याताम् । किंच स्वप्नजागरिते न तव आत्मभूते व्यभिचारित्वात् वस्त्रादिवत् । नहि यस्य यत्स्वरूपं तत् तद्व्यभिचारि दृष्टम् । स्वप्नजागरिते तु चैतन्यमात्रत्वाद्व्यभिचरतः । सुषुप्ते चेत् स्वरूपं व्यभिचरेत् तन्नष्टं नास्तीति वा बाध्यमेव स्यात् आगंतुकानां अतद्धर्माणां उभयात्मकत्वदर्शनात् । यथा धनवस्त्रादीनां नाशो दृष्टः स्वप्नभ्रांतिलब्धानां तु अभावो दृष्टः ॥८९॥

नन्वेवं भगवन्, चैतन्यस्वरूपमपि आगंतुकं प्राप्तम् । स्वप्नजागरितयोरिव सुषुप्ते अनुपलब्धेः । अचैतन्यस्वरूपो वा स्यामहम् ॥९०॥

न । पश्य । तदनुपपत्तेः । चैतन्यस्वरूपं चेत् आगंतुकं पश्यसि, पश्य । नैतद्वर्षशतेनापि उपपत्त्या कलयितुं शक्नुमो वयम्, अन्यो वाऽचैतन्योऽपि । तस्य संहतत्वात् पारार्थ्यं अनेकत्वं नाशित्वं च न केनचित् उपपत्त्या वारयितुं शक्यम् । अस्वार्थस्य स्वतःसिद्धयभावादित्यवोचाम ।

चैतन्यस्वरूपस्य तु आत्मनः स्वतःसिद्धेः अन्यान्पेक्षत्वं न केनचित् वारयितुं शक्यम्, अव्यभिचारात् ॥ ९१ ॥

ननु व्यभिचारो दर्शितो मया सुषुप्ते न पश्यामीति ॥ ९२ ॥

न । व्याहृतत्वात् । कथं व्याघातः ? पश्यतस्तव न पश्यामि इति व्याहृतं वचनम् । नहि कदाचित् भगवन्, सुषुप्ते मया चैतन्यं अन्यद्वा किञ्चित् दृष्टम् । पश्यन् तर्हि सुषुप्ते त्वम् यस्मात् दृष्टमेव प्रतिषेधसि न दृष्टिम् । या तव दृष्टिः तत् चैतन्यमिति मयोक्तम् । यया त्वं विद्यमानया न किञ्चित् दृष्टमिति प्रतिषेधसि सा दृष्टिः त्वच्चैतन्यम् । तर्हि सर्वत्र अव्यभिचारात् कूटस्थनित्यत्वं सिद्धं स्वतः एव, न प्रमाणापेक्षम् । स्वतःसिद्धस्य हि प्रमातुः अन्यस्य प्रमेयस्य परिच्छित्तिं प्रति प्रमाणापेक्षा । या तु अन्या नित्या परिच्छित्तिः अपेक्ष्यते अन्यस्य अपरिच्छित्तिरूपस्य परिच्छेदाय सा हि नित्यैव कूटस्था स्वयंज्योतिःस्वभावा, आत्मनि प्रमाणत्वे प्रमातृत्वे वा न तां प्रति प्रमाणापेक्षा, तत्स्वभावत्वात् । यथा प्रकाशनं उष्णत्वं वा लोहोदकादिषु परतः अपेक्ष्यते अन्यादित्यादिभ्यः अतत्स्वभावत्वात् । न अन्यादित्यादीनां तदपेक्षा सर्वदा तत्स्वभावत्वात् ॥ ९३ ॥

अनित्यत्वे एव प्रमा स्यात् न नित्यत्वे इति चेत् ॥ ९४ ॥

न । अवगतेः नित्यत्वानित्यत्वयोः विशेषानुपपत्तेः । नहि अवगतेः प्रमात्वे अनित्या अवगतिः प्रमा न नित्या इति विशेषः अवगम्यते ॥ ९५ ॥

नित्यायां प्रमातुः अपेक्षाऽभावः । अनित्यायां तु यत्नांतरितत्वात् अवगतिः अपेक्ष्यत इति विशेषः स्यात् इति चेत् ॥ ९६ ॥

सिद्धा तर्हि आत्मनः प्रमातुः स्वतःसिद्धिः प्रमाणनिरपेक्षतयैवेति ॥ ९७ ॥

अभावेऽपि अपेक्षाऽभावः नित्यत्वात् इति चेत् ॥ ९८ ॥

न । अवगतेरेव आत्मनि सद्भावादिति परिहृतमेतत् प्रमातृत्वेत् प्रमाणा-

पेक्षा सिद्धिः कस्य प्रमित्ता स्यात् । यस्य प्रमित्ता स एव प्रमाता अभ्युपगम्येत । तदीया च प्रमित्ता प्रमेयविषयैव न प्रमातृविषया । प्रमातृविषयत्वे अनवस्था-
प्रसंगात् । प्रमातुः तदिच्छायाश्च, तस्याप्यन्यः प्रमाता तस्याप्यन्य इति ।
एवमेव इच्छायाः प्रमातृविषयत्वे । प्रमातुरात्मनः अव्यवहितत्वाच्च प्रमेय-
त्वानुपपत्तिः । लोके हि प्रमेयं नाम प्रमातुः इच्छा—स्मृति—प्रयत्न—
—प्रमाणजन्म—व्यवहितं सिध्यति । नान्यथा अवगतिः प्रमेयविषया दृष्टा ।
नच प्रमातुः प्रमाता स्वस्य स्वयमेव केनचित् व्यवहितः कल्पयितुं शक्यः
इच्छादीनामन्यतमेनापि । स्मृतिश्च स्मर्तव्यविषया न स्मर्तृविषया । तथा
इच्छायाः इष्टविषयत्वमेव न इच्छावद्विषयत्वम् । स्मर्त्रिच्छावद्विषयत्वेऽपि
हि उभयोः अनवस्था पूर्ववदपरिहार्या स्यात् ॥ ९९ ॥

ननु प्रमातृविषयावगत्यनुत्पत्तौ अनवगत एव प्रमाता स्यादिति
चेत् ॥ १०० ॥

न, अवगंतुः अवगतेः अवगंतव्यविषयत्वात् । अवगंतृविषयत्वे च
अनवस्था पूर्ववत् स्यात् । अवगतिश्च आत्मनि कूटस्थनित्यात्मज्योतिः
अन्यतः अनपेक्षैव सिद्धा अग्न्यादित्याद्युष्णप्रकाशवदिति पूर्वमेव प्रसाधि-
तम् । अवगतेः चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मनि अनित्यत्वे, आत्मनः स्वार्थ-
तानुपपत्तिः । कार्यकरणसंघातवत् संहतत्वात् पारार्थ्यं दोषवत्त्वं च अवो-
चाम । कथम् ? चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मनि अनित्यत्वे स्मृत्यादिव्यवधा-
नात् सांतरत्वम् । ततश्च तस्य चैतन्यज्योतिषः प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वं
आत्मन्येव अभावात् चक्षुरादीनामिव संहतत्वात् पारार्थ्यं स्यात् । यदा
च तत् उत्पन्नं आत्मनि विद्यते न तदा आत्मनः स्वार्थत्वम् । तद्भावाभा-
वापेक्षा हि आत्मानात्मनोः स्वार्थत्वपरार्थत्वसिद्धिः । तस्मात् आत्मनः
अन्यनिरपेक्षमेव नित्यचैतन्यज्योतिषं सिद्धम् ॥ १०१ ॥

ननु एवं सति, असति प्रमाश्रयत्वे कथं प्रमातुः प्रमातृत्वम् ॥ १०२ ॥

उच्यते— प्रमायाः नित्यत्वे अनित्यत्वे च रूपविशेषाभावात् ।

अवगतिर्हि प्रमा । तस्याः स्मृतीच्छादिपूर्विकायाः अनित्यायाः कूटस्थानित्याया वा न स्वरूपविशेषो विद्यते । यथा धात्वर्थस्य तिष्ठत्यादेः फलस्य गत्यादिपूर्वकस्य अनित्यस्य अगतिपूर्वस्य नित्यस्य वा रूपविशेषो नास्तीति तुल्यो व्यपदेशो दृष्टः तिष्ठन्ति मनुष्याः तिष्ठन्ति पर्वताः इत्यादि । तथा नित्यावगतिस्वरूपेऽपि प्रमातरि प्रमातृत्वव्यपदेशो न विरुध्यते फलसामान्यादिति ॥ १०३ ॥

अत्राह शिष्यः — नित्यावगतिस्वरूपस्य आत्मनः अविक्रियत्वात् कार्यकरणैः असंहत्य तक्षादीनामिव वास्यादिभिः कर्तृत्वं नोपपद्यते । असंहतस्वभावस्य च कार्यकरणोपादाने अनवस्था प्रसज्येत । तक्षादीनां तु कार्यकरणैः नित्यमेव संहतत्वमिति वारयाद्युपादाने नानवस्था स्यादिति १०४

इह तु असंहतस्वभावस्य कारणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति करणं उपादेयम् — तदुपादानमपि विक्रियैवेति तत्कर्तृत्वे करणांतरमुपादेयम्, तदुपादानेऽपि अन्यदिति प्रमातुः स्वातंत्र्ये अनवस्था अपरिहार्या स्यात् इति । नच क्रियैव आत्मानं कारयति अनिर्वर्तितायाः स्वरूपाभावात् । अथ अन्यत् आत्मानं उपेत्य क्रिया कारयतीति चेत् । न । अन्यस्य स्वतःसिद्धत्वाविषयत्वाद्यनुपपत्तेः । नहि आत्मनः अन्यत् अचेतनं वस्तु स्वप्रमाणकं दृष्टम् । शब्दादि सर्वमेव अवगतिफलावसानप्रत्ययप्रमितं सिद्धं स्यात् । अवगतिश्चेदात्मनोऽन्यस्य स्यात् सोऽपि आत्मैवासंहतः स्वार्थः स्यात् न परार्थः । नच देहेन्द्रियविषयाणां स्वार्थतां अवगातुं शक्नुमः । अवगात्यवसानप्रत्ययापेक्षसिद्धिदर्शनात् ॥ १०५ ॥

ननु देहस्यावगतौ न कश्चित् प्रत्यक्षादिप्रत्ययांतरं अपेक्षते ॥ १०६ ॥ बाढम् । जाग्रति एवं स्यात् । मृत्तिसुषुप्त्योस्तु देहस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव सिद्धिः, तथैव इन्द्रियाणाम् । बाह्या एव हि शब्दादयो

च प्रमाणफलं अवगतिं अवोचाम । सा च अवगतिः कूटस्था स्वयं-
सिद्धा आत्मज्योतिःस्वरूपेति च ॥ १०७ ॥

अत्राह चोदकः अवगतिः प्रमाणानां फलं कूटस्थनित्यात्म-
ज्योतिःस्वरूपेति च विप्रतिषिद्धम् । इत्युक्तवन्तमाह— न विप्रतिषिद्धम् ।
कथं तर्हि अवगतेः फलत्वम् ? तत्त्वोपचारात् । कूटस्था नित्यापि सती
प्रत्यक्षादिप्रत्ययांते लक्ष्यते तादर्थ्यात् । प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्य अनित्यत्वे
अनित्येव भवति । तेन प्रमाणानां फलं इति उपचर्यते ॥ १०८ ॥

यद्येवं भगवन् ! कूटस्थनित्यावगतिः आत्मज्योतिःस्वरूपैव स्वयं-
सिद्धा आत्मनि प्रमाणनिरपेक्षत्वात् ततोऽन्यतः अचेतनं संहत्यकारित्वात्
प्रारब्धम् । येन च सुखदुःखमोहहेतुप्रत्ययावगतिरूपेण पारार्थ्यं तेनैव स्वरू-
पेण अनात्मनः अस्तित्वं नान्येन रूपांतरेण, अतो नास्तित्वमेव परमार्थतः ।
यथा हि लोके रज्जुसर्पमरीच्युदकादीनां तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो दृष्टः
एवं जाग्रत्स्वप्नद्वैतभावस्यापि तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो युक्तः । एवमेव
परमार्थतः भगवन्, अवगतेः आत्मज्योतिषः नैरन्तर्यभावात् कूटस्थनित्यता
अद्वैतभावश्च सर्वप्रत्ययभेदेषु अव्यभिचारात् । प्रत्ययभेदाश्च अवगतिं व्यभि-
चरन्ति । यथा स्वप्ने नीलपीताद्याकारभेदरूपाः प्रत्ययाः तदवगतिं व्यभि-
चरन्तः परमार्थतो न संतीत्युच्यन्ते, एवं जाग्रत्यपि नीलपीतादिप्रत्ययभेदाः
तामेवावगतिं व्यभिचरन्तः असत्यरूपाः भवितुमर्हन्ति । तस्याश्च अवगतेः
अन्यः अवगता नास्तीति न स्वेन स्वरूपेण स्वयं उपादातुं हातुं वा
शक्यते अन्यस्य च अभावात् ॥ १०९ ॥

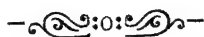
तथैवेति । एषा अविद्या यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्स्वप्नलक्षणः ।
तस्याः अविद्यायाः विद्या निवर्तिका । इत्येवं त्वं अभयं प्राप्तोऽसि ।
ज्ञातः परं जाग्रत्स्वप्नदुःखमनुभविष्यसि । संसारदुःखान्मुक्तोऽसीति ॥ ११० ॥

ओमिति ॥ १११ ॥

इति कूटस्थाद्वयात्मबोधनामकं अवगतिप्रकरणं द्वितीयं विवृत्तम् ॥ २

॥ अथ परिसंख्यानप्रकरणं तृतीयम् ॥

मुमुक्षूणां उपात्तपुण्यापुण्यक्षणपराणां अपूर्वानुपचयार्थिनां परिसं-
ख्यानमिदमुच्यते, अविद्याहेतवो दोषाः बाह्यनःकायप्रवृत्तिहेतवः, प्रवृ-
त्तेश्च इष्टानिष्टमिश्रफलानि कर्माणि उपचीयन्ते, इति तन्मोक्षार्थम् ॥११२॥

तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां विषयाणां श्रोत्रादिग्राह्यत्वात् स्वात्मनि
परेषु वा विज्ञानाभावः, तेषामेव परिणतानां यथा लोष्टादीनाम् । श्रोत्रादि-
द्वारैश्च ज्ञायन्ते, येन च ज्ञायन्ते सः ज्ञातृत्वात् अतज्जातीयः, ते हि शब्दादयः
अन्योन्यसंसर्गित्वात् जन्मवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशसंयोगाविर्भावतिरोभा-
वविकारविकारिक्षेत्रबीजाद्यनेकधर्माणः सामान्येन च सुखदुःखाद्यनेक-
धर्माणः । तद्विज्ञातृत्वादेव तद्विज्ञाता सर्वशब्दादिधर्मविलक्षणः ॥११३॥

तत्र शब्दादिभिः उपलभ्यमानैः पीडयमानो विद्वान् एवं परिसं-
चक्षीत ॥ ११४ ॥

शब्दस्तु ध्वनिसामान्यमात्रेण विशेषधर्मैर्वा षड्जादिभिः, प्रियैः
स्तुत्यादिभिः इष्टैः अनिष्टैश्च असत्यबीभत्सपरिभवाक्रोशादिभिर्वचनैः वा मां
दृक्स्वभावं असंसर्गिणं अविक्रियं अचलं अनिधनं अभयं अत्यंतसूक्ष्मं
अविषयं गोचरीकृत्य स्पृष्टुं नैवार्हति असंसर्गित्वादेव मम । अतएव
न शब्दनिमित्ता हानिः वृद्धिर्वा । अतो मां किं करिष्यति स्तुतिनिंदादि-
प्रियत्वादिलक्षणः शब्दः । अविवेकिनं हि शब्दं आत्मत्वेन गतं प्रियः
शब्दो वर्धयेत् अप्रियश्च क्षपयेत् अविवेकित्वात्, नतु मम विवेकिनो
बालाग्रमात्रमपि कर्तुमुत्सहत इति । एवमेव स्पर्शसामान्येन तद्विशेषैश्च
शीतोष्णमृदुकर्कशादिज्वरोदरशूलादिलक्षणैश्च अप्रियैः प्रियैश्च कैश्चित् शरी-
रसमवायिभिः बाह्यांगंतुकनिमित्तैश्च न मम काचित् विक्रिया वृद्धिहानि-
लक्षणा अस्पर्शत्वात् क्रियते व्योम्न इव मुष्टिघातादिभिः । तथा रूप-

काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते । तथा रससामान्येन तद्विशेषैश्च प्रिया-
प्रियैः मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायैः मूढबुद्धिभिः परिगृहीतैः अरसात्म-
कस्य मम न काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते । तथा गंधसामान्येन तद्वि-
शेषैश्च प्रियाप्रियैः पुष्पाद्यनुलेपनादिलक्षणैः अगंधात्मकस्य न मम काचित्
हानिः वृद्धिर्वा क्रियते —‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगं-
धवच्च यत् ’ इति श्रुतेः ॥ ११५ ॥

किंच य एव बाह्याः शब्दादयः ते शरीराकारेण संस्थिताः तद्ग्रा-
हकैश्च श्रोत्राद्याकारैः अंतःकरणद्वयतद्विषयाकारेण च अन्योन्यसंसर्गित्वात्
संहतत्वाच्च सर्वक्रियासु । तत्रैवं सति विदुषो मम न कश्चित् शत्रुः मित्रं
उदासीनो वा अस्ति । तत्र यदि कश्चित् मिथ्याज्ञानाभिमानेन प्रियं अप्रियं
वा प्रययुक्षेत क्रियाफललक्षणं तन्मृषैव प्रययुक्षते सः, तस्य अविषयत्वा-
न्मम—‘अव्यक्तोऽयमचित्योऽयं’ इति स्मृतेः । तथा सर्वेषां पंचानामपि
भूतानां अविकार्यः अविषयत्वात् ‘अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयं’ इति स्मृतेः ।
यापि शरीरेंद्रियसंस्थानमात्रमुपलक्ष्य मद्भक्तानां विपरीतानां च प्रियाऽप्रि-
यादिप्रययुक्षा, तज्जा च धर्माधर्मादिप्राप्तिः, सा तेषामेव, नतु मयि अजरे
अमृते अभये ‘नैनं कृताकृते तपतः’, ‘न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्’
‘सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः’, ‘न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः’ इत्यादिश्रुतिस्मृ-
तिभ्यः । अनात्मवस्तुनश्च असत्त्वात् इति परमो हेतुः । आत्मनश्च अद्व-
यत्वविषयाणि द्वयस्यासत्त्वात् यानि सर्वाणि उपनिषद्वाक्यानि विस्तरशः
समीक्षितव्यानि समीक्षितव्यानीति ॥ ११६ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ उपदेशसाहस्र्यां गद्यप्रबंधः
समाप्तः ॥ ॐ ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

॥ उपदेशसाहस्री ॥

पद्यप्रबंधः द्वितीयो भागः ।

१ उपोद्घातप्रकरणम् ।

चैतन्यं सर्वगं सर्वं सर्वभूतगुहाशयम् ।
यत्सर्वविषयातीतं तस्मै सर्वविदे नमः ॥ १ ॥
समापथ्य क्रियाः सर्वा दारान्याधानपूर्विकाः ।
ब्रह्मविद्यामथेदानीं वक्तुं वेदः प्रचक्रमे ॥ २ ॥
कर्माणि देहयोगार्थं देहयोगे प्रिय प्रिये ।
ध्रुवे स्यातां ततो रागो द्वेषश्चैव ततः क्रियाः ॥ ३ ॥
धर्माधर्मौ ततोऽज्ञस्य देहयोगस्तथा पुनः ।
एवं नित्यप्रवृत्तोऽयं संसारश्चक्रवद्भृशम् ॥ ४ ॥
अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्ज्ञानमिष्यते ।
ब्रह्मविद्याऽत आरब्धा यतो निःश्रेयसं भवेत् ॥ ५ ॥
विद्यैवाज्ञानहानाय न कर्माप्रतिकूलतः ।
नाज्ञानस्याप्रहाणे हि रागद्वेषक्षयो भवेत् ॥ ६ ॥
रागद्वेषक्षयाभावे कर्म दोषोद्भवं ध्रुवम् ।
तस्मान्निःश्रेयसार्थाय विद्यैवात्र विधीयते ॥ ७ ॥
ननु कर्म तथा नित्यं कर्तव्यं जीवने सति ।
विद्यायाः सहकारित्वं मोक्षं प्रति हि तद्व्रजेत् ॥ ८ ॥
यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वाविशेषतः ।
प्रत्यवायस्मृतेश्चैव कार्यं कर्म मुमुक्षुभिः ॥ ९ ॥
ननु ध्रुवफला विद्या नान्यत्किंचिदपेक्षते ।

तथा ध्रुवफला विद्या कर्म नित्यमपेक्षते ।
 इत्येवं केचिदिच्छन्ति न कर्म प्रतिकूलतः ॥ ११ ॥
 विद्यायाः प्रतिकूलं हि कर्म स्यात्साभिमानतः ।
 निर्विकारात्मबुद्धिश्च विद्येतीह प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥
 अहं कर्ता ममेदं स्यादिति कर्म प्रवर्तते ।
 यस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्रधीनो भवेद्विधिः ॥ १३ ॥
 कारकाण्युपपृद्वाति विद्या बुद्धिमिवोषरे ।
 इति तत्सत्यमादाय कर्म कर्तुं व्यवस्यति ॥ १४ ॥
 विरुद्धत्वादतः शक्यं कर्म कर्तुं न विद्यया ।
 सैव विदुषा तस्मात्कर्म हेयं मुमुक्षुणा ॥ १५ ॥
 देहाद्यैरविशेषेण देहिनो ग्रहणं निजम् ।
 प्राणिनां तदविद्योत्थं तावत्कर्मविधिर्भवेत् ॥ १६ ॥
 नेति नेतीति देहादीनपोह्यात्माऽवशेषितः ।
 अविशेषात्मबोधार्थं तेनाविद्या निवर्तिता ॥ १७ ॥
 निवृत्ता सा कथं भूयः प्रसूयेत प्रमाणतः ।
 असत्येवाविशेषेऽपि प्रत्यगात्मनि केवले ॥ १८ ॥
 न चेद्भयः प्रसूयेत कर्ता भोक्तेति धीः कथम् ।
 सदस्मीति च विज्ञाने तस्माद्विद्याऽसहायिका ॥ १९ ॥
 अत्यरेचयदित्युक्तो न्यासः श्रुत्यात एव हि ।
 कर्मभ्यो मानसांतेभ्य एतावदिति वाजिनाम् ॥ २० ॥
 अमृतत्वं श्रुतं यस्मात्पाज्यं कर्म मुमुक्षुभिः ।
 अग्निष्टोमवदित्युक्तं तत्रेदमभिधीयते ॥ २१ ॥
 नैकारकसाध्यत्वात्फलान्यत्वाच्च कर्मणः ।
 विद्या तद्विपरीतातो दृष्टांतो विषमो भवेत् ॥ २२ ॥
 कृष्यादिवत्फलार्थत्वादन्यकर्मोपबृंहणम् ।

अग्निष्टोमस्त्वपेक्षेत विद्यान्यत्किमपेक्षते ॥ २३ ॥
 प्रत्यवायस्तु तस्यैव यस्याहंकार इष्यते ।
 अहंकारफलार्थित्वे विद्येते नात्मवोदिनः ॥ २४ ॥
 तस्मादज्ञानहानाय संसारविनिवृत्तये ।
 ब्रह्मविद्याविधानाय प्रारब्धोपनिषत्त्वियम् ॥ २५ ॥
 सदेरुपनिपूर्वस्य किपि चोपनिषद्भवेत् ।
 मंदीकरणभावाच्च गर्भादेः शातनात्तथा ॥ २६ ॥

२ प्रतिषेधप्रकरणम् ।

प्रतिषेद्धुमशक्यत्वान्नेतिनेतीति शेषितम् ।
 इदं नाहमिदं नाहमित्यद्वा प्रतिपद्यते ॥ १ ॥
 अहंधीरिदमात्मोत्था वाचारंभणगोचरा ।
 निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सा न पुनर्मानतां व्रजेत् ॥ २ ॥
 पूर्वबुद्धिमबाधित्वा नोत्तरा जायते मतिः ।
 दृशिरेकः स्वयं सिद्धः फलत्वात्स न बाध्यते ॥ ३ ॥
 इदं वनमतिक्रम्य शोकमोहादिदूषितम् ।
 चनाद्गंधारको यद्वत्स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

३ ईश्वरात्मप्रकरणम् ।

ईश्वरश्चेदनात्मा स्यान्नासावस्मीति धारयेत् ।
 आत्मा चेदीश्वरोऽस्मीति विद्या सान्यनिवर्तिका ॥ १ ॥
 आत्मनोऽन्यस्य चेद्धर्मा अस्थूलत्वादयो मताः ।
 अज्ञेयत्वेऽस्य किं तैः स्यादात्मत्वे ह्यन्यधीहुतिः ॥ २ ॥
 मिथ्याध्यासनिषेधार्थं ततोऽस्थूलादि गृह्यताम् ।
 परत्र चेन्निषेधार्थं शून्यतावर्णनं हि तत् ॥ ३ ॥

बुभुत्सोर्यदि चान्यत्र प्रत्यगात्मन इष्यते ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चानर्थकं वचः ॥ ४ ॥

४ तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम् ।

अहंप्रत्ययबीजं यदहंप्रत्ययवत्स्थितम् ।

नाहंप्रत्ययवद्दुष्टं कथं कर्म प्ररोहति ॥ १ ॥

दृष्टवच्चेत्प्ररोहः स्यान्नान्यकर्मा स इष्यते ।

तन्निरोधे कथं तत्स्यात्पृच्छामो वस्तदुच्यताम् ॥ २ ॥

देहाद्यारंभसामर्थ्याज्ञानं सद्विषयं त्वयि ।

अभिभूय फलं कुर्यात्कर्मांते ज्ञानमुद्भवेत् ॥ ३ ॥

आरब्धस्य फले ह्येते भोगो ज्ञानं च कर्मणः ।

अविरोधस्तयोर्युक्तो वैधर्म्यं चैतस्य तु ॥ ४ ॥

देहात्मज्ञानवज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।

आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ।

ततः सर्वमिदं सिद्धं प्रयोगोऽस्माभिरीरितः ॥ ५ ॥

५ बुद्ध्यपराधप्रकरणम् ।

मूत्राशंको यथोदंको नाग्रहीदमृतं यथा ।

कर्मनाशमयाज्जंतोरात्मज्ञानाग्रहस्तथा ॥ १ ॥

बुद्धिस्थश्चलतीवात्मा ध्यायतीव च दृश्यते ।

नौगतस्य यथा वृक्षास्तद्वत्संसारविभ्रमः ॥ २ ॥

नौस्थस्य प्रातिलोम्येन नगानां गमनं यथा ।

आत्मनः संसृतिस्तद्वद्भयायतीवेति हि श्रुतिः ॥ ३ ॥

चैतन्यप्रतिबिंबेन व्याप्तो बोधो हि जायते ।

बुद्धेः शब्दादिनिर्भासस्तेन मोमुह्यते जगत् ॥ ४ ॥

चैतन्यभास्यताहमस्तादर्थ्यं च तदस्य यत् ।
इदमंशप्रहाणे न परः सोऽनुभवो भवेत् ॥ ५ ॥

६ विशेषापोहप्रकरणम् ।

छित्त्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वयं नात्मा विशेष्यते ।
यथा शिष्टेन सर्वेण येन येन विशेष्यते ॥ १ ॥
तस्मात्त्यक्तेन हरतेन तुल्यं सर्वं विशेषणम् ।
अनात्मत्वेन तस्माज्ज्ञो मुक्तः सर्वैर्विशेषणैः ॥ २ ॥
विशेषणमिदं सर्वं साध्वलंकरणं यथा ।
अविद्याध्यस्तमतः सर्वं ज्ञात आत्मन्यसद्भवेत् ॥ ३ ॥
ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यो ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः ।
अहमित्यपि यद्ग्राहं व्यपेतांगसमं हि तत् ॥ ४ ॥
यावान्स्यादिदमंशो यः स स्वतोऽन्यो विशेषणम् ।
विशेषप्रक्षयो यत्र सिद्धो ज्ञश्चित्रगुर्यथा ॥ ५ ॥
इदमंशोऽहमित्यत्र त्याज्यो नात्मेति पंडितैः ।
अहंब्रह्मेति शिष्टांशो भूतपूर्वगतेर्भवेत् ॥ ६ ॥

७ बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ।

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं दृश्यते यत्र तत्र वा ।
मया तस्मात्परं ब्रह्म सर्वज्ञश्चास्मि सर्वगः ॥ १ ॥
यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी तद्वत्परेष्वपि ।
नेवापोढुं न वाऽऽदातुं शक्यरतस्मात्परो ह्यहम् ॥ २ ॥
विकारित्वमशुद्धत्वं भौतिकत्वं न चात्मनः ।
अशेषबुद्धिसाक्षित्वाद्बुद्धिवन्नाल्पवेदना ॥ ३ ॥
मणौ प्रकाश्यते यद्वद्भक्ताद्याकारताऽऽतपे ।

मयि संदृश्यते सर्वमातपेनेव तन्मया ॥ ४ ॥
 बुद्धौ दृश्यं भवेद्बुद्धौ सत्यां नास्ति विपर्यये ।
 द्रष्टा यस्मात्सदा द्रष्टा तस्मात् द्वैतं न विद्यते ॥ ५ ॥
 अविवेकात्पराभावं यथा बुद्धिरवैतथा ।
 विवेकात्तु परादन्यः स्वयं चापि न विद्यते ॥ ६ ॥

८ मतिविलापनप्रकरणम् ।

चित्तिः स्वरूपं स्वत एव मे मतं रसादियोगस्तव मोहकारितः ।
 अतो न किञ्चित्तव चेष्टितेन मे फलं भवेत्सर्वविशेषहानतः ॥ १ ॥
 विमुच्य मायामयकार्यतामिह प्रशान्तिमायाह्यसद्गीहितात्सदा ।
 अहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तवत्तथाजमेकं द्वयवर्जितं यतः ॥ २ ॥
 सदा च भूतेषु समोऽस्मि केवलो यथा च खं सर्वगमक्षरं शिवम् ।
 निरंतरं निष्कलमक्रियं परं ततो न मेऽस्तीह फलं तवेहितैः ॥ ३ ॥
 अहं ममैको न मदन्यदिष्यते तथा न कस्याप्यहमस्म्यसंगतः ।
 असंगरूपोऽहमतो न मे त्वया कृतेन कार्यं तव चाद्वयत्वतः ॥ ४ ॥
 फले च हेतौ च जनो विषक्तवानिति प्रचित्याहमतो विमोक्षणे ।
 जनस्य संवादमिमं प्रकृतवान्स्वरूपतत्त्वार्थविबोधकारणम् ॥ ५ ॥
 संवादमेतं यदि चिंतयेन्नरो विमुच्यते ज्ञानमहाभयागमात् ।
 विमुक्तकामश्च तथा जनः सदा चरत्यशोकः सम आत्मवित्सुखी ॥ ६ ॥

९ सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम् ॥

सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गंधादेरुत्तरोत्तरम् ।
 प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणतः ॥ १ ॥
 शारीरा पृथिवी तावद्यावद्वाह्या प्रमाणतः ।
 अंब्वादीनि च तत्त्वानि तावज्ज्ञेयानि कृत्स्नशः ॥ २ ॥

वाय्वादीनां यथोत्पत्तेः पूर्वं खं सर्वगं तथा ।
 अहमेकः सदा सर्वश्चिन्मात्रः सर्वगोऽद्वयः ॥३॥
 ब्रह्माद्याः स्थावरांता ये प्राणिनो मम पूः स्मृताः ।
 कामक्रोधादयो दोषा जायेरन्मे कुतोऽन्यतः ॥४॥
 भूतदोषैः सदाऽस्पृष्टं सर्वभूतरथमीश्वरम् ।
 नीलं व्योम यथा बालो दुष्टं मां वीक्षते जनः ॥५॥
 मच्चैतन्याद्भासयत्वात्सर्वप्राणिधियां सदा ।
 पूर्वम प्राणिनः सर्वे सर्वज्ञस्य विपाप्मनः ॥६॥
 जनिमज्ज्ञानविज्ञेयं स्वप्नज्ञानवदिष्यते ।
 नित्यं निर्विषयं ज्ञानं तस्मात् द्वैतं न विद्यते ॥७॥
 ज्ञातुर्ज्ञातिर्हि नित्योक्ता सुषुप्ते त्वन्यशून्यतः ।
 जाग्रज्ज्ञातिस्त्वविद्यातस्तद्ग्राह्यं चासदिष्यताम् ॥७॥
 रूपवत्त्वाद्यसत्त्वान्न दृष्ट्यादेः कर्मता यथा ।
 एवं विज्ञानकर्मत्वं भूमनो नारतीति गम्यते ॥९॥

१० दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् ॥

दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम् ।
 अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्त ॐ ॥ १॥
 दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।
 पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः संपूर्णभूमा त्वज आत्मानि स्थितः ॥२॥
 अजोऽमरश्चैव तथाजरोऽमृतः स्वयंप्रभः सर्वगतोऽहमद्वयः ।
 न कारणं कार्यमतीव निर्मलः सदैव तृप्तश्च ततो विमुक्त ॐ ॥३॥
 सुषुप्तजाग्रत्स्वपतश्च दर्शनं न मेऽस्ति किञ्चित्तु मतेर्हि मोहनम् ।
 स्वतश्च तेषां परतोऽप्यसत्त्वतस्तुरीय एवास्मि सदा दृगद्वयः ॥४॥

असत्त्वहेतोश्च तथैव संततेरसत्त्वमस्याः स्वपतो हि दृश्यवत् ॥५॥
 इदं तु सत्यं मम नास्ति विक्रिया विकारहेतुर्न हि मेऽद्वयत्वतः ।
 न पुण्यपापे न च मोक्षबंधने न चास्ति वर्णाश्रमताऽशरीरतः ॥६॥
 अनादितो निर्गुणतो न कर्म मे फलं च तस्मात्परमोऽहमद्वयः ।
 यथा नभः सर्वगतं न लिप्यते तथा ह्यहं देहगतोऽपि सूक्ष्मतः ॥७॥
 सदा च भूतेषु समोऽहमीश्वरः क्षराक्षराभ्यां परमो ह्यथोत्तमः ।
 परात्मतत्त्वश्च तथाद्वयोऽपि सन्विपर्ययेणाभिमतस्त्वाविद्यया ॥७॥
 अविद्यया भावनया च कर्मभिर्विविक्त आत्माऽव्यवधिः सुनिर्मलः ।
 दृगादिशक्तिप्रचितोऽहमद्वयः स्थितः स्वरूपे गगनं यथाचलम् ॥९॥
 अहं परं ब्रह्म विनिश्चयात्मदृङ् न जायते भूय इति श्रुतेर्वचः ।
 न चैव बीजे त्वसति प्रजायते फलं न जन्मास्ति ततो ह्यमोहता ॥१०॥
 मेदमित्थं च तथेदमीदृशं तथाहमेवं न परो न वान्यथा ।
 विमूढतैवं न जनस्य कल्पना सदा समे ब्रह्मणि चाद्वये शिवे ॥११॥
 यदद्वयं ज्ञानमतीव निर्मलं महात्मनां तत्र न शोकमोहता ।
 तयोरभावे न हि जन्म कर्म वा भवेदयं वेदविदां विनिश्चयः ॥१२॥
 सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयं तु पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
 तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥१३॥
 इतीदमुक्तं परमं र्थदर्शनं मया हि वेदांतविनिश्चितं परम्
 विमुच्यतेऽस्मिन्यदि निश्चितो भवेन्न लिप्यते व्योम इवेह कर्मभिः ॥१४॥

ईक्षितृत्वप्रकरणम् । ११ ॥

ईक्षितृत्वं स्वतःसिद्धं जंतूनां च ततोऽन्यता ।
 अज्ञानादित्यतोऽन्यत्वं सदसीति निर्वर्त्यते ॥ १ ॥
 एतावद्वयमृतत्वं न किंचिदन्यत्सहायकम् ।
 ज्ञानस्येति ब्रुवच्छास्त्रं सलिंगं कर्म बाधते ॥ २ ॥

सर्वेषां मनसो वृत्तमविशेषेण पश्यतः ।
 तस्य मे निर्विकारस्य विशेषः स्यात्कथंचन ॥ ३ ॥
 मनोवृत्तं मनश्चैव स्वप्नवज्जाग्रतीक्षितुः ।
 संप्रसादे द्वयासत्त्वाच्चिन्मात्रः सर्वगोऽव्ययः ॥ ४ ॥
 स्वप्नः सत्यो यथाऽऽबोधादेहात्मत्वं तथैव च ।
 प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वं जाग्रत्स्यादाऽऽत्मवेदनात् ॥ ५ ॥
 व्योमवत्सर्वभूतस्थो भूतदोषैर्विवर्जितः ।
 साक्षी चेताऽगुणः शुद्धो ब्रह्मैवास्मीति केवलः ॥ ६ ॥
 नामरूपक्रियाभ्योऽन्यो नित्यमुक्तस्वरूपवान् ।
 अहमात्मा परं ब्रह्म चिन्मात्रोऽहं सदाऽद्वयः ॥ ७ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि कर्ता च भोक्ता चास्मीति ये विदुः ।
 ते नष्टा ज्ञानकर्मभ्यां नास्तिकाः स्युर्न संशयः ॥ ८ ॥
 धर्माधर्मफलैर्योगे इष्टोऽदृष्टो यथाऽऽत्मनः ।
 शास्त्राब्रह्मत्वमप्यस्य मोक्षो ज्ञानात्तथेष्यताम् ॥ ९ ॥
 या माहारजनाद्यास्ता वासनाः स्वप्नदर्शिभिः ।
 अनुभूयंत एवेह ततोऽन्यः केवलो दृशिः ॥ १० ॥
 कोशादिव विनिष्कृष्टः कार्यकारणवार्जितः ।
 यथाऽसिर्दृश्यते स्वप्ने तद्वद्वोद्धा स्वयंप्रभः ॥ ११ ॥
 आपेष्वात्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य स्वाभाविकं पदम् ।
 उक्तं नेत्यादिवाक्येन कल्पितस्यापनेतृणा ॥ १२ ॥
 महाराजादयो लोका मयि यद्वत्प्रकल्पिताः ।
 स्वप्ने तद्वत् द्वयं विद्याद्रूपं वासनया सह ॥ १३ ॥
 देहलिङ्गात्मना कार्या वासनारूपिणा क्रियाः ।
 नेति नेत्यात्मरूपत्वान्न मे कार्या क्रिया क्वचित् ॥ १४ ॥
 न ततोऽमृतताशास्ति कर्मणोऽज्ञानहेतुतः ।

मोक्षस्य ज्ञानहेतुत्वान्न तदन्यदपेक्षते ॥ १५ ॥
 अमृतं चाभयं नार्तं नेतीत्यात्मा प्रियो मम ।
 विपरीतमतोऽन्यद्यत्यजेत्तत्सक्रियं ततः ॥ १६ ॥

१२ प्रकाशप्रकरणम् ॥

प्रकाशस्थं यथा देहं सालोकमभिमन्यते ।
 द्रंष्टृभासं तथा चित्तं द्रष्टाहमिति मन्यते ॥ १ ॥
 यदेव दृश्यते लोके तेनाभिन्नत्वमात्मनः ।
 प्रपद्यते ततो मूढस्तेनात्मानं न विंदति ॥ २ ॥
 दशमस्य नवात्मत्वप्रतिपत्तिवदात्मनः ।
 दृश्येषु तद्वदेवायं मूढो लोको न चान्यथा ॥ ३ ॥
 त्वं कुरु त्वं तदेवेति प्रत्ययावैककालिकौ ।
 एकनीडौ कथं स्यातां विरुद्धौ न्यायतो वद ॥ ४ ॥
 देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य स्वभावतः ।
 स्वापवत्तत्प्रहाणाय तत्त्वमित्युच्यते दृशेः ॥ ५ ॥
 दृशेरुच्छाया यदाऽऽरूढा मुखच्छायेव दर्शने ।
 पश्यंस्तं प्रत्ययं योगी दृष्ट आत्मेति मन्यते ॥ ६ ॥
 तं च मूढं च यद्यन्यं प्रत्ययं वेत्ति नो दृशेः ।
 स एव योगिनां श्रेष्ठो नेतरः स्यान्न संशयः ॥ ७ ॥
 विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता स त्वमित्युच्यते यतः ।
 स स्यादनुभवस्तस्य ततोऽन्योऽनुभवो मृषा ॥ ८ ॥
 दृशिख्ये सदा नित्ये दर्शनादर्शने मयि ।
 कथं स्यातां ततो नान्य इष्यतेऽनुभवस्ततः ॥ ९ ॥
 यत्स्थस्तापो रवेर्देहे दृशेः स विषयो यथा ।
 सत्त्वस्थस्तद्वदेवेह दृशेः स विषयस्तथा ॥ १० ॥

प्रतिषिद्धे दृगंशोऽज्ञः खमिवैकरसोऽद्वयः ।
 नित्यमुक्तः सदाशुद्धः सोऽहं ब्रह्मास्मि केवलः ॥ ११ ॥
 विज्ञातुर्नैव विज्ञाता परोऽन्यः संभवत्यतः ।
 विज्ञाताहं परो मुक्तः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ १२ ॥
 यो वेदालुप्तदृष्टित्वमात्मनोऽकर्तृतां तथा ।
 ब्रह्मवित्तं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतारः ॥ १३ ॥
 ज्ञातैवाहमविज्ञेयः शुद्धो मुक्तः सदेत्यपि ।
 विवेकी प्रत्ययो बुद्धेर्दृश्यत्वान्नाशवान्यतः ॥ १४ ॥
 अलुप्ता त्वात्मनो दृष्टिर्नोत्पाद्या कारकैर्यतः ।
 दृश्यया चान्यया दृष्टया जन्यताऽस्याः प्रकल्पिता ॥ १५ ॥
 देहात्मबुद्ध्यपेक्षत्वादात्मनः कर्तृता मृषा ।
 नैव किञ्चित्करोमीति सत्या बुद्धिः प्रमाणजा ॥ १६ ॥
 कर्तृत्वं कारकापेक्षमकर्तृत्वं स्वभावतः ।
 कर्ता भोक्तेति विज्ञानं मृषैवेति सुनिश्चितम् ॥ १७ ॥
 एवं शास्त्रानुमानाभ्यां स्वरूपेऽवगते सति ।
 नियोज्योऽहमिति ह्येषा सत्या बुद्धिः कथं भवेत् ॥ १८ ॥
 यथा सर्वातरं व्योम व्योम्नोऽप्याभ्यन्तरो ह्यहम् ।
 निर्विकारोऽचलः शुद्धोऽजरो मुक्तः सदाऽद्वयः ॥ १९ ॥

१३ अचक्षुष्टुप्रकरणम् ॥

अचक्षुष्ट्वान्न दृष्टिर्मे तथाऽश्रोत्रस्य का श्रुतिः ।
 अवाक्त्वान्न तु वक्तिः स्यादमनस्त्वान्मतिः कुतः ॥ १ ॥
 अप्राणस्य न कर्मास्ति बुद्ध्यभावे न वेदिता ।
 विद्याविद्ये ततो न स्तश्चिन्मात्रव्योतिषो मम ॥ २ ॥
 नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य कूटस्थस्याविचालिनः ।

अमृतस्याक्षरस्यैवमशरीरस्य सर्वदा ॥ १ ॥

जिघत्सा वा पिपासा वा शोकमांहौ जरामृती ।

न विद्यंतेऽशरीरत्वाद्वयोमवद्व्यापिनो मम ॥ ४ ॥

अस्पर्शत्वान्न मे स्पृष्टिर्नाजिह्वत्वादसृजता ।

नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञानाज्ञाने न मे सदा ॥ ५ ॥

या तु स्यान्मानसी वृत्तिश्चाक्षुष्का रूपरंजना ।

नित्यमेवात्मनो दृष्ट्या नित्यया दृश्यते हि सा ॥ ६ ॥

तथान्येन्द्रिययुक्ता या वृत्तयो विषयांजनाः ।

स्मृती रागादिरूपा च केवलांतर्मनस्यपि ॥ ७ ॥

मानस्यस्तद्वदन्यस्य दृश्यंते स्वप्नवृत्तयः ।

द्रष्टुर्दृष्टिस्ततो नित्या शुद्धाऽनंता च केवला ॥ ८ ॥

अनित्या साऽविशुद्धेति गृह्यतेऽत्राविवेकतः ।

सुखी दुःखी तथा चाहं दृश्ययोपाधिभूतया ॥ ९ ॥

मूढया मूढ इत्येवं शुद्धया शुद्ध इत्यपि ।

मन्यते सर्वलोकोऽयं येन संसारमृच्छति ॥ १० ॥

अचक्षुष्कादिशास्त्रोक्तं सबाह्याभ्यंतरं त्वजम् ।

नित्यमुक्तमिहात्मानं मुमुक्षुश्चेत्सदा स्मरेत् ॥ ११ ॥

अचक्षुष्कादिशास्त्राच्च नैन्द्रियाणि सदा मम ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चाथर्वणं वचः ॥ १२ ॥

शब्दादीनामभावश्च श्रूयते मम काठके ।

अप्राणो ह्यमना यस्मादविकारी सदा ह्यहम् ॥ १३ ॥

विक्षेपो नास्ति तस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।

विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ १४ ॥

अमनस्कस्य शुद्धस्य कथं तत्स्याद्द्वयं मम ।

अमनस्त्वाविकारित्वे विदेहव्यापिनो मम ॥ १५ ॥

इत्येतद्यावदज्ञानं तावत्कार्यं ममाभवत् ।
 नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य बुद्धस्य च सदा मम ॥ १६ ॥
 समाधिर्वाऽसमाधिर्वा कार्यं चान्यत्कुतो भवेत् ।
 मां हि ध्यात्वा च बुद्ध्वा च मन्यन्ते कृतकृत्यताम् ॥ १७ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि सर्वोऽस्मि शुद्धो बुद्धोऽस्म्यतः सदा ।
 अजः सर्वत एवाहमजरश्चाक्षयोऽमृतः ॥ १८ ॥
 मदन्यः सर्वभूतेषु बोद्धा कश्चिन्न विद्यते ।
 कर्माध्यक्षश्च साक्षी च चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥ १९ ॥
 न सत्त्वाहं न चासच्च नोभयं केवलः शिवः ।
 न मे संध्या न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्वदा दृशेः ॥ २० ॥
 सर्वमूर्तिवियुक्तं यद्यथा खं सूक्ष्ममद्वयम् ।
 तेनाप्यास्मि विनाभूतं ब्रह्मैवाहं तथाऽद्वयम् ॥ २१ ॥
 ममात्माऽस्य त आत्मेति भेदो व्योम्नो यथा भवेत् ।
 एकस्य सुषिभेदेन तथा मम विकल्पितः ॥ २२ ॥
 भेदोऽभेदस्तथा चैको नाना चेति विकल्पितः ।
 ज्ञेयं ज्ञाता गतिर्गता मय्येकस्मिन्कुतो भवेत् ॥ २३ ॥
 न मे हेयं न चाद्वैयमविकारी यतो ह्यहम् ।
 सदा मुक्तस्तथा शुद्धः सदा बुद्धोऽगुणोऽद्वयः ॥ २४ ॥
 इत्येवं सर्वदाऽऽत्मानं विद्यात्सर्वं समाहितः ।
 विदित्वा मां स्वदेहस्थमृषिर्मुक्तो ध्रुवो भवेत् ॥ २५ ॥
 कृतकृत्यश्च सिद्धश्च योगी ब्राह्मण एव च ।
 य एवं वेद तत्त्वार्थमन्यथा ह्यात्महा भवेत् ॥ २६ ॥
 वेदार्थो निश्चितो ह्येष समासेन मयोदितः ।
 संन्यासिभ्यः प्रवक्तव्यः शान्तिभ्यः शिष्टबुद्धिना ॥ २७ ॥

१४ स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् ।

स्वप्नस्मृत्योर्घटादेर्हि रूपाभासः प्रदृश्यते ।
 पुरा नूनं तदाकारा धीर्दृष्टेत्यनुमीयते ॥ १ ॥
 भिक्षामटन्यथा स्वप्ने दृष्टो देहो न स स्वयम् ।
 जाग्रद्दृश्यात्तथा देहाद्द्रष्टृत्वादस्य एव सः ॥ २ ॥
 मूत्रासिकं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
 रूपादीन्व्यानुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥ ३ ॥
 व्यञ्जको वा यथाऽऽलोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् ।
 सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥ ४ ॥
 धीरेवार्थस्वरूपा हि पुंसा दृष्टा पुराऽपि च ।
 न चेत्स्वप्ने कथं पश्येत्स्मरतो वाऽऽकृतिः कुतः ॥ ५ ॥
 व्यञ्जकत्वं तदेवास्या रूपाद्याकारदृश्यता ।
 द्रष्टृत्वं च दृशेरतद्द्रष्टृकृतिः स्याद्विय उद्भवे ॥ ६ ॥
 चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु बुद्ध्यः ।
 मया यस्मात्प्रकाश्यन्ते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ॥ ७ ॥
 करणं कर्म कर्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः ।
 जाग्रत्येवं यतो दृष्टा द्रष्टा तस्मादतोऽन्यथा ॥ ८ ॥
 बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं हेयोपादेयरूपतः ।
 हानोपादानकर्तात्मा न त्याज्यो न च गृह्यते ॥ ९ ॥
 सबाह्याभ्यन्तरे शुद्धे प्रज्ञानैकरसे घने ।
 बाह्यमाभ्यन्तरं चान्यत्कथं हेयं प्रकल्प्यते ॥ १० ॥
 य आत्मा नेति नेतीति परापोहेन शेषितः ।
 स चेद्ब्रह्माविदात्मेष्टो यतेतातः परं कथम् ॥ ११ ॥
 अशनायाद्यतिक्रान्तं ब्रह्मैवास्मि निरन्तरम् ।

कार्यवान्स्यां कथं चाहं विमृशेदेवमंजसा ॥ १२ ॥
 पारगस्तु यथा नद्यास्तत्स्थः पारं यियत्सति ।
 आत्मज्ञश्चेत्तथा कार्यं कर्तुमन्यदिहेच्छति ॥ १३ ॥
 आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्धानोपादानता यदि ।
 न मोक्षार्हः स विज्ञेयो वांतोऽसौ ब्रह्मणा ध्रुवम् ॥ १४ ॥
 सादित्यं हि जगत्प्राणस्तस्मान्नाहर्निशैव वा ।
 प्राणज्ञस्यापि न स्यातां कुतो ब्रह्मविदोऽद्वये ॥ १५ ॥
 न स्मरत्यात्मतो ह्यात्मा विस्मरेद्वाऽप्यलुप्तचित् ।
 मनोऽपि स्मरतीत्येतज्ज्ञानमज्ञानहेतुजम् । १६ ॥
 ज्ञातुर्ज्ञेयः परो ह्यात्मा सोऽविद्याकल्पितः स्मृतः ।
 अपोढे विद्यया तस्मिन् रज्ज्वां सर्प इवाद्वयः ॥ १७ ॥
 कर्तृकर्मफलाभावात्सबाह्याभ्यंतरं ह्ययजम् ।
 ममाहं वेति यो भावस्तस्मिन्कस्य कुतो भवेत् ॥ १८ ॥
 आत्मा ह्यात्मीय इत्येष भावोऽविद्याप्रकल्पितः ।
 आत्मैकत्वे ह्यसौ नास्ति बीजाभावे कुतः फलम् ॥ १९ ॥
 द्रष्टुं श्रोतुं तथा मंतुं विज्ञात्रेव तदक्षरम् ।
 द्रष्ट्राद्यन्यन्न तद्यस्मात्तस्मात् द्रष्टाऽहमक्षरम् ॥ २० ॥
 स्थावरं जंगमं चैव द्रष्टृत्वादिक्रियायुतम् ।
 सर्वमक्षरमेवातः सर्वस्याऽऽत्माऽक्षरं त्वहम् ॥ २१ ॥
 अकार्यशेषमात्मानमक्रियात्मक्रियाफलम् ।
 निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति स पश्यति ॥ २२ ॥
 ममाहंकारयत्नेच्छाः शून्या एव स्वभावतः ।
 आत्मनीति यदि ज्ञातमाध्वं स्वस्थाः किमीहितैः ॥ २३ ॥
 योऽहंकर्तारमात्मानं तथा वेत्तारमेव च ।
 वेत्त्यनात्मज्ञ एवासौ योऽन्यथाज्ञः स आत्मवित् ॥ २४ ॥

यथाऽन्यत्वेऽपि तादात्म्यं देहादिष्वात्मनो मतम् ।
 तथाऽकर्तुरविज्ञानात्फलकर्मात्मतात्मनः ॥२५॥
 दृष्टिः श्रुतिर्मतिर्ज्ञातिः स्वप्ने दृष्टा जनैः सदा ।
 तासामात्मस्वरूपत्वादतः प्रत्यक्षताऽऽत्मनः ॥२६॥
 परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्युभयं तथा ।
 तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः सब्रह्मेन्द्रा अपीश्वराः ॥२७॥
 ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्रह्मेन्द्रत्वेन वा पुनः ।
 तृष्णा चेत्सर्वतश्छिन्ना सर्वदैन्योद्धवाऽशुभा ॥२८॥
 अहमित्यात्मधीर्या च ममेत्यात्मीयधीरपि ।
 अर्थशून्ये यदा यस्य स आत्मज्ञो भवेत्तदा ॥२९॥
 बुद्ध्यादौ सत्युपाधौ च तथाऽसत्यविशेषता ।
 यस्य चेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथं भवेत् ॥३०॥
 प्रसन्ने विमले व्योम्नि प्रज्ञानैकरसेऽद्वये ।
 उत्पन्नात्मधियो ब्रूत किमन्यत्कार्यमिष्यते ॥३१॥
 आत्मानं सर्वभूतस्थममित्रं चात्मनोऽपि यः ।
 पश्यन्निच्छत्यसौ नूनं शीतीकर्तुं विभावसुम् ॥३२॥
 प्रज्ञाप्राणानुकार्यात्मा छायेवाक्षादिगोचरः ।
 ध्यायतीवेति चोक्तो हि शुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥३३॥
 अप्राणस्यामनस्कस्य तथाऽसंसर्गिणो दृशेः ।
 व्योमवद्व्यापिनो ह्यस्य कथं कार्यं भवेन्मम ॥ ३४ ॥
 असमार्धिं न पश्यामि निर्विकारस्य सर्वदा ।
 ब्रह्मणो मे विशुद्धस्य शोध्यं नान्यद्विपाप्मनः ॥३५॥
 गंतव्यं च तथा नैव सर्वगस्याचलस्य च ।
 नोर्ध्वं नाधस्तिरो वापि निष्कलस्यागुणत्वतः ॥३६॥
 चिन्मात्रज्योतिषो नित्यं तमस्तस्मिन् विद्यते ।

कथं कार्यं ममैवाद्य नित्यमुक्तस्य शिष्यते ॥३७॥

अमनस्कस्य का चिंता क्रिया वाऽनिन्द्रियस्य का ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति सत्यं श्रुतेर्वचः ॥३८॥

अकालत्वाददेशत्वादिकत्वाद्निमित्ततः ।

आत्मनो नैव कालादेरपेक्षा ध्यायतः सदा ॥३९॥

यस्मिन्देवाश्च वेदाश्च पवित्रं कृत्स्नमेकताम् ।

ब्रजेत्तन्मानसं तीर्थं यस्मिन्न्नात्वाऽमृतो भवेत् ॥४०॥

न चास्ति शब्दादिरनन्यवेदनः परस्परेणापि न चैव दृश्यते ।

परेण दृश्यास्तु यथा रसादयस्तथैव दृश्यत्वत एव दैहिकाः ॥४१॥

अहंममेत्येषणयत्नविक्रियासुखादयस्तद्विद्वद्दृश्यतः ।

दृश्यत्वयोगाच्च परस्परेण ते न दृश्यतां यांति ततः परो भवान् ॥४२॥

अहंक्रियाद्या हि समस्तविक्रिया सकर्तृका कर्मफलेन संहता ।

चित्तिस्वरूपेण समंततोऽर्कवत्प्रकाशमानाऽसितताऽऽत्मनो ह्यतः ॥४३॥

दृशिस्वरूपेण हि सर्वदेहिनां वियद्यथा व्याप्य मनांस्यवस्थितः ।

अतो न तस्मादपरोऽस्ति वेदिता परोऽपि तस्मादत एक ईश्वरः ॥४४॥

शरीरबुद्ध्योर्यदि चान्यदृश्यता निरात्मवादाः सुनिराकृता मया ।

परश्च शुद्धो ह्यविशुद्धिकर्मतः सुनिर्मलः सर्वगतोऽसितोऽद्वयः ॥४५॥

घटादिरूपं यदि ते न गृह्यते मनः प्रवृत्तं बहुधा स्ववृत्तिभिः ।

अशुद्धयचिद्रूपविकारदोषता मतेर्यथा वारयितुं न पार्यते ॥ ४६ ॥

यथा विशुद्धं गगनं निरंतरं न सज्यते नापि च लिप्यते तथा ।

समस्तभूतेषु सदैव तेष्वयं समः सदात्मा ह्यंजरोऽमरोऽभयः ॥ ४७ ॥

अमूर्तमूर्तानि च कर्मवासना दृशिस्वरूपस्य बहिः प्रकल्पिता ।

अविद्यया ह्यात्मानि मूढदृष्टिभिरपोह्य नेतीत्यवशेषितो दृशिः ॥ ४८ ॥

प्रबोधरूपं मनसोऽर्थयोगजं स्मृतौ च सुप्तस्य च दृश्यतेऽर्थवत् ।

तथैव देहप्रतिमानतः पृथग्दृशेः शरीरं च मनश्च दृश्यतः ॥ ४९ ॥

स्वभावशुद्धे गगने घनादिके मलेऽप्याते सति चाविशेषता ।

यथा च तद्वच्छ्रुतिवारितद्वये मदाऽविशेषो गगनोपमे दृशौ ॥ ५० ॥

१५ नान्यदन्यत्प्रकरणम् ।

नान्यदन्यद्भवेद्यस्मान्नान्यत्किञ्चिद्विचिंतयेत् ।

अन्यस्यान्यत्वभावे हि नाशस्तस्य ध्रुवो भवेत् ॥ १ ॥

स्मरतो दृश्यते दृष्टं पटे चित्रमिवार्पितम् ।

यत्र येन च तौ ज्ञेयौ सत्त्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ ॥ २ ॥

फलांतं चानुभूतं यद्युतं कर्त्रादिकारकैः ।

स्मर्यमाणं हि कर्मस्थं पूर्वं कर्मैव तच्चितः ॥ ३ ॥

द्रष्टुश्चान्यद्भवेत् दृश्यं दृश्यत्वाद्वटवत्सदा ।

दृश्यात् द्रष्टाऽसजातीयो न धीवत्साक्षिताऽन्यथा ॥ ४ ॥

स्वात्मबुद्धिमपेक्ष्यासौ विधीनां स्यात्प्रयोजकः ।

जात्यादिः शववत्तेन तद्वन्नानात्मताऽन्यथा ॥ ५ ॥

न प्रियाप्रिय इत्युक्तेर्नादेहत्वं क्रियाफलम् ।

देहयोगः क्रियाहेतुस्तस्माद्विद्वान्क्रियास्त्यजेत् ॥ ६ ॥

कर्मस्वात्मा स्वतंत्रश्चेन्नवृत्तौ च तथेष्ट्यताम् ।

अदेहत्वे फलेऽकार्ये ज्ञाते कुर्यात्कथं क्रियाः ॥ ७ ॥

जात्यादीन्संपरित्यज्य निमित्तं कर्मणां बुधः ।

कर्महेतुविरुद्धं यत्स्वरूपं शास्त्रतः स्मरेत् ॥ ८ ॥

आत्मैकः सर्वभूतेषु तानि तस्मिंश्च खे यथा ।

पर्यगाद्योमवत्सर्वं शुक्रं दीप्तिमदिष्यते ॥ ९ ॥

व्रणस्नायवोरभावेन स्थूलं देहं निवारयेत् ।

शुद्धाऽपतयाऽलेपं लिंगं चाकायमित्युत ॥ १० ॥

वासुदेवो यथाऽश्वत्थे स्वदेहे चाब्रवीत्समम् ।

तद्वद्वेत्ति य आत्मानं समं स ब्रह्मवित्तमः ॥ ११ ॥
यथा ह्यन्यशरीरेषु ममाहंता न चेष्ट्यते ।
अस्मिंश्चापि तथा देहे धीसाक्षित्वाविशेषतः ॥ १२ ॥
रूपसंस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भयं च यत् ।
गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभयः सदा ॥ १३ ॥
यन्मनास्तन्मयोऽन्यत्वे नात्मत्वात्तौ क्रियात्मानि ।
आत्मत्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्षं हि न तत्स्वयम् ॥ १४ ॥
खमिवैकरसा ज्ञप्तिरविभक्ताऽजराऽमला ।
चक्षुराद्युपधानात्सा विपरीता विभाव्यते ॥ १५ ॥
दृश्यत्वादहमित्येष नात्मधर्मो घटादिवत् ।
तथाऽन्ये प्रत्यया ज्ञेया दोषाश्चात्माऽमलो ह्यतः ॥ १६ ॥
सर्वप्रत्ययसाक्षित्वादविकारी च सर्वगः ।
विक्रियेत यदि द्रष्टा बुद्ध्यादीवाल्पविद्ववेत् ॥ १७ ॥
न दृष्टिर्लुप्यते द्रष्टुश्चक्षुरादेर्यथैव तत् ।
नहि द्रष्टुरिति ह्युक्तं तस्मात् द्रष्टा सदैकदृक् ॥ १८ ॥
संघातो वाऽस्मि भूतानां करणानां तथैव च ।
व्यस्तं वाऽन्यतमो वाऽस्मि को वाऽस्मीति विचारयेत् ॥ १९ ॥
व्यस्तं नाहं समस्तं वा भूतमिन्द्रियमेव वा ।
ज्ञेयत्वात्करणत्वाच्च ज्ञाताऽन्योऽस्मात् घटादिवत् ॥ २० ॥
आत्माग्नेरिंधना बुद्धिरविद्याकामकर्मभिः ।
दीपिता प्रज्वलत्येषा द्वारैः श्रोत्रादिभिः सदा ॥ २१ ॥
दक्षिणाक्षिप्रधानेषु यदा बुद्धिर्विचेष्टते ।
विषयैर्हविषा दीप्ता ह्यात्माग्निः स्थूलमुक्तदा ॥ २२ ॥
हूयंते तु हवीर्षाति रूपादिग्रहणे स्मरन् ।
अरागद्वेष आत्माग्नौ जाग्रदोषैर्न लिप्यते ॥ २३ ॥

मानसे तु गृहे व्यक्त सोऽविद्याकर्मवासनाम् ।
 पश्यंस्तैजस आत्मोक्तः स्वयंज्योतिः प्रकाशिता ॥ २४ ॥
 विषया वासना वापि चोद्यंते नैव कर्मभिः ।
 यदा बुद्धौ तदा ज्ञेयः प्राज्ञ आत्मा ह्यनन्यदृक् ॥ २५ ॥
 मनोबुद्धीन्द्रियाणां या अवस्थाः कर्मचोदिताः ।
 चैतन्येनैव भास्यंते रविणेव घटादयः ॥ २६ ॥
 तत्रैवं सति बुद्धीर्ज्ञा आत्मभासांऽवभासयन् ।
 कर्ता तातां यदर्थास्ता मूढैरेवाभिधीयते ॥ २७ ॥
 सर्वज्ञोऽप्यत एव स्यात्स्वेन भासाऽवभासयन् ।
 सर्वं सर्वक्रियाहेतोः सर्वकृत्त्वं तथाऽऽत्मनः ॥ २८ ॥
 सोपाधिश्चैवमात्मोक्तो निरुपाख्योऽनुपाधिकः ।
 निष्कलो निर्गुणः शुद्धस्तं मनो वाक्च नान्नुतः ॥ २९ ॥
 चेतनोऽचेतनो वाऽपि कर्ताऽकर्ता गतोऽगतः ।
 बद्धो मुक्तस्तथा चैकोऽनेकः शुद्धोऽन्यथेति वा ॥ ३० ॥
 अप्राप्यैव निवर्तते वाचो धीभिः सहैव तु ।
 निर्गुणत्वात्क्रियाभावाद्विशेषाणामभावतः ॥ ३१ ॥
 व्यापकं सर्वतो व्योम मूर्तैः सर्वैर्वियोजितम् ।
 यथा तद्वदिहात्मानं विद्याच्छुद्धं परं पदम् ॥ ३२ ॥
 दृष्टं हित्वा स्मृतिं तस्मिन्सर्वप्रश्नं तमस्यजेत् ।
 सर्वदृग्ज्योतिषा युक्तो दिनकृच्छावरेण यथा ॥ ३३ ॥
 रूपस्मृत्यंधकारार्थाः प्रत्यया यस्य गोचराः ।
 स एवात्मा समो द्रष्टा सर्वभूतेषु सर्वगः ॥ ३४ ॥
 आत्मबुद्धिमनश्चक्षुर्विषयालोकसंगमात् ।
 विचित्रो जायते बुद्धेः प्रत्ययोऽज्ञानलक्षणः ॥ ३५ ॥
 विविच्यास्मात्स्वमात्मानं विद्याच्छुद्धं परं पदम् ।

द्रष्टारं सर्वभूतस्थं समं सर्वभयातिगम् ॥ ३६ ॥
 समस्तं सर्वगं शांतं विमलं व्योमवत्स्थितम् ।
 निष्कलं निष्क्रियं सर्वं नित्यं द्वंद्वैर्विवर्जितम् ॥ ३७ ॥
 सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञः कथं ज्ञेयो मयेत्युत ।
 विमृश्यैवं विजानीयाज्ज्ञानं ब्रह्म न वेति वा ॥ ३८ ॥
 अदृष्टं द्रष्टृविज्ञातं दभ्रमित्यादि शासनात् ।
 नैव ज्ञेयं मयाऽन्यैर्वा परं ब्रह्म कथंचन ॥ ३९ ॥
 स्वरूपाव्यवधानाभ्यां ज्ञानालोकस्वभावतः ।
 अन्यज्ञानानेपेक्षत्वाज्ज्ञातं ब्रह्म सदा मया ॥ ४० ॥
 नान्येन ज्योतिषा कार्यं रवेरात्मप्रकाशने ।
 स्वबोधान्नान्यबोधेच्छा बोधस्यात्मप्रकाशने ॥ ४१ ॥
 न तस्यैवान्यतोपेक्षा स्वरूपं यस्य यद्वेत् ।
 प्रकाशान्तरदृश्यो न प्रकाशो ह्यस्ति कश्चन ॥ ४२ ॥
 व्यक्तिः स्यादप्रकाशस्य प्रकाशात्मसमागमात् ।
 प्रकाशस्त्वंकार्यः स्यादिति मिथ्या वचो ह्यतः ॥ ४३ ॥
 यतोऽभूत्वा भवेद्यच्च तस्य तत्कार्यमिष्यते ।
 स्वरूपत्वादभूत्वा न प्रकाशो जायते रवेः ॥ ४४ ॥
 सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्ताऽऽदित्यादिरिष्यते ।
 घटादिव्यक्तितो यद्वत्तद्वद्वोधात्मनीष्यताम् ॥ ४५ ॥
 बिलात्सर्पस्य निर्याणे सूर्यो यद्वत्प्रकाशकः ।
 प्रयत्नेन विना तद्वज्ज्ञाताऽऽत्मा बोधरूपतः ॥ ४६ ॥
 दग्धैवमुष्णः सत्तायां तद्वद्वोद्धात्मनीष्यताम् ।
 सत्येव यदुपाधौ तु ज्ञाते सर्प इवोत्थिते ॥ ४७ ॥
 ज्ञाताऽयत्नोऽपि तद्वज्ज्ञः कर्ता भ्रामकवद्वेत् ।
 स्वरूपेण स्वयं नात्मा ज्ञेयोऽज्ञेयोऽथवा ततः ॥ ४८ ॥

विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति शासनात् ।
 बंधमोक्षादयो भावास्तद्वदात्मनि कल्पिताः ॥ ४९ ॥
 नाहोरात्रे यथा सूर्ये प्रभारूपाविशेषतः ।
 बोधरूपाविशेषान्न बोधाबोधौ तथाऽऽत्मनि ॥ ५० ॥
 यथोक्तं ब्रह्म यो वेद हानोपादानवर्जितम् ।
 यथोक्तेन विधानेन स सत्यं नैव जायते ॥ ५१ ॥
 जन्ममृत्युप्रवाहेषु पतितो नैव शक्नुयात् ।
 इत उद्धर्तुमात्मानं ज्ञानादन्येन केनचित् ॥ ५२ ॥
 “भियते हृदयग्रंथिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्ट” इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥
 ममाहमित्येतदपोह्य सर्वतो विमुक्तदेहं पदमंबरोपमम् ।
 सुदृष्टशास्त्रानुमितिभ्य ईरितं विमुच्यतेऽस्मिन्यदि निश्चितो नरः ॥ ५४ ॥

१६ पार्थिवप्रकरणम् ।

पार्थिवः कठिनो धातुर्द्रवो देहे स्मृतोऽम्भयः ।
 पक्तेच्छात्रकाशाः स्युर्ब्रह्मिवाय्वंबरोद्भवाः ॥ १ ॥
 घ्राणादीनि तदर्थाश्च पृथिव्यादिगुणाः क्रमात् ।
 रूपालोकवदिष्टं हि सजातीयार्थमिन्द्रियम् ॥ २ ॥
 बुद्ध्यर्थान्याहुरेतानि वाक्पाण्यादीनि कर्मणे ।
 तद्विकल्पार्थमंतस्थं मन एकादशं भवेत् ॥ ३ ॥
 निश्चयार्था भवद्बुद्धिस्तां सर्वार्थानुभाविनीम् ।
 ज्ञाताऽऽत्मोक्तः स्वरूपेण ज्योतिषा व्यञ्जयन्सदा ॥ ४ ॥
 व्यञ्जकस्तु यथाऽऽलोको व्यङ्ग्यस्याकारतां गतः ।
 व्यतिकीर्णोऽप्यसंकीर्णस्तद्वज्जः प्रत्ययैः सदा ॥ ५ ॥
 स्थितो दीपो यथाऽयत्नः प्राप्तं सर्वं प्रकाशयेत् ।

शब्दाद्याकारबुद्धीर्ज्ञः प्राप्तास्तद्वत्प्रपश्यति ॥ ६ ॥

शरीरेन्द्रियसंघात आत्मत्वेन गतां धियम् ।

नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां विशिषन्ति सुखादयः ॥ ७ ॥

शिरोदुःखादिनाऽऽत्मानं दुःख्यस्मीति हि पश्यति ।

द्रष्टाऽन्यो दुःखिनो दृश्यात् द्रष्टृत्वाच्च न दुःख्यसौ ॥ ८ ॥

दुःखी स्याद्दुःख्यहंमानाद्दुःखिनो दर्शनान्न वा ।

संहर्तेऽगादिभिर्द्रष्टा दुःखी दुःखस्य नैव सः ॥ ९ ॥

चक्षुर्वत्कर्मकर्तृत्वं स्याच्चेन्नानेकमेव तत् ।

संहतं च ततो नात्मा द्रष्टृत्वात्कर्मतां व्रजेत् ॥ १० ॥

ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वमात्मनोऽपि मतं यदि ।

नैकज्ञानगुणत्वात्तु ज्योतिर्वत्तस्य कर्मता ॥ ११ ॥

ज्योतिषो द्योतकत्वेऽपि यद्वन्नात्मप्रकाशनम् ।

भेदेऽप्येवं समत्वाज्ज्ञ आत्मानं नैव पश्यति ॥ १२ ॥

यद्धर्मा यः पदार्थो न तस्यैवेयात्स कर्मताम् ।

न ह्यात्मानं दहत्यग्निस्तथा नैव प्रकाशयेत् ॥ १३ ॥

एतेनैवात्मनाऽऽत्मानो ग्रहो बुद्धेर्निराकृतः ।

अंशोऽप्येवं समत्वाद्धि निर्भेदत्वान्न युज्यते ॥ १४ ॥

शून्यतापि न युक्तैवं बुद्धेरन्येन दृश्यता ।

युक्ताऽतो घटवत्तस्याः प्राक्सिद्धेश्च विकल्पतः ॥ १५ ॥

अविकल्पं तदस्त्येव यत्पूर्वं स्याद्विकल्पतः ।

विकल्पोत्पत्तिहेतुत्वाद्यद्यस्यैव तु कारणम् ॥ १६ ॥

अज्ञानं कल्पनामूलं संसारस्य नियामकम् ।

हित्वाऽऽत्मानं परं ब्रह्म विद्यान्मुक्तं सदाऽभयम् ॥ १७ ॥

जाग्रत्स्वप्नौ तयोर्बाजं सुषुप्ताख्यं तमोमयम् ।

अन्योन्यस्मिन्नसत्त्वाच्च नास्तीत्येतत्त्रयं त्यजेत् ॥ १८ ॥

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्थादिसंकरात् ।
 भ्रांतिः स्यादात्मकमेति क्रियाणां संनिपाततः ॥ १९ ॥
 निमीलोन्मीलने स्थाने वायव्ये ते न चक्षुषः ।
 प्रकाशत्वान्मनस्येवं बुद्धौ न स्तः प्रकाशतः ॥ २० ॥
 संकल्पाध्यवसायौ तु मनोबुद्ध्योर्यथा क्रमात् ।
 नेतरेतरधर्मत्वं सर्वं चात्मनि कल्पितम् ॥ २१ ॥
 स्थानावच्छेददृष्टिः स्यादिन्द्रियाणां तदात्मताम् ।
 गता धीस्तां हि पश्यञ्ज्ञो देहमात्र इवेक्ष्यते ॥ २२ ॥
 क्षणिकं हि तदत्यर्थं धर्ममात्रं निरंतरम् ।
 सादृश्याद्दीपवत्तद्धीस्तच्छांतिः पुरुषार्थता ॥ २३ ॥
 स्वाकारान्यावभासं च येषां रूपादि विद्यते ।
 येषां नास्ति ततश्चान्यत्पूर्वासंगतिरुच्यते ॥ २४ ॥
 बाह्याकारत्वतो ज्ञतेः स्मृत्यभावः सदा क्षणात् ।
 क्षणिकत्वाच्च संस्कारं नैवाधत्ते कचित्तु धीः ॥ २५ ॥
 आधारस्याप्यसत्त्वाच्च तुल्यतानिर्निमित्ततः ।
 स्थाने वा क्षणिकत्वस्य हानं स्यान्न तदिष्यते ॥ २६ ॥
 शतिश्चायत्नसिद्धत्वात्साधनोक्तिरनर्थिका ।
 एकैकस्मिन्समाप्तत्वाच्छांतरेन्यानपेक्षता ॥ २७ ॥
 अपेक्षा यदि भिन्नेऽपि परसंतान इष्यताम् ।
 सर्वार्थे क्षणिके कस्मिंस्तथाप्यन्यानपेक्षता ॥ २८ ॥
 तुल्यकालसमुद्भूतावितरेतरयोगिणौ ।
 योगाच्च संस्कृतो यस्तु सोऽन्यं हीक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥
 मृषाध्यासस्तु यत्र स्यात्तन्नाशस्तत्र नो मतः ।
 सर्वनाशो भवेद्यस्य मोक्षः कस्य फलं वद ॥ ३० ॥
 अस्ति तावत्स्वर्यं नाम ज्ञानं वाऽऽत्माऽन्यदेव वा ।

भावाभावज्ञतस्तस्य नाभावंस्त्वधिगम्यते ॥ ३१ ॥
 येनाधिगम्यतेऽभावस्तत्सत्स्यात्तन्न चेद्भवेत् ।
 भावाभावानभिज्ञत्वं लोकस्य स्यान्न चेष्ट्यते ॥ ३२ ॥
 सदसत्सदसच्चेति विकल्पात्प्राग्यदिष्यते ।
 तदद्वैतं समत्वात्तु नित्यं चान्यद्विकल्पितात् ॥ ३३ ॥
 विकल्पोद्भवतोऽसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदिष्यताम् ।
 द्वैतस्य प्रागसत्त्वाच्च सदसत्त्वादिकल्पनात् ॥ ३४ ॥
 वाचारंभणशास्त्राच्च विकाराणां ह्यभावता ।
 मृत्योः स मृत्युमित्यादेर्मम मायेति च स्मृतेः ॥ ३५ ॥
 विशुद्धिश्चात एवास्य विकल्पाच्च विलक्षणः ।
 उपादेयो न हेयोऽत आत्मा नान्यैरकल्पितः ॥ ३६ ॥
 अप्रकाशो यथाऽऽदित्ये नास्ति ज्योतिःस्वभावतः ।
 नित्यबोधस्वरूपत्वान्नाज्ञानं तद्वदात्मनि ॥ ३७ ॥
 तथाऽविक्रियरूपत्वान्नावस्थांतरमात्मनः ।
 अवस्थांतरवत्त्वे हि नाशोऽस्य स्यान्न संशयः ॥ ३८ ॥
 मोक्षोऽवस्थांतरं यस्य कृतकः स चलो ह्यतः ।
 न संयोगो वियोगो वा मोक्षो युक्तः कथंचन ॥ ३९ ॥
 संयोगस्याप्यनित्यत्वाद्वियोगस्य तथैव च ।
 गमनागमने चैव स्वरूपं तु न हीयते ॥ ४० ॥
 स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्सनिमित्ता हि चापरे ।
 अनुपात्तं स्वरूपं हि स्वेनात्यक्तं तथैव च ॥ ४१ ॥
 स्वरूपत्वान्न सर्वस्य त्यक्तुं शक्यो ह्यनन्यतः ।
 गृहीतुं वा ततो नित्योऽविषयत्वात्पृथक्त्वतः ॥ ४२ ॥
 आत्मार्थत्वाच्च सर्वस्य नित्य आत्मैव केवलः ।
 त्यजेत्तस्मात्क्रियाः सर्वाः साधनैः सह मोक्षवित् ॥ ४३ ॥

आत्मलाभः परो लाभ इति शास्त्रोपपत्तयः ।
 अलाभोऽनात्मलाभस्तु त्यजेत्तस्मादनात्मताम् ॥ ४४ ॥
 गुणानां समभावस्य भ्रंशो न ह्युपपद्यते ।
 अविद्योदेः प्रसुप्तत्वान्न चान्यो हेतुरुच्यते ॥ ४५ ॥
 इतरेतरहेतुत्वे प्रवृत्तिः स्यात्सदा न वा ।
 नियमो न प्रवृत्तीनां गुणेष्व्वात्मनि वा भवेत् ॥ ४६ ॥
 विशेषो मुक्तबद्धानां तादर्थ्यं न च युज्यते ।
 अर्थार्थिनोस्त्वसंबंधो नाथी ज्ञो नेतरोऽपि वा ॥ ४७ ॥
 प्रधानस्य च पारार्थ्यं पुरुषस्याधिकारतः ।
 न युक्तं सांख्यशास्त्रेऽपि विकारेऽपि न युज्यते ॥ ४८ ॥
 संबंधानुपपत्तेश्च प्रकृतेः पुरुषस्य च ।
 मिथोऽयुक्तं तदर्थत्वं प्रधानस्याचितित्वतः ॥ ४९ ॥
 क्रियोत्पत्तौ विनाशित्वं ज्ञानमात्रे च पूर्ववत् ।
 निर्निमित्ते त्वानिर्भोक्षः प्रधानस्य प्रसज्यते ॥ ५० ॥
 न प्रकाश्यं यथोष्णत्वं ज्ञानेनैव सुखादयः ।
 एकनीडत्वतोऽग्राह्याः स्युः कणादादिवर्त्मनाम् ॥ ५१ ॥
 युगपत्समवेतत्वं सुखविज्ञानयोरपि ।
 मनोयोगैकहेतुत्वादग्राह्यत्वं सुखस्य च ॥ ५२ ॥
 तथाऽन्येषां च भिन्नत्वाद्युगपज्जन्म नेष्यते ।
 गुणानां समवेतत्वं ज्ञानं चेन्न विशेषणात् ॥ ५३ ॥
 ज्ञानेनैव विशेषत्वाज्ज्ञानाप्यत्वं स्मृतेस्तथा ।
 सुखं ज्ञातं मयेत्येवं तत्राज्ञानात्मकत्वतः ॥ ५४ ॥
 सुखादेर्नात्मधर्मत्वमात्मनस्तेऽविकारतः ।
 भेदादन्यस्य कस्मान्न मनसो वाऽविशेषतः ॥ ५५ ॥
 स्यान्मालाऽपरिहार्या तु ज्ञानं चेज्ज्ञेयतां व्रजेत् ।

युगपद्वापि चोत्पत्तिरभ्युपेताऽत इष्यते ॥ ५६ ॥
 अनवस्थान्तरत्वाच्च बंधो नात्मानि विद्यते ।
 नाशुद्विश्वाप्यसंगत्वादसंगो हीति च श्रुतेः ॥ ५७ ॥
 सूक्ष्मैकागोचरेभ्यश्च न लिप्यत इति श्रुतेः
 एवं तर्हि न मोक्षोऽस्ति बंधाभावात्कथंचन ॥ ५८ ॥
 शास्त्रानर्थक्यमेव स्यान्न बुद्धेर्भ्रान्तिरिष्यते ।
 बंधो मोक्षश्च तन्नाशः स यथोक्तो न चान्यथा ॥ ५९ ॥
 बोधात्मज्योतिषा दीप्ता बोधमात्मानि मन्यते ।
 बुद्धिर्नान्योऽस्ति बोद्धेति सेयं भ्रान्तिर्हि धीगता ॥ ६० ॥
 बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्नित्यं तत्रोपचर्यते ।
 अविवेकोऽप्यनाद्योऽयं संसारो नान्य इष्यते ॥ ६१ ॥
 मोक्षस्तन्नाश एव स्यान्नान्यथानुपपात्तितः ।
 येषां वस्त्वंतरापात्तिर्मोक्षो नाशस्तु तैर्मतः ॥ ६२ ॥
 अवस्थान्तरमध्येवमविकारान्न युज्यते ।
 विकारेऽवयवित्वं स्यात्ततो नाशो घटादिवत् ॥ ६३ ॥
 तस्मात् भ्रान्तिरतोऽन्या हि बंधमोक्षादिकल्पनाः ।
 सांख्यकाणादबौद्धानां मीमांसाहतकल्पनाः ॥ ६४ ॥
 शास्त्रयुक्तिविहीनत्वान्नार्तव्याः कदाचन ।
 शक्यन्ते शतशो वक्तुं दोषास्तासां सहस्रशः ॥ ६५ ॥
 अपि निंदोपपत्तेश्च यान्यतोऽन्यानि चेत्यतः ।
 त्यक्त्वातो ह्यन्यशास्त्रोक्तीर्मिति कुर्याददृढां बुधः ॥ ६६ ॥
 श्रद्धाभक्ती पुरस्कृत्य हित्वा सर्वमनार्जवम् ।
 वेदान्तस्यैव तत्त्वार्थे व्यासस्याभिमते तथा ॥ ६७ ॥

इति प्रणुन्ना द्वयवादकल्पना निरात्मवादाश्च तथाहि युक्ति
 व्यपेतशंकाः परवादतः स्थिरा मुमुक्षवो ज्ञानपथे स्युरियुक्त

स्वसाक्षिकं ज्ञानमतीव निर्मलं विकल्पनाभ्यो विपरीतमद्वयम् ।
 अवाप्य सम्यग्यदि निश्चितो भवेन्निरन्वयो निर्वृतिमेति शाश्वतीम् ॥ ६९ ॥
 इदं रहस्यं परमं परायणं व्यपेतदोषैरभिमानवर्जितैः ।
 समीक्ष्य कार्या मतिराजवे सदा न तत्त्वदृक्स्थान्यमतिर्हि कश्चन ॥ ७० ॥
 अनेकजन्मान्तरसंचितैरनरो विमुच्यतेऽज्ञाननिमित्तगतकैः ।
 इदं विदित्वा परमं हि पावनं न लिप्यते व्योम इवेह कर्मभिः ॥ ७१ ॥
 प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।
 गुणान्वितायानुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे ॥ ७२ ॥
 परस्य देहे न यथाभिमानिता परस्य तद्वत्परमार्थमीक्ष्य च ।
 इदं हि विज्ञानमतीव निर्मलं संप्राप्य मुक्तोऽथ भवेच्च सर्वतः ॥ ७३ ॥
 नहीह लाभोऽभ्यधिकोऽस्ति कश्चन स्वरूपलाभात्स इतो हि नान्यतः ।
 न देयमैद्रादपि राज्यतोऽधिकं स्वरूपलाभं त्वपरीक्ष्य यत्नतः ॥ ७४ ॥

१७ सम्यङ्ज्ञातिप्रकरणम् ॥

आत्मा ज्ञेयः परो ह्यात्मा यस्मादन्यन्न विद्यते ।
 सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्धस्तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ १ ॥
 पदवाक्यप्रमाणज्ञैर्दीपसूतैः प्रकाशितम् ।
 ब्रह्म वेदरहस्यं यैस्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥
 यद्वाकमूर्यांशुतं गतप्रनष्टध्वान्तकल्मषः ।
 प्रणम्य तान्गुरुन्वक्ष्ये ब्रह्मविद्याविनिश्चयम् ॥ ३ ॥
 आत्मलाभात्परो नान्यो लाभः कश्चन विद्यते ।
 यदर्थो वेदवादाश्च स्मार्ताश्चापि तु याः क्रियाः ॥ ४ ॥
 आत्मार्थोऽपि हि यो लाभः सुखायेष्टो विपर्ययः ।
 आत्मालाभः परः प्रोक्तो नित्यत्वाद्ब्रह्मवेदिभिः ॥ ५ ॥
 स्वयं लब्धस्वभावत्वाद्ब्रह्मस्तस्य न चान्यतः ।

अन्यापेक्षस्तु यो लाभः सोऽन्यदृष्टिसमुद्भवः ॥ ६ ॥

अन्यदृष्टित्वविद्या स्यात्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।

ज्ञानेनैव तु सोऽपि स्याद्विरोधित्वान्न कर्मणा ॥ ७ ॥

कर्मकार्यस्वनित्यः स्यादविद्याकामकारणः ।

प्रमाणं वेद एवात्र ज्ञानस्याधिगमे स्मृतः ॥ ८ ॥

ज्ञानैकार्थपरत्वात्तं वाक्यमेकं ततो विदुः ।

एकत्वं ह्यात्मनो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तितः ॥ ९ ॥

वाच्यभेदाच्च तद्वेदः कल्प्यो वाच्योऽपि तच्छ्रुतेः ।

त्रयं त्वेतत्ततः प्रोक्तं रूपं नाम च कर्म च ॥ १० ॥

असदेतत्त्रयं तस्मादन्योन्येन हि कल्पितम् ।

कृत्वा वर्णो यथा शब्दाच्छ्रुतोऽन्यत्र धिया बहिः ॥ ११ ॥

दृष्टं चापि यथारूपं बुद्धेः शब्दाय कल्पते ।

एतमेतज्जातसर्वं भ्रांतिबुद्धिविकल्पितम् ॥ १२ ॥

असद्विस्तृतो युक्तं सच्चिन्मात्रं न कल्पितम् ।

वेदश्चापि स एवाद्यो वेद्यं चान्यच्च कल्पितम् ॥ १३ ॥

नैव तत्तत् स वेदः स्यात्स्वप्ने सर्वं तु मायया ।

यन्मयति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ १४ ॥

यन्मनसो वाक्ते सा वाग्ग्राणं तथैव च ।

रसनस्पर्शने चैव मनश्चान्यतथेन्द्रियम् ॥ १५ ॥

कल्प्योपसंविभिरेवैतद्विन्नं ज्ञानमनेकधा ।

आधिभेदाद्यथा भेदो मणरेकस्य जायते ॥ १६ ॥

जाग्रतश्च तथा भेदो ज्ञानस्यास्य विकल्पितः ।

बुद्धिस्थं व्याकरोत्यर्थं भ्रांत्या तृष्णोद्भवक्रियः ॥ १७ ॥

स्वप्ने तद्वत्प्रबोधे यो बहिश्चांतस्तथैव च ।

आलेख्याध्ययने यद्वत्तदन्योन्यधियोद्भवम् ॥ १८ ॥

यदायं कल्पयेद्भेदं तत्कामः सन्यथाक्रतुः ।

यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं यत्तत्प्रपद्यते ॥ १९ ॥

अविद्याप्रभवं सर्वमसत्तस्मादिदं जगत् ।

तद्वृत्ता दृश्यते यस्मात्सुषुप्ते न च गृह्यते ॥ २० ॥

विद्याविवे श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्यधियौ हि नः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रे विद्या विधीयते ॥ २१ ॥

चित्ते ह्यादर्शवद्यस्माच्छुद्धे विद्या प्रकाशते ।

यमैर्नित्यैश्च यज्ञैश्च तपोभिस्तस्य शोधनम् ॥ २२ ॥

शरीरादि तपः कुर्यात्तद्विशुद्ध्यर्थमुत्तमम् ।

मनआदिसमाधानं तत्तदेहविशेषणम् ॥ २३ ॥

“मनसश्चैन्द्रियाणां च ह्यैकान्यं परमं तपः ।

तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ” ॥ २४ ॥

दृष्टं जागरितं विद्यात्स्मृतं स्वप्नं तदेव तु ।

सुषुप्तं तदभावं च स्वमात्मानं परं पदम् ॥ २५ ॥

सुषुप्त्याख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोः ।

स्वात्मबोधप्रदग्धं स्याद्बीजं दग्धं यथाभवम् ॥ २६ ॥

तदेवैकं त्रिधा ज्ञेयं मायाबीजं पुनः क्रमात् ।

मायाव्यात्माऽविकारोऽपि बहुधैको जलार्कवत् ॥ २७ ॥

बीजं चैकं यथा भिन्नं प्राणस्वप्नादिभिस्तथा ।

स्वप्नजाग्रच्छरीरेषु तद्वच्चात्मा जलेन्दुवत् ॥ २८ ॥

मायाहस्तिनमारुह्य मायाव्येको यथा व्रजेत् ।

आगच्छंस्तद्वदेवात्मा प्राणस्वप्नादिगोचरः ॥ २९ ॥

न हस्ती न तदारूढो मायाव्यन्यो यथा स्थितः ।

न प्राणादि न तद्द्रष्टा यथा ज्ञोऽन्यः सदादृशिः ॥ ३० ॥

अबद्धचक्षुषो नास्ति माया मायाविनोऽपि वा ।

- बद्धाक्षस्यैव सा माया मायाव्येव ततो भवेत् ॥ ३१ ॥
 साक्षादेव स विज्ञेयः साक्षादात्मेति च श्रुतेः ।
 भिद्यते हृदयग्रंथिर्न चेदित्यादितः श्रुतेः ॥ ३२ ॥
 अशब्दादित्वतो नास्य ग्रहणं चेन्द्रियैर्भवेत् ।
 सुखादिभ्यस्तथान्यत्वाद्बुद्ध्या वापि कथं भवेत् ॥ ३३ ॥
 अदृश्योऽपि यथा राहुश्चंद्रे बिंबं यथाऽभासे ।
 सर्वगोऽपि तथैवात्मा बुद्धावेव स गृह्यते ॥ ३४ ॥
 भानोबिंबं यथा चौष्ण्यं जले दृष्टं न चांभसः ।
 बुद्धौ बोधो न तद्धर्मस्तथैव स्याद्विधर्मतः ॥ ३५ ॥
 चक्षुर्युक्ता धियो वृत्तिर्या तां पश्यन्नलुप्तदृक् ।
 दृष्टेर्द्रष्टा भवेदात्मा श्रुतेः श्रोता तथा भवेत् ॥ ३६ ॥
 केवलं मनसो वृत्तिं पश्यन्मता मतेरजः ।
 विज्ञाताऽलुप्तशक्तित्वात्तथा शास्त्रं नहीत्यतः ॥ ३७ ॥
 ध्यायतीत्यविकारित्वं तथा लेलायतीत्यपि ।
 अत्र स्तेनेति शुद्धत्वं तथाऽनन्वागतं श्रुतेः ॥ ३८ ॥
 शक्त्यलोपात्सुषुप्ते ज्ञस्तथा बोधेऽविकारतः ।
 ज्ञेयस्यैव विशेषस्तु यत्र वेति श्रुतेर्वचः ॥ ३९ ॥
 व्यवधानाद्धि पारोक्ष्यं लोकदृष्टेरनात्मनः ।
 दृष्टेरात्मस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षं ब्रह्म तत्स्मृतम् ॥ ४० ॥
 नहि दीपांतरापेक्षा यद्वदीपप्रकाशने ।
 बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्न बोधोऽन्यस्तथेष्यते ॥ ४१ ॥
 विषयत्वं विकारित्वं नानात्वं वा न हीष्यते ।
 न हेयो नाप्युपादेय आत्मा नान्येन वा ततः ॥ ४२ ॥
 सबाह्याभ्यंतरोऽजीर्णो जन्ममृत्युजरातिगः ।

प्रागेवैतद्विधेः कर्म वर्णित्वादेरपोहनात् ।
 तदस्थूलादिशास्त्रेभ्यस्तत्त्वमेवेति निश्चयात् ॥ ४४ ॥
 पूर्वे देहपरित्यागे जात्यादीनां प्रहाणतः ।
 देहस्यैव तु जात्यादिस्तस्याप्येवं ह्यनात्मता ॥ ४५ ॥
 ममाहं चेत्यतोऽविद्या शरीरादिष्वनात्मसु ।
 आत्मज्ञानेन हेया स्यादसुराणामिति श्रुतेः ॥ ४६ ॥
 दशाहाशौचकार्याणां पारिव्राज्ये निवर्तनम् ।
 यथा ज्ञानस्य संप्राप्तौ तद्वज्जात्यादिकर्मणाम् ॥ ४७ ॥
 यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं त्वज्ञः प्रपद्यते ।
 यदा स्वात्मदृशः कामाः प्रमुच्यन्तेऽमृतस्तदा ॥ ४८ ॥
 आत्मरूपविधेः कार्यं क्रियादिभ्यो निवर्तनम् ।
 न साध्यं साधनं वाऽऽत्मा नित्यतृप्तः स्मृतेर्मतः ॥ ४९ ॥
 उत्पाद्याप्यविकार्याणि संस्कार्यं च क्रियाफलम् ।
 नातोऽन्यत्कर्मणा कार्यं त्यजेत्तस्मात्ससाधनम् ॥ ५० ॥
 तापान्तत्वादनित्यत्वादात्मार्थत्वाच्च या बहिः ।
 संहृत्यात्मानि तां प्रीतिं सत्यार्थी गुरुमाश्रयेत् ॥ ५१ ॥
 शान्तं प्राञ्चं तथा मुक्तं निष्क्रियं ब्रह्मणि स्थितम् ।
 श्रुतेराचार्यवान्वेद तद्विद्भ्राति स्मृतेस्तथा ॥ ५२ ॥
 स गुरुस्तारयेद्युक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितम् ।
 ब्रह्मविद्याप्लवेनाशु स्वान्तर्ध्वान्तमहोदधिम् ॥ ५३ ॥
 दृष्टिः स्पृष्टिः श्रुतिर्ग्रातिर्मतिर्विज्ञातिरेव च ।
 शक्तयोऽन्याश्च भिद्यन्ते चिद्रूपत्वेऽप्युपाधिभिः ॥ ५४ ॥
 अपायोद्भूतिहीनाभिर्नित्यं दीप्यन्रविर्यथा ।
 सर्वगः सर्वदृक् शुद्धः सर्वं जानाति सर्वदा ॥ ५५ ॥
 अन्यदृष्टिः शरीरस्थस्तावन्मात्रो ह्यविद्यया ।

जले द्वाद्युपमाभिस्तु तद्धर्मा च विभाव्यते ॥ ५६ ॥
 दृष्ट्वा बाह्यं निमील्याथ स्मृत्वा तत्प्रविहाय च ।
 अथोन्मील्यात्मनो दृष्टिं ब्रह्म प्राप्नोत्यनध्वगः ॥ ५७ ॥
 प्राणाद्येवं त्रिकं हित्वा तीर्णोऽज्ञानमहोदधिम् ।
 स्वात्मस्थो निर्गुणः शुद्धो बुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥ ५८ ॥
 अजोऽहं चामरोऽमृत्युरजरोऽभय एव च ।
 सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्ध इति बुद्धो न जायते ॥ ५९ ॥
 पूर्वोक्तं यत्तमोबीजं तन्नास्तीति विनिश्चयः ।
 तदभावे कुतो जन्म ब्रह्मैकत्वं विजानतः ॥ ६० ॥
 क्षीरात्सर्पिर्यथोद्धृत्य क्षिप्तं तस्मिन् पूर्ववत् ।
 बुद्ध्यदेर्ज्ञस्तथाऽसत्यान् देही पूर्ववद्भवेत् ॥ ६१ ॥
 सत्यं ज्ञानमनन्तं च रसादेः पंचकात्परम् ।
 स्यामदृश्यादिशास्त्रोक्तमहं ब्रह्मेति निर्भयः ॥ ६२ ॥
 यस्माद्धीताः प्रवर्तन्ते वाङ्मनःपावकादयः ।
 तदात्मानंदतत्त्वज्ञो न बिभेति कुतश्चन ॥ ६३ ॥
 नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चोत्स्थितोऽद्वये ।
 प्रणमेत्कं तदाऽऽत्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ६४ ॥
 विराड्द्वैश्वानरो बाह्यः स्मरन्नन्तः प्रजापतिः ।
 प्रविलीने तु सर्वस्मिन्प्राज्ञोऽव्याकृतमुच्यते ॥ ६५ ॥
 वाचारंभणमात्रत्वात्सुषुप्तादि त्रिकं त्वसत् ।
 सत्यो ज्ञश्चाहमित्येवं सत्यसन्धो विमुच्यते ॥ ६६ ॥
 भारूपत्वाद्यथा भानोर्नाहोरात्रे तथैव च ।
 ज्ञानाज्ञाने न मे स्यातां चिद्रूपत्वाविशेषतः ॥ ६७ ॥
 शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वाद्ब्रह्मैव स्यामहं सदा ।
 ब्रह्मणो मे न हेयं स्याद्बाह्यं वेति च संस्मरेत् ॥ ६८ ॥

अहमेव च भूतेषु सर्वेष्वेको नभो यथा ।
 मयि सर्वाणि भूतानि पश्यन्नेवं न जायते ॥६९॥
 न बाह्यं मध्यतो वान्तर्विद्यतेऽन्यःस्वतः क्वचित् ।
 अबाह्यान्तःश्रुतेः किञ्चित्तास्माच्छुद्धः स्वयंप्रभः ॥७०॥
 नेति नेत्यादिशास्त्रेभ्यः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ।
 अविज्ञातादिशास्त्राच्च नैव ज्ञेयो ह्यतोऽन्यथा ॥७१॥
 सर्वस्यात्माऽहमेवेति ब्रह्म चेद्विदितं परम् ।
 स आत्मा सर्वभूतानामात्मा ह्येषामिति श्रुतेः ॥७२॥
 जीवश्चेत्परमात्मानं स्वात्मानं देवमंजसा ।
 देवोपास्यः स देवानां पशुत्वाच्च निवर्तते ॥७३॥
 अहमेव सदात्मज्ञः शून्यस्त्वन्यैर्यथांवरम् ।
 इत्येवं सत्यसंधत्वादसद्भाता न बध्यते ॥७४॥
 कृपणास्तेऽन्यथैवातो विदुर्ब्रह्म परं हि ये ।
 स्वराड्योऽनन्यदृक् स्वस्थस्तस्य देवा असन्वशे ॥ ७५ ॥
 हित्वा जात्यादिसंबंधान्वाचोऽन्याः सह कर्मभिः ।
 ओमित्येवं सदात्मानं सर्वं शुद्धं प्रपद्यथ ॥७६॥
 सेतुं सर्वव्यवस्थानामहोरात्रादिवर्जितम् ।
 तिर्यगूर्ध्वमधः सर्वं सकृज्ज्योतिरनामयम् ॥७७॥
 धर्माधर्माविनिर्मुक्तं भूतभव्यात्कृताकृतात् ।
 स्वमात्मानं परं विद्याद्विमुक्तं सर्वबंधनैः ॥७८॥
 अकुर्वन्सर्वकृच्छुद्धस्तिष्ठन्नत्येति धावतः ।
 मायया सर्वशक्तित्वादजः सन्बहुधा मतः ॥७९॥
 राजवत्साक्षिमात्रत्वात्सांनिध्याद्भ्रामको यथा ।
 भ्रामयज्जगदात्माऽहं निःक्रियोऽकारकोऽद्वयः ॥८०॥
 निर्गुणं निष्क्रियं नित्यं निर्द्वंद्वं यन्निरामयम् ।

शुद्धं बुद्धं तथा मुक्तं तद्ब्रह्मास्मीति धारयेत् ॥८१॥

बंधं मोक्षं च सर्वं यत इदमुभयं हेयमेकं द्वयं च

ज्ञेयं ज्ञेयाभ्यतीतं परममधिगतं तत्त्वमेकं विशुद्धम् ।

विज्ञायैतद्यथावच्छ्रतिमुनिगादितं शोकमोहावनीतः

सर्वज्ञः सर्वकृत्स्याद्भवभयरहितो ब्राह्मणोऽवाप्तकृत्यः ॥८२॥

न स्वयं स्वस्य नान्यश्च नान्यस्यात्मा च हेयगः ।

उपादेयो न चाप्येवमिति सम्यङ्भातिः स्मृता ॥८३॥

आत्मप्रत्यायिका ह्येषा सर्ववेदान्तगोचरा ।

ज्ञावैतां हि विमुच्यन्ते सर्वसंसारबंधनैः ॥८४॥

रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्परम् ।

पवित्रं परमं ह्येतत्तदेतत्संप्रकाशितम् ॥८५॥

नैतद्देयमशान्ताय रहस्यं ज्ञानमुत्तमम् ।

विरक्ताय प्रदातव्यं शिष्यायानुगताय च ॥८६॥

ददतश्चात्मनो ज्ञानं निष्क्रियोऽन्यो न विद्यते ।

ज्ञानमिच्छंस्तरैस्माद्युक्तः शिष्यगुणैः सदा ॥८७॥

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता यस्मादन्यो न विद्यते ।

सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ८८ ॥

विद्यया तारिताः स्मो यैर्जन्ममृत्युमहोदधिम् ।

सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञानसंकुलम् ॥ ८९ ॥

१८ तत्त्वमसिप्रकरणम् ॥

येनात्मना विलीयन्ते उद्भवन्ति च वृत्तयः ।

नित्यावगतये तस्मै नमो धीप्रत्ययात्मने ॥ १ ॥

प्रमथ्य वज्रोपमयुक्तिसंभृतैः श्रुतेररातीव्शतशो वचोसिभिः !

ररक्ष वेदार्थनिधिं विशालधीर्नमो यतीन्द्राय गुरोर्गरीयसे ॥ २ ॥

नित्यमुक्तः सदेवास्मीत्येवं चेन्न भवेन्मतिः ।
 किमर्थं श्रावयत्येवं मातृवच्छ्रुतिरादरात् ॥ ३ ॥
 सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो निषिध्यते ।
 रज्ज्वामिवाहिर्धोर्युक्त्या तत्त्वमित्यादिशासनैः ॥ ४ ॥
 शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेया धर्मादेरस्तिता यथा ।
 विषापोहो यथा ध्यानाद् हनुतिः स्यात्पाप्मनस्तथा ॥ ५ ॥
 सब्रह्माहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिकौ ।
 तयोरज्ञानजस्यैव त्यागो युक्ततरो मतः ॥ ६ ॥
 सदस्मीति प्रमाणोत्था धीरन्या तन्निभोद्भवा ।
 प्रत्यक्षादिनिभा वाऽपि बाध्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥
 कर्ता भोक्तेति यच्छास्त्रं लोकबुद्ध्यनुवादि तत् ।
 संदस्मीति श्रुतेर्जाता बाध्यतेऽन्यैतयैव धीः ॥ ८ ॥
 सदेव त्वमसीत्युक्ते नात्मनो मुक्ता स्थिरा ।
 प्रवर्तते प्रसंचक्षामतो युक्त्याऽनुचितयेत् ॥ ९ ॥
 सकृदुक्तं न गृह्णाति वाक्यार्थज्ञोऽपि यो भवेत् ।
 अपेक्षते त एवान्यदवोचाम द्वयं हि तत् ॥ १० ॥
 नियोगोऽप्रतिपन्नत्वात्कर्मणा स यथा भवेत् ।
 अविरुद्धो भवेत्तावद्यावत्संवेद्यताऽदृष्टा ॥ ११ ॥
 चेष्टितं च तथा मिथ्या स्वच्छंदः प्रतिपद्यते ।
 प्रसंख्यानमतः कार्यं यावदात्मानुभूयते ॥ १२ ॥
 सदस्मीति च विज्ञानक्षजो बाधते ध्रुवम् ।
 ऽब्दोत्थं दृढसंस्कारो दोषैश्चाकृष्यते बहिः ॥ १३ ॥
 श्रुतानुमानजन्मानौ सामान्यविषयौ यतः ।
 प्रत्ययावक्षजोऽवश्यं विशेषार्थो निवारयेत् ॥ १४ ॥
 वाक्यार्थप्रत्ययी काश्चिर्निर्दुःखो नोपलभ्यते ।

यदि वा दृश्यते कश्चिद्वाक्यार्थश्रुतिमात्रतः ॥ १५ ॥

निर्दुःखोऽतीतदेहेषु कृतभावोऽनुमीयते ।

चर्या नोऽशास्त्रसवेद्या स्यादनिष्टं तथा सति ॥ १६ ॥

सदसीति फलं चोक्त्वा विधेयं साधनं यतः ।

स तदन्यत्प्रसंख्यानान्पासिद्वार्थमिहेष्यते ॥ १७ ॥

तस्मादनुभवायैव प्रसंचक्षीत यत्नतः ।

त्यजन्साधनतत्साध्याविरुद्धं शमनादिमान् ॥ १८ ॥

नैतदेवं रहस्यानां नेति नेत्यवसानतः ।

क्रियासाध्यं पुगं श्राव्यं न मोक्षो नित्यसिद्धतः ॥ १९ ॥

पुत्रदुःखं यथाध्यस्तं पित्राऽदुःखं स्व आत्मनि ।

अहंकर्ता तथाऽध्यस्तो नित्यादुःखे स्व आत्मनि ॥ २० ॥

सोऽध्यासो नेति नेतीति प्राप्तवत्प्रतिषिध्यते ।

भूयोऽध्यासविधिः कश्चित्कुतश्चिन्नोपपद्यते ॥ २१ ॥

आत्मनीह यथाऽध्यासः प्रतिषेधस्तथैव च ।

मलाध्यासनिषेधौ खे क्रियंते च यथाऽबुधैः ॥ २२ ॥

प्राप्तश्चेत्प्रतिषिध्येत मोक्षोऽनित्यो भवेद्ध्रुवम् ।

अतोऽप्राप्तनिषेधोऽयं दिव्याग्निचयनादिवत् ॥ २३ ॥

संभाव्यो गोचरे शब्दः प्रत्ययो वा न चान्यथा ।

न संभाव्यौ तदात्मत्वादहंकर्तृस्तथैव च ॥ २४ ॥

अहंकर्त्रात्मानि न्यस्तं चैतन्ये कर्तृतादि यत् ।

नेति नेतीति तत्सर्वं साहंकर्त्रा निषिध्यते ॥ २५ ॥

उपलब्धिः स्वयंज्योतिर्दृशिः प्रत्यक्सदक्रियः ।

साक्षात्सर्वार्तरः साक्षी चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥ २६ ॥

संनिधौ सर्वदा तस्य स्यात्तदाभोऽभिमानकृत् ।

आत्मात्मीयं द्वयं चातः स्यादहंममगोचरः ॥ २७ ॥

जातिकर्मादिमत्त्वाद्धि तस्मिंश्शब्दास्त्वहंकृति ।
 न कश्चिद्वर्तते शब्दस्तदभावात्स्व आत्मनि ॥ २८ ॥
 आभासो यत्र तत्रैव शब्दाः प्रत्यगृही स्थिताः ।
 लक्षयेयुर्न साक्षात्तमभिदध्युः कथंचन ॥ २९ ॥
 नह्यजात्यादिमान्कश्चिदर्थः शब्दैर्निरूप्यते ॥ ३० ॥
 आत्माभासो यथाहंकृदात्मशब्दैस्तथोच्यते ।
 उल्मुकादौ यथान्यर्थाः परार्थत्वान्न चांजसा ॥ ३१ ॥
 मुखादन्यो मुखाभासो यथाऽऽदर्शानुकारतः ।
 आभासान्मुखमप्येवमादर्शाननुवर्तनात् ॥ ३२ ॥
 अहंकृत्यात्मनिर्भासो मुखाभासवदिष्यते ।
 मुखवत्स्मृत आत्मान्योऽविविक्तौ तौ तथैव च ॥ ३३ ॥
 संसारी च स इत्येक आभासो यस्त्वहंकृतिः ।
 वस्तुच्छाया स्मृतेरन्यन्माधुर्यादि च कारणम् ॥ ३४ ॥
 ज्ञैकदेशो विकारो वा तदभासाश्रयः परे ।
 अहंकृतैव संसारी स्वतंत्र इति केचन ॥ ३५ ॥
 अहंकारादिसंतानः संसारी नान्वयी पृथक् ।
 इत्येवं सौगता आहुस्तत्र न्यायो विचार्यताम् ॥ ३६ ॥
 संसारिणां कथा त्वास्तां प्रकृतं त्वधुनोच्यते ।
 मुखाभासो य आदर्शो धर्मो नान्यतरस्य सः ।
 द्वयोरेकस्य चेद्धर्मो वियुक्तेऽन्यतरे भवेत् ॥ ३७ ॥
 मुखेन व्यपदेशात्स मुखस्यैवेति चेन्मतम् ।
 नादर्शानुविधानाच्च मुखे सत्यविभावतः ॥ ३८ ॥
 द्वयोरेवेति चेत्तन्न द्वयोरेवाप्यदर्शनात् ।
 अदृश्यस्य सतो दृष्टिः स्याद्राहोश्चंद्रसूर्योः ॥ ३९ ॥
 राहोः प्रागेव वस्तुत्वं सिद्धं शास्त्रप्रमाणतः ।

छायापक्षे त्ववस्तुत्वं तस्य स्यात्पूर्वयुक्तिः ॥ ४० ॥

छायाक्रान्तेर्निषेधोऽयं नतु वस्तुत्वसाधकः ।

नह्यर्थांतरनिष्ठं सद्वाक्यमर्थांतरं वदेत् ॥ ४१ ॥

माधुर्यादि च यत्कार्यमुष्णद्रव्याद्यसेवनात् ।

छायाया न त्वदृष्टत्वादपामेव च दर्शनात् ॥ ४२ ॥

आत्माभासाश्रयाश्चैवं मुखाभासाश्रया यथा ।

गम्यन्ते शास्त्रयुक्तिभ्यामाभासासत्त्वमेव च ॥ ४३ ॥

न दृशेरविकारित्वादाभासस्याप्यवस्तुतः ।

नचितित्वादहंकर्तुः कस्य संसारिता भवेत् ॥ ४४ ॥

अविद्यामात्र एवातः संसारोऽस्त्वविवेकतः ।

कूटस्थेनात्मना नित्यमात्मवानात्मनीव सः ॥ ४५ ॥

रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा सात्मकः प्राग्विवेकतः ।

अवस्तुसन्नपि ह्येष कूटस्थेनात्मना तथा ॥ ४६ ॥

आत्माभासाश्रयश्चात्मा प्रत्ययैः स्वैर्विकारवान् ।

सुखी दुःखी च संसारी नित्य एवेति केचन ॥ ४७ ॥

आत्माभासापरिज्ञानाद्याथात्म्येन विमोहिताः ।

अहंकर्तारमात्मेति मन्यन्ते ते निरागमाः ॥ ४८ ॥

संसारो वस्तुसंस्तेषां कर्तृभोक्तृत्वलक्षणः ।

आत्माभासाश्रयाज्ञानात्संसारंत्यविवेकतः ॥ ४९ ॥

चैतन्याभासता बुद्धेरात्मनस्तत्स्वरूपता ।

स्याच्चेत्तं ज्ञानशब्दैश्च वेदः शास्तीति युज्यते ॥ ५० ॥

प्रकृतिप्रत्ययाथौ यौ भिन्नावेकाश्रयौ यथा ।

करोति गच्छतीत्यादौ दृष्टौ लोकप्रसिद्धितः ॥ ५१ ॥

नानयोद्वर्थाश्रयत्वं च लोके दृष्टं स्मृतौ तथा ।

जानात्यर्थेषु को हेतुद्वर्थाश्रयत्वे निगद्यताम् ॥ ५२ ॥

आत्माभासस्तु तिङ्वाच्यो धात्वर्थश्च धियः क्रिया ।

उभयं चाविवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा ॥ ५३ ॥

न बुद्धेरवबोधोऽस्ति नात्मनो विद्यते क्रिया ।

अतो नान्यतरस्यापि जानातीति च युज्यते ॥ ५४ ॥

नाप्यतो भावशब्देन ज्ञप्तिरित्यपि युज्यते ।

न ह्यात्मा विक्रियामात्रो नित्य आत्मेति शासनात् ॥ ५५ ॥

न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वं करणं न ह्यकर्तृकम् ।

नापि ज्ञायत इत्येवं कर्मशब्दैर्निरूप्यते ॥ ५६ ॥

न येषामेक एवात्मा निर्दुःखोऽविक्रियः सदा ।

तेषां स्याच्छब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं चात्मनः सदा ॥ ५७ ॥

यदाहंकर्तुरात्मत्वं तदा शब्दार्थमुख्यता ।

नाशनायादिमत्त्वात् शुभ्रौ तस्यात्मतेष्यते ॥ ५८ ॥

हंत तर्हि न मुख्यार्थो नापि गौणः कथंचन ।

जानातीत्यादिशब्दस्य गतिर्वाच्या तथापि तु ॥ ५९ ॥

शब्दानामयथार्थत्वे वेदस्याप्यप्रामाण्यता ।

सा च नेष्टा ततो ग्राह्या गतिरस्य प्रसिद्धितः ॥ ६० ॥

प्रसिद्धिर्मूढलोकस्य यदि ग्राह्या निरात्मता ।

लोकायतिकसिद्धांतः स चानिष्टः प्रसज्यते ॥ ६१ ॥

अभियुक्तप्रसिद्धिश्चेत्पूर्ववददुर्विवेकता ।

गतिशून्यं न वेदोऽयं प्रमाणं संवदत्युत ॥ ६२ ॥

आदर्शमुखसामान्यं मुखस्येष्टं हि मानवैः ।

मुखस्य प्रतिबिंबो हि मुखाकारेण दृश्यते ॥ ६३ ॥

यत्र यस्यावभासस्तु तथेरेवाविवेकतः ।

जानातीति क्रियां सर्वो लोको वाक्ते स्वभावतः ॥ ६४ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वमध्यस्थ जानातीति ज्ञ उच्यते ।

- तथा चैतन्यमध्यस्य ज्ञत्वं बुद्धेरिहोच्यते ॥ ६५ ॥
 स्वरूपं चात्मनो ज्ञानं नित्यं ज्योतिःश्रुतेर्यतः ।
 न बुद्ध्या क्रियते तस्मान्नात्मनाऽन्येन वा सदा ॥ ६६ ॥
 देहेऽहंप्रत्ययो यद्वज्जानातीति च लौकिकाः ।
 वदन्ति ज्ञानकर्तृत्वं तद्वद्बुद्धेस्तथाऽऽत्मनः ॥ ६७ ॥
 बौद्धैस्तु प्रत्ययैरेवं क्रियामाणैश्च चिन्त्रिभैः ।
 मोहिताः क्रियते ज्ञानमित्याहुस्तार्किका जनाः ॥ ६८ ॥
 तस्माज्ज्ञाभासबुद्धीनामविवेकात्प्रवर्तिताः ।
 जानातीत्यादिशब्दश्च प्रत्ययो या च तत्स्मृतिः ॥ ६९ ॥
 आदर्शानुविधायित्वं छायाया अस्यते मुखे ।
 बुद्धिधर्मानुकारित्वं ज्ञाभासस्य तथेष्यते ॥ ७० ॥
 बुद्धेस्तु प्रत्ययास्तस्मादात्माभासेन दीपिताः ।
 ग्राहका इव भासन्ते दहन्तीवोल्मुकादयः ॥ ७१ ॥
 स्वयमेवावभास्यन्ते ग्राहकाः स्वयमेव च ।
 इत्येवं ग्राहकास्तित्वं प्रतिषेधन्ति सौगताः ॥ ७२ ॥
 यद्येवं नान्यदृश्यास्ते किं तद्वारणमुच्यताम् ।
 भावाभावौ हि तेषां यौ नान्यग्राह्यौ मता यदि ॥ ७३ ॥
 अन्वयी ग्राहकस्तेषामित्येतदपि तत्समम् ।
 अचितित्वस्य तुल्यत्वादन्यास्मिन्ग्राहके सति ॥ ७४ ॥
 अध्यक्षस्य समीपे तु सिद्धिः स्यादिति चेन्मतम् ।
 नाध्यक्षेऽनुपकारित्वादन्यत्रापि प्रसंगतः ॥ ७५ ॥
 अर्थी दुःखी च यः श्रोता स त्वध्यक्षोऽथवेतरः ।
 अध्यक्षस्य च दुःखित्वमर्थित्वं च न ते मतम् ॥ ७६ ॥
 कर्ताध्यक्षः सदस्मीति नैव सद्ग्रहमर्हति ।
 सदेवासीति मिथ्योक्तिः श्रुतेरपि न युज्यते ॥ ७७ ॥

अविविच्योभयं वक्ति श्रुतिश्चेत्स्याद्ग्रहस्तथा ।

अस्मदस्तु विविच्यैव त्वमेवेति वदेद्यदि ।

प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्वमुक्तदोषः प्रसज्यते ॥ ७८ ॥

त्वमित्यध्यक्षनिष्ठश्चेदहमध्यक्षयोः कथम् ।

संबंधो वाच्य एवात्र येन त्वमिति लक्षयेत् ॥ ७९ ॥

द्रष्टृदृश्यत्वसंबंधो यद्यध्यक्षेऽक्रिये कथम् ॥ ८० ॥

अक्रियत्वेऽपि तादात्म्यमध्यक्षस्य भवेद्यदि ।

आत्माध्यक्षो ममास्तीति संबंधाग्रहणे न धीः ॥ ८१ ॥

संबंधग्रहणं शास्त्रादिति चेन्मन्यसे नहि ।

पूर्वोक्ताः स्युस्त्रिधा दोषा ग्रहो वा स्यान्ममेति च ॥ ८२ ॥

अदृशिर्दृशिरूपेण भाति बुद्धिर्यदा तदा ।

प्रत्यया अपि तस्याः स्युस्तथायोविस्फुल्लिगवत् ॥ ८३ ॥

आभासस्तदभासश्च दृशेः सीम्नो न चान्यथा ।

लोकाय युचितः स्यातां तद्ग्रहश्च तथा सति ॥ ८४ ॥

नन्वेवं दृशिसंक्रांतिरयः किं देऽग्निवद्भवेत् ।

मुखाभासवदित्येतदादर्शं तन्निराकृतम् ॥ ८५ ॥

कृष्णायो लोहिताभासमित्येतद्दृष्टमुच्यते ।

दृष्टदार्ष्टान्तितुल्यत्वं न तु सर्वात्मना क्वचित् ॥ ८६ ॥

तथैव चेतनाभासं चित्तं चैतन्यवद्भवेत् ।

मुखाभासो यथाऽऽदर्शं आभासश्चोदितो मृषा ॥ ८७ ॥

चित्तं चेतनमित्येतच्छस्त्रयुक्तिविवर्जितम् ।

देहस्यापि प्रसंगः स्याच्चक्षुरादेस्तथैव च ॥ ८८ ॥

तदप्यस्त्विति चेत्तन्न लोकायतिकसंगतेः ।

न च धीर्दृशिरस्मीति यद्याभासो न चेतसि ॥ ८९ ॥

सदस्मीति धियोऽभावे व्यर्थं स्यात्तत्त्वमस्यपि ।

युष्मदस्मद्विभागज्ञे स्यादर्थवदिदं वचः ॥९०॥
 ममेदंप्रत्ययौ ज्ञेयौ युष्मद्येव न संशयः ।
 अहमित्यस्मदीष्टः स्यादयमस्मीति चोभयोः ॥९१॥
 अन्योन्यापेक्षया तेषां प्रधानगुणतेष्यते ।
 विशेषणविशेष्यत्वं तथा ग्राह्यं हि युक्तितः ॥९२॥
 ममेदं द्वयमध्येतन्मध्यमस्य विशेषणम् ।
 धनी गोमान्यथा तद्वद्देहोऽहंकर्तुरेव च ॥९३॥
 बुद्ध्याखण्डं सदा सर्वं साहंकर्ता च साक्षिणः ।
 तस्मात्सर्वावभासो ज्ञः किञ्चिदप्यस्पृशन्सदा ॥९४॥
 प्रतिलोममिदं सर्वं यथोक्तं लोकबुद्धितः ।
 अविवेकधियामास्ति नारेत सर्वं विवेकिनाम् ॥९५॥
 अन्वयव्यतिरेकौ हि पदार्थस्य पदस्य च ।
 स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणे ॥९६॥
 नाद्राक्षमहमित्यास्मिन्सुषुप्तेऽन्यन्मनागपि ।
 न वारयति दृष्टिं स्वां प्रत्ययं तु निषेधति ॥९७॥
 स्वयंज्योतिर्न हि द्रष्टुरित्येवं संविदोऽस्तिताम् ।
 कौटस्थ्यं च तथा तस्याः प्रत्ययस्य तु लुप्तताम् ॥
 स्वयमेवाब्रवीच्छास्त्रं प्रत्ययावगती पृथक् ॥९८॥
 एवं विज्ञातवाक्यार्थे श्रुतिलोकप्रसिद्धितः ।
 श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह श्रोतुर्मोहापनुत्तये ॥९९॥
 ब्रह्मा दाशरथेर्यद्वदुक्त्यैवापानुत्तमः ।
 तस्य विष्णुत्वसंबोधे न यत्नान्तरमूचिवान् ॥१००॥
 अहंशब्दस्य निष्ठा या ज्योतिषि प्रत्यगात्मानि ।
 सैवोक्ता सदसीत्येवं फलं तत्र विमुक्तता ॥१०१॥
 श्रुतमात्रेण चेन्न स्यात्कार्यं तत्र भवेद्बुधम् ।

व्यवहारात्पुरापीष्टः सद्भावः स्वयमात्मनः ॥१०२॥
 अशनायादिनिर्मुक्त्यै तत्काला जायते प्रमा ।
 तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थे त्रिषु कालेष्वसंशयः ॥१०३॥
 प्रतिबंधविहीनत्वात्स्वयं चानुभवात्मनः ।
 जायेतैव प्रमा तत्र स्वात्मन्येव न संशयः ॥१०४॥
 किं सदेवाहमस्मीति किंवाऽन्यत्प्रतिपद्यते ।
 सदेव चेदहंशब्दः सता मुख्यार्थे इष्यताम् ॥१०५॥
 अन्यच्चेत्सदहं ग्राहप्रतिपत्तिर्मृषैव सा ।
 तस्मान्मुख्यग्रहे नास्ति वारणावगतेरिह ॥१०६॥
 प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव यदाभासौ तदर्थता ।
 तयोरचितिमत्त्वाच्च चैतन्ये कल्प्यते फलम् ॥१०७॥
 कूटस्थेऽपि फलं योग्यं राजनीव जयादिकम् ।
 तदनात्मत्वहेतुभ्यां क्रियायाः प्रत्ययस्य च ॥१०८॥
 आदर्शस्तु यदाभासो मुखाकारः स एव सः ।
 यथैवं प्रत्ययादर्शो यदाभास्तदा ह्यहम् ॥१०९॥
 इत्येवं प्रतिपत्तिः स्यात्सदस्मीति च नान्यथा ।
 तत्त्वमित्युपदेशोऽपि द्वाराभावादनर्थकः ॥११०॥
 श्रोतुः स्यादुपदेशश्चेदर्थवत्त्वं तथा भवेत् ।
 अध्येक्षस्य न चेदिष्टं श्रोतृत्वं कस्य तद्भवेत् ॥१११॥
 अध्येक्षस्य समीपे स्याद्बुद्धेरेवेति चेन्मतम् ।
 न तत्कृतोपकारोऽस्ति काष्ठद्यद्वन्न कल्प्यते ॥११२॥
 बुद्धौ चेत्तत्कृतः कश्चिन्नन्वेवं परिणामिता ।
 आभासेऽपि च को दोषः सति श्रुत्याद्यनुग्रहे ॥११३॥
 आभासे परिणामश्चेन्न रज्ज्वादिनिभत्ववत् ।
 सर्पादेश्च तथाऽवोचमादर्शं च मुखत्ववत् ॥११४॥

नात्माभासत्वासिद्धिश्चेदात्मनो ग्रहणात्पृथक् ।
मुखादेश्च पृथक्सिद्धिरिह त्वन्योन्यसंश्रयः ॥ ११५ ॥
अध्यक्षस्य पृथक्सिद्धावाभासस्य तदीयता ।
आभासस्य तदीयत्वे ह्यध्यक्षव्यतिरिक्तता ॥ ११६ ॥
नैवं स्वप्ने पृथक्सिद्धेः प्रत्ययस्य दृशेस्तथा ।
रथादेस्तत्र शून्यत्वात्प्रत्ययस्यात्मना ग्रहः ॥ ११७ ॥
अव्रगत्या हि संव्याप्तः प्रत्ययो विषयाकृतिः ।
जायते स यदाकारः स बाह्यो विषयो मतः ॥ ११८ ॥
कर्मोपेततमत्वात् तद्वान्कार्ये नियुज्यते ।
आकारो यत्र चार्थेन करणं तदिहोच्यते ॥ ११९ ॥
यदाभासेन संव्याप्तः स ज्ञातेति निगद्यते ।
त्रयमेतद्विविच्यात्र यो जानाति स आत्मवित् ॥ १२० ॥
सम्यक्संशयमिथ्योक्ताः प्रत्यया व्यभिचारिणः ।
एकैवावगतिस्तेषु भेदस्तु प्रत्ययार्पितः ॥ १२१ ॥
आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरवगतेस्तथा ।
अशुद्धिः पारिणामश्च सर्वं प्रत्ययसंश्रयात् ॥ १२२ ॥
प्रथनं ग्रहणं सिद्धिः प्रत्ययानामिहान्यतः ।
आपगेक्ष्यात्तदेवोक्तमनुमानं प्रदीपवत् ॥ १२३ ॥
किमन्यद्ग्राहयेत्कश्चित्प्रमाणेन तु केनचित् ।
विनैव तु प्रमाणेन निवृत्त्यान्यस्य शेषतः ॥ १२४ ॥
शब्देनैव प्रमाणेन निवृत्तिश्चेदिहोच्यते ।
अध्यक्षस्याप्रसिद्धित्वाच्छून्यतैव प्रसज्यते ॥ १२५ ॥
चेतनस्यत्वं कथं देह इति चेन्नाप्रसिद्धितः ।
चेतनस्यान्यतः सिद्धावेवं स्यादन्यहानतः ॥ १२६ ॥
अध्यक्षः स्वयमस्त्येव चेतनस्यापरोक्षतः ।

तुल्य एवं प्रबोधः स्यादन्यस्यासत्त्ववादिना ॥१२७॥
 अहमज्ञासिषं चेदामिति लोकस्मृतेरिह ।
 करणं कर्म कर्ता च सिद्धास्त्वेकक्षणे किल ॥१२८॥
 प्रामाण्येऽपि स्मृतेः शैब्याद्यौगपद्यं विभाव्यते ।
 क्रमेण ग्रहणं पूर्वं स्मृतेः पश्चात्तथैव च ॥१२९॥
 अज्ञासिषमिदं मां चेत्यपेक्षा जायते ध्रुवम् ।
 विशेषोऽपेक्ष्यते यत्र तत्र नैवैककालता ॥१३०॥
 आत्मनो ग्रहणे चापि त्रयाणामिह संभवात् ।
 आत्मन्यासक्तकर्तृत्वं न स्यात्करणकर्मणोः ॥१३१॥
 व्याप्नुमिष्टं च यत्कर्तुः क्रियया कर्म तत्स्मृतम् ।
 अतो हि कर्तृतन्त्रत्वं तस्येष्टं नान्यतन्त्रता ॥१३२॥
 शब्दाद्वानुमितेर्वापि प्रमाणाद्वा ततोऽन्यतः ।
 सिद्धिः सर्वपदार्थानां स्यादज्ञं प्रति नान्यथा ॥१३३॥
 अध्यक्षस्यापि सिद्धिः स्यात्प्रमाणेन विनैव वा ।
 विना स्वस्य प्रसिद्धिस्तु नाज्ञं प्रत्युपयुज्यते ॥१३४॥
 तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेज्ज्ञानत्वेऽन्या मतिर्भवेत् ।
 अन्यस्यैवाज्ञतायां च तद्विज्ञाने ध्रुवा भवेत् ॥१३५॥
 ज्ञातता स्वात्मलाभो वा सिद्धिः स्यादन्यदेव वा ।
 ज्ञातत्वेऽनन्तरोक्तौ त्वं पक्षौ संस्मर्तुमर्हसि ॥१३६॥
 सिद्धिः स्यात्स्वात्मलाभश्चैद्यत्नस्तत्र निरर्थकः ।
 सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्स्वहेतुभ्यस्तु वस्तुनः ॥१३७॥
 ज्ञानज्ञेयादिवादेऽतः सिद्धिर्ज्ञातत्वमुच्यते ।
 अध्यक्षाध्यक्षयोः सिद्धिर्ज्ञेयत्वं नात्मलाभता ॥१३८॥
 स्पष्टत्वं कर्मकर्त्रादेः सिद्धिता यदि कल्प्यते ।
 स्पष्टताऽस्पष्टते स्यात्तामन्यस्यैव न चात्मनः ॥१३९॥

अद्रष्टुर्नैव चान्धस्य स्पष्टीभावो घटस्य तु ।
 कर्त्रादेः स्पष्टतेष्टा चेद्द्रष्टृताऽध्यक्षकर्तृका ॥१४०॥
 अनुभूतेः किमन्यस्मिन्स्यात्तवापेक्षया वद ।
 अनुभवितरीष्टा स्यात्सोऽप्यनुभूतिरेव नः ॥१४१॥
 “अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
 ग्राह्यग्राहकसंविर्त्तिभेदवानिव लक्ष्यते ” ॥१४२॥
 “भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ।
 सत्त्वं नाशित्वमस्याश्चेत्सकर्तृत्वं तथेष्यताम् ” ॥१४३॥
 न कश्चिच्चेष्यते धर्म इति चेत्पक्षहानता ।
 नन्वस्तित्वादयो धर्मा नास्तित्वादिनिवृत्तयः ।
 न भूतेस्तर्हि नाशित्वं स्वालक्षण्यं मतं हि ते ॥१४४॥
 स्वलक्षणावधिर्नाशो नाशोऽनाशनिवृत्तिता ।
 अगोरसत्त्वं गोत्वं ते तनु तद्गोत्वलक्षणम् ॥१४५॥
 क्षणवाच्योऽपि योऽर्थः स्यात्सोऽप्यन्याभाव एव ते ॥१४६॥
 भेदाभावेऽप्यभावस्य भेदो नामभिरिष्यते ।
 नामभेदैरनेकत्वमेकस्य स्यात्कथं तव ॥१४७॥
 अपोहो यदि भिन्नानां वृत्तिस्तस्य कथं गवि ।
 नाभावा भेदकाः सर्वे विशेषा वा कथंचन ॥१४८॥
 नामजात्यादयो यद्वत्संविदस्तेऽविशेषतः ॥१४९॥
 प्रत्यक्षमनुमानं वा व्यवहारे यदिच्छसि ।
 क्रियाकारकभेदैस्तदभ्युपेयं ध्रुवं भवेत् ॥१५०॥
 तस्मान्नीलं तथा पीतं घटादिर्वा विशेषणम् ।
 संविदस्तदुपेयं स्याद्येन चाप्यनुभूयते ॥१५१॥
 रूपादीनां यथान्यः स्याद्ग्राह्यत्वाद्ग्राहकस्तथा ।
 प्रत्ययस्य यथान्यः स्याद्व्यञ्जकत्वात्प्रदीपवत् ॥१५२॥

अध्यक्षस्य दृशेः कीदृक्संबंधः संभविष्यति ।

अध्यक्षेण तु दृश्येन मुक्त्वान्यो द्रष्टृदृश्यताम् ॥१५३॥

अध्यक्षेण कृता दृष्टिर्दृश्यं व्याप्नोत्यथापि वा ।

नित्याध्यक्षकृतः कश्चिदुपकारो भवेद्वियाम् ॥१५४॥

स चोक्तस्तन्निभत्वं प्राक्संन्यासिश्च घटादिषु ।

यथाऽऽलोकादिसंन्यासिर्व्यजकत्वाद्विद्यस्तथा ॥१५५॥

आलोकस्थो घटो यद्वदबुद्धयारूढो भवेत्तथा ।

धीव्याप्तिः स्याद्वटारोहो धियो व्याप्तौ क्रमो भवेत् ॥१५६॥

पूर्वं स्यात्प्रत्ययव्याप्तिस्ततोऽनुग्रह आत्मनः ।

कृत्स्नाध्यक्षस्य नो युक्तः कालाकाशादिवत्क्रमः ॥१५७॥

विषयग्रहणं यस्य कारणापेक्षया भवेत् ।

सत्येव ग्राह्यशेषे च परिणामी स चित्तवत् १५८॥

अध्यक्षोऽहमिति ज्ञानं बुद्धेरेव विनिश्चयः ।

नाध्यक्षस्याविशेषत्वान्न तस्यास्ति परो यतः ॥१५९॥

कर्त्रा चेदहमित्येवमनुभूयेत मुक्ता ।

सुखदुःखविनिर्मोको नाहंकर्तरि युज्यते ॥१६०॥

बाध्यते प्रत्ययेनेह विवेकेनाविवेकवान् ।

देहादावभिमानोत्थो दुःखीति प्रत्ययो ध्रुवम् ।

कुंडलीप्रत्ययो यद्वत्प्रत्यगात्माभिमानिना ॥१६१॥

विपर्यासे सदंतं स्यात्प्रमाणस्याप्रमाणतः ॥१६२॥

दाहच्छेदाविनाशेषु दुःखित्वं नान्यथाऽऽत्मनः ।

नैव ह्यन्यस्य दाहादावन्यो दुःखी भवेत्कचित् ॥१६३॥

अस्पर्शत्वाददेहत्वानाहं दाह्यो यतः सदा ।

तस्मान्निश्चयाभिमानोत्थं मृते पुत्रे मृतिर्यथा ॥१६४॥

कुंडल्यहमिति ह्येतद्वाध्येतैव विवेकिना ।

दुःखीति प्रत्ययस्तद्वत्केवलहंधिया सह ॥ १६५ ॥

सिद्धे दुःखित्व इष्टं स्यात्तच्छक्तिश्छंदसात्मनः ।

मिथ्याभिमानतो दुःखी तेनार्थापादनक्षमः ॥ १६६ ॥

अस्पर्शोऽपि यथा स्पर्शमचलश्चलनादि च ।

अविवेकात्तथा दुःखं मानसं चात्मनीक्षते ॥ १६७ ॥

विवेकात्मधिया दुःखं नुद्यते चलनादिवत् ।

अविवेकस्वभावेन मनो गच्छत्यनिच्छतः ॥ १६८ ॥

तदानुद्श्यते दुःखं नैश्वल्ये नैव तस्य तत् ।

प्रत्यगात्मनि तस्मात्तद्दुःखं नैवोपपद्यते ॥ १६९ ॥

त्वंसतोस्तुल्यनीडत्वानीलाश्ववदिदं भवेत् ॥ १७० ॥

निर्दुःखवाचिना योगात्त्वशब्दस्य तदर्थता ।

प्रत्यगात्माभिधानेन तच्छब्दस्य युतेस्तथा ॥ १७१ ॥

दशमस्त्वमसीत्येवं वाक्यं स्यात्प्रत्यगात्मनि ॥ १७२ ॥

स्वार्थस्य ह्यप्रहाणेन विशिष्टार्थसमर्पकौ ।

प्रत्यगात्मावगत्यंतौ नान्योऽर्थोऽर्थाद्विरोध्यतः ॥ १७३ ॥

नवबुद्ध्यपहाराद्धि स्वात्मानं दशपूरणम् ।

अपश्यञ्ज्ञातुमेवेच्छेत्स्वमात्मानं जनस्तथा ॥ १७४ ॥

अविद्याबद्धचक्षुष्ट्वात्कामापहतधीः सदा ।

विविक्तं दृशिमात्मानं नेक्षते दशमं यथा ॥ १७५ ॥

दशमस्त्वमसीत्येवं तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ।

स्वमात्मानं विजानाति कृत्स्नांतःकरणेक्षणम् ॥ १७६ ॥

इदं पूर्वमिदं पश्चात्पदं वाक्यं भवेदिति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ततो वाक्यार्थबोधनम् ॥ १७७ ॥

वाक्ये हि श्रूयमाणानां पदानामर्थसंस्मृतिः ।

नियमो नैव वेदेऽस्ति पदसांगत्यमर्थतः ॥ १७८ ॥

यद्वा नित्येषु वाक्येषु पदार्थस्तु विविच्यते ।
 वाक्यार्थज्ञानसंक्रांत्यै तदा प्रश्नो न युज्यते ॥ १७९ ॥
 अन्वयव्यतिरेकोक्तिः पदार्थस्मरणाय तु ।-
 स्मृत्यभावे न वाक्यार्थो ज्ञातुं शक्यो हि केनचित् ॥ १८० ॥
 तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थविवेकतः ।
 व्यज्यते नैव वाक्यार्थो नित्यमुक्तोऽहमित्यतः ॥ १८१ ॥
 अन्वयव्यतिरेकोक्तिस्ताद्विवेकाय नान्यथा ।
 त्वंपदार्थविवेके हि पाणावर्पितबिल्ववत् ॥ १८२ ॥
 वाक्यार्थो व्यज्यते चैवं केवलोऽहं पदार्थतः ।
 दुःखीत्येतदपोहेन प्रत्यगात्मविनिश्चयात् ॥ १८३ ॥
 तत्रैवं संभवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधीः ।
 नैव कल्पयितुं युक्ता पदवाक्यार्थकोविदैः ॥ १८४ ॥
 प्रत्यक्षादीनि बाधेरन्कृष्णलादिषु पाकवत् ।
 अक्षजादिनिमैरेतैः कथं स्याद्वाक्यबाधनम् ॥ १८५ ॥
 दुःख्यस्मीति सति ज्ञाने निर्दुःखीति न जायते ।
 प्रत्यक्षादिनिभत्वेऽपि वाक्यान् व्यभिचारतः ॥ १८६ ॥
 स्वप्ने दुःख्यहमध्यासं दाहच्छेदादिहेतुतः ।
 तत्कालभाविभीर्वाक्यैर्न बाधः क्रियते यदि ॥ १८७ ॥
 समाप्तेस्तर्हि दुःखस्य प्राक्च तद्बाध इष्यताम् ।
 न हि दुःखस्य संतानो भ्रातिर्वा दृश्यते क्वचित् ॥ १८८ ॥
 प्रत्यगात्मन आत्मत्वं दुःख्यस्मीत्यस्य बाधया ।
 दशमं नवमस्येव वेद चेदविरुद्धता ॥ १८९ ॥
 नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति नान्यतः ।
 वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ १९० ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् ।

एवं निर्दुःखमात्मानमाक्रियं प्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥
 सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेत् ।
 दशमस्त्वमसीत्यस्माद्यथैवं प्रत्यगात्मानि ॥ १९२ ॥
 प्रबोधेन यथा स्वाप्नं सर्वदुःखं निवर्तते ।
 प्रत्यगात्मधिया तद्वदुःखित्वं सर्वशऽऽत्मनः ॥ १९३ ॥
 कृष्णलादौ प्रमाजन्म तदन्यार्थाऽमृदुत्वतः ।
 तत्त्वमस्यादिवाक्येषु न त्वेवमविरोधतः ॥ १९४ ॥
 वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्मिन्ज्ञातार्थं तदसिद्धयम् ॥
 त्वमर्थे सत्यसाहाय्याद्वाक्यं नोत्पादयेत्प्रमाम् ॥ १९५ ॥
 तत्त्वमोस्तुल्यनीडार्थमसीत्येतत्पदं भवेत् ॥ १९६ ॥
 तच्छब्दः प्रत्यगात्मार्थस्तच्छब्दार्थस्त्वमस्तथा ।
 दुःखित्वाप्रत्यगात्मत्वं वारयतामुभावपि ॥ १९७ ॥
 एवं च नेतिनेत्यर्थं गमयेतां परस्परम् ॥ १९८ ॥
 एवं तत्त्वमसीत्यस्य गम्यमाने फले कथम् ।
 अप्रमाणत्वमस्योक्त्वा क्रियापेक्षत्वमुच्यते ॥ १९९ ॥
 तस्मादाद्यंतमध्येषु कुर्वित्येतद्विरोध्यतः ।
 न कलामोऽश्रुतत्वाच्च श्रुतत्यागोऽप्यनर्थकः ॥ २०० ॥
 यथानुभूयते तृप्तिर्भुज्जर्वाक्यानन्तं गम्यते ।
 वाक्यस्य विधृतिस्तद्वद्भोशकृत्पायसी क्रिया ॥ २०१ ॥
 सत्यमेवमनात्मावार्थवाक्यात्पारोक्ष्यबोधनम् ।
 प्रत्यगात्मानि न त्वेवं संख्याप्राप्तिवदध्रुवम् ॥ २०२ ॥
 स्वयंवेद्यत्वपर्यायः स्वप्रमाणक इष्यताम् ।
 निवृत्तावहमः सिद्धः स्वात्मनोऽनुभवश्च नः ॥ २०३ ॥
 बुद्धीनां विषयो दुःखं नो यस्य विषया मताः ।
 कुतोऽस्य दुःखसंबन्धो दृशेः स्यात्प्रत्यगात्मनः ॥ २०४ ॥

दृशिरेवानुभूयेत् स्वेनैवानुभवात्मना ।

तदाभासतया जन्म धियोऽस्यानुभवः स्मृतः ॥ २०५ ॥

अशनायादिनिर्मुक्तः सिद्धो मोक्षस्वमेव सः ।

श्रोतव्यादि तवेत्येतद्विरुद्धं कथमुच्यते ॥ २०६ ॥

सेत्स्यतीत्येव चेत्तत्स्याच्छ्रवणादि तदा भवेत् ।

मोक्षस्यानित्यतैवं स्याद्विरोधे नान्यथा वचः ॥ २०७ ॥

श्रोतृश्रोतव्ययोर्भेदो यदीष्टः स्याद्भवेदिदम् ।

इष्टार्थकोप एवं स्यान्न युक्तं सर्वथा वचः ॥ २०८ ॥

सिद्धो मोक्षोऽहमित्येव ज्ञात्वात्मानं भवेद्यदि ।

चिकीर्षुर्यः स मूढात्मा शास्त्रं चोद्घाटयत्यपि ॥ २०९ ॥

नहि सिद्धस्य कर्तव्यं सकार्यस्य न सिद्धता ।

उभयालंबनं कुर्वन्नात्मानं वंचयत्यपि ॥ २१० ॥

सिद्धो मोक्षस्त्वमित्येतद्वस्तुमात्रं प्रदर्श्यते ।

श्रोतुस्तथात्मविज्ञाने प्रवृत्तिः स्यात्कथं न्विति ॥ २११ ॥

कर्ता दुःख्यहमस्मीति प्रत्यक्षेणानुभूयते ।

कर्ता दुःखी च माभूवमिति यन्नो भवेत्ततः ॥ २१२ ॥

तद्विज्ञानाय युक्त्यादि कर्तव्यं श्रुतिरब्रवीत् ।

कर्तृत्वाद्यनुवादेन सिद्धत्वानुभवाय तु ॥ २१३ ॥

निर्दुःखो निष्क्रियोऽकामः सिद्धो मोक्षोऽहमित्यपि ।

गृहीत्वैव विरुद्धार्थमादध्यात्कथमेव सः ॥ २१४ ॥

सकामः सक्रियो सिद्ध इति मेऽनुभवः कथम् ।

अतो मे विपरीतस्य तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २१५ ॥

इहैव घटते प्रश्नो न मुक्तत्वानुभूतये ।

प्रमाणेन विरोधी यः सोऽत्रार्थः प्रश्नमर्हति ॥ २१६ ॥

अहं निर्मुक्त इत्येव सदसीत्यन्यमानजः ।

प्रत्यक्षाभासजन्यत्वाद्दुःखित्वं प्रश्नमर्हति ॥ २१७ ॥
 पृष्ठमाकांक्षितं वाच्यं दुःखाभावमभीप्सितम् ॥ २१८ ॥
 कथं हीदं निवर्तेत दुःखं सर्वात्मना मम ।
 इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं दुःखनिवर्तकम् ॥ २१९ ॥
 श्रुतेः स्वात्मनि ज्ञातृका प्रामाण्ये सति विद्यते ।
 तस्मादात्मविमुक्तत्वं प्रत्याययति तद्वचः ।
 वक्तव्यं तत्तथार्थं स्याद्विरोधेऽसति केनचित् ॥ २२० ॥
 इतोऽन्योऽनुभवः कश्चिदात्मनो नोपपद्यते ।
 अविज्ञातं विजानतां विज्ञातारमिति श्रुतेः ॥ २२१ ॥
 त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।
 साधनत्वं ब्रजत्येवं शांतो दांतानुशासनात् ॥ २२२ ॥
 त्वमर्थं प्रत्यगात्मानं पश्येदात्मानमात्मनि ।
 वाक्यार्थं तत आत्मानं सर्वं पश्यति केवलम् ॥ २२३ ॥
 सर्वमात्मेति वाक्यार्थे विज्ञातेऽस्य प्रमाणतः ।
 असत्त्वे ह्यन्यमानस्य विधिस्तं योजयेत्कथम् ॥ २२४ ॥
 तस्माद्वाक्यार्थविज्ञानान्नोर्ध्वं कर्मविधिर्भवेत् ।
 नहि ब्रह्मास्मि कर्तेति विरुद्धे भवतो धियौ ॥ २२५ ॥
 ब्रह्मास्मीति च विद्येयं नैव कर्तेति बाध्यते ।
 सकामो बद्ध इत्येवं प्रमाणाभासजातया ॥ २२६ ॥
 शास्त्राद्ब्रह्मास्मि नान्योऽहमिति बुद्धिर्भवेद्दृढा ।
 यदा युक्ता तदैवंधीर्यथा देहात्मधीरिति ॥ २२७ ॥
 सभयादभयं प्राप्तस्तदर्थं यतते च यः ।
 स पुनः सभयं गंतुं स्वतंत्रश्चेन्न हीच्छति ॥ २२८ ॥
 यथेष्टाचरणप्राप्तिः संन्यासादिविधौ कुतः ।
 पदार्थाज्ञानबुद्धस्य वाक्यार्थानुभवार्थिनः ॥ २२९ ॥

अतः सर्वमिदं सिद्धं यत्प्रागस्माभिरीरितम् ॥ २३० ॥
 यो हि यस्माद्विरक्तः स्यान्नासौ तस्मै प्रवर्तते ।
 लोकत्रयाद्विरक्तत्वान्मुमुक्षुः किमितीहते ॥ २३१ ॥
 क्षुधया पीडयमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।
 मृष्टान्नध्वस्ततृड् जानन्नामूढस्तज्जिघत्सति ॥ २३२ ॥
 वेदांतवाक्यपुष्पेभ्यो ज्ञानामृतमधूत्तमम् ।
 उज्जहारालिवद्यो नस्तस्मै सद्गुरवे नमः ॥ २३३ ॥

१९ अथात्ममनःसंवादप्रकरणम् ॥

प्रयुज्य तृष्णाज्वरनाशकारणं चिकित्सितं ज्ञानविरागमेषजम् ।
 न याति कामज्वरसन्निपातजां शरीरमालां शतयोगदुःखिताम् ॥ १ ॥
 अहंमेति त्वमनर्थमीहसे परार्थमिच्छन्ति तवान्य ईहितम् ।
 न तेऽर्थबोधो न हि मेऽस्ति चार्थिता ततश्च युक्तः शम एव ते मनः ॥ २ ॥
 यतो न चान्यः परमात्सनातनात्सदैव तृप्तोऽहमतो न मेऽर्थिता ।
 सदैव तृप्तश्च न कामये हितं यतस्व चेतः प्रशमाय ते हितम् ॥ ३ ॥
 षडूर्मिमालाभ्यतिवृत्त एव यः स एव चात्मा जगतश्च नः श्रुतेः ।
 प्रमाणतश्चापि मया प्रवेद्यते मुधैव तस्माच्च मनस्तेवेहितम् ॥ ४ ॥
 त्वयि प्रशान्ते नहि चास्ति भेदधीर्यतो जगन्मोहमुपैति मायया ।
 ग्रहो हि मायाप्रभवस्य कारणं ग्रहाद्विमोके नहि सास्ति कस्यचित् ॥ ५ ॥
 न मेऽस्ति मोहस्तव चेष्टितेन हि प्रबुद्धतत्त्वस्वसितो ह्यविक्रियः ।
 न पूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नो वृथैव तस्माच्च मनस्तेवेहितम् ॥ ६ ॥
 यतश्च नित्योऽहमतो न चान्यथा विकारयोगे हि भवेदनित्यता ।
 सदा प्रभातोऽहमतो हि चाद्वयो विकल्पितं चाप्यसदित्यवास्थितम् ॥ ७ ॥
 अभावरूपं त्वमसीह हे मनो निरीक्ष्यमाणे न हि युक्तितोऽस्तिता ।
 सतो ह्यनाशादसतोऽप्यजन्मतो द्वयं च चेतस्तव नास्तितेष्यते ॥ ८ ॥

द्रष्टा च दृश्यं च तथा च दर्शनं भ्रमस्तु सर्वस्तव कल्पितो हि सः ।
 दृशेत् भिन्नं न हि दृश्यमीक्ष्यते स्वप्नप्रबोधेन तथा न भिद्यते ॥ ९ ॥
 विकल्पना वापि तथाऽद्वया भवेदवस्तुयोगात्तदलातचक्रवत् ।
 न शक्तिभेदोऽस्ति यतो न चात्मनां ततोऽद्वयत्वं श्रुतितोऽवसीयते ॥ १० ॥
 मिथश्च भिन्ना यदि ते हिं चेतनाः क्षयस्तु तेषां परिमाणयोगतः ।
 ध्रुवो भवेद्भेदवतां हि दृष्टतो जगत्क्षयश्चापि समस्तमोक्षतः ॥ ११ ॥
 न मेऽस्ति कश्चिन्न च सोऽस्मि कस्यचिद्यतोऽद्वयोऽहं न हि चास्ति
 कल्पितम् ।

अकल्पितश्चास्मि पुरा प्रसिद्धितो विकल्पनाया द्वयमेव कल्पितम् ॥ १२ ॥
 विकल्पना चाप्यभवे न विद्यते सदन्यदित्येवमतो न नास्तिता ।
 यतः प्रवृत्ता तव चापि कल्पना पुरा प्रसिद्धेर्न च तद्विकल्पितम् ॥ १३ ॥
 असदद्वयं तेऽपि हि यद्यदीक्ष्यते न दृष्टमित्येव न चैव नास्तिता ।
 यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना विचारवद्वापि तथाऽद्वयं च सत् ॥ १४ ॥
 सदभ्युपेतं भवतोपकल्पितं विचारहेतोर्यदि तस्य नास्तिता ।
 विचारहानाच्च तथैव संस्थितं न चेत्तदिष्टं नितरां सदृश्यते ॥ १५ ॥
 असत्समं चैव सदित्यपीति चेदनर्थवत्त्वान्नरशृंगतुल्यतः ।
 अनर्थवत्त्वं त्वसति ह्यकारणं न चैव तस्मान्न विपर्ययेऽन्यथा ॥ १६ ॥
 असिद्धतश्चापि विचारकारणादद्वयं च तस्मात्प्रसृतं च मायया ।
 श्रुतेः स्मृतेश्चापि तथा हि युक्तिः प्रसिध्यतीत्यं न तु युज्यतेऽन्यथा ॥ १७ ॥
 विकल्पनाच्चापि विधर्मकं श्रुतेः पुरा प्रसिद्धेश्च विकल्पतोऽद्वयम् ।
 न चेति नेतीति यथा विकल्पितं निषिध्यतेऽत्राप्यविशेषसिद्धये ॥ १८ ॥
 अकल्पितेऽप्येवमजेऽद्वयेऽक्षरे विकल्पयंतः सदसच्च जन्मभिः ।
 स्वचित्तमायाप्रभवं च ते भवं जरां च मृत्युं च नियांति संततम् ॥ १९ ॥
 भवाभवत्वं तु न चेदवस्थितिर्न चास्य चान्यस्थितिजन्म नान्यथा ।
 सतो ह्यसत्त्वादसत्तश्च सत्त्वतो न च क्रियाकारकमित्यतोऽप्यजम् ॥ २० ॥

अकुर्वदिष्टं यदि वास्य कारकं न किञ्चिदन्यन्ननु नास्त्यकारकम् ।
 सतो विशेषादसतश्च सच्च्युतौ तुलांतयोर्यद्वदनिश्चयान्न हि ॥ २१ ॥
 न चेत्स इष्टः सदसद्विपर्ययः कथं भवः स्यात्सदसद्व्यवस्थितौ ।
 विभक्तमेतद्द्वयमप्यवस्थितं न जन्म तस्माच्च मनो हि कस्याचित् ॥ २२ ॥
 अथाभ्युपेत्यापि भवं तवेच्छतो ब्रवीमि नार्थस्तव चेष्टितेन मे ।
 न हानवृद्धी न यतः स्वतोऽसतो भवोऽन्यतो वा यदि वास्तित्ता तयोः ॥
 घृवा ह्यनित्याश्च न चान्ययोगिनो मिथश्च कार्यं न च तेषु युज्यते ।
 अतो न कस्यापि हि किञ्चिदिष्यते स्वयं च तत्त्वं न निरुक्तिगोचरम् २४
 समं तु तस्मात्सततं विभातवद्द्वयाद्विमुक्तं सदसद्विकल्पितात् ।
 निरीक्ष्य युक्त्या श्रुतितस्तु बुद्धिमानशेषनिर्वाणमुपैति दीपवत् ॥ २५ ॥
 अवेद्यमेकं यदनन्यवेदिनां कुतार्किकाणां च सुवेद्यमन्यथा ।
 निरीक्ष्य चेत्थं त्वगुणग्रहोऽगुणं न याति मोहं ग्रहदोषमुक्तिः ॥ २६ ॥
 अतोऽन्यथा न ग्रहनाश इष्यते विमोहबुद्धेर्ग्रह एव कारणम् ।
 ग्रहोऽप्यहेतुस्त्वनलस्त्वनिधनो यथा प्रशान्तिं परमां तथा व्रजेत् ॥ २७ ॥
 विमथ्य वेदोदधितः समुद्धृतं सुरैर्महाब्धेस्तु यथा महात्मभिः ।
 तथाऽमृतं ज्ञानमिदं हि यैः पुरा नमो गुरुभ्यः परमीक्षितं च यैः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यशिष्यस्य
 श्रीशंकरभगवतः कृतिः सकलवेदोपनिषत्सारोपदेशसाहस्री समाप्ता ॥

वेदान्तस्तोत्राणि ।

प्रातःस्मरणम् ।

प्रातः स्मराभि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वं
 सच्चित्सुखं परमहंसगतिं तुरीयम् ।
 यत्स्वप्नजागरसुषुप्तमवैति नित्यं
 तद्ब्रह्म निष्कलमहं न च भूतसंघः ॥१॥
 प्रातर्भजामि मनसां वचसामगम्यं
 वाचो विभान्ति निखिला यदनुग्रहेण ।
 यन्नेति नेति वचनैर्निगमा अवोचु-
 स्तं देवदेवमजमच्युतमाहुरग्र्यम् ॥२॥
 प्रातर्नमामि तमसः परमर्कवर्णं
 पूर्णं सनातनपदं पुरुषोत्तमाख्यम् ।
 यास्मिन्निदं जगदशेषमशेषमूर्तौ
 रज्ज्वां भुजंगम इव प्रतिभासितं वै ॥३॥
 श्लोकत्रयमिदं पुण्यं लोकत्रयविभूषणम् ।
 प्रातःकाले पठेद्यस्तु स गच्छेत्परमं पदम् ॥४॥

अद्वैतपञ्चकम् ।

नाहं देहो नेंद्रियाण्यंतरंगो नाहंकारः प्राणवर्गो न बुद्धिः ।
 द्वारापश्यक्षेत्रवित्तादिदूरः साक्षी नित्यः प्रत्यगात्मा शिवोऽहम् ॥१॥
 रज्ज्वज्ञानाद्भाति रज्जौ यथाहिः स्वात्माज्ञानादात्मनो जीवमात्रः ।
 आप्तोक्त्याऽहि भ्रांतिनाशे स रज्जुर्जावो नाहं देशिकोक्त्या शिवोऽहम् ॥२॥
 आभातीदं विश्वमात्मन्यसत्यं सत्यज्ञानानंदरूपे विमलहात

निद्रामोहात्स्वप्नवत्तन्न सत्यं शुद्धः पूर्णो नित्य एकः शिवोऽहम् ॥३॥
 मत्तो नान्यत्किंचिदत्रास्ति विश्वं सत्यं बाह्यं वस्तु मायोपकलृप्तम् ।
 आदर्शातर्भासमानस्य तुल्यं मय्यद्वैते भाति तस्माच्छिवोऽहम् ॥४॥
 नाहं जातो न प्रवृद्धो न नष्टो देहस्योक्ताः प्राकृताः सर्वधर्माः ।
 कर्तृत्वादिश्चिन्मयस्यास्ति नाहंकारस्यैव ह्यात्मनो मे शिवोऽहम् ॥५॥

आत्मषट्कम् ।

मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानि नाहं नच श्रोत्रजिह्वे नच घ्राणनेत्रे ।
 न च व्योमभूमिर्न तेजो न वायुश्चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥१॥
 न च प्राणसंज्ञो न पंचानिला मे न वा सप्तधातुर्न वा पंचकोशः ।
 न वाक्पाणिपादौ न चोपस्थपायू चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥२॥
 न मे द्वेषरागो न मे लोभमोहौ मदो नैव मे नैव मात्सर्यभावः ।
 न धर्मो न चार्थो न कामो न मोक्षश्चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥३॥
 न पुण्यं न पापं न सौख्यं न दुःखं न मंत्रो न तीर्थं न वेदा न यज्ञाः ।
 अहं भोजनं नैव भोज्यं न भोक्ता चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥४॥
 न मे मृत्युशंका न मे जातिभेदः पिता नैव मे नैव माता न जन्म ।
 न बंधुर्न मित्रं गुरुर्नैव शिष्यश्चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥ ५ ॥
 अहं निर्विकल्पो निराकाररूपो विभुर्व्याप्य सर्वत्र सर्वेन्द्रियाणि ।
 सदा मे समत्वं न मुक्तिर्न बंधश्चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥ ६ ॥

उपदेशपंचकम् ।

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां
 तेनेशस्य विधीयतामपाचतिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम् ।
 पापौघः परिधूयतां भवसुखे दोषोऽनुसंधीयता-
 मात्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहात्तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ १ ॥

संगः सत्सु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढाऽऽधीयतां
 शान्त्यादिः परिचीयतां दृढतरं कर्माशु संत्यज्यताम् ।
 सद्विद्वानुपसृप्यतां प्रतिदिनं तत्पादुके सेव्यतां
 ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ण्यताम् ॥ २ ॥
 वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरःपक्षः समाश्रीयतां
 दुस्तर्कात्सुविरम्यतां श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसंधीयताम् ।
 ब्रह्मास्मीति विभाव्यतामहरहर्गर्वः परित्यज्यतां
 देहेऽहंतिरुज्ज्यतां बुधजनैर्वादः परित्यज्यताम् ॥ ३ ॥
 क्षुब्धयाधिश्व चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यतां
 स्वाद्वन्नं न तु याच्यतां विधिवशात्प्राप्तेन संतुष्यताम् ।
 शीतोष्णादि विषद्यतां न तु वृथा वाक्यं समुच्चार्यता-
 मौदासीन्यमभीप्स्यतां जनकृपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम् ॥ ४ ॥
 एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां
 पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्वाधितं दृश्यताम् ।
 प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चित्ति बलान्नाप्युत्तरैः श्लिष्यतां
 प्रारब्धं त्विह भुज्यतामथ परब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥ ५ ॥

यः श्लोकपंचकमिदं पठते मनुष्यः
 संचिंतयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ।
 तस्याशु संसृतिदवानलतीव्रघोर-
 तापः प्रशान्तिमुपयाति चित्तिप्रसादात् ॥

काशी-पंचकम् ।

मनोनिवृत्तिः परमोपशान्तिः सा तीर्थवर्या मणिकर्णिका च ।
 ज्ञानप्रवाहा विमलादिगंगा सा काशिकाऽहं निजबोधरूपा ॥ १ ॥

यस्यामिदं कल्पितमिद्रजालं चराचरं भाति मनोविलासम् ।
 सच्चित्सुखैका परमात्मरूपा सा काशिकाऽहं निजबोधरूपा ॥२॥
 कोशेषु पंचस्वधिराजमाना बुद्धिर्भवानी प्रतिदेहगेहम् ।
 साक्षी शिवः सर्वगतोऽंतरात्मा सा काशिकाऽहं निजबोधरूपा ॥३॥
 काश्यां हि काश्यते काशी काशी सर्वप्रकाशिका ।
 सा काशी विदिता येन तेन प्राप्ता हि काशिका ॥४॥
 काशीक्षेत्रं शरीरं त्रिभुवनजननी व्यापिनी ज्ञानगंगा
 भक्तिः श्रद्धा गयेयं निजगुरुचरणध्यानयोगः प्रयागः ।
 विश्वेशोऽयं तुरीयः सकलजनमनःसाक्षिभूतोऽन्तरात्मा
 देहे सर्वं मदीये यदि वसति पुनस्तीर्थमन्यक्किमस्ति ॥५॥

कौपीन-पंचकम् ।

वेदान्तवाक्येषु सदा रमन्तो भिक्षान्नमात्रेण च तुष्टिमन्तः ।
 विशोकमंतःकरणे रमन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥१॥
 मूलं तरोः केवलमाश्रयन्तः पाणिद्वयं भोक्तुममत्रयन्तः ।
 कन्याभिव श्रीमपि कुत्सयन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥२॥
 देहादिभावं परिवर्तयन्तः आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तः ।
 नान्तं न मध्यं न बहिः स्मरन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥
 स्वानन्दभावे परितुष्टिमन्तः संशान्तसर्वेन्द्रियतुष्टिमन्तः ।
 अहर्निशं ब्रह्मणि ये रमन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥४॥
 पंचाक्षरं पावनमुच्चरन्तः पतिं पशूनां हृदि भावयन्तः ।
 भिक्षाशिनो दिक्षु परिभ्रमन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥५॥

चर्पटपंजरिका—स्तोत्रम् ।

दिनमपि रजनी सायं प्रातः शिशिरवज्रतौ पुनरायातः ।
 कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुञ्चत्याशावायुः ॥ १ ॥
 भज गोविंदं भज गोविंदं भज गोविन्दं मूढमते ।
 प्राप्ते सन्निहिते मरणे नहि नहि रक्षति डुकृञ्करणे । (ध्रुवमदम्) ।
 अग्रे वह्निः पृष्ठे भानू रात्रौ चुबुकसमर्पितजानुः ।
 करतलभिक्षा तरुतलवासस्तदपि न मुञ्चत्याशापाशः ॥ २ ॥
 यावद्वित्तोपार्जनसक्तस्तावन्निजपरिवारो रक्तः ।
 पश्चाद्भावति जर्जरदेहे वार्तां पृच्छति कोऽपि न गेहे ॥ ३ ॥
 जटिलो मुण्डी लुञ्चितकेशः क्वाषायाम्बरबहुकृतवेषः ।
 पश्यन्नपि च न पश्यति मूढ उदरनिमित्तं बहुकृतवेषः ॥ ४ ॥
 भगवद्गीता किञ्चिदधीता गंगाजललवकणिका पीता ।
 सकृदपि यस्य मुरारिसमर्चा तस्य यमः किं कुरुते चर्चाम् ॥ ५ ॥
 अंगं गलितं पलितं मुण्डं दशनविहीनं जातं तुण्डम् ।
 वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं तदपि न मुञ्चत्याशापिण्डम् ॥ ६ ॥
 बालस्तावत्क्रीडासक्तस्तरुणस्तावत्तरुणीरक्तः ।
 वृद्धस्तावच्चिन्तामग्नः दरे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥ ७ ॥
 पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।
 इह संसारे भवदुस्तारे कृपयाऽपारे पाहि मुरारे ॥ ८ ॥
 पुनरपि रजनी पुनरपि दिवसः पुनरपि पक्षः पुनरपि मासः ।
 पुनरप्ययनं पुनरपि वर्षं तदपि न मुञ्चत्याशामर्षम् ॥ ९ ॥
 वयसि गते कः कामविकारः शुष्के नीरे कः कासारः ।
 नष्टे द्रव्ये कः परिवारो ज्ञाते तत्त्वे कः संसारः ॥ १० ॥
 नारीस्तनभरनाभिनिवेशं मिथ्यामायामोहावेशम् ।
 एतन्मांसवसादिविकारं मनसि विचारय वारंवारम् ॥ ११ ॥

कस्त्वं कोऽहं कुत आयातः का मे जननी को मे तातः ।
 इति परिभावय सर्वमसारं विश्वं त्यक्त्वा स्वप्रविचारम् ॥ १२ ॥
 गेयं गीता नामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम् ।
 नेयं सज्जनसंगे चित्तं देयं दीनजनाय च वित्तम् ॥ १३ ॥
 यावज्जीवो निवसति देहे कुशलं तावत्पृच्छति गेहे ।
 गतवति वायौ देहापाये भार्या बिभ्यति तस्मिन्काये ॥ १४ ॥
 सुखतः क्रियते रामाभोगः पश्चाद्धन्त शरीरे रोगः ।
 यद्यपि लोके मरणं शरणं तदपि न मुञ्चति पापाचरणम् ॥ १५ ॥
 रथ्याचर्षटविरचितकन्थः पुण्यापुण्यविवर्जितपन्थः ।
 नाहं न त्वं नायं लोकस्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः ॥ १६ ॥
 कुरुते गंगासागरगमनं व्रतपरिपालनमथवा दानम् ।
 ज्ञानविहीने सर्वमनेन मुक्तिर्न भवति जन्मशतेन ॥ १७ ॥

दक्षिणामूर्ति-स्तोत्रम् ।

विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं
 पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया ।
 यः साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्रयं
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ १ ॥
 बीजस्यान्तरिवांकुरो जगदिदं प्राग्निर्विकल्पं पुन-
 र्मायाकल्पितदेशकालकलनावौचित्यचित्रीकृतम् ।
 मायावीव विजृम्भयत्यपि महायोगीव यः स्वेच्छया
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ २ ॥
 यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थकं भासते
 साक्षात्तत्त्वमसीति वेदवचसा यो बोधयत्याश्रितान् ।
 यत्साक्षात्करणाद्भवेन्न पुनरावृत्तिर्भवांभोनिधौ

तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ३ ॥
 नानाछिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं
 ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पन्दते ।
 जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत्समस्तं जग-
 त्समै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ४ ॥
 देहं प्राणमपीन्द्रियाण्यपि चलं बुद्धिं च शून्यं विदुः
 स्त्रीबालांघ्रजडोपमास्वहमिति भ्रान्ता भृशं वादिनः ।
 मायाशक्तिविलासकल्पितमहाव्यामोहसंहारिणे
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ५ ॥
 राहुग्रस्तदिवाकरेन्दुसदृशौ मायासमाच्छादनात्
 सन्मात्रः करणोपसंहरणतो योऽभूत्सुषुप्तः पुमान् ।
 प्रागस्वाप्समिति प्रबोधसमये यः प्रत्यभिज्ञायते
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ६ ॥
 बाह्यादिष्वपि जाग्रदादिषु तथा सर्वास्ववस्थास्वपि
 व्यावृत्तास्वनुवर्तमानमहमित्यन्तः स्फुरन्तं सदा ।
 स्वात्मानं प्रकटीकरोति भजतां यो भद्रया मुद्रया
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ७ ॥
 विश्वं पश्यति कार्यकारणतया स्वस्वामिसंबन्धतः
 शिष्याचार्यतया तथैव पितृपुत्राद्यात्मना भेदतः ।
 स्वप्ने जाग्रति वा य एष पुरुषो मायापरिभ्रामित-
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ८ ॥
 भूर्भुवःस्थानलोऽजिलोऽवरमहर्नाथो हिमांशुः पुमा-
 नित्याभाति चराचरात्मकमिदं यस्यैव मूर्त्यष्टकम् ।
 नान्यत् किञ्चन विद्यते विमृशतां यस्मात्परस्माद्विभो-
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ९ ॥

सर्वात्मत्वमिति स्फुटीकृतमिदं यस्मादमुष्मिन् स्तवे
 तेनास्य श्रवणात्तथार्थमननाद्भयानाच्च संकीर्तनात् ।
 सर्वात्मत्वमहाविभूतिसहितं स्याद्दीश्वरत्वं स्वतः
 सिद्धयेत्तत्पुनरष्टधा परिणतं चैश्वर्यमव्याहतम् ॥ १० ॥

द्वादशपंजरिकास्तोत्रम् ।

मूढ जहीहि धनागमतृष्णां कुरु सदबुद्धिं मनसि वितृष्णाम् ।
 यल्लभसे निजकर्मोपात्तं वित्तं तेन विनोदय चित्तम् ॥ १ ॥
 अर्थमनर्थ भावय नित्यं नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
 पुत्रादपि धनभाजां भीतिः सर्वत्रैषा विहिता नीतिः ॥ २ ॥
 का ते कान्ता कस्ते पुत्रः संसारोऽयमतीव विचित्रः ।
 कस्य त्वं कः कुत आयातस्तत्त्वं चिन्तय यदिदं भ्रातः ॥ ३ ॥
 मा कुरु जनधनयौवनगर्वं हरति निमेषात्कालः सर्वम् ।
 मायामयमिदमखिलं हित्वा ब्रह्मपदं त्वं प्रविश विदिवा ॥ ४ ॥
 कामं क्रोधं मोहं लोभं त्यक्त्वात्मानं भावय कोऽहम् ।
 आत्मज्ञानविहीना मूढास्ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः ॥ ५ ॥
 सुरमंदिरतरुमूलनिवासः शय्या भूतलमजिनं वासः ।
 सर्वपरिग्रहभोगत्यागः कस्य सुखं न करोति विरागः ॥ ६ ॥
 शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धौ मा कुरु यत्नं विग्रहसंधौ ।
 भद्रं समचित्तः सर्वत्र त्वं वाञ्छस्यचिराद्यदि विष्णुत्वम् ॥ ७ ॥
 त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुर्व्यर्थं कुप्यसि सर्वसहिष्णुः ।
 सर्वस्मिन्नपि पश्यात्मानं सर्वत्रोत्सृज भेदाज्ञानम् ॥ ८ ॥
 प्राणायामं प्रत्याहारं नित्यानित्यविवेकविचारम् ।
 जाप्यसमेतसमाधिविधानं कुर्वधानं महदवधानम् ॥ ९ ॥
 नलिनीदलगतसलिलं तरलं तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।

विद्धि व्याध्यभिमानग्रस्तं लोकं शोकहतं च समस्तम् ॥१०॥
 का तेऽष्टादशदेशे चिन्ता वातुल तव किं नास्ति नियन्ता ।
 यस्त्वा हस्ते सुदृढनिबद्धं बोधयति प्रभवादिविरुद्धम् ॥११॥
 गुरुचरणाम्बुजनिर्भरभक्तः संसारादाचिराद्भव मुक्तः ।
 सेन्द्रियमानसनियमादेवं द्रक्ष्यसि निजहृदयस्थं देवम् ॥१२॥
 द्वादशपञ्जरिकामय एषः शिष्याणां कथितो ह्युपदेशः ।
 येषां चित्ते नैव विवेकस्ते पच्यन्ते नरकमनेकम् ॥ १३ ॥

धन्याष्टकम् ।

तज्ज्ञानं प्रशमकरं यदिन्द्रियाणां
 तज्ज्ञेयं यदुपनिषत्सु निश्चितार्थम् ।
 ते धन्या भुवि परमार्थनिश्चितेहाः
 शेषास्तु भ्रमनिलये परिभ्रमन्तः ॥१॥
 आदौ विजित्य विषयान्मदमोहराग-
 द्वेषादिशत्रुगणमाहृतयोगराज्याः ।
 ज्ञात्वा मतं समनुभूय परात्मविद्या-
 कान्तासुखं वनगृहे विचरन्ति धन्याः ॥२॥
 त्यक्त्वा गृहे रतिमधोगतिहेतुभूता-
 मात्मेच्छयोपनिषदर्थरसं पिबन्तः ।
 वीतस्पृहा विषयभोगपदे विरक्ता
 धन्याश्चरन्ति विजनेषु विरक्तसंगाः ॥३॥
 त्यक्त्वा ममाहमिति बंधकरे पदे द्वे
 मानावमानसदृशाः समदर्शिनश्च ।
 कर्तारमन्यमवगम्य तदर्पितानि
 कुर्वन्ति कर्मपरिपाकफलानि धन्याः ॥४॥

त्यक्त्वैषणात्रयमवेक्षितमोक्षमार्गा
 भैक्षामृतेन परिकल्पितदेहयात्राः ।
 ज्योतिः परात्परतरं परमात्मसंज्ञं
 धन्या द्विजा रहासि हृद्यवलोकयन्ति ॥५॥
 नासन्न सन्न सदसन्न महन्न चाणु
 न स्त्री पुमान्न च नपुंसकमेकबीजम् ।
 यैर्ब्रह्म तत्समनुपासितमेकचित्तै-
 र्धन्या विरेजुरितरे भवपाशबद्धाः ॥६॥
 अज्ञानपंकपरिमग्नमपेतसारं
 दुःखालयं मरणजन्मजरावसक्तम् ।
 संसारबंधनमानित्यमवेक्ष्य धन्या
 ज्ञानासिना तदवशीर्य विनिश्चयन्ति ॥७॥
 शान्तैरनन्यमतिभिर्भधुरस्वभावै-
 रेकत्वनिश्चितमनोभिरपेतमोहैः ।
 साकं वनेषु विदितात्मपदस्वरूपं
 तद्वस्तु सम्यगनिशं विमृशन्ति धन्याः ॥८॥

निर्गुणमानसपूजा ।

आराधयामि मणिसंन्निभमात्मलिङ्गं
 मायापुरीं हृदयपंकजसंनिविष्टम् ।
 श्रद्धानदीविमलचित्तजलाभिषेकै
 र्निर्त्यं समाधिकुसुमैरपुनर्भवाय ॥ १ ॥
 अयमेकोऽवशिष्टोऽस्मीत्येव मावाहयेच्छिवम् ।
 आसनं कल्पयेत्पश्चात्स्वप्रतिष्ठात्मार्चितनम् ॥ २ ॥
 पुण्यपापरजःसंगो मम नास्तीति वेदनम् ।

पाद्यं समर्पयेद्विद्वान्सर्वकल्मषनाशनम् ॥ ३ ॥
 अनादिकल्पसंवृद्धमूलज्ञानजलांजलिम् ।
 विसृजेदात्मलिङ्गस्य तदेवार्थसमर्पणम् ॥ ४ ॥
 ब्रह्मानंदाब्धिकलोलकणकोटयंशलेशकम् ।
 पिबन्तींद्रादय इति ध्यानमाचमनं मतम् ॥ ५ ॥
 ब्रह्मानंदजलेनैव लोकाः सर्वे परिप्लुताः ।
 अच्छेद्योऽयमिति ध्यानमभिषेचनमात्मनः ॥ ६ ॥
 निरावरणचैतन्यं प्रकाशोऽस्मीति चिंतनम् ।
 आत्मलिङ्गस्य सद्वस्त्रमित्येवं चिंतयेन्मुनिः ॥ ७ ॥
 त्रिगुणात्माशेषलोकमालिकासूत्रमस्म्यहम् ।
 इति निश्चयमेवात्र ह्युपवीतं परं मतम् ॥ ८ ॥
 अनेकवासनामिश्रप्रपञ्चोऽयं धृतो मया ।
 नान्येनेत्यनुसंधानमात्मनश्चंदनं भवेत् ॥ ९ ॥
 रजःसत्त्वतमोवृत्तिस्व्यागरूपैस्तिळाक्षतैः ।
 आत्मलिङ्गं यजेन्नित्यं जीवन्मुक्तिप्रसिद्धये ॥ १० ॥
 ईश्वरो गुरुरात्मेति भेदत्रयविवर्जितैः ।
 बिल्वपत्रैरद्वितीयैरात्मलिङ्गं यजेच्छिवम् ॥ ११ ॥
 समस्तवासनात्यागं धूपं तस्य विचितयेत् ।
 ज्योतिर्मयात्मविज्ञानं दीपं संदशयेद्बुधः ॥ १२ ॥
 नैवेद्यमात्मलिङ्गस्य ब्रह्मांडाख्यं महोदनम् ।
 पिबानंदरसं स्वादु मृत्युरस्योपसेचनम् ॥ १३ ॥
 अज्ञानोच्छिष्टहस्तस्य क्षालनं ज्ञानवारिणा ।
 विशुद्धस्यात्मलिङ्गस्य हस्तप्रक्षालनं स्मरेत् ॥ १४ ॥
 रागादिगुणशून्यस्य शिवस्य परमात्मनः ।
 सरागविषयाभ्यासत्यागस्तांबूलचर्वणम् ॥ १५ ॥

अज्ञानध्वांतविध्वंसप्रचंडमतिभास्करम् ।
 आत्मनो ब्रह्मताज्ञानं नीराजनमिहात्मनः ॥ १६ ॥
 विविधब्रह्मसंष्टिर्मालिकाभिरलंकृतम् ।
 पूर्णानंदात्मतादृष्टिं पुष्पांजलिमनुस्मरेत् ॥ १७ ॥
 परिभ्रमन्ति ब्रह्मांडसहस्राणि मयीश्वरे ।
 कूटस्थाचलरूपोऽहमिति ध्यानं प्रदक्षिणम् ॥ १८ ॥
 विश्वबंधोऽहमेवास्मि नास्ति बंधो मदन्यतः ।
 इत्यालोचनमेवात्र स्वात्मलिंगस्य वंदनम् ॥ १९ ॥
 आत्मनः सत्क्रिया प्रोक्ता कर्तव्याभावभावना ।
 नामरूपव्यतीतात्मचित्तनं नामकीर्तनम् ॥ २० ॥
 श्रवणं तस्य देवस्य श्रोतव्याभावचित्तनम् ।
 मननं त्वात्मलिंगस्य मंतव्याभावचित्तनम् ॥ २१ ॥
 ध्यातव्याभावविज्ञानं निदिध्यासनमात्मनः ।
 समस्तभ्रांतिविक्षेपराहित्येनात्मनिष्ठता ॥ २२ ॥
 समाधिरात्मनो नाम नान्यच्चित्तस्य विभ्रमः ।
 तत्रैव ब्रह्माणि सदा चित्तविभ्रांतिरिष्यते ॥ २३ ॥
 एवं वेदांतकल्पोक्तस्वात्मलिंगप्रपूजनम् ।
 कुर्वन्नामरणं वापि क्षणं वा सुसमाहितः ॥ २४ ॥
 सर्वदुर्वासनाजालं पदपांसुमिव त्यजेत् ।
 विधूयाज्ञानदुःखौघं मोक्षानंदं समश्नुते ॥ २५ ॥

निर्वाणमंजरी ।

अहं नामरो नैव मर्त्यो न दैत्यो न गंधर्वयक्षः पिशाचप्रभेदः ।
 पुमानैव न स्त्री तथा नैव षंडः प्रकृष्टप्रकाशस्वरूपः शिवोऽहम् ॥ १ ॥
 अहं नैव बालो युवा नैव वृद्धो न वर्णी न च ब्रह्मचारी गृहस्थः ।

वनस्थोऽपि नाहं न संन्यस्तधर्मा जगज्जन्मनाशैकहेतुः शिवोऽहम् ॥ २ ॥
 अहं नैव मन्ता न गन्ता न वक्ता न कर्ता न भोक्ता न मुक्ताश्रमस्थः ।
 यथाहं मनोवृत्तिभेदस्वरूपस्तथा सर्ववृत्तिप्रदीपः शिवोऽहम् ॥ ४ ॥
 यदंतर्बाहिव्यापकं नित्यशुद्धं यदेकं सदा सच्चिदानंदकंदम् ।
 यतः स्थूलसूक्ष्मप्रपंचस्य भानं यतस्तत्प्रसूतिस्तदेवाहमास्मि ॥ ४ ॥
 यतः कालमृत्युर्विभेति प्रकाशं यतश्चित्तबुद्धीन्द्रियाणां विलासः ।
 हरिब्रह्मरुद्रेंद्रचंद्रादि नाम प्रकाशो यतः स्यात्तदेवाहमास्मि ॥ ५ ॥
 यदाकाशवत्सर्वगं शान्तरूपं परंज्योतिराकारशून्यं वरेण्यम् ।
 यदाद्यंतशून्यं परं शंकराख्यं यदंतर्विभाव्यं तदेवाहमास्मि ॥ ६ ॥

परा पूजा ।

अखंडे सच्चिदानंदे निर्विकल्पैकरूपिणि ।
 स्थितेऽद्वितीयभावेऽस्मिन्कथं पूजा विधीयते ॥ १ ॥
 पूर्णस्यावाहनं कुत्र सर्वाधारस्य चासनम् ।
 स्वच्छस्य पाद्यमर्घ्यं च शुद्धस्याचमनं कुतः ॥ २ ॥
 निर्मलस्य कुतः स्नानं वस्त्रं विश्वोदरस्य च ।
 अगोत्रस्य त्ववर्णस्य कुतस्तस्योपवीतकम् ॥ ३ ॥
 निर्लेपस्य कुतो गंधः पुष्पं निर्वासनस्य च ।
 निर्विशेषस्य का भूषा कोऽलंकारो निराकृतेः ॥ ४ ॥
 निरंजनस्य किं धूपैर्दीपैर्वा सर्वसाक्षिणः ।
 निजानंदैकतृप्तस्य नैवेद्यं किं भवेदिह ॥ ५ ॥
 विश्वानंदयितुस्तस्य किं तांबूलं प्रकल्प्यते ।
 स्वयंप्रकाशचिद्रूपो योऽसावर्कादिभासकः ॥ ६ ॥
 प्रदक्षिणा ह्यनन्तरस्य ह्यद्वयस्य कुतो नतिः ।
 वेदवाक्यैरवेद्यस्य कुतः स्तोत्रं विधीयते ॥ ७ ॥

स्वयंप्रकाशमानस्य कुतो नीराजनं विभोः ।

अन्तर्बहिश्च पूर्णस्य कथमुद्रासनं भवेत् ॥ ८ ॥

एवमेव परा पूजा सर्वावस्थासु सर्वदा ।

एकबुद्ध्या तु देवेशे विधेया ब्रह्मवित्तमैः ॥ ९ ॥

आत्मा त्वं गिरिजा मतिः सहचराः प्राणाः शरीरं गृहं

पूजा ते विविधोपभोगरचना निद्रा समाधिस्थितिः ।

संचारस्तु पदोः प्रदक्षिणविधिः स्तोत्राणि सर्वा गिरो

यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शंभो तवाराधनम् ॥ १० ॥

मनीषा-पंचकम् ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरा या संविदुज्जृम्भते

या ब्रह्मादिभिर्पीलिकान्ततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी ।

सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति दृढप्रज्ञापि यस्यास्ति चे-

च्चांडालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुगित्येषा मनीषा मम ॥ १ ॥

ब्रह्मैवाहमिदं जगच्च सकलं चिन्मात्रविस्तारितं

सर्वं चैतदविद्यया त्रिगुणयाऽशेषं मया कल्पितम् ।

इत्थं यस्य दृढा मतिः सुखतरे नित्ये परे निर्मले

चांडालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुगित्येषा मनीषा मम ॥ २ ॥

शश्वन्नश्वरमेव विश्वमाखिलं निश्चित्य वाचा गुरो-

नित्यं ब्रह्म निरंतरं विमृशता निर्व्याजशान्तात्मना ।

भूतं भावि च दुष्कृतं प्रदहता संविन्मये पावके

प्रारब्धाय समर्पितं स्वप्नपुरित्येषा मनीषा मम ॥ ३ ॥

या तिर्यङ्नरदेवताभिरहमित्यंतः स्फुटा गृह्यते

यद्भासा हृदयाक्षदेहविषया भान्ति स्वतोऽचेतनाः ।

त । भास्यैः पिहितार्कमंडलनिभां स्फूर्तं सदा भावयन्

योगी निर्वृतमानसो हि गुरुस्त्येषा मनीषा मम ॥ ४ ॥
 यत्सौख्याम्बुधिलेशलेशत इमे शक्रादयो निर्वृता
 यच्चित्ते नितरां प्रशान्तकलने लब्ध्वा मुनिर्निर्वृतः ।
 यस्मिन्नित्यसुखांबुधौ गलितधीर्ब्रह्मैव न ब्रह्मवि—
 द्यः कश्चित्स सुरेंद्रवंदितपदो नूनं मनीषा मम ॥ ५ ॥

विज्ञान-नौका ।

तपोयज्ञदानादिभिः शुद्धबुद्धिर्विरक्तो नृपादौ पदे तुच्छबुद्ध्या ।
 परित्यज्य सर्वं यदाप्नोति तत्त्वं परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ १ ॥
 दयालुं गुरुं ब्रह्मनिष्ठं प्रशान्तं समाराध्य भक्त्या विचार्य स्वरूपम् ।
 यदाप्नोति तत्त्वं निदिध्यास्य विद्वान् परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ २ ॥
 यदानंदरूपं प्रकाशस्वरूपं निरस्तप्रपञ्चं परिच्छेदशून्यम् ।
 अहं ब्रह्मवृत्त्यैकगम्यं तुरीयं परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ३ ॥
 यदज्ञानतो भाति विश्वं समस्तं विनष्टं च सद्यो यदात्मप्रबोधे ।
 मनोवागतीतं विशुद्धं विमुक्तं परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ४ ॥
 निषेधे कृते नेतिनेतीति वाक्यैः समाधिस्थितानां यदाभाति पूर्णम् ।
 अवस्थात्रयातीतमद्वैतमेकं परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ५ ॥
 यदानंदलेशैः समानन्दि विश्वं यदाभाति सत्त्वे सदाभाति सर्वम् ।
 यदालोचिते हेयमन्यत्समस्तं परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ६ ॥
 अनन्तं विभुं सर्वयोनं निरीहं शिवं संगहीनं यदोकारगम्यम् ।
 निराकारमत्युज्ज्वलं मृत्युहीनं परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ७ ॥
 यदानंदसिद्धौ निमग्नः पुमान्स्यादविद्याविलासः समस्तप्रपञ्चः ।
 तदा न स्फुरत्यद्भुतं यन्निमित्तं परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ८ ॥
 स्वरूपानुसंधानरूपां स्तुतिं यः पठेदादराद्भक्तिभावो मनुष्यः ।
 शृणोतीह वा नित्यमुद्युक्तचित्तो भवेद्विष्णुरत्रैव वेदप्रमाणात् ॥ ९ ॥

षट्पदीस्तोत्रम् ।

अविनयमपनयः विष्णो दमय मनः शमय विषयमृगतृष्णाम् ।
 भूतदयां विस्तारय तारय संसारसागरतः ॥१॥
 दिव्यधुनीमकरंदे परिमलपरिभोगसच्चिदानंदे ।
 श्रीपतिपदारविंदे भवभयखेदच्छिंदे वंदे ॥२॥
 सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।
 सामुद्रो हि तरंगः कचन समुद्रो न तरंगः ॥३॥
 उद्धृतनग नगाभिदनुज दनुजकुलामित्र मित्रशशिदृष्टे ।
 दृष्टे भवति प्रभवति न भवति किं भवतिरस्कारः ॥४॥
 मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवताऽवता सदा वसुधाम् ।
 परमेश्वर परिपाल्यो भवता भवतापभीतोऽहम् ॥५॥
 दामोदर गुणमंदिर सुंदरवदनारविंद गोविंद ।
 भवजलधिमथनमंदर परमं दरमपनय त्वं मे ॥६॥
 नारायण करुणामय शरणं करवाणि तावकौ चरणौ ।
 इति षट्पदी मदीये वदनसरोजे सदा वसतु ॥७॥

हरिमीडे ।

स्तोष्ये भक्त्या विष्णुमनादिं जगदादिं
 यस्मिन्नेतत्संसृतिचक्रं भ्रमतीत्यम् ।
 यस्मिन् दृष्टे नश्यति तत्संसृतिचक्रं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१॥
 यस्यैकांशादित्यमशेषं जगदेत-
 त्प्रादुर्भूतं येन पिनद्धं पुनरित्यम् ।
 येन व्याप्तं येन विबुद्धं सुखदुःखै-
 स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२॥

सर्वज्ञो यो यश्च हि सर्वस्तकलो यो
 यश्चानंदोऽनंतगुणो यो गुणधामा ।
 यश्चाव्यक्तो व्यक्तसमस्तः सदसच-
 स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥३॥
 यस्मादन्यन्नास्त्यपि नैवं परमार्थं
 दृश्यादन्यो निर्विषयज्ञानमयत्वात् ।
 ज्ञातृज्ञानज्ञेयविहीनोऽपि सदा ज्ञ-
 स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥४॥
 आचार्येभ्यो लब्धसुसूक्ष्माच्युततत्त्वा
 वैराग्येणाभ्यासबलाच्चैव द्रढिम्ना ।
 भक्त्यैकाग्रध्यानपरा यं विदुरीशं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥५॥
 प्राणानायम्योभिति चित्तं हृदि रुध्वा
 नान्यत्स्मृत्वा तत्पुनरत्रैव विलाप्य ।
 क्षीणे चित्ते भाद्यशिरस्मीति विदुर्यं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥६॥
 यं ब्रह्माख्यं देवमनन्यं परिपूर्णं
 हृत्स्थं भक्तैर्लभ्यमजं सूक्ष्ममतर्क्यम् ।
 ध्यात्वाऽऽत्मस्थं ब्रह्मविदो यं विदुरीशं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥७॥
 मात्रातीतं स्वात्मविकाशात्मविबोधं
 ज्ञेयातीतं ज्ञानमयं हृद्युपलभ्यम् ।
 भावग्राह्यानंदमनन्यं च विदुर्यं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥८॥
 यद्यद्वैद्यं वस्तु सतत्त्वं विषयाख्यं

तत्तदब्रह्मैवेति विदित्वा तदहं च ।
 ध्यायन्त्येवं यं सनकाद्या मुनयोऽजं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥९॥
 यद्यद्वेद्यं तत्तदहं नेति विहाय
 स्वात्मज्योतिर्ज्ञानमयानन्दमवाप्य ।
 तस्मिन्नस्मीत्यात्मविदो यं विदुरीशं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१०॥
 हित्वा हित्वा दृश्यमशेषं सविकल्पं
 मत्वा शिष्टं भादृशिमात्रं गगनाभम् ।
 त्यक्त्वा देहं यं प्रविशन्त्यच्युतभक्ता-
 स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥११॥
 सर्वत्रास्ते सर्वशरीरी न च सर्वः ।
 सर्वं वेत्त्येवेह न यं वेत्ति च सर्वः ।
 सर्वत्रान्तर्यामितयेत्थं यमयन्य-
 स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१२॥
 सर्वं दृष्ट्वा स्वात्मानि युक्त्या जगदेतद्
 दृष्ट्वात्मानं चैवमजं सर्वजनेषु ।
 सर्वात्मैकोऽस्मीति विदुर्यं जनहृत्स्थं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१३॥
 सर्वत्रैकः पश्यति जिघ्रत्यथ भुङ्क्ते
 स्पृष्टा श्रोता बुध्यति चेत्याहुरिमं यम् ।
 साक्षी चास्ते कर्तृषु पश्यन्निति चान्ये
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१४॥
 पश्यन् शृण्वन्नत्र विजानन् रसयन् सन्
 जिघ्रन्निभ्रद्देहमिमं जीवतयेत्थम् ।

इत्यात्मानं यं विदुरीशं विषयज्ञं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१५॥
 जाग्रद् दृष्ट्वा स्थूलपदार्थानथ मायां
 दृष्ट्वा स्वप्नेऽथापि सुषुप्तौ सुखनिद्राम् ।
 इत्यात्मानं वीक्ष्य मुदाऽऽस्ते च लुरीये
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१६॥
 पश्यन् शुद्धोऽप्यक्षर एको गुणभेदा-
 नानाकारान् स्फाटिकवद्भाति विचित्रः ।
 भिन्नश्छिन्नश्चायमजः कर्मफलैर्य-
 स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१७॥
 ब्रह्मा विष्णू रुद्रहुताशौ रविचंद्रा-
 विंद्रो वायुर्यज्ञ इतीत्थं परिकल्प्य ।
 एकं सन्तं यं बहुधाऽऽहुर्मतिभेदा-
 त्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१८॥
 सत्यं ज्ञानं शुद्धमनंतं व्यतिरिक्तं
 शान्तं गूढं निष्कलमानंदमनन्यम् ।
 इत्याहादौ यं वरुणोऽसौ भृगवेऽजं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१९॥
 कोशानेतान्पंच रसादीनतिहाय
 ब्रह्मास्मीति स्वात्मानि निश्चित्य दृशिस्थः ।
 पित्रा शिष्टो वेद भृगुर्यं यजुरंते
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२०॥
 येनाविष्टो यस्य च शक्त्या यदधीनः
 क्षेत्रज्ञोऽयं कारयिता जंतुषु कर्तुः ।
 कर्ता भोक्ताऽऽत्मात्र हि चिच्छक्त्यधिरूढ-

स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२१॥
 सृष्ट्वा सर्वं स्वात्मतयैवेत्यमतर्क्यं
 व्याप्याथांतः कृत्स्नमिदं सृष्टमशेषम् ।
 सच्च त्यच्चाभूत्परमात्मा स य एक-
 त्सं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२२॥
 वेदान्तैश्चाध्यात्मिकशास्त्रैश्च पुराणैः
 शास्त्रैश्चान्यैः सात्त्वततंत्रैश्च यमीशम् ।
 दृष्ट्वाऽथान्तश्चेतसि बुद्ध्वा विविशुर्यं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२३॥
 श्रद्धाभक्तिध्यानशमाद्यैर्यतमानै-
 र्ज्ञातुं शक्यो देव इहैवाशु य ईशः ।
 दुर्विज्ञेयो जन्मशतैश्चापि विना तै-
 स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२४॥
 यस्यातर्क्यं स्वात्मविभूतेः परमार्थं
 सर्वं खल्वित्यत्र निरुक्तं श्रुतिविद्धिः ।
 तज्जादित्वादब्धितरंगाभमभिन्नं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२५॥
 दृष्ट्वा गीतास्वक्षरतत्त्वं विधिनाऽजं
 भक्त्या गुर्व्या लभ्य हृदिस्थं दृशिमात्रम् ।
 ध्यात्वा तस्मिन्नस्म्यहमित्यत्र विदुर्यं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २६ ॥
 क्षेत्रज्ञत्वं प्राप्य विभुः पंचमुखैर्यो
 भुंक्तेऽजस्रं भोग्यपदार्थान् प्रकृतिस्थः ।
 क्षेत्रे क्षेत्रेऽपि विदुवेदको बहुधाऽऽस्ते
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २७ ॥

युक्त्याऽऽलोडय व्यासवचांस्यत्र हि लभ्यः

क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्तरविद्धिः पुरुषाख्यः ।

योऽहं सोऽसौ सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यं

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २८ ॥

एकीकृत्यानेकशरीरस्थामिमं ज्ञं

यं विज्ञायेहैव स एवाशु भवन्ति ।

यस्मिंल्लीना नेह पुनर्जन्म लभन्ते

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २९ ॥

द्वंद्वैकत्वं यच्च मधुब्राह्मणवाक्यैः

कृत्वा शक्तोपासनमासाद्य विभूत्या ।

योऽसौ सोऽहं सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यं

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३० ॥

योऽयं देहे चेष्टयितान्तःकरणस्थः

सूर्ये चासौ तापयिता सोऽस्म्यहमेव ।

इत्यात्मैक्योपासनया यं विदुरीशं

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३१ ॥

विज्ञानांशो यस्य सतः शक्त्यधिरूढो

बुद्धिर्बुध्यत्यत्र बहिर्बोध्यपदार्थान् ।

नैवान्तःस्थं बुध्यति यं बोधयितारं

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३२ ॥

कोऽयं देहे देव इतीत्थं सुविचार्य

ज्ञाता श्रोताऽऽनंदयिता चैष हि देवः ।

इत्यालोच्य ज्ञांशं इहास्मीति विदुर्यं

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३३ ॥

को ह्येवान्यादात्मनि न स्यादयमेव

PRESENTED BY
GUMPARTHI RAMAIAH
in memory of my Late Father
SRIGVRS SUBRAHMANYAM
H NO 6-12-ESQ
MADURAI-5.

ह्येवानन्दः प्राणिति चापानिति चेति ।
 इत्यस्तित्वं वक्त्युपपत्त्या श्रुतिरेषा
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३४ ॥
 प्राणो वाऽहं वाक्श्रवणादीनि मनो वा
 बुद्धिर्वाऽहं व्यस्त उताहोऽपि समस्तः ।
 इत्यालोच्य ज्ञप्तिरिहास्मीति विदुर्य
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३५ ॥
 नाहं प्राणो नैव शरीरं न मनोऽहं
 नाहं बुद्धिर्नाहमहंकारधियौ च ।
 योऽत्र ज्ञांशः सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्य
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३६ ॥
 सत्तामात्रं केवलविज्ञानमजं सत्
 सूक्ष्मं नित्यं तत्त्वमसीत्यात्मसुताय ।
 साम्नामंते प्राह पिता यं विभुमाद्यं
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३७ ॥
 मूर्तामूर्ते पूर्वमपोह्याथ समाधौ
 दृश्यं सर्वं नेति च नेतीति विहाय ।
 चैतन्यांशे स्वात्मनि सन्तं च विदुर्य
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३८ ॥
 ओतं प्रोतं यत्र च सर्वं गगनान्तं
 योऽरथूलानष्वादिषु सिद्धोऽक्षरसंज्ञः ।
 ज्ञाताऽतोऽन्यो नेत्युपलभ्यो न च वेद्य-
 स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३९ ॥
 तावत्सर्वं सत्यमिवाभाति यदेत-
 द्वावत्सोऽस्मीत्यात्मनि यो ज्ञो नहि दृष्टः ।

दृष्टे तस्मिन्सर्वमसत्यं भवतीदं

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ४० ॥

रागामुक्तं लोहयुतं हेम यथाग्नौ ।

योगाष्टांगैरुज्ज्वलितज्ञानमयाग्नौ ।

दग्ध्वाऽऽत्मानं ज्ञं परिशिष्टं च विदुर्थं

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ४१ ॥

यं विज्ञानज्योतिषमाद्यं सुविभान्तं

हृद्यकैद्वग्न्योक्तसमीडयं तडिदाभम् ।

भक्त्याराध्येहैव विशन्त्यात्मनि सन्तं

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ४२ ॥

पायाद्भक्तं स्वात्मनि सन्तं पुरुषं यो

भक्त्या स्तौतीत्यांगिरसं विष्णुरिमं माम् ।

इत्यात्मानं स्वात्मनि संहृत्य सदैक-

स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ४३ ॥

— — —

भक्तिस्तोत्राणि ।

शिवभुजंगप्रयातस्तोत्रम् ।

गलद्धानगण्डं मिलदभृङ्गखण्डं चलच्चारुशुण्डं जगत्त्राणशौडम् । लसद्दं-
 तकाण्डं विपद्भृङ्गचण्डं शिवप्रेमपिण्डं भजे वक्रतुण्डम् ॥१॥ अनाद्यन्तमाद्यं
 परं तत्त्वमर्थं चिदाकारमेकं तुरीयं त्वमेयम् । हरिब्रह्ममृग्यं परब्रह्मरूपं
 मनोवागतीतं महः शैवमीडे ॥ २ ॥ स्वशक्त्यादिशक्त्यन्तर्हिंसासनस्थं
 मनोहारिसर्वाङ्गरत्नादिभूषम् । जटाहीन्दुगङ्गास्थिशश्यर्कमौलिं परं शक्तिमित्रं
 नुमः पञ्चवक्त्रम् ॥ ३ ॥ शिवेशानन्तःपूरुषाघोरवामादिभिर्ब्रह्मभिर्द्वेन्दुलैः षड्-
 भिरङ्गैः । अनौपम्यषट्त्रिंशतं तत्त्वविद्यामतीतं परं त्वां कथं वेत्ति को
 वा ॥ ४ ॥ प्रवालप्रवाहप्रभाशोणमर्धं मरुत्वन्मणिश्रीमहःश्याममर्धम् । गुण-
 स्यूतमेकं वपुश्चैकमन्तः स्मरामि स्मरापत्तिसंपत्तिहेतुम् ॥ ५ ॥ स्वसेवासमा-
 यातदेवासुरैर्द्रानमन्मौलिमन्दारमालाभिषिक्तम् । नमस्यामि शंभो पदाभोरुहं
 ते भवांभोधिपोतं भवानीविभाव्यम् ॥ ६ ॥ जगन्नाथ मन्नाथ गौरीसनाथ
 प्रपन्नानुर्कपिन्विपन्नातिहारिन् । महःस्तोममूर्ते समस्तैकबन्धो नमस्ते
 नमस्ते पुनस्ते नमोऽस्तु ॥ ७ ॥ महादेव देवेश देवादिदेव स्मरारे पुरारे
 यमारे हरेति । ब्रुवाणः स्मरिष्यामि भक्त्या भवन्तं ततो मे दयाशील देव
 प्रसीद ॥ ८ ॥ विरुपाक्ष विश्वेश विद्यादिकेश त्रयीमूल शंभो शिव त्र्यम्बक
 त्वम् । प्रसीद स्मर त्राहि पश्याव पुष्य क्षमस्वाप्नुहीति क्षपा हि क्षिपामः
 ॥ ९ ॥ त्वदन्यः शरण्यः प्रपन्नस्य नेति प्रसीद स्मरन्नेव हन्यास्तु दैन्यम् ।
 न चेत्ते भवेद्भक्तवात्सल्यहानिस्ततो मे दयालो दयां संनिधेहि ॥ १० ॥
 अयं दानकालस्त्वहं दानपात्रं भवान्नाथ दाता त्वदन्यं न याचे । भवद्भ-
 क्तिमेव स्थिरां देहि मह्यं कृपाशील शंभो कृतार्थोऽस्मि तस्मात् ॥ ११ ॥ पशुं
 वेत्ति चेन्मां त्वमेवाधिरूढं कलंकीति वा मूर्ध्नि धत्से त्वमेव । द्विजिह्वः

पुनः सोपि ते कंठभूषा त्वदंगीकृताः सर्व सर्वेऽपि धन्याः ॥१२॥ न
शक्नोमि कर्तुं परद्रोहलेशं कथं प्रीयसे त्वे न जाने गिरीश । तदा हि
प्रसन्नोसि कस्यापि कान्तासुतद्रोहिणो वा पितृद्रोहिणो वा ॥१३॥ स्तुतिं
ध्यानमर्चा यथावद्विधार्तुं भजनप्यजानन्महेशावलम्बे । त्रसन्तं सुतं त्रातुमग्रे
मृकंडोर्यमप्राणानिर्वापणं त्वत्पदाब्जम् ॥१४॥ अकंठे कलंकादनंगे भुजंगा-
दपाणौ कपालादभालेऽनलाक्षात् । अमौलौ शशांकादवामे कलत्रादहं
देवमन्यं न मन्ये न मन्ये ॥१५॥

शिवपंचाक्षरस्तोत्रम् ।

नागेंद्रहाराय त्रिलोचनाय भस्मांगरागाय महेश्वराय । नित्याय शुद्धाय
दिगंबराय तस्मै नकाराय नमः शिवाय ॥१॥ मंदाकिनीसलिलचंदनच-
र्चिताय नंदीश्वरप्रमथनाथमहेश्वराय । मंदारपुष्पबहुपुष्पसुपूजिताय तस्मै
मकाराय नमः शिवाय ॥२॥ शिवाय गौरीवदनाब्जवृंदसूर्याय दक्षाध्वर-
नाशकाय । श्रीनीलकंठाय वृषध्वजाय तस्मै शिकाराय नमः शिवाय ॥३॥
वसिष्ठकुंभोद्भवगौतमार्यमुनींद्रदेवार्चितशेखराय । चंद्रार्कवैश्वानरलोचनाय
तस्मै वकाराय नमः शिवाय ॥४॥ यक्षस्वरूपाय जटाधराय पिनाकह-
स्ताय सनातनाय । दिव्याय देवाय दिगंबराय तस्मै यकाराय नमः
शिवाय ॥५॥ पंचाक्षरमिदं पुण्यं यः पठेच्छिवसंनिधौ । शिवलोकमवा-
प्नोति शिवेन सह मोदते ॥६॥

वेदसारशिवस्तवः ।

पशूनां पतिं पापनाशं परेशं गजेंद्रस्य कृत्तिं वसानं वरेण्यम् । जटाजूट-
मध्ये स्फुरद्गांगवारिं महादेवमेकं स्मरामि स्मरारिम् ॥१॥ महेशं सुरेशं सुरारार्ति-
नाशं विभुं विश्वनाथं विभूत्यंगभूषम् । विरूपाक्षमिद्वर्कवह्नित्रिनेत्रं सदानं-
दमीडे प्रभुं पंचवक्त्रम् ॥२॥ गिरीशं गणेशं गले ज्जीलवर्णं गर्वेन्द्रादिरूढं

गणातीतरूपम् । भवं भास्वरं भस्मना भूषितांगं भवानीकलत्रं भजे पंचव-
क्त्रम् ॥३॥ शिवाकान्त शंभो शशांकार्धमौले महेशान शूलिन् जटाजूटधा-
रिन् । त्वमेको जगद्व्यापको विश्वरूप प्रसीद प्रसीद प्रभो पूर्णरूप ॥४॥
परात्मानमेकं जगद्वीजमाद्यं निरीहं निराकारमोकारवेद्यम् । यतो जायते
पाल्यते येन विश्वं तमीशं भजे लीयते यत्र विश्वम् ॥५॥ न भूमिर्न
चापो न वह्निर्न वायुर्न चाकाशमास्ते न तंद्रा न निद्रा । न ग्रीष्मो न
शीतं न देशो न वेषो न यस्यास्ति मूर्तिस्त्रिमूर्ति तमीडे ॥६॥ अजं
शाश्वतं कारणं कारणानां शिवं केवलं भासकं भासकानाम् । तुरीयं तमः-
पारमाद्यतहीनं प्रपद्ये परं पावनं द्वैतहीनम् ॥७॥ नमस्ते नमस्ते विभो
विश्वमूर्ते नमस्ते नमस्ते चिदानंदमूर्ते । नमस्ते नमस्ते तपोयोगगम्य
नमस्ते नमस्ते श्रुतिज्ञानगम्य ॥८॥ प्रभो शूलपाणे विभो विश्वनाथ महा-
देव शंभो महेश त्रिनेत्र । शिवाकान्त शान्त स्मरारे पुरारे त्वदन्यो वरेण्यो
न मान्यो न गण्यः ॥९॥ शंभो महेश करुणामय शूलपाणे गौरीपते पशु-
पते पशुपाशनाशिन् । काशीपते करुणया जगदेतदेकस्त्वं हंसि पासि
विदधासि महेश्वरोऽसि ॥१०॥ त्वत्तो जगद्भवति देव भव स्मरारे त्वय्येव
तिष्ठति जगन्मृड विश्वनाथ । त्वय्येव गच्छति लयं जगदेतदीश लिंगा-
त्मकं हर चराचराविश्वरूपिन् ॥११॥

कालभैरवाष्टकम् ।

देवराजसेव्यमानपावनांप्रिपंकजं व्यालयज्ञसूत्रमिदुशेखरं कृपाकरम् ।
नारदादियोगिवृंदवांदितं दिगंबरं काशिकापुराधिनाथकालभैरवं भजे ॥१॥
भानुकोटिभास्वरं भवाब्धितारकं परं नीलकंठभीषितार्थदायकं त्रिलोच-
नम् । कालकालमंजुजाक्षमक्षशूलमक्षरं काशिका ॥२॥ शूलटंकपाश-
दंडपाणिमादिकारणं श्यामकायमादिदेवमक्षरं निरामयम् । भीमविक्रमं प्रभुं
विचित्रतांडवाप्रियं काशिका ॥३॥ भुक्तिमुक्तिदायकं प्रशस्तचारुविग्रहं

भक्तवत्सलं स्थितं समस्तलोकविग्रहम् । विनिकणन्मनोज्ञहेमकिंकिणीलसत्कांठ
काशिका ० ॥ ४ ॥ धर्मसेतुपालकं त्वधर्ममार्गनाशकं कर्मपाशमोचकं सुशर्मदायकं
विभुम् । स्वर्णवर्णशेषपाशशोभितांगमंडलं काशिका ० ॥ ५ ॥ रत्नपादुका-
प्रभाभिरामपादयुग्मकं नित्यमद्वितीयमिष्टदैवतं निरंजनम् । मृत्युदर्पनाशनं
करालदंष्ट्रमोक्षणं काशिका ० ॥ ६ ॥ अट्टहासभिन्नपद्मजांडकोशसंततिं दृष्टि-
पातनष्टपापजालमुग्रशासनम् । अष्टसिद्धिदायकं कपालमालिकंधरं
काशिका ० ॥ ७ ॥ भूतसंघनायकं विशालकीर्तिदायकं काशिवासलोकपुण्य-
पापशोधकं विभुम् । नीतिमार्गकोविदं पुरातनं जगत्पतिं काशिका ० ॥ ८ ॥
कालभैरवाष्टकं पठन्ति ये मनोहरं ज्ञानमुक्तिसाधनं विचित्रपुण्यवर्धनम् ।
शोकमोहदैन्यलोभकोपतापनाशनं ते प्रयान्ति कालभैरवांग्रिसन्निधिं
ध्रुवम् ॥ ९ ॥

श्रीमदच्युताष्टकम् ।

अच्युताच्युत हरे परमात्मन् राम कृष्ण पुरुषोत्तम विष्णो । वासुदेव
भगवन्ननिरुद्ध श्रीपते शमय दुःखमशेषम् ॥ १ ॥ विश्वमंगल विभो जग-
दीश नंदनंदन नृसिंह नरेंद्र । मुक्तिदायक मुकुंद मुरारे श्रीपते शमय
दुःखमशेषम् ॥ २ ॥ रामचंद्र रघुनायक देव दीननाथ दुरितक्षयकारिन् ।
यादवेन्द्र यदुभूषण यज्ञ श्रीपते शमय दुःखमशेषम् ॥ ३ ॥ देवकीतनय
दुःखदवाग्ने राधिकारमण रम्यसुमूर्ते । दुःखमोचन दयार्णव नाथ श्रीपते
शमय दुःखमशेषम् ॥ ४ ॥ गोपिकावदनचंद्रचकोर नित्य निर्गुण निरं-
जन जिष्णो । पूर्णरूप जय शंकर शर्व श्रीपते शमय दुःखमशेषम् ॥ ५ ॥
गोकुलेश गिरिधारण धीर यमुनाच्छतटलेखन वीर । नारदादिमुनिवंदित-
पाद श्रीपते शमय दुःखमशेषम् ॥ ६ ॥ द्वारकाधिप दुरंतगुणाब्धे
प्राणनाथ परिपूर्ण भवारे । ज्ञानगम्य गुणसागर ब्रह्मन् श्रीपते शमय

रावणांतक रमेश मुरारे श्रीपते शयय दुःखमशेषम् ॥ ८ ॥ अच्युताष्टः
मिदं रमणीयं निर्मितं भवभयं विनिहंतुम् ॥ । यः पठेद्विषयवृत्तिनिवृत्ति
जन्मदुःखमखिलं स जहाति ॥ ९ ॥

अच्युताष्टकम् ।

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् । श्रीधरं माधवः
गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचंद्रं भजे ॥१॥ अच्युतं केशवं सत्यभा
माधवं माधवं श्रीधरं राधिकाराधितं । इंदिरामंदिरं चेतसा सुंदरं देवकी
नंदनं नंदजं संदधे ॥२॥ विष्णवे जिष्णवे शंखिने चक्रिणे रुक्मिणीरागिणे
जानकीजानये । बल्लुवीवल्लुभायार्चितायात्मने कंसविध्वंसिने वंशिने ते नमः
॥३॥ कृष्ण गोविंद हे राम नारायण श्रीपते वासुदेवाजित श्रीनिधे । अ
च्युतानंत हे माधवाधोक्षज द्वारकानायक द्रौपदीरक्षक ॥४॥ राक्षसक्षोभित
सीतया शोभितो दंडकारण्यभूपुण्यताकारणः । लक्ष्मणेनान्वितो वानरै
सेवितोऽगस्त्यसंपूजितो राघवः पातु माम् ॥ ५ ॥ धेनुकारिष्ठकोऽनिष्ट
कोऽनिष्टद्वेष्टिणां केशिहा कंसहृद्वंशिकावादकः । पूतनाकोपकः
सूरजाखेलनो बालगोपालकः पातु मां सर्वदा ॥ ६ ॥
विशुद्धद्योतवान्प्रस्फुरद्वाससं प्रावृडंभोदवत्प्रोल्लसद्विग्रहम् । वन्यया
मालया शोभितोरःस्थलं लोहिताग्निद्वयं वारिजाक्षं भजे ॥ ७ ॥
कुंचितैः कुंतलैर्भाजमानाननं रत्नमौलिं लसत्कुंडलं गंडयोः । हारकेयूरकं
कंकणप्रोज्ज्वलं किंकिणीमंजुलं श्यामलं तं भजे ॥८॥ अच्युतस्याष्टकं यः
पठेद्विष्टदं प्रेमतः प्रत्यहं पूरुषः सस्पृहम् । वृत्ततः सुंदरं कर्तुं विश्वभरं
तस्य वश्यो हरिर्जायते सत्वरम् ॥ ९ ॥

नारायणस्तोत्रम् ।

॥ नारायण नारायण जय गोविंद हरे । नारायण नारायण जय

गोपाल हरे ॥ ध्रु० ॥ करुणापारावारा वरुणालयगंभीरा । नारायण० ॥
 ॥ १ ॥ घननीरदसंकाशा कृतकलिकल्मषनाशा । नारायण० ॥ २ ॥
 यमुनातीरविहारा धृतकौस्तुभमणिहारा । नारायण० ॥ ३ ॥ पीतांबर-
 परिधाना सुरकल्याणनिधाना । नारायण० ॥ ४ ॥ मंजुलगुंजाभूषा
 मायामानुषवेषा । नारायण० ॥ ५ ॥ राधाऽधरमधुरसिका रजनीकर-
 कुलतिलका । नारायण० ॥ ६ ॥ मुरलीगानविनोदा वेदस्तुतभूपादा ।
 नारायण० ॥ ७ ॥ बर्हिनिबर्हार्पाडा नटनाटकफणिक्रीडा । नारायण० ॥
 ॥ ८ ॥ बारिजभूषाभरणा राजीवरुक्मिणीरमणा । नारायण० ॥ ९ ॥
 जलरुहदलनिभनेत्रा जगदारंभकसूत्रा । नारायण० ॥ १० ॥ पातक-
 रजनीसंहर करुणालय मामुद्धर । नारायण० ॥ ११ ॥ अधवकक्षय-
 कंसारे केशव कृष्ण मुरारे । नारायण० ॥ १२ ॥ हाटकनिभपीतांबर
 अभयं कुरु मे मावर । नारायण० ॥ १३ ॥ दशरथराजकुमारा दानव-
 मदसंहारा । नारायण० ॥ १४ ॥ गोवर्धनगिरिरमणा गोपीमानसहरणा ।
 नारायण० ॥ १५ ॥ शय्यतीरविहारा सज्जनऋषिमंदारा । नारायण० ॥
 ॥ १६ ॥ विश्वामित्रमखत्रा विविधपरासुचरित्रा । नारायण० ॥ १७ ॥
 ध्वजवज्रांकुशपादा धरणीसुतसहमोदा । नारायण० ॥ १८ ॥ जनकसुता-
 प्रतिपाला जय जय संस्मृतिलीला । नारायण० ॥ १९ ॥ दशरथवाग्धृ-
 तिभारा दंडकवनसंचारा । नारायण० ॥ २० ॥ मुष्टिकचाणूरसंहारा
 मुनिमानसविहारा । नारायण० ॥ २१ ॥ वालिविनिग्रहशौर्या वरसुग्री-
 वहितार्या । नारायण० ॥ २२ ॥ मां मुरलीकरधीवर पालय पालय
 श्रीधर । नारायण० ॥ २३ ॥ जलनिधिवंधनधीरा रावणकंठविदारा
 । नारायण० ॥ २४ ॥ ताटीमददलनाढ्या नटगुणविविधधनाढ्या ।
 नारायण० ॥ २५ ॥ गौतमपत्नीपूजन करुणाघनावलोकन । नारायण०
 ॥ २६ ॥ संभ्रमसीताहारा साकेतपुरविहारा । नारायण० ॥ २७ ॥
 अचलोद्धृतिचंचत्कर भक्तानुग्रहतत्पर । नारायण० ॥ २८ ॥ नैगमगान-

विनोदा रक्षःसुतप्रन्हादा । नारायण० ॥ २९ ॥ भारतियतिवरशंव
नामामृतमखिलान्तर । नारायण नारायण जय गोपाल हरे ॥ ३० ॥

विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रम् ।

॥ लक्ष्मीभर्तुर्भुजाग्रे कृतवसति सितं यस्य रूपं विशालं नीलाद्रेस्तुंगशृंग
स्थितमिव रजनीनाथर्विबं विभाति । पायान्नः पांचजन्यः स सकुलदिति
जत्रासनैः पूरयन्स्वैनैर्निधानैर्नारदौघध्वनिपरिभवदैरंबरं कम्बुराजः ॥ १ ॥
आहुत्यस्य स्वरूपं क्षणमुखमखिलं सूरयः कालमेतं ध्वांतस्यैकांतमं
यदपि च परमं सर्वधाम्नां च धाम । चक्रं तच्चक्रपाणेर्दितिजतनुगल
द्रक्धाराक्तधारं शश्वन्नो विश्ववद्यं वितरतु त्रिपुलं शर्म धर्मांशुशोभम् ॥ २ ॥
अव्यान्निर्घातघोरो हरिभुजपवनामर्शनाध्मातमूर्तेरस्मान्विस्मेरनेत्रत्रिदशतु
तिवचःसाधुकारैः सुतारः । सर्वं संहर्तुमिच्छोररिकुलभुवनं स्फारविस्फार
नादः संयत्कल्पातसिंधौ शरसलिलघटावार्मुचः कार्मुकस्य ॥ ३ ॥ जीमू
तश्यामभासा मुहुरपि भगवद्बाहुना मोहयन्ती युद्धेषूद्भूयमाना झटिति
तडिदिवालक्ष्यते यस्य मूर्तिः । सोऽसिस्त्रासाकुलाक्षत्रिदशवपुरिपुः शोणि
तास्वाददृप्तो नित्यानंदाय भूयान्मधुमथनमनोनेदको नंदको नः ॥ ४ ॥
कम्प्राकारा मुरारेः करकमलतलेनानुरागाद्गृहीता सम्यग्वृत्ता स्थिताग्रे
सपदि न सहते दर्शनं या परेषाम् । राजन्ती दैत्यजीवासवमदमुदित
लोहितालेपनाद्रा कामं दीप्तांशुकान्ता प्रदिशतु दयितेवास्य कौमोदक
नः ॥ ५ ॥ यो विश्वप्राणभूतस्तनुरपि च हरेर्यानकेतुस्वरूपो यं संचि-
त्यैव सद्यः स्वयमुरगवध्वर्गगर्भाः पतन्ति । चंचंचंडोरुतुडत्रुटितफणि-
वसारक्तपंकाकितास्यं वंदे छंदोमयं तं खगपतिममलस्वर्णवर्णं सुपर्णम्
॥ ६ ॥ विष्णोर्विश्वेश्वरस्य प्रवरशयनकृत्सर्वलोकैकधर्ता सोऽनंतः सर्व-
भूतः पृथुविमलयशाः सर्ववेदैश्च वेद्यः । पाता विश्वस्य शश्वत्सकलसुर-
रिपुध्वंसनः पापहन्ता सर्वज्ञः सर्वसाक्षी सकलविषमयाः पातु भोगीश्वरो

नः ॥ ७ ॥ वाग्भूगौर्यादिभेदैर्विदुरिह मुनयो यां यदीयैश्च पुंसां कारुण्याद्रैः
कटाक्षैः सकृदपि पतितैः संपदः स्युः समग्राः । कुन्देदुस्वच्छमंदस्मित-
मधुरमुखामोरुहां सुंदरांगीं वंदे वंद्यामशेषैरपि सुरभिदुरोमंदिरामिंदिरां ताम्
॥ ८ ॥ या सूते सत्त्वजालं सकलमपि सदा संनिधानेन पुंसो धत्ते या
सत्त्वयोगाच्चरमचरमिदं भूतये भूतजातम् । धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृ-
तिमविकृतिं विश्वशक्तिं विधात्रीं विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं
प्राणनाथां प्रणौमि ॥ ९ ॥ येभ्योऽसूयद्विरुचैः सपदि पदमुरु त्यज्यते
दैत्यवर्गैर्येभ्यो धर्तुं च मूर्धा स्पृहयति सततं सर्वगीर्वाणवर्गः । नित्यं
निर्मूलनेयुर्निचिततरममी भक्तिनिघ्नात्मनां नः पद्माक्षस्यांघ्रिपद्मद्वयतल-
निलयाः पांसवः पापपंकम् ॥ १० ॥ रेखा लेखाभिवंद्याश्चरणतलगताश्च-
क्रमत्स्यादिरूपाः स्निग्धाः सूक्ष्माः सुजाता मृदुललिततरक्षामसूत्राय-
मानाः । दद्युर्नो मंगलानि भ्रमरभरजुषा कोमलेनाविजायाः कम्पेणाप्रे-
क्ष्यमानाः किसलयमृदुना पाणिना चक्रपाणेः ॥ ११ ॥ यस्मादाक्रामतो-
द्यां गरुडमणिशिलाकेतुदंडायमानादाश्च्योतन्ती बभामे सुरसरिदमला
वैजयन्तीव कान्ता । भूमिष्ठो यस्तथान्यो भुवनगृहबृहत्तंभशोभां दधानः
पातामेतौ पयोजोदरललिततलौ पंकजाक्षस्य पादौ ॥ १२ ॥ आक्रामद्भ्यां
त्रिलोकीमसुरसुरपती तत्क्षणादेव नीतौ याभ्यां वैरोचनाद्रौ युगपदपि
विपत्संपदोरेकधाम । ताभ्यां ताम्रोदराभ्यां मुहुरहमजितस्यांचिताभ्या-
मुभाभ्यां प्राणैश्वर्यप्रदाभ्यां प्रणतिमुपगतः पादपंकेरुहाभ्याम् ॥ १३ ॥
येभ्यो वर्णश्चतुर्थश्चरणत उदभूदादिसर्गे प्रजानां साहस्री चापि संख्या
प्रकटमभिहिता सर्ववेदेषु येषाम् । व्याप्ता विश्वंभरा यैरतिवितततनो-
विश्वमूतैर्विराजो विष्णोस्तेभ्यो महद्भयः सततमपि नमोऽस्त्वंघ्रिपंकेरुहेभ्यः
॥ १४ ॥ विष्णोः पादद्वयाग्रे विमलनखमणिभ्राजिता राजते या राजी-
वस्येव रम्या हिमजलकणिकालंकृताग्रा दलाली । अस्माकं विस्मयार्हा-
प्यखिलमुनिजनप्रार्थनीयानि सेयं दद्यादाद्यानवद्या ततिरतिरुचिरा मंग-

लान्यंगुलीनाम् ॥ १५ ॥ यस्यां दृष्टामलायां प्रतिकृतिममराः स्वां भव-
 न्त्यानमंतः सेंद्राः सांद्रीकृतेष्याः स्वपरसुरकुलाशंकयातंकवन्तः । सा
 सद्यः सातिरेकां सकलसुखकरीं संपदं साधयेन्नश्चंचच्चावशुचक्रा चरण-
 नलिनयोश्चक्रपाणेर्नखाली ॥ १६ ॥ पादांभोजन्मसेवासमवनतसुरव्रातभा-
 स्वत्किरीटप्रत्युच्चोच्चावचाश्मप्रवरकरगणैश्चित्रितं यद्विभाति । नम्रांगाणां
 हरेर्नो हरिदुपलमहाकूर्मसौंदर्यहारिच्छायं श्रेयःप्रदायि प्रपद्युगमिदं
 प्रापयेत्पापमंतम् ॥ ७ ॥ श्रीमत्यौ चारुवृत्ते करपरिमलना-
 नंददृष्टे रमायाः सौंदर्याढ्येंद्रनीलोपलरचितमहादंडयोः कांतिचेरै ।
 सुरींद्रैः स्तूयमाने सुरकुलमुखदे सुदितारातिसंघे जंघे नारा-
 यणीये मुद्गरपि जयतामस्मदंहो हरन्त्यौ ॥ १८ ॥ सम्यक् साह्यं विधातुं
 सममपि सततं जंघयोः खिन्नयोर्ये भारीभूतोरुदंडद्वयभरणकृतोत्तंभभावं
 भजेते । चित्तादर्शं निधातुं महितमिव सतां ते समुद्रायमाने वृत्ताकारे
 विधत्तां हृदि मुदमजितस्यानिशं जानुनी नः ॥ १९ ॥ देवो भीतिं विधातुः
 सपदि विदधतौ कैटभाख्यं मधुं यावारोप्यारूढगर्वाविजलाधि ययोरेव
 दैत्यो जघान । वृत्तावन्योन्यतुल्यौ चतुरमुपचयं विभ्रतावध्रनीलावूरू चारू
 हरेस्तौ मुदमतिशयिनीं मानसे नो विधत्ताम् ॥ २० ॥ पीतेन द्योतते
 यच्चतुरपरिहितेनांबरेणात्युदारं जातालंकारयोगं जलमिव जलधेर्वाडवा-
 ग्निप्रभाभिः । एतत्पातित्यदान्नो जघनमतिघनादेनसो माननीयं सातत्ये-
 नैव चेतो विषयमवतरत्पातु पीतांबरस्य ॥ २१ ॥ यस्या दाम्भ्या विधाञ्चो
 जघनकालितया आजतेंऽगं यथाब्धेर्मध्यस्थो मंदराद्रिर्भुजगपतिमहाभोग-
 संनद्धमध्यः । कांची सा कांचनाभा मणिवरकिरणैरुल्लसद्भिः प्रदीप्ता
 कल्यां कल्याणदात्रीं मम मातिमनिशं कम्परूपां करोतु ॥ २२ ॥ उन्नम्रं
 कम्परुचैरुपचितमुदभूयत्र पत्रैर्विचित्रैः पूर्वं गीर्वाणपूज्यं कमलजमधुप-
 स्यास्पदं तत्पयोजम् । तस्मिन्नीलाश्मनीलैस्तरलरुचिजलैः पूरिते केलि-
 बुद्ध्या नालीकाक्षस्य नाभीसरसि वसतु नश्चित्तहंसश्चिराय ॥ २३ ॥

पातालं यस्य नालं वलयमपि दिशां पत्रपांक्तिं नगैर्द्रान्विद्वांसः केसराली-
विंदुरिह विपुलां कार्णिकां स्वर्णशैलम् । भूयाद्वायत्स्वयंभूमधुकरभवनं भूमयं
कामदं नो नालीकं नाभिपद्माकरभवमुरु तन्नागशब्दस्य शौरेः ॥२४॥
कांत्यंभःपूरपूर्णे लसदसितवलीभंगभास्वत्तरंगे गंभीराकारनाभीचतुरतर-
महावर्तशोभिन्पुदारे । क्रीडत्वानद्धहेमोदरनलिनमहावाडवाग्निप्रभाढये कामं
दामोदरीयोदरसलिलनिधौ चित्तमत्स्यश्चिरं नः ॥२५॥ नानानालीकमूला-
दधिकपरिमलोन्मोहितानामलीनां माला नीलेव यान्ती स्फुरति रुचिमती
वक्त्रपद्मान्मुखी या । रम्या सा रोमराजिर्महितरुचिमती मध्यभागस्य
विष्णोश्चित्तस्था मा विरंसीच्चिरतरमुचितां साधयन्ती श्रियं नः ॥२६॥
आदौ कल्पस्य यस्मात्प्रभवति विततं विश्वमेतद्विकल्पैः कल्पान्ते यस्य
चान्तः प्रविशति सकलं स्थावरं जंगमं च । अत्यन्ताचिंत्यमूर्तेश्चिरतरम-
जितस्यांतरिक्षस्वरूपे तस्मिन्नस्माकमंतःकरणमतिमुदा क्रीडतात्क्रोड-
भागे ॥२७॥ संस्तीर्णं कौस्तुभाशुप्रसरकिसलयैर्मुग्धमुक्ताफलाढ्यं श्रीव-
त्सोह्लासिफुल्लप्रतिवनवनमालांशुराजद्भुजान्तम् । वक्षः श्रीवृक्षकान्तं मधु-
करनिकरश्यामलं शार्ङ्गपाणेः संसाराध्वश्रमातैरुपवनमिव यत्सेवितं तत्प्र-
पद्ये ॥२८॥ कांतं वक्षो नितांतं विदधदिव गलं कालिमा कालशत्रोर्नि-
दोर्बिंबं यथाको मधुप इव तरोर्भजरीं राजते यः । श्रीमान्नित्यं विधेया-
दविरल मिलितः कौस्तुभश्रीप्रतानैः श्रीवत्सः श्रीपतेः स श्रिय इव दयितो
वत्स उच्चैः श्रियं नः ॥२९॥ संभूयांभोधिमध्यात्सपदि सहजया यः
श्रिया संनिधत्ते नीले नारायणोरःस्थलगगनतले हारतारोपसेव्ये । आशाः
सर्वाः प्रकाशा विदधदपि दधच्चात्मभासान्यतेजांस्याश्चर्यस्याकरो नो
द्युमाणिरिव मणिः कौस्तुभः सोऽस्तु भूत्यै ॥३०॥ या वायावानुकूल्यात्स-
रति मणिरुचा भासमाना समाना साकं सा कंपमंसे वसति विदधती
वासुभद्रं सुभद्रम् । सारं सारंगसंगैर्मुखरितकुसुमा मेचकान्ता च कान्ता
माला मालालितास्मान्न विरमतु सुखैर्योजयन्ती जयन्ती ॥३१॥ हार-

स्योरुप्रभाभिः प्रतिवनवनमालांशुभिः प्रांशुभिर्भ्यच्छ्रीमिश्राप्यंगदानां शब-
 लितरुचिभिर्निष्कभामिश्च भाति । बाहुह्येनैव बद्धांजलिपुटमजितस्या-
 भियाचामहे तद्वंधातं बाधतां नो बहुविहितकरीं बंधुरं बाहुमुल्म ॥ ३२ ॥
 विश्वत्राणैकदीक्षारतनुभुण्णगणक्षत्रनिर्माणदक्षाः कर्तारो दुर्निरूपाः स्फुट-
 गुर्यशसां कर्मणामद्भुतानाम् । शार्गं बाणं कृपाणं फलकमरिगदे पद्म-
 शंखौ सहस्रं विश्राणाः शस्त्रजालं मम ददतु हरेर्बाहवो मोहहानिम् ॥ ३३ ॥
 कंठाकल्पोद्गतैर्यः कनकमयलसकुंडलोत्सैरुदारैरुद्योतैः कौस्तुभस्याप्युरुभि-
 रुपचितश्चित्रवर्णो विभाति । कंठाश्लेषे रमायाः करवलयपदैर्मुद्रिते भद्ररूपे
 वैकुण्ठेऽत्र कंठे वसतु मम मतिः कुंठभावं विहाय ॥ ३४ ॥ पद्मानंदप्र-
 दाता परिलसदरुणश्रीपरीताम्रभागः काले काले च कम्बुप्रवरशशधरापू-
 रणे यः प्रवीणः । वक्त्राकाशान्तरस्थस्तिरयति नितरां दंततारौघशोभां
 श्रीभर्तुर्दंतवासोद्युमणिरघतमोनाशनायास्त्वसौ नः ॥ ३५ ॥ नित्यं स्नेहाति-
 रेकान्निजकमितुरलं विप्रयोगाक्षमाया वक्त्रेदोरंतराले कृतकान्तिरिवाभाति
 नक्षत्रराजिः । लक्ष्मीकांतस्य कांताकृतिरतिविलसन्मुग्धमुक्ताफलश्रीदंताली
 संततं सा नतिनुतिनिरतान्क्षतादक्षता नः ॥ ३६ ॥ ब्रह्म ब्रह्मण्यजिह्वां
 मतिमपि कुरुषे देव संभावये त्वां शंभो शक्र त्रिलोकीमवामि किममरैर्ना
 रदाद्याः सुखं वः । इत्थं सेवावनम्रं सुरमुनिनिकरं विष्य विष्णोः
 प्रसन्नस्यास्येदोरास्त्वन्ती वरवचनमुधा ह्लादयेन्मानसं नः ॥ ३७ ॥ कर्ण-
 स्थस्वर्णकम्रेज्वलमकरमहाकुंडलप्रोतदीप्यन्माणिक्यश्रीप्रतनैः परिमिलि-
 तमलिङ्गमलं कोमलं यत् । प्रोद्यत्सूर्याशुराजन्मरकतमुद्गुणकारचोरं मुरा-
 र्गोदामागामिनीं नो गमयतु विपर्दं गंडयोर्मंडलं तत् ॥ ३८ ॥ वक्त्रांभोजे
 लसन्तं मुहुरधरमणिं पक्वबिंबाभिरामं दृष्ट्वा दष्टं शुक्रस्य स्फुटमवतरत-
 स्तुंडदंडायते नः । घोणः श्रोणीकृतात्मा श्रवणयुगलसकुंडलोत्सैर्मुरारिः
 प्राणाख्यस्यानिलस्य प्रसरणसरणिः प्राणदानाय नः स्यात् ॥ ३९ ॥ दिक्कालौ
 वेदयन्तौ जगति मुहुरिमौ संचरन्तौ रवींदूत्रैलोक्यालोकदीपावभिदधति ययो-

रेव रूपं मुनीन्द्राः । अस्मानब्जप्रभे ते प्रचुरतरकृपानिर्भरं प्रेक्षमाणे पातामाता-
 प्रशुक्लसितरुचिरुचिरे पद्मनेत्रस्य नेत्रे ॥४०॥ लक्ष्माकारालकालिस्फुरदलिक-
 शशांकार्धसंदर्शमीलनेत्रांभोजप्रबोधोत्सुकानिभृततरालीनभृगच्छदाम्भे । लक्ष्मी-
 नाथस्य लक्ष्मीकृतविबुधगणापांगबाणासनार्धच्छाये नो भूतिभू-
 रिप्रसवकुलशते भ्रूलते पालयेताम् ॥४१॥ पातात्पातालपातात्पतगपति-
 गतेर्भूर्युगं भुग्रमध्यं येनेषच्चालितेन स्वपदनियमिताः सासुरा देवसंवाः ।
 नृत्यल्लाटारंगे रजनिकरतनोरर्धखंडावदाते कालव्यालद्वयं वा विलसति
 समया बालिका मातरं नः ॥४२॥ रूक्षस्मारेक्षुचापच्युतशरनिकरक्षीण-
 लक्ष्मीकटाक्षप्रोत्फुल्लपद्ममालाविलसितमहितस्फाटिकेशानलिंगम् । भूयाद्-
 भूयो विभूत्यै मम भुवनपतेभ्रूलताद्वंद्वमध्यादुत्थं तत्पुंड्रमूर्ध्वं जनिमरणतमः-
 खंडनं मंडनं च ॥४३॥ पीठीभूतालकान्ते कृतमुकुटमहादेवलिंगप्रतिष्ठे
 लालटे नाटयरंगे विकटतरतटे कैटभारेश्विराय । प्रोद्घाटयैवात्मतंद्रीप्रक-
 टपटकुटीं प्रस्फुरन्तीं स्फुटांगं पदवीयं भावनाख्यां चटुलमतिनटी नाटिकां
 नाटयेलः ॥४४॥ मालालीवालिधाम्नः कुवलयकालिता श्रीपतेः कुंतलाली
 कालिन्यारुह्य मूर्ध्नी गलति हरशिरःस्वर्धुनीस्पर्धया नु । राहुर्वा याति वक्त्रं
 सकलशशिकलाभ्रान्तिलोलान्तरात्मा लोकैरालोच्यते या प्रदिशतु सकलैः
 साखिलं मंगलं नः ॥४५॥ सुसाकाराः प्रसुप्ते भगवति विबुधैरप्यदृष्टस्व-
 रूपा व्याप्तव्योमांतरालास्तरलरुचिजलरंजिताः स्पष्टभासः । देहच्छायोद्ग-
 माभा रिपुवपुरगुरुष्णोषरोषाग्निधूम्याः केशाः केशिद्विषो नो विदधतु विपुल-
 क्लेशपाशप्रणाशम् ॥४६॥ यत्र प्रायुत्तरत्नप्रवरपरिलसद्भूरिरोचिः प्रतान-
 स्फूर्त्या सूर्तिर्भुररेर्धुमणिशतचित्तव्योमवददुर्निरीक्ष्या । कुर्वत्पारेपयोधि ज्वल-
 दकृतमहाभास्वदौर्वाग्निशंकां शश्वन्नः शर्म दिश्यात्कालिकलुपतमःपाटनं
 तत्किरीटम् ॥४७॥ भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा यदंतस्त्रिभुवनगुरुरप्यदकोटारनेका गन्तुं
 नान्तं समर्थो भ्रमर इव पुनर्नाभिनालीकनालात् उन्मज्जन्नुजितश्रीस्त्रिभुवनम-
 परं निर्ममे तत्सदृक्षं देहांभोभिः स देयान्निरवाधिरमृतं दैत्यविद्वेषिणो नः

॥ ४८ ॥ मत्स्यः कूर्मो वराहो नरहरिणपतिर्वामनो जामदग्न्यः काकुत्स्थः
 कंसघाती मनसिजविजयी यश्च कल्की भविष्यन् । विष्णोरंशावतारा भुव-
 नहितकरा धर्मसंस्थापनार्थाः पायासुर्मां त एते गुरुतरकरुणाभारखिन्ना-
 शया ये ॥ ४९ ॥ यस्माद्वाचो निवृत्ताः सममपि मनसा लक्ष्णामीक्षमाणाः
 स्वार्थालाभात्परार्थव्यपगमकथनश्लाघिनो वेदवादाः । नित्यानंदं स्वसंवि-
 निरवधिममृतं स्वान्तसंक्रांतविंबच्छायापत्यापि नित्यं सुखयति यमिनो
 यत्तदव्यान्महो नः ॥ ५० ॥ आ पादादा च शीर्ष्णो वपुरिदमनघं वैष्णवं
 यः स चित्ते धत्ते नित्यं निरस्ताखिलकलिकलुषे संततांतः प्रमोदः ।
 जुह्वज्जिह्वाकृशानौ हरिचरितहविःस्तोत्रमंत्रानुपाठैस्तत्पादांभोरुहाभ्यां सतता
 मपि नमस्कुर्महे निर्मलाभ्याम् ॥ ५१ ॥

आनंदलहरी ।

भवानि स्तोतुं त्वां प्रभवति चतुर्भिर्न वदनैः प्रजानामीशानस्त्रिपुर-
 मथनः पंचभिरपि ! न षड्भिः सेनानीर्दशशतमुखैरप्यहिपतिस्तदान्येषां
 केषां कथय कथमस्मिन्नवसरः ॥१॥ घृतक्षारद्राक्षामधुमधुरिमा कैरपि
 पदैर्विशिष्यानाख्येयो भवति रसनामात्रविषयः । तथा ते सौंदर्यं परमशिव-
 दृढमात्रविषयः कथंकारं ब्रूमः सकलनिगमागोचरगुणे ॥२॥ मुखे ते तांबूलं
 नयनयुगुले कज्जलकला ललाटे काश्मीरं विलसति गले मौक्तिकलता ।
 स्फुरत्कांची शाटी पृथुकटितटे हाटकमयी भजामस्त्वां गौरीं नगपतिकि-
 शोरीमविरतम् ॥३॥ विराजन्मंदारद्रुमकुसुमहारस्तनतटी नदद्वीणानाद-
 श्रवणविलसत्कुंडलगुणा । नतांगी मातंगी रुचिरगतिभंगी भगवती
 सती शंभोरभोरुहचटुलचक्षुर्विजयते ॥४॥ नवीनार्कभ्राजन्मणिकनकभूषा-
 परिकरैर्वृतांगी सारंगीरुचिरनयनांगीकृतशिवा । तडित्पीता पीताम्बरल-
 लितमंजीरसुभगा ममापर्णा पूर्णा निरवधिसुखैरस्तु सुमुखी ॥५॥ हिमाद्रिः
 संभूता सुललितकरैः पल्लवयुता सुपुष्पा मुक्ताभिर्भ्रमरकलिता चालकभरैः ।

कृतस्थाणुस्थाना कुचफलनता सूक्तिसरसा रुजां हंत्री गत्री विलसति
चिदानंदलतिका ॥६॥ सपर्णामाकीर्णा कतिपयगुणैः सादरमिह श्रयन्त्यन्ये
वह्नीं मम तु मतिरेव विलसति । अपर्णैका सेव्या जगति सकलैर्यत्परिवृतः
पुराणोऽपि स्थाणुः फलति किल कैवल्यपदवीम् ॥७॥ विधात्री धर्माणां
त्वमसि सकलाम्नायजननी त्वमर्थानां मूलं धनदनमनीयात्रिकमले त्वमादिः
कामानां जननि कृतकंदर्पाविजये सतां भक्तेर्बीजं त्वमसि परमब्रह्ममहिषी
॥८॥ प्रभूता भक्तिस्ते यदपि न ममालोलमनसस्त्वया तु श्रीमत्या सदय-
मवलोक्योऽहमधुना । पयोदः पानीयं दिशति मधुरं चातकमुखे सृशं
शंके कैर्वा विधिभिरनुनीता मम मतिः ॥९॥ कृपापांगालोकं वितर तरसा
साधुचरिते न ते युक्तेपेक्षा मयि शरणदीक्षामुपगते । न चेदिष्टं दद्यादनुपद-
महो कल्पलतिका विशेषः सामान्यैः कथमितरवल्लीपरिकरैः ॥१०॥ महान्तं वि-
श्वासं तव चरणपंकेरुहयुगे निधायान्यन्नैवाश्रितमिह मया दैवतमुमे । तथापि
त्वच्चेतो यदि मयि न जायेत सदयं निरालंबो लंबोदरजनानि कं यामि
शरणम् ॥११॥ अयः स्पर्शं लग्नं सपदि लभते हेमपदवीं यथा रथ्यापाथः
शुचि भवति गंगौघामिलितम् । तथा तत्तत्पापैरतिमलिनमंतर्मम यदि
त्वयि प्रेम्णा सक्तं कथमिव न जायेत विमलम् ॥१२॥ त्वदन्यस्मादिच्छा-
विषयफललाभेन नियमस्त्वमर्थानामिच्छाधिकमपि समर्था वितरणे । इति
प्राहुः प्रांचः कमलभवनाद्यास्त्वयि मनस्त्वदासक्तं नक्तंदिवमुचितमीशानि
कुरु तत् ॥१३॥ स्फुरन्नानारत्नस्फटिकमयभित्तिप्रतिफलत्वदाकारं चंच-
च्छशधरविलासौघशिखरम् । मुकुंदब्रह्मेन्द्रप्रभृतिपरिवारं विजयते तवागारं
रम्यं त्रिभुवनमहाराजगृहिणि ॥१४॥ निवासः कैलासे विधिशतमखाद्याः
स्तुतिकराः कुटुंबं त्रैलोक्यं कृतकरपुटः सिद्धिनिकरः । महेशः प्राणेशस्त-
द्वनिधराधीशतनये न ते सौभाग्यस्य कचिदपि मनागास्ति तुलना ॥१५॥
वृषो वृद्धो यानं विषमशनमाशा निवसनं श्मशानं क्रीडाभूर्भुजगनिवहो
भूषणनिधिः । समग्रां सामग्रीं जगति विदितैव स्मररिपोर्धेदतस्यैश्वर्यं तव

जननि सौभाग्यमहिमा ॥ १६ ॥ अशेषब्रह्मांडप्रलयविधिनैसार्गिकमाति-
 श्मशानेष्वासीनः कृतभसितलेपः पशुपतिः । दधौ कंठे हालाहलमखिल-
 भूगोलकृपया भवत्याः संगत्याः फलमिति च कल्याणि कलये ॥ १७ ॥
 त्वदीयं सौंदर्यं निरतिशयमालोक्य परया भियैवासीदंग्गा जलमयतनुः शैल-
 तनये । तदेतस्यास्ताम्यद्वदनकमलं वीक्ष्य कृपया प्रतिष्ठामातेने निज-
 शिरसि वासेन गिरिशः ॥ १८ ॥ विशालश्रीखंडद्रवमृगमदाकीर्णघुसृणप्रसू-
 नव्यामिश्रं भगवति तवाभ्यंगसलिलम् । समादाय स्वष्टा चलितपदपांसू-
 न्निजकरैः समाधत्ते सृष्टिं विबुधपुरपंकेरुहदृशाम् ॥ १९ ॥ वसन्ते सानंदे
 कुसुमितलताभिः परिवृते स्फुरन्नानापद्मे सरसि कलहंसालिसुभगे । सखी-
 भिः खेलन्तीं मलयपवनांदोलितजलैः स्मरेद्यस्त्वां तस्य ज्वरजनितपीडाऽ-
 पसरति ॥ २० ॥

त्रिपुरसुंदरीस्तोत्रम् ।

कदंबवनचारिणीं मुनिकदंबकादंबिनीं नितंबजितभूधरां सुरनितंबिनी-
 सेविताम् । नवांबुरुहलोचनामभिनवांबुदश्यामलां त्रिलोचनकुटुंबिनीं त्रिपुर-
 सुंदरीमाश्रये ॥ १ ॥ कदंबवनवासिनीं कनकवल्कीधारिणीं महार्हमणिहारिणीं
 मुखसमुल्लसद्वासिनीम् । दयाविभवकारिणीं विशदलोचनीं चारिणीं त्रिलो-
 चनकुटुंबिनीं त्रिपुरसुंदरीमाश्रये ॥ २ ॥ कदंबवनशालया कुचभरोल्लसन्मालया
 कुचोपमितशैलया गुरुकृपालसद्वेलया । मदारुणकपोलया मधुरगीतवाचालया
 कयापि घननीलया कवचिता वयं लीलया ॥ ३ ॥ कदंबवनमध्यगां कनक-
 मंडलोपस्थितां षडंबुरुहवासिनीं सततसिद्धसौदामिनीम् । विडंबितजपा-
 रुचिं विकचचंद्रचूडामाणिं त्रिलोचनकुटुंबिनीं त्रिपुरसुंदरीमाश्रये ॥ ४ ॥
 कुचांचिताविपंचिकां कुटिलकुचताललंकृतां कुशेशयनिवासिनीं कुटिल-
 चित्तविद्वेषिणाम् । मदारुणविलोचनां मनसिजारिसंमोहिनीं मत्तंगमुनि-
 कन्यकां मधुरभाषिणीमाश्रये ॥ ५ ॥ स्मरेत्प्रथमपुष्पिणीं रुधिरबिंदुनीलांबार-

गृहीतमधुपात्रिकां मधुविघूर्णनेत्रांचलाम् । घनस्तनभरोन्नतां गलितचू-
लिकां श्यामलां त्रिलोचनकुटुंबिनीं त्रिपुरसुंदरीमाश्रये ॥६॥ सकुंकुम-
विलेपनामलकचुंबिकस्तूरिकां समंदहसितेक्षणां सशरचापपाशांकुशाम् ।
अशेषजनमोहिनीमरुणमाल्यभूषांबरां जपाकुसुमभासुरां जपविधौ स्मराम्यं-
विकाम् ॥७॥ पुरंदरपुरंध्रिकाचिकुरबंधसैरंध्रिकां पितामहपातिव्रतां पटुपटी-
रचर्चारताम् । मुकुंदरमणीं मणीलसदलंक्रियाकारिणीं भजामि भुवनांबिकां
सुरवधूटिकाचेटिकाम् ॥८॥

अन्नपूर्णास्तोत्रम् ।

नित्यानंदकरी वराभयकरी सौंदर्यरत्नाकरी निर्धूताखिलवोरपावन-
करी प्रत्यक्षमाहेश्वरी । प्रालेयाचलवंशपावनकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां
देहि कृपावलंबनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥१॥ नानारत्नविचित्रभूषणकरी
हेमांबराडंबरी मुक्ताहारविलंबमानविलसद्वक्षोजकुम्भांतरी । काश्मीरागु-
रुवासिता रुचिकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि० ॥२॥ योगानंदकरी
रिपुक्षयकरी धर्मार्थनिष्ठाकरी चंद्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी ।
सर्वैश्वर्यसमस्तवाञ्छितकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि० ॥३॥ कैलासा-
चलकंदरालयकरी गौरी उमा शंकरी कौमारी निगमार्थगोचरकरी ओंका-
रबीजाक्षरी । मोक्षद्वारकपाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि० ॥४॥
दृश्यादृश्यप्रभूतवाहनकरी ब्रह्मांडभांडोदरी लीलानाटकसूत्रभेदनकरी
विज्ञानदीपांकुरी । श्रीविश्वेशमनःप्रसादनकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां
देहि० ॥५॥ उर्वी सर्वजनेश्वरी भगवती मातान्नपूर्णेश्वरी वेगीनीलसमा-
नकुंतलहरी नित्यानन्दानेश्वरी । सर्वानंदकरी दशशुभकरी काशीपुराधी-
श्वरी भिक्षां देहि० ॥६॥ आदिक्षान्तसमस्तवर्णनकरी शंभोस्त्रिभावाकरी
काश्मीरा त्रिजलेश्वरी त्रिलहरी नित्यांकुरा शर्वरी । कामाकांक्षकरी जनो-
द्भयकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि० ॥७॥ देवी सर्वविचित्रस्तरचिदा

दाक्षायणी सुंदरी वामं स्वादुपयोधरप्रियकरी सौभाग्यमाहेश्वरी । भक्ता-
भीष्टकरी दशाशुभदारी काशीनुराधीश्वरी भिक्षां देहि ० ॥८॥ चंद्रार्कानल-
कोटिकोटिसदृशा चंद्राशुबिंबाधरी चंद्रार्कप्रिसमानकुंतलधरी चंद्रार्कव-
र्णेश्वरी । मालापुस्तकपाशांकुशधरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि ॥९॥
क्षत्रत्राणकरी महाऽभयकरी माता कृपासागरी साक्षान्मोक्षकरी सदा
शिवकरी विश्वेश्वरश्रीधरी । दक्षाक्रंदकरी निरामयकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि ० ॥१०॥ अन्नपूर्णे सदापूर्णे शंकरप्राणवल्लभे । ज्ञानवैराग्य-
सिद्धयर्थं भिक्षां देहि च पार्वती ॥११॥ माता च पार्वती देवी पितृ-
देवो महेश्वरः । बांधवाः शिवभक्ताश्च स्वदेशो भुवनत्रयम् ॥१२॥

अंवाष्टकम् ।

चेटीभवन्निखिलखेटीकदंबतरुवाटीषु नाकिपटलीकोटीरचारुतरकोटी-
मर्णाकिरणकोटीकरंबितपदा । पाटीरंगंधकुचशटी कवित्वपरिपाटीमगा-
धिपसुता घोटी कुलादधिकधाटीमुद्गरमुखवीटीरसेन तनुताम् ॥१॥ कूला-
तिगामिभयतूलावल्लिज्वलनकीला निजस्तुतिविधाकोलाहलक्षपितकाला-
मरी कुशलकीलालपोषणनभाः । स्थूला कुचे जलदर्नीला कचे कालित-
लीला कदंबविपिने शूलायुधप्रणतिशीला विभातु हृदि शैलाधिराजत-
नया ॥२॥ यत्राशयो लर्गात तत्रागजा वसतु कुत्रापि निस्तुलशुका सुत्रा-
मकालमुखसत्राशनप्रकरसुत्राणकारिचरणा । छत्रानिलातिरयपत्राभिरामगु-
णमित्रामरीसमवधूः कुत्रासहन्मणिविचित्राकृतिः स्फुरितपुत्रादिदाननिपुणा ३
द्वैपायनप्रभृतिशापायुधत्रिदिवसेपानधूलिचरणा पापापहस्वमनुजापानुली-
नजनतापापनोदननिपुणा । नीपालया सुरभिधूपालका दुरितकूपादुदंचयतु
मां रूपाभिका शिखरिभूपालवंशमणिदीपायिता भगवती ॥४॥ यालीभि-
रात्मतनुताली सङ्कप्रियकपालीषु खेलति भयव्यालीनकुल्यसितचूलीभरा
चरणधूलीलसन्मुनिवरा । बालीभृति श्रवासि तालीदलं वहति यालीकशो-

भित्तिलका सालीकरोतु मम काली मनः स्वपदनालीकसेवनविधौ ॥५॥
न्यंकारे वपुषि कंकादिरक्तपुषि कंकादिपक्षिविषये त्वं कामनामयसि किं
करणं हृदयपंकारिमेहि गिरिजाम् । शंकाशिलानिशितटंकायमानपदसका-
शमानसुमनोशंकारिमानततिमंकानुपेतशशिसंकाशिवक्त्रकमलाम् ॥६॥ कुंवा-
वतीसमविडंबा गलेन नवतुंबाभवीणसविधा शं बाहुलेयशबिंबाभिराममुं-
खसंबाधितस्तनभरा । अंबा कुरंगमदजंबालरोचिरिह लंबालका दिशतु
मे बिंबाधरा विनतशंबायुधादिनकुरंबा कदंबविपिने ॥७॥ इंधानकीरम-
णिवंधा भवे हृदयबंधावतीव रसिका संधावती भुवनसंधारणेऽप्यमृतसिं-
धावुदारनिलया । गंधानुभानमुहुरंधालिवीतकचबंधा समर्पयतु मे शंधाम
भानुमपि संधानमाशु पदसंधानमप्यगसुता ॥८॥

कृष्णाष्टकम् ।

श्रियाश्लिष्टो विष्णुः स्थिरचरवपुर्वेदविषयो धियां साक्षी शुद्धो हरिसुर-
हंताब्जनयनः । गदी शंखी चक्री विमलवनमाली स्थिररुचिः शरण्यो
लोकेशो मम भवतु कृष्णोऽक्षिविषयः ॥ १ ॥ यतः सर्वं जातं वियदनिल-
मुख्यं जगदिदं स्थितौ निःशेषं योऽवति निजसुखांशेन मधुहा । लये सर्वं
स्वस्मिन् हरति कलया यस्तु स विभुः शरण्यो लोकेशो मम भवतु कृष्णोऽ-
क्षिविषयः ॥ २ ॥ असूनायम्यादौ यमनियममुख्यैः सुकरणैर्निरुध्येदं चित्तं
हृदि विलयमानीय सकलम् । यमीडयं पश्यन्ति प्रवरमतयो मायिनमसौ
शरण्यो लोकेशो मम ॥ ३ ॥ पृथिव्यां तिष्ठन्त्यो यमयति महीं वेद न धरा
यमित्यादौ वेदो वदति जगतामीशममलम् । नियन्तारं ध्येयं मुनिसुरनृणां
मोक्षदमसौ शरण्यो लोकेशो मम ॥ ४ ॥ महेंद्रादिर्देवो जयति दितिजा-
न्यस्य बलतो न कस्य स्वातंत्र्यं कचिदपि कृतौ यत्कृतिमृते । कवित्वा-
देर्गर्वं परिहरति योऽसौ विजयिनः शरण्यो लोकेशो मम ॥ ५ ॥ विना
यस्य ध्यानं व्रजति पशुतां सूकरमुखां विना यस्य ज्ञानं जनिमृतिभयं

याति जनता । विना यस्य स्मृत्या कृमिशतजनिं याति स विभुः शरण्यो
 लोकेशो मम० ॥६॥ नरातंकोत्तंकः शरणशरगो भ्रांतिहरणो घनश्यामो वामो
 व्रजशिशुवयस्योऽर्जुनसखः । स्वयंभूर्भूतानां जनक उचिताचारसुखदः शरण्यो
 लोकेशो मम० ॥७॥ यदा धर्मग्लानिर्भवति जगतां क्षोभकरणी तदा
 लोकस्वामी प्रकटितवपुः सेतुदृग्जः । सतां धाता स्वच्छो निगमगुणगीतो
 व्रजपतिः शरण्यो लोकेशो मम० ॥८॥ इति हरेरखिलात्माराधितः शंक्र-
 रेण श्रुतिविशदगुणोऽसौ मातृमोक्षार्थमाद्यः । इति वरनिकटे श्रीयुक्त
 आविर्बभूव स्वगुणवृत उदारः शंखचक्राब्जहस्तः ॥९॥

श्रीगोविंदाष्टकम् ।

सत्यं ज्ञानमनंतं नित्यमनाकाशं परमाकाशं गोष्ठप्रांगणरिंगणलोलमना-
 यासं परमायासम् । मायाकल्पितनानाकारमनाकारं भुवनाकारं क्षमामा-
 नाथमनाथं प्रणमत गोविंदं परमानंदम् ॥१॥ मृत्स्नामत्सीहेति यशोदा-
 ताडनशैशवसंत्रासं व्यादितवक्त्रालोकितलोकालोकचतुर्दशलोकाल् लोक-
 त्रयपुरमूळस्तंभं लोकालोकमनालोकं लोकेशं परमेशं प्रणमत गोविंदं
 परमानंदम् ॥ २ ॥ त्रैविष्टपरिपुत्रीरघ्वं क्षितिभारघ्नं भवरोगघ्नं कैवल्यं
 नवनीताहारमनाहारं भुवनाहारम् । वैमल्यस्फुटचेतोवृत्तिविशेषाभा-
 समनाभासं शैवं केवलशान्तं प्रणमत गोविंदं परमानंदम् ॥ ३ ॥
 गोपालं भूलीलाविग्रहगोपालं कुलगोपालं गोपीखेलनगोवर्धनभृ-
 तिलीलालितगोपालम् । गोभिर्निगदितगोविंदस्फुटनामानं बहुनाम्नं
 गोपीगोचरदूरं प्रणमत गोविंदं परमानंदम् ॥ ४ ॥ गोपीमंडल-
 गोष्ठीभेदं भेदावस्थमभेदाभं शश्वद्गोखुरनिर्धूतोत्कृतधूलीधूसरसौभाग्यम् ।
 श्रद्धाभक्तिगृहीतानंदमचित्यं चिंतितसद्भावं चिंतामणिमहिमानं प्रणमत
 गोविंदं परमानंदम् ॥५॥ स्नानव्याकुलयोषिद्वस्त्रमुपादायागमुपाखंडं व्यदि-
 त्संतीरथ दिग्बस्त्राद्युपदातुमुपाकर्षन्तम् । निर्धूतद्वयशोकविमोहं बुद्धं बुद्धे-

स्थितस्थं सत्तामात्रशरीरं प्रणमत गोविंदं परमानंदम् ॥६॥ कांतं कारण-
कारणमादिमनादिं कालमनाभासं कालिदीगतकालियशिरसि मुहुर्नृत्यन्तं
सुनृत्यन्तम् । कालं कालकलातीतं कालिताशेषं कालिशेषं कालत्रयगति-
हेतुं प्रणमत गोविंदं परमानंदम् ॥७॥ वृंदावनभुवि वृंदारकगणवृंदाराधित-
वन्देऽहं कुंशभामलमंदस्मेरसुधानंदं सुहृदानंदम् । वंदाशेषमहामुनिमानस-
वंदानंदपदद्वंद्वं वंदाशेषगुणाब्धिं प्रणमत गोविंदं परमानंदम् ॥८॥ गोविं-
दाष्टकमेतदधीते गोविंदार्पितचंता यो गोविंदाच्युत माधव विष्णो गोकुल-
नायक कृष्णेति । गोविंदांग्रिसरोजध्यानमुधाजलधौतसमस्तावो गोविंदं
परमानंदामृतमंतस्थं स समभ्येति ॥९॥

कृष्णाष्टकम् ।

भजे ब्रजैकमंडनं समस्तपापखंडनं स्वभक्तचित्तरंजनं सदैव नंदनंदनम् ।
सुपिच्छगुच्छमस्तकं सुनादव्रेणुहस्तकं अनंगरंगसागरं नमामि कृष्णनाग-
रम् ॥१॥ मनोजगर्वमोचनं विशाललोललोचनं विधूतगोपशोचनं नमामि
पद्मलोचनम् । करारविंदभूवरं स्मितावलोकसुंदरं महेंद्रमानदारणं नमामि
कृष्णवारणम् ॥२॥ कंदंबूनकुंडलं सुचारुगंडमंडलं व्रजांगनैकवल्लभं
नमामि कृष्णदुर्लभम् । यशोदया समोदया सगोपया सनंदया युतं सुखै-
कदायकं नमामि गोपनायकम् ॥ ३ ॥ सदैव पादपंकजं मदीयमानसे
निजं दधानमुत्तमालकं नमामि नंदबालकम् । समस्तदोषशोषणं समस्त-
लोकपोषणं समस्तगोपमानसं नमामि कृष्णलालसम् ॥४॥ भुवो भराव-
तारकं भवाब्धिकर्णधारकं यशोमतीकिशोरकं नमामि दुग्धचोरकम् ।
दृगन्तकान्तभांगिनं सदासदालसंगिनं दिने दिने नवं नवं नमामि नंदसं-
भवम् ॥५॥ गुणाकरं सुखाकरं कृपाकरं कृपावरं सुरद्विषनिकंदनं नमामि
गोपनंदनम् । नवीनगोपनागरं नवीनकेलिलपटं नमामि मेघसुंदरं तडि-
च्छभालसत्पटम् ॥६॥ समस्तगोपनंदनं हृदंबुजैकमोहनं नमामि कुंजमध्यगं

प्रसन्नमानुशोभनम् । निकामकामदायकं दृगन्तचारुसायकं रसालवेणु-
गायकं नमामि कुंजनायकम् ॥७॥ विदग्धगोपिकामनोमनोज्ञतल्पशायिनं
नमामि कुंजकानने प्रवृद्धब्रह्मिणायिनम् । यदा तदा यथा तथा तथैव
कृष्णसत्कथा मया सदैव गीयतां तथा कृपा विधीयताम् । प्रमाणिकाष्टक-
द्वयं जपत्यधीत्य यः पुमान्भवेत्स नन्दनन्दने भवे भवे भवे सुभक्तिमान् ॥८॥

पांडुरंगाष्टकम् ।

महायोगपीठे तटे भीमरथ्यां वरं पुंडरीकाय दातुं मुनीन्द्रैः । समागत्य
तिष्ठन्तमानन्दकंदं परब्रह्मलिंगं भजे पांडुरंगम् ॥१॥ तडिद्वाससं नीलमेघा-
वभासं रमामंदिरं सुंदरं चित्प्रकाशम् । वरं त्विष्टिकायां समन्यस्तपादं पर०
॥२॥ प्रमाणं भवाब्धेरिदं मामकानां नितेबः कराभ्यां धृतो येन तस्मात् । विधा-
तुर्वस्यै धृतोनाभिकोशः पर० ॥३॥ स्फुरत्कौस्तुभालंकृतं कंठदेशे श्रिया
जुष्टेकयूरकं श्रीनिवासम् । शिवं शान्तमीडयं वरं लोकपालं पर० ॥४॥ शरच्चंद्र-
बिंबाननं चारुहासं लसत्कुंडलक्रान्तगंडस्थलांगम् । जपारागबिंबाधरं कंज-
नेत्रं पर० ॥५॥ किरीटोज्ज्वलत्सर्वदिकत्रान्तभागं सुरैरर्चितं दिव्यरत्नैरनर्घ्यैः ।
त्रिभंगाकृतिं बर्हमाख्यावतंसं पर० ॥६॥ विभुं वेणुनादं चरन्तं दुरन्तं
स्वयं लीलया गोपवेषं दधानम् । गवां वृंदकानन्दनं चारुहासं पर० ॥७॥
अजं रुक्मिणीप्राणसंजीवनं तं परं धाम कैवल्यमेकं तुरीयम् । प्रसन्नं
प्रसन्नार्तिहं देवदेवं परब्रह्मलिंगं भजे पांडुरंगम् ॥८॥ स्तवं पांडुरंगस्य वै
पुण्यदं ये पठन्त्येकचित्तेन भक्त्या च नित्यम् । भवांभोनिधिं तेऽपि
तीर्त्वाऽन्तकाले हरेरालयं शाश्वतं प्राप्नुवन्ति ॥९॥

गंगाष्टकम् ।

ब्रह्मांडं खण्डयन्ती हरशिरसि जटावलिमुल्लासयन्ती स्वर्लोकादापतन्ती
कनकगिरिगुहागंडशैलात्स्वलन्ती । क्षोणीपृष्ठे लुठन्ती दुरितचयचमूनिर्भरं

भर्त्सयन्ती पाथोर्धि पूरयन्ती सुरनगरसरित्पावनी नः पुनातु ॥१॥ आ-
दावादिपितामहस्य नियमव्यापारमात्रे जले पश्चात्पन्नगशायिनो भगवतः
पाशेदकं पावनम् । भूयः शंभुजटाविभूषणमणिजहोर्महर्षेरियं कन्या कल्मष-
नाशिनी भगवती भागीरथी दृश्यते ॥ २ ॥ शैलद्रादवतारिणी नि-
जजले मज्जजनोत्तारिणी पारावारविहारिणी भवभयश्रेणीसमुत्सा-
रिणी । शेषाहरनुकारिणी हरशिरोवल्लीदलाकारिणी काशीप्रांतविहारिणी
विजयते गंगा मनोहारिणी ॥ ३ ॥ कुतो वीचिर्वीचिस्तत्र यदि
गता लोचनपथं त्वमापीता पीतांबरपुरनिवासं धितरसि ' त्वदुत्संगे गंगे
पतति यदिः कायस्तनुभृतां तदा मातः शातक्रतवपदलामोऽप्यतिलघुः ॥४॥
गंगे त्रैलोक्यसारे सकलसुरवधूधौतविस्तीर्णतोये पूर्णब्रह्मस्वरूपे हरिचरण-
रजोहारिणि स्वर्गमार्गे । प्रायश्चित्तं यदि स्यात्तत्र जलकणिका ब्रह्महत्या-
दिपापे कस्त्वां स्तोतुं समर्थस्त्रिजगदधरे देवि गंगे प्रसीद ॥५॥ मातर्जा-
ह्वि शंभुसंगवलिते मौलौ निधायांजलिं त्वत्तीरे वपुषोऽवसानसमये नारा-
यणांघ्रिद्वयम् । सानन्दं स्मरतो भविष्यति मम प्राणप्रयाणोत्सेवे भूयाद्भ-
क्तिरविच्युता हरिहराद्वैतात्मिका शाश्वती ॥६॥

यमुनाष्टकम् ।

कृपापारावारां तपनतनयां तापशमनीं सुरारिप्रेयस्यां भवभयदवां भक्ति-
वरदाम् । वियज्जालान्मुक्तां श्रियमपि सुखाप्तैः परिदिनं सदा धीरो नूनं
भजति यमुनां नित्यफलदाम् ॥१॥ मधुवनचारिणि भास्करवाहिनि जाह्न-
विसंगिनि सिंधुमुते मधुरिपुभूषिणि माधवतोषिणि गोकुलभीतिविनाशकृते ।
जगदधमोचानि मानसदायिनि केशवकेलिनिदानगते जय यमुने जय
भीतिनिवारिणि संकटनाशिनि पावय माम् ॥२॥ अयि मधुरे मधुमोदवि-
लासिनि शैलविहारिणि वेगभरे परिजनपालिनि दुष्टनिषूदिनि वाञ्छितकाम-
विलासधरे । ब्रजपुरवासिजनाजितपातकहारिणि विश्वजनोद्धरिके जय

यमुने० ॥३॥ अतिविपदंबुधिमग्नजनं भवतापशताकुलमानसकं गतिमति-
 हीनमशेषभयाकुलमागतपादसरोजयुगम् । ऋणभयभीतिमनिष्कृतिपातक-
 कोटिशतायुतपुंजतरं जय यमुने० ॥४॥ नवजलदद्युतिकोटिलसत्तनुहेमम-
 याभरंरंजितके तडिदवहेलिपदांचलचंचलशोभितपीतसुचैलधरे । मणिमय-
 भूषणचित्रपटासनरंजितगंजितभानुकरे जय यमुने० ॥५॥ शुभपुलिने मधुम-
 त्तयदूद्वरासमहोत्सवकेलिभरे उच्चकुलाचलराजितमौक्तिकहारमयाभररो-
 दतिके । नवमणिकोटिकभास्करकंचुकिशोभिततारकहारयुते जय यमुने० ॥
 करिवरमौक्तिकनासिकभूषणवातचमत्कृतचंचलके मुखकमलामलसौरभचं-
 चलमत्तमधुवतलोचनिके । मणिगणकुंडललोलपरिस्फुरदाकुलगंडयुगाम-
 लके जय यमुने० ॥७॥ कलरवनूपुरहेममयांचितपादसरोरुहसारुणिके
 धिमिधिमिधिमिधिमितालविनोदितमानसमंजुलपादगते । तव पदपंकज-
 माश्रितमानवचित्तसदाखिलतापहरे जय यमुने० ॥८॥

नर्मदाष्टकम् ।

सर्विदुसिंधुरस्खलत्तरंगमंगरंजितं द्विषत्सु पापजातजातकारिवारिसं-
 युतम् । कृतांतदूतकालभूतभीतिहारिवर्मदे त्वदीयपादपंकजं नमामि
 देवि नर्मदे ॥१॥ त्वदंबुलीनदीनमीनदिव्यसंप्रदायकं कलौ मलौघभार-
 हारि सर्वतीर्थनायकम् । सुमत्स्यकच्छनक्रचक्रचक्रवाकशर्मदे त्वदीय-
 पाद० ॥२॥ महागभीरनीरपूरपापधूतभूतलं ध्वनत्समस्तपातकारिदारिता-
 पदाजलम् । जगल्लुपे महाभये मृकंडुसूनुहर्म्यदे त्वदीयपाद० ॥३॥ गतं
 तदैव मे भयं त्वदंबु वीक्षितं यदा मृकंडुसूनुशौनकासुरारिसेवि सर्वदा ।
 पुनर्भवाब्धिजन्मजं भवाब्धिदुःखवर्मदे त्वदीयपाद० ॥४॥ अलक्ष-
 लक्षकिन्नरामरासुरादिपूजितं सुलक्षनीरतीरधीरपक्षिलक्षकूजितम् । वसि-
 ष्ठीशिष्टपिप्पलादिकर्दमादिशर्मदे त्वदीयपाद० ॥५॥ सनत्कुमारनाचि-
 केतकश्यपात्रिषदपदैर्धृतं स्वकीयमानसेषु नारदादिषदपदैः । रवींदुरंतिदेव-

देवराजकर्मशर्मदे त्वदीयपाद० ॥६॥ अलक्षलक्षलक्षपापलक्षसारसायुधं
ततस्तु जीवजंतुतंतुभुक्तिमुक्तिदायकम् । विरंचिविष्णुशंकरस्वकीयधामव-
र्मदे त्वदीयपाद० ॥७॥ अहो मृतं स्वनं श्रुतं महेशकेशजातटे किरातसू-
तवाडवेषु पंडिते शठे नटे । दुरंतपापतापहारिसर्वजंतुशर्मदे त्वदीपाद॥८॥
इदं तु नर्मदाष्टकं त्रिकालमेव ये सदा पठन्ति ते निरंतरं न यान्ति
दुर्गतिं कदा । सुलभ्य देहदुर्लभं महेशधामगौरवं पुनर्भवा नरा न वै
विलोकयन्ति रौरवम् ॥९॥

श्रीमणिकर्णिकाष्टकम् ।

त्वत्तीरे मणिकर्णिके हरिहरौ सायुज्यमुक्तिप्रदौ वादं तौ कुरुतः पर-
स्परमुभौ जन्तोः प्रयाणोत्सवे । मद्रूपो मनुजोऽयमस्तु हरिणा प्रोक्तः
शिवस्तत्क्षणात्तन्मध्याद्भृगुलांछनो गरुडगः पीतांबरो निर्गतः ॥१॥
इंद्राद्यास्त्रिदशाः पतन्ति नियतं भोगक्षये ते पुनर्जायन्ते मनुजास्ततोऽपि
पशवः कीटाः पतंगादयः । ये मातर्मणिकर्णिके तत्र जले मज्जन्ति निष्क-
ल्मषाः सायुज्येऽपि किरीटकौस्तुभधरा नारायणाः स्युर्नराः ॥२॥ काशी
धन्यतमा विमुक्तिनगरी सालंकृता गंगया तत्रेयं मणिकर्णिका सुखकरी
मुक्तिर्हि तत्किंकरी । स्वर्लोकस्तुलितः सहैव विबुधैः काश्या समं ब्रह्मणा
काशी क्षोणितले स्थिता गुरुतरा स्वर्गो लघुः खे गतः ॥३॥ गंगाती-
रमनुत्तमं हि सकलं तत्रापि काश्युत्तमा तस्यां सा मणिकर्णिकोत्तमतमा
यत्रेश्वरो मुक्तिदः । देवानामपि दुर्लभं स्थलमिदं पापौघनाशक्षमं पूर्वो-
पार्जितपुण्यपुंजगमकं पुण्यैर्जनैः प्राप्यते ॥४॥ दुःखांभोनिधिमग्नजंतुनि-
वहास्तेषां कथं निष्कृतिर्ज्ञात्वैतद्धि विरंचिना विराचिता वाराणसी शर्मदा ।
लोकाः स्वर्गमुखास्ततोऽपि लघवो भोगांतपातप्रदाः काशी मुक्तिपुरी
सदा शिवकरी धर्मार्थकामोत्तरा ॥५॥ एको वेणुधरो धराधरधरः श्रीवं-
त्सभूषाधरो योऽप्येकः किल शंकरो विषधरो गंगाधरो माधरः । ये

मातर्मणिकार्णिके तव जले मञ्जन्ति ते मानवा रुद्रा वा हरयो भवन्ति
 बहवस्तेषां बहुत्वं कथम् ॥६॥ त्वत्तीरे मरणं तु मंगलकरं देवैरपि
 श्लाघ्यते शक्रस्तं मनुजं सहस्रनयनैर्द्रष्टुं सदा तत्परः । आयान्तं सविता
 सहस्रकिरणैः प्रत्युद्गतोऽभूत्सदा पुण्योऽसौ वृषगोऽथवा गरुडगः किं
 मंदिरं यास्यति ॥७॥ मध्याह्ने मणिकार्णिकास्वपनजं पुण्यं न वक्तुं क्षमः
 स्वीयैरब्दशतैश्चतुर्मुखसुरो वेदार्थदीक्षागुरुः । योगाभ्यासबलेन चंद्रशि-
 खरस्तपुण्यपारं गतस्त्वत्तीरे प्रकरोति सप्तपुरुषं नारायणं वा शिवम् ॥७॥
 कृच्छ्रैः कोटिशतैः स्वपापनिधनं यच्चाश्वमेधैः फलं तत्सर्वं मणिकार्णिका-
 स्त्रपनजे पुण्ये प्रविष्टं भवेत् । स्नात्वा स्तोत्रमिदं नरः पठति चेत्संसारपा-
 थोनिधिं तीर्त्वा पल्लववत्प्रयाति सदनं तेजोमयं ब्रह्मणः ॥९॥

दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् ।

उपासकानां यदुपासनीयमुपात्तवासं वटशाखिमूले । तद्धाम दक्षिण्य-
 जुषा स्वमूर्त्या जागर्तुं चित्ते मम बोधरूपम् ॥१॥ अद्राक्षमक्षीणदयानि-
 धानमाचार्यमाद्यं वटमूलभागे । मौनेन मंदस्मितभूषितेन महर्षिलोकस्य
 तमो नुदन्तम् ॥२॥ विद्राविताशेषतमोगणेन मुद्राविशेषेण मुहुर्मुनीनाम् ।
 निरस्य मायां दयया विधत्ते देवो महांस्तत्त्वमसीति बोधम् ॥३॥ अपा-
 रकारुण्यमुधातरंगैरपांगपातैरवलोकयन्तम् । कठोरसंसारनिदाघतप्ता-
 न्मुनीनहं नौमि गुरुं गुरूणाम् ॥४॥ ममाद्य देवो वटमूलवासी कृपावि-
 शेषात्कृतसंनिधानः । ओंकाररूपामुपादिश्य विद्यामाविद्यकध्वान्तमपाक-
 रोतु ॥५॥ कलाभिरिदोरिव कल्पितांगं मुक्ताकलापैरिव बद्धमूर्तिम् ।
 आलोकेय देशिकमप्रमेयमनाद्यविद्यातिमिरप्रभातम् ॥६॥ स्वदक्षजानुस्थि-
 तवामपादं पादोदरालंकृतयोगपट्टम् । अपस्मृतेराहितपादमंगं प्रणौमि देवं
 प्रणिधानवन्तम् ॥७॥ तत्त्वार्थमंते वसतामृषीणां युवपि यः सन्नुपदेष्टु-
 मीष्टे । प्रणौमि तं प्राक्तनपण्यजालैगचार्यमाश्चर्यगणाधिवासम् ॥८॥

एकेन मुद्रां परशुं करेण करेण चान्येन मृगं दधानः । स्वजानुविन्यस्त-
करः पुरस्तादाचार्यचूडामणिराविस्तु ॥९॥ आलेपवन्तं मदनांगभूत्या
शार्दूलकृत्या परिधानवन्तम् । आलोकये कंचन देशिकेन्द्रमज्ञानवाराक-
रवाडवाग्निम् ॥१०॥ चारु स्थितं सोमकलावतंसं वीणाधरं व्यक्तजटा-
कलापम् । उपासते केचन योगिनस्त्वामुपात्तनादानुभवप्रमोदम् ॥११॥
उपासते यं मुनयः शुकाद्या निराशिषो निर्ममताधिवासाः । तं दक्षिणा-
मूर्तितनुं महेशमुपास्महे मोहमहार्तिशान्त्यै ॥१२॥ कान्त्या निन्दितकंदर्क-
दलवपुर्न्यग्रोधमूले वसन्कारुण्यामृतवारिभिर्मुनिजनं संभावयन्वीक्षितैः ।
मोहध्वान्तविभेदनं विरचयन्बोधेन तत्तादृशं देवस्तत्त्वमसीति बोधयतु
मां मुद्रावता पाणिना ॥१३॥ अगौरनेत्रैरललाटेनेत्रैरशान्तवेषैरभुंजग-
भूषैः । अबोधमुद्वैरनपास्तनिद्रैरपूरकामैरमरैरलं नः ॥१४॥ दैवतानि
कति सन्ति चावनौ नैव तानि मनसो मतानि मे । दीक्षितं जडधिया-
मनुग्रहे दक्षिणाभिमुखमेव दैवतम् ॥१५॥ मुदिताय मुग्धशशिनावतं-
सिने भसितावलेपरमणीयमूर्तये । जगदिन्द्रजालरचनापटायसे महसे नमो-
ऽस्तु वटमूलवासिने ॥१६॥ व्यालम्बिनीभिः परितो जटाभिः कलाव-
शेषेण कलाधरेण । पश्यँललाटेन मुखेन्दुना च प्रकाशसे चेतसि निर्म-
लानाम् ॥१७॥ उपासकानां त्वमुपासहायः पूर्णेन्दुभावं प्रकटीकरोषि ।
यदद्य ते दर्शनमात्रतो मे द्रवत्यहो मानसचंद्रकांतः ॥१८॥ यस्ते प्रस-
न्नामनुसंधानो मूर्तिं मुदा मुग्धशशांकमौलेः । ऐश्वर्यमायुर्लभते च विद्या-
मन्ते च वेदान्तमहारहस्यम् ॥१९॥

द्वादशज्योतिर्लिंगस्तोत्रम् ।

सौराष्ट्रदेशे विशदेऽतिरम्ये ज्योतिर्मयं चंद्रकलावतंसम् । भक्तिप्रदा-
नाय कृपावतीर्णं तं सोमनाथं शरणं प्रपद्ये ॥ १ ॥ श्रीशैलसंगे विबुधा-
तिसंगे तुलाद्रितुंगेऽपि मुदा वसन्तम् । तमर्जुनं मल्लिकपूर्वमेकं नमामि

संसारसमुद्रसेतुम् ॥ २ ॥ अवंतिकायां विहितावतारं मुक्तिप्रदानाय च
 सज्जनानाम् । अकालमृत्योः परिरक्षणार्थं वन्दे महाकालमहासुरेशम् ॥ ३ ॥
 कोवरिकानर्मदयोः पवित्रे समागमे सज्जनतारणाय । सदैव मान्धातुपुरे
 वसन्तमोकारमीशं शिवमेकमीडे ॥ ४ ॥ पूर्वोत्तरे प्रज्वलिकानिधाने सदा
 वसन्तं गिरिजासमेतम् । सुरासुराराधितपादपद्मं श्रीवैजनाथं तमहं नमामि
 ॥ ५ ॥ याम्ये सदंगे नगरेऽतिरम्ये विभूषितांगं विविधैश्च भोगैः । सद्भ-
 क्तिमुक्तिप्रदमीशमेकं श्रीनागनाथं शरणं प्रपद्ये ॥ ६ ॥ महाऽद्रि-
 पार्श्वे च तटे रमन्तं संपूज्यमानं सततं मुनीन्द्रैः । सुरासुरैर्यक्षमहोरगाद्यैः
 केदारभीशं शिवमेकमीडे ॥ ७ ॥ सद्वाद्रिशीर्षे विमले वसन्तं गोदावरीती-
 रपवित्रदेशे । यद्दर्शनात्पातकमाशु नाशं प्रयाति तं त्र्यम्बकमीशमीडे ॥ ८ ॥
 सुताम्रपर्णीजलराशियोगे निबध्य सेतुं विशिखैरसंख्यैः । श्रीरामचन्द्रेण
 समर्पितं तं रामेश्वराख्यं नियतं नमामि ॥ ९ ॥ यं डाकिनीशाकिनिका-
 समाजे निषेव्यमाणं पिशिताशनैश्च । सदैव भीमादिपदप्रसिद्धं तं शंकरं
 भक्ताहितं नमामि ॥ १० ॥ सानन्दमानन्दवने वसन्तमानन्दकंदं हतपापवृन्दम्
 वाराणसीनाथमनाथनाथं श्रीविश्वनाथं शरणं प्रपद्ये ॥ ११ ॥ इलापुरे
 रम्याविशालकेऽस्मिन्समुल्लसन्तं च जगद्वरेण्यम् । वन्दे महोदारतरस्वभावं
 घृष्णेश्वराख्यं शरणं प्रदद्ये ॥ १२ ॥ ज्योतिर्मयद्वादशलिंगकानां शिवा-
 त्मनां प्रोक्तमिदं क्रमेण । स्तोत्रं पठित्वा मनुजोऽतिभक्त्या फलं तदालोक्य
 निजं भजेच्च ॥ १३ ॥

ललितापंचकम् ।

प्रातः स्मरामि ललितावदनारविदं बिबाधरं पृथुलमौक्तिकशोभिनासम् ।
 आकर्ण्यार्धनयनं मणिकुण्डलाढ्यं मंदस्मितं मृगमदोज्ज्वलफालदेशम् ॥ १ ॥
 प्रातर्भजामि ललिताभुजकल्पवल्लीं रक्तागुलीयलसदंगुलिपल्लवाढ्याम् ।
 माणिक्यहेमवलयंगदशोभमानां पुण्ड्रेक्षुचापकुसुमेषुसृणीर्दधानाम् ॥ २ ॥

प्रातर्नमामि ललिताचरणारविंदं भक्तेष्टदाननिरतं भवसिंधुपोतम् । पद्मास-
नादिसुरनायकपूजनीयं पद्मांकुशध्वजसुदर्शनलालनाढ्यम् ॥ ३ ॥ प्रातः
स्तुवे परशिवां ललितां भवानीं त्रय्यंतवेद्यविभवां करुणानवद्याम् । विश्वस्य
सृष्टिविलयस्थितिहेतुभूतां विद्येश्वरीं निगमवाङ्मनसातिदूराम् ॥ ४ ॥
प्रातर्वदामि ललिते तव पुण्यनाम कामेश्वरीति कमलेति महेश्वरीति ।
श्रीशांभवीति जगतां जननी परेति वाग्देवतेति वचसा त्रिपुरेश्वरीति ॥ ५ ॥
यः श्लोकपंचकमिदं ललितांबिकायाः सौभाग्यदं सुललितं पठति प्रभाते ।
तस्मै ददाति ललिता इष्टिति प्रसन्ना विद्यां श्रियं दिमलसौख्यमनंत-
कीर्तिम् ॥ ६ ॥

भ्रमरांबाष्टकम् ।

चांचत्वारुणलोचनाञ्चितकृपाचंद्रार्कचूडामणिं चारुस्मेरसुखां चग-
चरजगत्सरक्षणीं तत्पदाम् । चंचच्चंपकनासिकाप्रविलसन्मुक्तामणीरंजि-
तां श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातरं भावये ॥ १ ॥ कस्तूरीतिलकां-
चित्तेन्दुविलसत्प्रोद्भासिफालस्थलीं कर्पूरद्रवमिश्रचूर्णखदिरामोदोल्लसद्दीप्ति-
काम् । लोलापांगतरंगितैरधिकृपासारैर्नतानंदिनीं श्रीशैलस्थलवासिनीं
भगवतीं श्रीमातरं भावये ॥ २ ॥ राजन्मत्तरालमंदगमनां राजीवपत्रेक्षणां
राजीवप्रभवादिदेवमुकुटै राजत्पदांभोरुहाम् । राजीवायतमंदमंडितकुचां
राजाधिराजेश्वरीं श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातरं भावये ॥ ३ ॥
षट्पदारां गणदीपिकां शिवसतीं षड्त्रैरिवर्गापहां षट्चक्रान्तरसंस्थितां
वरसुधां षडयोगिनीवेष्टिताम् । षट्चक्रांचितपादुकांचितपदां षड्भावगां
षोडशीं श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातरं भावये ॥ ४ ॥ श्रीनाथा-
दृतपालितत्रिभुवनां । श्रीचक्रसंसारिणीं ज्ञानासक्तमनोजयौवनलतद्रंधर्व-
कन्याद्रिताम् दीनानामतिवेलभाग्यजननीं दिव्यांवरालंकृतां श्रीशैलस्थल-
वासिनीं भगवतीं श्रीमातरं भावये ॥ ५ ॥ लावण्याधिकभूषितांगतिलकां

लाक्षालसद्रागिणीं सेवायातसमस्तदेववनितां सीमन्तभूषान्विताम् । भावो-
 ह्यासवशीकृतप्रियतमां भंडासुरच्छेदिनीं श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं
 श्रीमातरं भावये ॥६॥ धन्यां सोमविभावनीयचरितां धाराधरश्यामलां
 मुन्याराधनमेधिनीं सुमवतां मुक्तिप्रदानव्रताम् । कन्यापूजनसुप्रसन्न-
 हृदयां कांचीलसन्मध्यमां श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातरं भावये ॥
 ॥७॥ कर्पूरागरुकुंकुमांकितकुचां कर्पूरवर्णस्थितां कृष्टोत्कृष्टसुकृष्टकर्म-
 दहनां कामेश्वरीं कामिनीम् । कामाक्षीं करुणारसार्द्रहृदयां कल्पान्तरस्था-
 यिनीं श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातरं भावये ॥८॥ गायत्रीं गरुड-
 ध्वजां गगनगां गन्धर्वगानप्रियां गंभीरां गजगामिनीं गिरिसुतां गंधाक्षता-
 लंकृताम् । गंगागौतमगर्गसंतुतपदां गां गौतमीं गोमतीं श्रीशैलस्थलवा-
 सिनीं भगवतीं श्रीमातरं भावये ॥९॥

अनात्मश्रीविगर्हणम् ।

लब्धा विद्या राजमान्या ततः किं प्राप्ता संपत्प्राभवाद्य ततः किम् ।
 भुक्ता नारी सुंदरांगी ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ १ ॥
 केयूराचैर्भूषितो वा ततः किं कौशेयाद्यैरावृतो वा ततः किम् ।
 तृप्तो मृष्टान्नादिना वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ २ ॥
 दृष्टा नाना चारुदेशस्ततः किं पुष्टाश्चेष्टा बंधुवर्गास्ततः किम् ।
 नष्टं दारिद्र्यादिदुःखं ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ ३ ॥
 स्वातं तीर्थं जहनुजादौ ततः किं दानं दत्तं द्वयष्टसंख्यं ततः किम् ।
 जप्ता मंत्राः कोटिशो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ ४ ॥
 गात्रं सम्यग्भूषितं वा ततः किं गात्रं भस्माच्छादितं वा ततः किम् ।
 रुद्राक्षादिः सुभूतो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ ५ ॥
 अन्नैर्विप्रस्तर्पिता वा ततः किं यज्ञैर्देवास्तोषिता वा ततः किम् ।
 कीर्त्या व्याप्ताः सर्वलोकास्ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ६
 कायः क्लिष्टश्चोपवासैस्ततः किं लब्धाः पुत्राः स्वीयपत्न्यास्ततः किम् ।
 प्राणायामः साधितो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ ७ ॥
 युद्धे शत्रुर्निर्जितो वा ततः किं भूयो मित्रः पूरितो वा ततः किम् ।
 योगैः प्राप्ताः सिद्धयो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ ८ ॥
 अग्निः पद्भ्यां लंघितो वा ततः किं वायुः कुंभे स्थापितो वा ततः किम्
 मेरुः पाणानुद्धृतो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ ९ ॥
 श्वेलः पीतो दुग्धवद्वा ततः किं वह्निर्जग्धो लाजवद्वा ततः किम् ।
 प्राप्तश्चारः पक्षिवत्खे ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ १० ॥
 बद्धाः सम्यक्भावकाद्यास्ततः किं साक्षाद्विद्धा लोहवर्णस्ततः किम् ।
 लब्धो निक्षेपोऽजनाद्यैस्ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ ११ ॥
 भूषेद्वत्वं प्राप्तमुर्व्या ततः किं देवेद्वत्वं संभृतं वा ततः किम् ।

मुर्डीद्रव्यं चोपलब्धं ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ १२ ॥
 मंत्रैः सर्वैः स्तम्भितो वा ततः किं बाणैर्लक्ष्यो भेदितो वा ततः किम् ।
 कालज्ञानं चापि लब्धं ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ १३ ॥
 कामातंकः खाडितो वा ततः किं कोपावेशः कुंठितो वा ततः किम् ।
 लोभाश्लेषो वार्जितो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ १४ ॥
 मोहध्वांतः पेक्षितो वा ततः किं जातो भूमौ निर्मदो वा ततः किम् ।
 मात्सर्यार्तिर्भीलिता वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ १५ ॥
 धातुलोकः साधितो वा ततः किं विष्णुलोको वीक्षितो वा ततः किम् ।
 शंभुलोकः शासितो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ १६ ॥

यस्यैः हृदये सम्यगनात्मश्रीविगर्हणम् ।

सदोदेति स एवात्मसाक्षात्कारस्य भाजनम् ॥ १७ ॥

अन्ये तु मायिकजगद्भ्रान्तिव्यामोहमोहिताः ।

न तेषां जायते कापि स्वात्मसाक्षात्कृतिर्भुवि ॥ १८ ॥

आत्मानात्मविवेकः ।

—:०:—

दृश्यं सर्वमनात्मा स्याद्दृगेवात्मा विवेकिनः ।

आत्मानात्मविवेकोऽयं कथितो ग्रंथकोटिभिः ॥ १ ॥

आत्मानात्मविवेकः कथ्यते ॥ २ ॥

आत्मनः किं निमित्तं दुःखम् ? शरीरपरिग्रहनिमित्तम् । नेह वै सशरीर-
स्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः ॥ ३ ॥

शरीरपरिग्रहः केन भवति ? कर्मणा ॥ ४ ॥

कर्म केन भवतीति चेत् ? रागादिभ्यः ॥ ५ ॥

रागादयः कस्मात् भवन्तीति चेत् ? अभिमानात् ॥ ६ ॥

अभिमानोऽपि कस्मात् भवति ? अविवेकात् ॥ ७ ॥

अविवेकः कस्मात् भवति ? अज्ञानात् । अज्ञानं केन भवतीति चेत् ?
न केनापि । अज्ञानं नाम अनादि सदसद्ब्रह्मनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं
ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति वदन्ति, अहमज्ञ इत्याद्यनुभवात् ।
“ देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां ” इत्यादिश्रुतेः । तस्मादज्ञानादविवेकी
जायते । अविवेकादभिमानो जायते । अभिमानाद्वागादयो जायन्ते ।
रागादिभ्यः कर्माणि जायन्ते । कर्मभ्यः शरीरपरिग्रहो जायते । शरीर-
परिग्रहात् दुःखं जायते ॥ ८ ॥

दुःखस्य कदा निवृत्तिः ? सर्वात्मना शरीरपरिग्रहनाशे सति दुःखस्य
निवृत्तिर्भवति । सर्वात्मपदं किमर्थम् ? सुषुप्त्यवस्थायां दुःखे निवृत्तेऽपि
पुनरुत्थानसमये उत्पद्यमानत्वात् वासनात्मना स्थितं भवति ॥ ९ ॥

अतस्तन्निवृत्त्यर्थं सर्वात्मपदम् । शरीरपरिग्रहनिवृत्तिः कदा भवति ?
सर्वात्मना कर्माणि निवृत्ते सति । कर्मनिवृत्तिः कदा भवति ?
सर्वात्मना रागादौ निवृत्ते सति । रागादिनिवृत्तिः कदा भवति ? सर्वा-
त्मना अभिमाने निवृत्ते सति । कदा अभिमाननिवृत्तिः ? सर्वात्मना अवि-

वक निवृत्ते सति । कदा अविवेकनिवृत्तिः ? सर्वात्मना अज्ञाने निवृत्ते सति । कदा अज्ञाननिवृत्तिः ? ब्रह्मात्मैकत्वे जाते सति अविद्यानिवृत्तिः सर्वात्मना भवति ॥ १० ॥

ननु नित्यानां कर्मणां विहितत्वात् नित्येभ्यः कर्मभ्यो अविद्यानिवृत्तिः स्यात् किमर्थं ज्ञानेन इत्याशङ्क्य न कर्मादिना अविद्यानिवृत्तिः । तत्कुत इति चेत् ? कर्मज्ञानयोर्विरोधो भवेत् ॥ ११ ॥

अतो ज्ञानेनैव अज्ञाननिवृत्तिः । तज्ज्ञानं कुत इति चेत् ? विचारादेव भवति । आत्मानात्मविवेकविषयविचाराद्भवति । तस्मिन् विचारे को वा को वा अधिकारी ? साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी । साधनचतुष्टयं नाम — १ नित्यानित्यवस्तुविवेकः, २ इहामुत्रफलभोगविरागः, ३ शमादिषट्-सम्पत्तिः, ४ मुमुक्षुत्वं चेति ।

१ नित्यानित्यवस्तुविवेको नाम, ब्रह्म सत्यं, जगन्मिथ्यैवेति निश्चयः । २ इह अस्मिँह्लोके देहधारणव्यतिरिक्तविषये स्तब्धचंदनवनितादिसंभोगे वान्ताशनमूत्रपुरीषादौ यथा इच्छा नास्ति, तथा इच्छाराहित्यमिति इहलो-कविरागः । अमुत्र स्वर्गलोकादिब्रह्मलोकान्तर्वात्तिषु रंभोर्वश्यादिसंभोगादि-विषयेषु तद्वत् । ३ शमादिषट्कं नाम, शम-दमोपरति-तितिक्षा-समाधानं श्रद्धा । शमो नाम अंतरिन्द्रियनिग्रहः । अंतरिन्द्रियं नाम मनः । तस्य निग्रहः श्रवणमनननिदिध्यसनव्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवृत्तिः । श्रव-णादौ वर्तमानत्वं वा शमः । श्रवणं नाम षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्तानाम-द्वितीयवस्तुनि तात्पर्यावधारणम् ॥ १२ ॥

षड्विधलिङ्गानि तु उपक्रमोपसंहाराभ्यास-फलापूर्वतार्थवादोपपत्त्या-ख्यानि । प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदाद्यंतयोरुपपादनमुपक्रमोपसंहारौ । यथा छांदोग्ये षष्ठाध्याये प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ ऐतदात्म्यामित्यन्ते च प्रतिपादनम् । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तन्मध्ये धौनःपुन्येन प्रतिपादनमभ्यासः । यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये तत्त्व-

मसीति नवकृत्वः प्रतिपादनम् । फलं तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनम् । यथा तत्र तत्र 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' 'तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये' इति अद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिः प्रयोजनं फलं श्रूयते । अपूर्वता तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुनः प्रमाणान्तराविषयीकरणम् ॥१३॥

यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम् । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनमर्थवादः । यथा तत्र उत तमादेशमप्राक्षो येन अश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतं अविज्ञातं विज्ञातमिति अद्वितीयवस्तुप्रशंसनम् ॥१४॥

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र श्रूयमाणा युक्तिरुपपत्तिः । यथा तत्र सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादौ अद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारंभणमात्रत्वे युक्तिः श्रूयते ॥१५॥

मननं तु श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचितम् । विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताद्विजातीयवस्तुसजातीयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यासनम् । अस्यार्थः । विजातीयदेहादिबुद्ध्यन्तजडपदार्थनिराकरणेन सजातीयाद्वितीयवस्तुविषयप्रत्ययप्रवाहीकरणं निदिध्यासनमित्यर्थः ॥१६॥

दमो नाम बाह्येन्द्रियनिग्रहः । बाह्येन्द्रियाणि कानि ? कर्मेन्द्रियाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । तेषां निग्रहः श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवृत्तिर्दमः । उपरतिर्नाम विहितानां कर्मणां विधिना परित्यागः । श्रवणादिष्वेव वर्तमानस्य मनसः श्रवणादौ वर्तमानं वा उपरतिः । तितिक्षा नाम देहविच्छेदव्यतिरिक्तं शीतोष्णादिद्वंद्वसहनम् । निग्रहशक्तावपि परापराधसोढृत्वं वा तितिक्षा । समाधानं नाम, श्रवणादिषु वर्तमानं मनो वासनावशाद्विषयेषु यदा यदा गच्छति तदा दोषदृष्ट्या तेषु तेषु श्रवणादिषु समाधिः समाधानम् ॥१७॥

श्रद्धा नाम, गुरुवेदान्तवाक्येषु अतीव विश्वासः ॥१८॥

इदं तावत् शमादिषट्कमित्युक्तम् । ४ मुमुक्षुत्वं नाम, मोक्षेऽतितीव्रेच्छावत्त्वम् । एतत्साधनचतुष्टयसंपत्तिः, तद्वान् साधनचतुष्टयसंपन्नः । तस्य आत्मानात्मविचारेऽधिकारः । यथा ब्रह्मचारिणः कर्तव्यान्तरं नास्ति, तथास्यान्यत् कर्तव्यं नास्ति ॥१८॥

साधनचतुष्टयसंपत्त्यभावेऽपि गृहस्थानामात्मविचारे क्रियमाणे सति तेन प्रत्यवायो नास्ति, किन्तु अतीव श्रेयो भवति । यथा

“ दिने दिने च वेदान्तविचारार्द्राक्षिसंयुतात् ।

गुरुशुश्रूषया लब्धात्कृच्छ्राशीतिफलं भवेत् ” इत्युक्तम् । ॥२०॥

आत्मानात्मविचारः कर्तव्य इत्युक्तम् । आत्मा

नाम स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरत्रयविलक्षणः पंचकोशन्यतिरिक्तः अवस्थात्रयसाक्षी सच्चिदानंदस्वरूपः ॥२१॥

अनात्मा नाम अनृतजडदुःखात्मकं समष्टिः स्रष्टव्यात्मकशरीरत्रयम् । शरीरत्रयं नाम स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरत्रयम् । स्थूलशरीरं नाम पंचीकृत-भूतकार्यं कर्मजन्यं जन्मादिषड्भावविकारम् । तथा चोक्तं—

पंचीकृतमहाभूत-संभवं कर्मसंचितम् ।

शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥२२॥

पंचीकरणं तु—

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ॥

स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पंच पंच ते ॥ इति ॥

शीर्षितं वयोभिर्वाल्यकौमारयौवनवार्धक्यादिभिरिति शरीरम् । दह भस्मीकरणे इति व्युत्पत्त्या च देहः भस्मीभावं प्राप्नोति । ननु केचिद्देहा न भस्मीभावं प्राप्नुवन्ति, केचिद्देहाः खननादि प्राप्नुवन्ति, कथमुच्यते सर्वं स्थूलादिकं स्थूलदेहजातं भस्मीभावं प्राप्नोति । यद्यप्येवं तथापि केनाग्निना दाहत्वं संभवतीत्यत आह, सर्वेषां स्थूलदेहानां आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकादितापत्रयाग्निना दाहत्वं संभवाति । आध्यात्मिकं

नाम आत्मानं देहं अधिकृत्य वर्तते इत्याध्यात्मम् । अध्यात्मं च तत्
दुःखं आध्यात्मिकं वातपित्तकफजातं शिरोरोगज्वरादिना व्याधिरूपम् ।
आधिभौतिकं नाम भूतमधिकृत्य वर्तते इत्याधिभौतिकं व्याघ्रतस्करा-
दिजन्यदुःखम् । आधिदैविकं नाम देवमधिकृत्य वर्तते इत्याधिदैविकं
शीतातपवातवर्षवैद्युतादि दुःखम् ॥ २३ ॥

सूक्ष्मशरीरं नाम अपञ्चीकृतभूतकार्यं सप्तदशकं लिंगम् । सप्तदशकं
नाम ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, प्राणादिवायवः पञ्च, बुद्धि-
र्मनश्चेति । ज्ञानेन्द्रियाणि कानि ? श्रोत्रत्वक्-चक्षुर्जिह्वा-प्राणानि ॥
श्रोत्रेन्द्रियं नाम, कर्णव्यतिरिक्तं कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोदेशाश्रयं शब्द-
ग्रहणशक्तिमर्दिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियमिति । त्वर्गिन्द्रियं नाम, त्वव्यतिरिक्तं
त्वगाश्रयं आपादतलमस्तकव्यापि शीतोष्णादिस्पर्शग्रहणशक्तिमर्दिन्द्रियं
त्वर्गिन्द्रियमिति । चक्षुरिन्द्रियं नाम, गोलोकव्यतिरिक्तं गोलोकाश्रयं कृष्ण-
तारकाग्रवर्ति रूपादिग्रहणशक्तिमर्दिन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियमिति । जिह्वेन्द्रियं नाम
जिह्वाव्यतिरिक्तं जिह्वाश्रयं जिह्वाग्रवर्ति रसादिग्रहणशक्तिमर्दिन्द्रियं जिह्वेन्द्रिय-
मिति । घ्राणेन्द्रियं नाम, नासिकाव्यतिरिक्तं नासिकाश्रयं नासिकाग्रवर्ति
गन्वादिग्रहणशक्तिमर्दिन्द्रियं घ्राणेन्द्रियमुच्यते ।

कर्मेन्द्रियाणि कानि ? वाक्पाणिपादपायूपस्थानि । वार्गिन्द्रियं नाम,
वाग्व्यतिरिक्तं वागाश्रयं अष्टस्थानवर्ति शब्दोच्चारणशक्तिमर्दिन्द्रियं वार्गि-
न्द्रियमिति । अष्ट स्थानानि, उरःकंठशिरस्तालुजिह्वादंतौष्ठनासिकाः ।

पाणीन्द्रियं नाम, पाणिव्यतिरिक्तं करतलाश्रयं दानादानप्रतिग्रहशक्तिम-
र्दिन्द्रियं पाणीन्द्रियमित्युच्यते । पादेन्द्रियं नाम पादव्यतिरिक्तं पादाश्रयं पाद-
तलवर्ति गमनागमनशक्तिमर्दिन्द्रियं पादेन्द्रियमिति । पाय्विन्द्रियं नाम, गुदव्य-
तिरिक्तं गुदाश्रयं पुरीषोत्सर्गशक्तिमर्दिन्द्रियं पाय्विन्द्रियमिति । उपस्थेन्द्रियं नाम,
उपस्थव्यतिरिक्तं उपस्थाश्रयं मूत्रशुक्रोत्सर्गशक्तिमर्दिन्द्रियं उपस्थेन्द्रियमिति ।
एतानि कर्मेन्द्रियाणि ।

अंतःकरणं नाम मनो बुद्धिश्चित्तमहंकारश्चेति । मनःस्थानं गलान्तम् ।
 बुद्धेर्वदनम् । चित्तस्य नाभिः । अहंकारस्य हृदयम् । एतेषां विषयाः
 संशयनिश्चयधारणाभिमानाः । अनुसंधानात्मिकांतःकरणवृत्तिश्चित्तम् ।
 अभिमानांतःकरणवृत्तिरहंकारः । चित्तस्य बुद्धावंतर्भावः, विषयपरिच्छि-
 त्तिरूपत्वाविशेषात् । अहंकारस्य मनस्यंतर्भावः, तस्यापि संकल्पात्मकत्वा-
 विशेषात् । बुद्धेर्ह्यूर्वो विषयः । चित्तस्य पूर्वानुभवः । मनसो बाह्य-
 म्यंतरश्च । अहंकारस्य त्वनात्मोपरक्त आत्मैवेति । प्राणादिवायुपंचकं नाम
 प्राणपानसमानोदानव्यानरूपाः । तेषां स्थानविशेषा उच्यन्ते—

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कंठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥

एतेषां विषयाः । प्राणः प्रागननवान् अपानः अवागननवान् ।
 उदान ऊर्ध्वमननवान् । समानः समीकरणवान् । व्यानः विष्वगन-
 नवान् ॥ २४ ॥

एतेषामुपवायवः पंच । नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजय इति ।
 एतेषां विषयाः—

नागादुद्भिः चापि कूर्मादुन्मीलनं तथा ।

धनंजयात् पोषणञ्च देवदत्ताच्च जुंभणम् ॥

कृकराच्च क्षुतं जातमिति योगविदो विदुः ॥

एतेषां ज्ञानेन्द्रियादीनामधिपतयो दिगादयः ॥

दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विबह्नीद्रापेन्द्रभित्रकाः ।

तथा चंद्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः क्षेत्रज्ञ ईश्वरः ॥

विशिष्टो विश्वस्रष्टा च विश्वयोनिरयोनैजः ।

क्रमेण देवताः प्रोक्ताः श्रोत्रादीनां यथाक्रमात् ॥

एषु प्राणमयकोषः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । मनोमयः इच्छाशक्ति-
 मान् करणरूपः । विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः । एतत् सर्वं मिलितं

लिङ्गशरीरमित्युच्यते । कोषत्रयमुच्यते ॥ २४ ॥

तथा चोक्तं—

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥ २६ ॥

लीनमर्थं गमयतीति व्युत्पत्त्या लिङ्गं शरीरमित्युच्यते । कथं लीनं ?
श्रवणमननादिना गमयति ज्ञापयति । शीर्यते इति व्युत्पत्त्या शरीरमि-
त्युच्यते । कथं शीर्यते इति चेत् ? अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन
शीर्यते ॥ २७ ॥

दह भस्मीकरण इति व्युत्पत्त्या लिङ्गदेहस्य पृथिवीपुरःसरं क्षय इत्यु-
च्यते ॥ २८ ॥

कारणशरीरं नाम, शरीरद्वयहेतुः ॥ २९ ॥

अनाद्यनिर्वचनीयं साभासं, ब्रह्मात्मैकत्वज्ञाननिवर्त्य अज्ञानं
कारणशरीरमित्युच्यते ॥ ३० ॥

तथा चोक्तं—

अनाद्यविद्याऽनिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।

उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत् ॥

शीर्यते इति व्युत्पत्त्या शरीरमित्युच्यते । कथमिति चेत् ? ब्रह्मात्मै-
कत्वज्ञानेन शीर्यते । दह भस्मीकरण इति व्युत्पत्त्या कारणशरीरस्य
पृथिवीपुरःसरं क्षय इत्युच्यते । अनृतजडदुःखात्मकमित्युक्तम् । अनृतं
नाम कालत्रयेषु अविद्यमानवस्तु अनृतमुच्यते । जडं नाम स्वविषयपर-
विषयज्ञानरहितं वस्तु जडं इत्युच्यते । दुःखं नाम अप्रीतिरूपं वस्तु दुःख-
मित्युच्यते । समष्टिव्यष्ट्यात्मकमित्युक्तम् । किं समष्टिः ? किं व्यष्टिः ?
यथा वनस्य समष्टिः यथा वृक्षस्य व्यष्टिः । यथा वा जलशयस्य समष्टिः
जलस्य व्यष्टिः । तद्वदनेकशरीरसमष्टिः । एकशरीरस्य व्यष्टिः । अक्व-
स्थात्रयं नाम जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः । जागरणं नाम इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जा-

गरणम् । स्वप्नो नाम जागरितसंस्कारजप्रत्ययः सविषयः । सुषुप्तिर्नाम सर्वविषयज्ञानाभावः । जाग्रत्स्थूलशरीराभिमानी विश्वः । स्वप्नसूक्ष्मशरीराभिमानी तैजसः । सुषुप्ति-कारणशरीराभिमानी प्राज्ञः । कोशपञ्चकनाम अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमय-अनन्दमयाख्याः । अन्नमयत्प्रत्ययो विकारार्थः । तथा च—

पितृभुक्तान्नजाद्वीर्याज्जातोऽन्नेनैव वर्धते ।

देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्ध्वं तदभावतः ॥ ३१ ॥

पूर्णे देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्तकः ।

वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥ ३२ ॥

अहंतां ममतां देहे गेहादौ च करोति यः ।

कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥ ३३ ॥

लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।

विच्छाद्योपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥ ३४ ॥

काचिदंतर्मुखा वृत्तिरानंदप्रतिबिंबभाक् ।

पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥ ३५ ॥

देहादभ्यन्तरं प्राणः प्राणादभ्यन्तरं पुनः ।

ततः कर्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परंपरा ॥ ३६ ॥

स्थूलशरीरं अन्नमयकोशः । मातृपितृभ्यामन्ने भुक्ते सति शुक्रशोणिताकारेण परिणतं तयोः संयोगादेव देहाकारेण परिणमते । कोशवदाच्छादकत्वात् कोश इत्युच्यते । अन्नविकारत्वे सति आत्मानमाच्छादयति ! कथं ? अपरिच्छिन्नमात्मानं परिच्छिन्नमिव, जन्मादिषड्भावविकाररहितमात्मानं जन्मादिषड्भाववन्तमिव, तापत्रयादिरहितमात्मानं तापत्रयवन्तमिव आच्छादयति । यथा कोशः खड्गमाच्छादयति, यथा तुषस्तंडुलमाच्छादयति, यथा वा गर्भं जरायुरावरयति, तथा प्राणमयकोशो नाम कर्मेन्द्रियाणि पञ्च प्राणादिवायवः पञ्च, एतत् सर्वं मिलितं सत्

प्राणमयकोश इत्युच्यते । प्राणविकारे सति वक्तृत्वादिरहितमात्मानं वक्तारमिव दानादिरहितमात्मानं दातारमिव, गमनादिरहितमात्मानं गन्तारमिव, क्षुत्पिपासादिरहितमात्मानं क्षुत्पिपासावन्तमिवावारयति । मनोमयकोशो नाम ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च मनश्च एतत् सर्वं मिलित्वा मनोमयकोश इत्युच्यते । कथं, मनोविकारे सति संशयादिरहितमात्मानं संशयवन्तमिव, शोकमोहादिरहितमात्मानं शोकमोहादिवन्तमिव, दर्शनादिरहितमात्मानं दर्शनादिवन्तमिवावारयति । विज्ञानमयकोशो नाम ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च बुद्धिश्च एतत् सर्वं मिलित्वा विज्ञानमयकोश इत्युच्यते । कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानेन इहलोकपरलोकगामी व्यावहारिक जीव इत्युच्यते ॥ ३७ ॥

विज्ञानविकारस्वे सति अकर्तारमात्मानं कर्तारमिव, अविज्ञातारमात्मानं विज्ञातारमिव, निश्चयरहितमात्मानं निश्चयवन्तमिव, जाड्यादिरहितमात्मानं जाड्यादिवन्तमिवावारयति । आनन्दमयकोशो नाम प्रियमोदप्रमोदवृत्तिमत् अज्ञानप्रधानमन्तःकरणं आनन्दमयकोश इत्युच्यते । कथं प्रियमोदप्रमोदरहितमात्मानं प्रियमोदप्रमोदवन्तमिव, अभोक्तारमात्मानं भोक्तारमिव परिच्छिन्नसुखरहितमात्मानं परिच्छिन्नसुखवन्तमिव आच्छादयति । इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियम् । प्रियलाभानिमित्तो हर्षो मोदः । स एव च प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः । एतेषु कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः । प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । तत्र हेतुमाह । योग्यत्वादेवमेतेषां विभाग इति वर्णयन्ति । एतत् कोशत्रयं मिलितं सूक्ष्मशरीरमित्युच्यते । समष्टिव्यष्टी शास्त्रान्तराद्विशेषतो ज्ञेये शरीरत्रयविलक्षणत्वमुच्यते ॥ ३८ ॥

कथम् ? सत्यस्वरूपः असत्यस्वरूपो न भवति । असत्यस्वरूपः सत्यस्वरूपो न भवति । ज्ञानस्वरूपः जडस्वरूपो न भवति । जडस्वरूपः ज्ञानस्वरूपो न भवति । एवं सुखस्वरूपो दुःखस्वरूपो न भवति ।

दुःखस्वरूपः सुखस्वरूपो न भवति । एवं शरीरत्रयविलक्षणमुक्त्वा अवस्थात्रयसाक्षित्वमुच्यते ॥ ३९ ॥

कथम् ? जाग्रदवस्था जाता, जाग्रदवस्था भवति, जाग्रदवस्था भविष्यति । स्वप्नावस्था जाता, स्वप्नावस्था भवति, स्वप्नावस्था भविष्यति । सुषुप्त्यवस्था जाता, सुषुप्त्यवस्था भवति, सुषुप्त्यवस्था भविष्यति । एवमवस्थात्रयमविकारतया जानाति । अत आत्मनः पंचकोशविलक्षणत्वं दृष्टान्तरूपेण प्रतिपादयति । ममेयं गौः ममायं वत्सः, ममायं कुमारः, ममेयं कुमारी, ममेयं स्त्री, एवमादिपदार्थवान् पुरुषो न भवति । तेभ्यो विलक्षणः । तथा मम अन्नमयकोशः, मम प्राणमयकोशः, मम मनोमयकोशः, मम विज्ञानमयकोशः, मम आनन्दमयकोशः । एवं पंचकोशवानात्मा न भवति । तेभ्यो विलक्षणः साक्षी ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ इत्यादिश्रुतेः ॥ ४० ॥

इदानीमात्मनः सच्चिदानन्दस्वरूपत्वमुच्यते । सद्रूपत्वं नाम केनाप्यबाध्यमानत्वेन कालत्रयेऽप्येकरूपेण विद्यमानत्वमुच्यते । चिद्रूपत्वं नाम साधनान्तरनिरपेक्षतया स्वयं प्रकाशमानः सन् स्वस्मिन्नारोपितसर्वपदार्थावभासकवस्तुत्व चिद्रूपत्वमित्युच्यते । आनन्दस्वरूपं नाम परमप्रेमास्पदत्वं नित्यनिरतिशयत्वमानन्दत्वमित्युच्यते । “ नित्याविज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिः दातुः परायणं ” इति श्रुतेः । एवं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम् । ब्रह्माहमस्मीति संशयासंभावनाविपरीतभावनाराहित्येन यस्तु जानाति स जीवन्मुक्तो भवतीति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यरादाशिर्य-
श्रीशंकराचार्यविरचितः आत्मानात्मविवेकः समाप्तः ।

जीवन्मुक्तानंदलहरी ।

पुरे पौरान्पश्यन्नरयुवतिनामाकृतिमयान्
 सुवेषान्स्वर्णालंकरणकलितांश्चित्रसदृशान् ।
 स्वयं साक्षी द्रष्टेत्यपि च कलयन् तैः सह रमन्
 मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुर्दीक्षाक्षततमाः ॥ १ ॥
 वने वृक्षान्पश्यन्दलभरभरान्नम्रसुशिखान्
 घनच्छायाच्छन्नान्वहुलकलकूजदिद्रजगणान् ।
 भजन्घस्त्रे रात्राववनितलतल्पैकशयनो
 मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुर्दीक्षाक्षततमाः ॥ २ ॥
 कदाचित्प्रासादे कचिदपि च सौधे च धवले
 कदाकाले शैले कचिदपि च कूलेषु सरिताम् ।
 कुटीरे दान्तानां मुनिजनवराणामपि वसन्
 मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुर्दीक्षाक्षततमाः ॥ ३ ॥
 कचिद्बालैः सार्धं करतलजतालैश्च हसितैः
 कचिद्वै तारुण्यांकितचतुरनार्या सह रमन्
 कचिदवृद्धैश्चितां कचिदपि तदन्यैश्च विलपन्
 मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुर्दीक्षाक्षततमाः ॥ ४ ॥
 कदाचिद्विद्वद्भिर्विविधसुपुरानंदरासिकैः
 कदाचित्काव्यालंकृतसरसालैः कविवरैः ।
 वदन्वादांस्तर्कैरनुमितिपरैस्तार्किकवरै -
 मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुर्दीक्षाक्षततमाः ॥ ५ ॥
 कदा ध्यानाभ्यासैः कचिदपि सपर्या विकसितैः
 सुगंधैः सत्पुष्पैः कचिदपि दलैर्विमलैः ।
 प्रकुर्वन्देवस्य प्रमुदितमनाः संस्तुतिपरो

मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ ६ ॥
 शिवायाः शंभोर्वा क्वचिदपि च विष्णोरपि कदा
 गणाध्यक्षस्यापि प्रकटतपनस्यापि च कदा ।
 पठन्वै नामालि नयनरचितानंदसलिले
 मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ ७ ॥
 कदा गंगांभोभिः क्वचिदपि च कूपोत्थितजलैः
 क्वचित्कासारोत्थैः क्वचिदपि सदुष्णैश्च शिशिरैः ।
 भजन्स्नानैर्भूत्या क्वचिदपि च कर्पूरनिभया
 मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ ८ ॥
 कदाचिज्जागृत्यां विषयकरणैः संव्यवहरन्
 कदाचित्स्वप्नस्थानपि च विषयानेव च भजन् ।
 कदाचित्सौषुप्तं सुखमनुभवन्नेव सततं
 मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ ९ ॥
 कदाप्याशावासाः क्वचिदपि च दिव्यांबरधरः
 क्वचित्पंचास्योत्थां त्वचमपिःदधानः कटितटे ।
 मनस्वी निःशंकः स्वजनहृदयानंदजनको
 मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ १० ॥
 कदाचित्सत्त्वस्थः क्वचिदपि रजोवृत्तियुगत-
 स्तमोवृत्तिः कापि त्रितयरहितः कापि च पुनः ।
 कदाचित्संसारो श्रुतिपथविहारी क्वचिदहो
 मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ ११ ॥
 कदाचिन्मौनस्थः क्वचिदपि च वाग्वादनिरतः
 कदाचित्स्वानंदे हसति रभसा त्यक्तवचसा ।
 कदाचिल्लोकानां व्यवहृत्सिमाभ्युपगमनपरो
 मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ १२ ॥

कदाचिच्छक्तीनां विकचमुखपद्मेषु कवलान्

क्षिपंस्तासां कापि स्वयमपि च गृह्णन्स्वमुखतः ।

तदद्वैतं रूपं निजपरविहीनं प्रकटयन्

मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ १३ ॥

कचिच्छैवैः सार्धं कचिदपि च शाक्तैः सह रमन्

कदा विष्णोर्भक्तैः कचिदपि च सौरैः सह वसन् ।

कदाचिद्राणेशैर्गतसकलभेदोऽद्वयतया

मुनिर्न व्यामोहं भजात गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ १४ ॥

निराकारं कापि कचिदपि च साकारममलं

निजं शैवं रूपं विविधगुणभेदेन बहुधा ।

कदाश्चर्यं पश्यन्किमिदमिति हृष्यन्नपि कदा

मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ १५ ॥

कदा द्वैतं पश्यन्नखिलमपि सत्यं शिवमयं

महावाक्यार्थानामवगतसमभ्यासवशतः ।

गतद्वैताभावः शिवशिवशिवेत्येव विलपन्

मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ १६ ॥

इमां मुक्तावस्थां परमशिवसंस्थागुरुकृपा-

सुधापांगावाप्यां सहजसुखवाप्यामनुदिनम् ।

मुहुर्मज्जन्मज्जन्भजति सुकृती चेन्नरवर-

स्तदा योगी त्यागी कविरिति वदन्तीह कवयः ॥ १७ ॥

मौने मौनी गुणिनि गुणवान्पांडिते पंडितश्च

दीने दीनः सुखिनि सुखवान्भोगिनि प्राप्तभोगः ।

भूर्खे मूर्खो युवतिषु युवा वाग्मिनि प्रौढवाग्मी

धन्यः कोऽपि त्रिभुवनजयी योऽवधूतेऽवधूतः ॥ १८ ॥

इति जीवन्मुक्तानंदलहरी संपूर्णा ॥

वाक्य-सुधा ।

रूपं दृश्यं लोचनं दृक्तदृश्यं दृक्तु मानसम् ।
 दृश्या धीवृत्तयः साक्षी दृगेव तु न दृश्यते ॥ १ ॥
 नीलपीतस्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घादिभेदतः ।
 नानाविधानि रूपाणि पश्येत्लोचनमेकधा ॥ २ ॥
 आंध्यमाद्यपदुत्वेषु नेत्रधर्मेषु चैकध ।
 संकल्पयेन्मनःश्रोत्रत्वगादौ योज्यतामिदम् ॥ ३ ॥
 कामः संकल्पसंदेहौ श्रद्धाऽश्रद्धे धृतीतरे ।
 ह्रीर्धीर्भीरित्येवमादीन्भासयत्येकधा चित्तिः ॥ ४ ॥
 नोदति नास्तमेत्येषा न वृद्धिं याति न क्षयम् ।
 स्वयं विभात्यथान्यानि भासयेत्साधनं विना ॥ ५ ॥
 चिच्छायाऽऽवेशतो बुद्धौ भानं धीस्तु द्विधा स्थिता ।
 एकाहंकृतिरन्या स्यादंतःकरणरूपिणी ॥ ६ ॥
 छायाहंकारयोरैक्यं तप्तायःपिंडवन्मतम् ।
 तदहंकारतादात्म्याद्देहश्चेतनतामगात् ॥ ७ ॥
 अहंकारस्य तादात्म्यं चिच्छायादेहसाक्षिभिः ।
 सहजं कर्मजं भ्रान्तिजन्यं च त्रिविधं क्रमात् ॥ ८ ॥
 संबन्धिनोः सतोर्नास्ति निवृत्तिः सहजस्य तु ।
 कर्मक्षयात्प्रबोधाच्च निवर्तेते क्रमादुभे ॥ ९ ॥
 अहंकारलये सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतनः ।
 अहंकारविकासार्धः स्वप्नः सर्वस्तु जागरः ॥ १० ॥
 अंतःकरणवृत्तिश्च चित्तिच्छायैक्यमागता ।
 वासनाः कल्पयेत्स्वप्ने बोधेऽक्षैर्विषयान्बहिः ॥ ११ ॥
 मनोऽहंकृत्युपादानं लिंगमेकं जडात्मकम् ।

अवस्थात्रयमन्वेति जायते म्रियते तथा ॥ १२ ॥
 शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपावृतिरूपकम् ।
 विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्मांडान्तं जगत्सृजेत् ॥ १३ ॥
 सृष्टिर्नाम ब्रह्मरूपे सच्चिदानन्दवस्तुनि ।
 अब्धौ फेनादिवत्सर्वनामरूपप्रसारणा ॥ १४ ॥
 अंतर्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः ।
 आवृणोत्यपरा शक्तिः सा संसारस्य कारणम् ॥ १५ ॥
 साक्षिणः पुरतो भातं लिङ्गं देहेन संयुतम् ।
 चित्तिच्छायासमावेशाज्जीवः स्याद्व्यावहारिकः ॥ १६ ॥
 अस्य जीवत्वमारोपात्साक्षिण्यप्यवभासते ।
 आवृतौ तु विनष्टायां भेदे भातेऽप्याति तत् ॥ १७ ॥
 तथा सर्गब्रह्मणोश्च भेदमावृत्य तिष्ठति ।
 या शक्तिस्तद्वशाद्ब्रह्म विकृतत्वेन भासते ॥ १८ ॥
 अत्राप्यावृतिनाशेन विभाति ब्रह्मसर्गयोः ।
 भेदस्तयोर्विकारः स्यात्सर्गे न ब्रह्मणि क्वचित् ॥ १९ ॥
 अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकम् ।
 आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥ २० ॥
 खवाय्वग्निजलोर्वीषु देवतिर्यङ्मनरादिषु ।
 अभिन्नाः सच्चिदानन्दा भिद्येते रूपनामनी ॥ २१ ॥
 उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दतत्परः ।
 समार्धिं सर्वदा कुर्यात् हृदये वाथवा बहिः ॥ २२ ॥
 सविकल्पो निर्विकल्पः समाधिर्द्विविधो हृदि ।
 दृश्यशब्दानुबेधेन सविकल्पः पुनर्द्विधा ॥ २३ ॥
 कामाद्याश्चित्तगा दृश्यास्तत्साक्षित्वेन चेतनम् ।
 ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ॥ २४ ॥

अध्यात्मपटलविवरणम् ।

अथवा

आपस्तंबीयधर्मप्रथमप्रश्नाष्टमपटलं
श्रीमच्छंकरभगवत्पादप्रणीतविवरणोपेतम् ।

—:०:—

आध्यात्मिकान् योगाननुतिष्ठेन्न्यायसंहिताननैश्चारिकान् ॥१॥

ॐ अथ ‘आध्यात्मिकान् योगान्—’ इत्यादि अध्यात्मपटलस्य संक्षेपतो विवरणं प्रस्तूयते । किमिह प्रायश्चित्तप्रकरणे समानानस्य प्रयोजनमिति । उच्यते । कर्मक्षयहेतुत्वसामान्यात् । अनिष्टकर्मक्षयहेतूनि हि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । सर्वं च कर्म वर्णाश्रमविहितमनिष्टमेव विवेकिनः, देहग्रहणहेतुत्वात् । तत्क्षयकारणं चात्मज्ञानं, प्रवृत्तिहेतुदोषनिवर्तकत्वात् । दोषाणां च निर्घात आत्मज्ञानवतः पंडितस्य धर्माधर्मक्षये क्षेमप्राप्तिरिह विवक्षितेत्यात्मज्ञानार्थमध्यात्मपटल मारभ्यते, कर्मक्षयहेतुत्वसामान्यात् ।

ननु वर्णाश्रमविहितानां कर्मणामफलहेतुत्वात् तत्क्षयो नेष्ट इति, न, ‘सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम्’ (आप. ध.सू. २.२.२) इत्यादिश्रवणात् ! अपरिमितचनात् क्षेमप्राप्तिरेवेति चेन्न, ‘तत्परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण—’ इत्यादिश्रवणात् ।

गौतमे च— “वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय—” इत्यादिना संसारगमनमेव दर्शयति कर्मणां फलम् । सर्वश्रमाणां हि दोषनिर्घातलक्षणानि समयपदानि विधिनानुतिष्ठन् सार्वगामी भवति, न तु स्वधर्मानुष्ठानात् । वक्ष्यति च—‘विधूय कविः—’ (सू. ५) “सत्यावृत्ते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्” (२-२१.१३) इत्यादि ।

“तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति” (२.२१.२) इति वचनात् क्षेमशब्दस्य चापवर्गार्थत्वात् सर्वाश्रमकर्मणां ज्ञानरहितानामेव फलार्थत्वं, ज्ञानसंयुक्तानि तु क्षेमप्रापकाणि, यथा विषदध्यादीनि मंत्रशर्करादिसंयुक्तानि कार्यान्तरारम्भकाणि, तद्वदिति चेन्न, अनारभ्यत्वात् क्षेमप्राप्तेः । यदि हि क्षेमप्राप्तिः कार्या स्यात्, तत इदं चित्यं— किं केवलैः कर्मभिरारभ्या ज्ञानसहितैर्वा ज्ञानकर्मभ्यां वा केवलेन ज्ञानेन कर्मासंयुक्तेन वेति । न त्वारभ्या केनचिदपि क्षेमप्राप्तिः नित्यत्वात् । अतोऽसदिदं ज्ञानसंयुक्तानि कर्माणि क्षेमप्राप्तिमारभन्त इति । ज्ञानसंयुक्तानां ज्ञानवदेव क्षेमप्राप्तिप्रतिबंधापनयकर्तृत्वमिति चेन्न, सकार्यकारणानामेव कर्मणां क्षेमप्राप्तिप्रतिबंधकत्वात् । अविद्यादोषहेतूनि हि सर्वकर्माणि सहफलैः कार्यभूतैः क्षेमप्राप्तिप्रतिबंधकानि । तदभावमात्रमेव हि क्षेमप्राप्तिः । न च तदभाव आत्मज्ञानादन्यतः कुतश्चिदुपलभ्यते । तथाहुक्त— “निर्हृत्य भूतदाहान् क्षेमं गच्छति पंडितः” (सू० ११) इति । पांडित्यं चेहात्मज्ञानं, प्रकृतत्वात् । श्रुतेश्च— “आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन” (तै. २. ९) इति । अभयं हि क्षेमप्राप्तिः । ‘अभयं वै जनक ! प्राप्नोऽसि’ (बृ. ४. २. ४) इति श्रुत्यंतरात् ।

“तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति” (२.२१.२) इति आचार्यवचनमन्यार्थम् । कथं, यथोपदिष्टेष्वश्रमधर्मेष्वव्यग्रो निष्कामः सन् प्रवर्तमानो ज्ञानेऽधिकृतो भवति, न यथेष्टं चेष्टन् कामकामी जायापुत्रवित्तादिकामापहृतव्यग्रचेताः । ज्ञानी च सन् सर्वसंन्यासक्रमेण क्षेमं गच्छतीत्येषोऽर्थः । नहि दोषनिर्घातः कदाचिदपि कर्मस्य उपपद्यते । समिथ्याज्ञानानां हि दोषाणां प्रवृत्तौ सत्यां प्राबल्यमिहोपलभ्यते । ‘संकल्पमूलः कामः’ इति च स्मृतेः । प्रवृत्तिमान्ये च दोषतनुत्वदर्शनात् । न चानिर्हृत्य समिथ्याज्ञानान् दोषान् क्षेमं प्राप्नोति कश्चित् ।

न च जन्मान्तरसंचितानां शुभकर्मणां विहितकर्मभ्यो निवृत्तिरुपपद्यते,
 शुद्धिसामान्ये विरोधाभावात् । सत्सु च तेषु तत्फलोपभोगाय शरीरग्रहणं,
 ततो धर्माधर्मप्रवृत्तरागद्वेषौ, पुनः शरीरग्रहणं चेति संसारः केन वार्यते ।
 तस्मान्न कर्मभ्यः क्षेमप्राप्तिस्तत्प्रतिबंधनिवृत्तिर्वा । कर्मसहिताज्ञानाद-
 विद्यानिवृत्तिरिति चेत् । यद्यपि ज्ञानकर्मणोर्भिन्नकार्यत्वात् विरोधः ।
 तथापि तैलवर्त्यग्रीनामिव संहत्य कर्मणा ज्ञानमविद्यादि संसारकारणं
 निवर्तयतीति चेन्न । क्रियाकारकफलानुगमदेनात्मलाभाभावात् ज्ञानस्य
 कर्मभिः संहतत्वानुपपत्तेः । तैलवर्त्यग्रीनां तु सहभावित्वोपपत्तेरितरेतरोप-
 कार्योपकारकत्वोपपत्तेश्च संहतत्वं स्यात् । न तु ज्ञानकर्मणास्तदुभयानु-
 पपत्तेः संहतत्वं कदाचिदपि संभवति । केवलज्ञानपक्षे शास्त्रप्रतिषेधवच-
 नाद्युक्तमिति चेन्न । ज्ञानकार्यानिवर्तकत्वाच्छास्त्रप्रतिषेधवचनस्य ।
 योऽयं कर्मविधिपरैः केवलज्ञानपक्षस्य सर्वसंन्यासस्य विप्रतिषेधो विरोधः,
 स नैव ज्ञानकार्यमविद्यादोषक्षयं वारयति 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' (मुं-
 २. २. ८) 'तस्य तावदेव चिरं' (छां. ६. १४. २) 'मृत्युमुखात् प्रमु-
 च्यते' (कठ. ३. १५) इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिशतासिद्धं, कर्मविधि-
 परत्वात् प्रवृत्तिशास्त्रस्य । न च तत् ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं वार-
 यति, सर्वोपनिषदामप्राप्त्यानर्थक्यप्रसंगात्, 'पूः प्राणिनः—' (सू४)
 'आत्मा वै देवता' इत्यादिस्मृतीनां च । तस्माद्यद्यपि बहुभिः प्रवृत्ति-
 शास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं केवलज्ञानशास्त्रमात्मैकत्वविषयमल्पं, तथापि सकार्यस्य
 ज्ञानस्य बलवत्तरत्वान्न केनचिद्धारयितुं शक्यम् । जीवतो दुःखानिवर्तक-
 त्वाज्ञानस्यानैकान्तिकं क्षेमप्रापकत्वमिति चेन्न, 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' (मुं-
 २-२-८) 'ब्रह्मविदामोति परं' (तै. २-१) 'निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमु-
 च्यते' (कठ ३-१५) 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुं. ३-२-९) इत्यादिश्रुतिस्मृति-
 न्यायेभ्यः । बहुभिर्विप्रतिषिद्धत्वात् सर्वत्यागशास्त्रस्य लोकवत् त्याज्यत्व-
 मिति चेन्न, तुल्यप्रमाणत्वात्-मानसान्तानि सर्वाणि कर्माण्युक्त्वा "तानि

एतान्यवराणि तर्पांसि न्यास एवात्यरे चयत्” (नारायण ७८) इति
 तपःशब्दवाच्यानां कर्मणामवरत्वेन संसारविषयत्वमुक्त्वा न्यासशब्दवाच्यस्य
 ज्ञानस्य केवलस्य ‘न्यास एवात्यरेचयत्’ ‘योगेनैके अमृतत्वमानशुः”
 (ना. ३) इत्यमृतत्वं फलं दर्शयति शास्त्रम् । “तस्यैवं विदुषो यज्ञस्या-
 त्मा यजमानः” (ना. ८०) इत्यादिना च विदुषः सर्वकर्मभावं दर्श-
 यति । “द्वौ पंथानावनुनिष्क्रान्ततरौ कर्मपथश्चैवं पुरस्तात् संन्यासश्च,
 तयोः संन्यास एवातिरेचयति” इति च । विप्रतिषेधवचनस्य निन्दापर-
 श्वाश्रयकमिति चेन्न । अविद्वद्विषयस्य कर्मणः स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः । मन्दबुद्धयो
 हि लोके दृष्टप्रयोजनाः प्रगोचनेन प्रवर्तयि तव्याः । कर्मसु न दृष्टप्रयो-
 जना विद्वांसः । परनिन्दा हि परस्तुतिरिति केवलज्ञाननिन्दया कर्मस्तुति-
 परमाचार्यवचनम् । यत्तु “बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणं, इहैव न दुःखमुपलभेत”
 (२. २१. १६) इति ज्ञानस्य साधनत्वात् नैकांतिकवचनं, तत् ‘ब्रह्म-
 विद्वामोति परम्’ (तै. २.१) इत्यादिवाक्येभ्यः प्रत्युक्तम् । आचार्यान्त-
 रवचनाच्च ‘त्यज धर्ममवर्धं च’ ‘न तत्र क्रमते बुद्धिः’ ‘नैष्कर्म्य-
 माचरेत्’ ‘तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति’ इत्यादेः । तस्मात् केवलादेव ज्ञानात्
 क्षेमप्राप्तिः ॥

अथाध्यात्मिकान् योगानिति । अध्यात्मं भवन्तीत्यध्यात्मिकाः ।
 छांदसं ह्रस्ववम् । के ते अध्यात्मिका योगाः । वक्ष्यमाणा अक्रोधादयः ।
 ते हि चित्तसमाधानहेतुत्वात् योगाः । बाह्यनिमित्तनिरपेक्षत्वाच्चाध्या-
 मिकाः । तानध्यात्मिकान् योगान् । न्यायसंहितान् उपपत्तिसमन्वितान् ।
 ते हि क्रोधादिषु दोषनिर्घातं प्रति समर्था उपपद्यन्ते न्यायतः । अनैश्वा-
 रिकान् निश्चारयन्ति मनोऽन्तःस्थं बहिर्विषयेभ्य इति नैश्चारिकाः क्रोधा-
 दयो दोषाः, तत्प्रतिपक्षभूता ह्येते तेऽनैश्चारिकाः । अक्रोधादिषु हि सत्सु
 चित्तमनिश्चरणस्वरूपं प्रसन्नमात्मावलंबनं तिष्ठति । अतस्ताननुतिष्ठेत्
 श्रैवेत । अक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादित्यर्थः । तथा हि परः

स्व आत्मा लभ्यते । क्रोधादिदोषापहतचेतस्तथा हि स्वोऽपि पर आत्माऽ
विज्ञातोऽलब्ध इव सर्वस्य यतः, अतस्तल्लभाय योगानुष्ठानं कुर्यात् ॥ १ ॥
पुत्रविच्चादिलामो हि परो दृष्टो लोके । किमात्मलाभेनेत्यत आह—

आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलाभात् आत्मनः परस्य स्वरूपप्रतिपत्तेः न परं लाभान्तरं वि-
द्यते । तथा विचारितं बृहदारण्यके— ‘तदेतत् प्रेयः पुत्रात्’ (बृ. १. ४. ८)
इत्यादिना ॥ २ ॥

तत्रात्मलाभीयांछ्लोकानुदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

सत्यं क्रोधादयो दोषा आत्मलाभप्रतिबन्धभूता अक्रोधादिभिर्निर्हन्त्यन्ते ।
तथापि न मूलोद्धर्तनेन निवृत्तिः क्रोधादीनां, सर्वदोषबीजभूतमज्ञानं न
निवृत्तमिति । तस्य चानिवृत्तौ बीजस्यानिवर्तितत्वात् सकृन्निवृत्ता अपि
क्रोधादयो दोषाः पुनरुद्भवविष्यन्तीति संसारस्यात्यंतिकोऽच्छेदो न स्यात् ।
तद्दोषबीजभूतस्याज्ञानस्य ज्ञानादन्यतो न निवृत्तिरित्यात्मस्वरूपप्रकाशनाया-
त्मज्ञानाय मतान्, शाखान्तरोपनिषद्भ्यः, तत्र तस्मिन् आत्मलाभप्रयोजने
निमित्ते । आत्मानं करतलन्यस्तमिव लंभायितुं समर्थान् आत्मलाभीयान् श्लो-
कानुदाहरिष्यामः उद्धृत्याहरिष्यामः । ग्रंथीकृत्य दर्शयिष्याम इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्मषस्य ।

अचलं चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥ ४ ॥

पूः पुरं शरीरम् । प्राणिनः प्राणवन्तः । सर्व एव ब्रह्मादीनि स्तंबपर्य-
तानि । प्राणिनः पुरं पुरमिव राज्ञः उपलब्ध्यधिष्ठानम् । कस्य पुरं, गुहा-
शयस्यात्मनः । यथा स्वकीये पुरे राजा सचिवादिपरिवृत उपलभ्यते,
एवं देहेष्वात्मा बुद्ध्यादिकरणलंयुक्त उपलभ्यते । उपलभते च बुद्ध्यादि-
करणोपसंहृतान् भोगान् । अतोऽविद्यावरणात्मभूतायां बुद्धिगुहायां शेता
इति गुहाशयः । तस्य पुरम् । तस्यां बुद्ध्यावविद्यादिदोषमलापनये विद्व-

इत्यैषणैरुपलभ्यते । इदमपरं विशेषणं गुहाशयस्य अहन्यमानस्य, दनभेदनजरारोगादिभिर्हन्यमाने देहे न हन्यते । 'न वधेनास्य हन्यते' (१.०-४) इति छांदोग्ये । तस्य विकल्मषस्य, कल्मषं पापं तदस्य नास्तीति कल्मषः । सर्वं ह्यविद्यादोषसहितं धर्माधर्मालयं कर्म कल्मषं भवति, विकल्मषस्येति विशेषणेन प्रतिषिध्यते; तत्कार्यं जरारोगादिदुःखरूपमहमानस्येति । एवं हेतुफलसंबंधरहितस्यासंसारिण उपलब्ध्यधिष्ठानं पूः र्वं प्राणिनः । अतो न संसार्यन्योऽस्ति । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' (६. ११) इति श्वेताश्वतरे । "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाते" (३.१२) इति च काठके । 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं' (३.८.१३) यादि वाजसनेयके । 'स आत्मा तत्त्वमसि' (६. ८. ७) इति च छांदोग्ये । पूर्वार्धेन ब्रह्मणो याथात्म्यमुक्तवोत्तरार्धेन तद्विज्ञानवतस्तद्विज्ञानलमाह-यस्य सर्वे प्राणिनः पुरं अहन्यमानस्य विकल्मषस्य, तस्य सर्वप्राणि-बन्धादर्थसिद्धमाकाशवत् सर्वगतत्वं, 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति च श्रुतेः । सर्वगतस्य चाचलत्वमर्थसिद्धमेव । तमचलं चलनिकेतं । लायां हि प्राणिगुहायां स्वयं शेते तमचलं चलनिकेतम् । येऽनुतिष्ठन्ति मात्मेति साक्षात् प्रतिपद्यन्ते; तेऽमृताः अमरणधर्माणो भवन्ति ॥४॥
कथं तदनुष्ठानमिति । उच्यते—

यदिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते ।

विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद् गुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदं प्रत्यक्षतोऽवगम्यमानं स्वयन्नपानादिसंभोगलक्षणम् । इदिति केचिदर्थे यत्किंचिदिदं प्रत्यक्षम् । इहास्मिन् लोके । विषयम् । इदंशब्द-
मानाधिकरण्यानपुंसकलिङ्गप्रयोगो विषयमिति; लिङ्गव्यत्ययो वा
ऽष्टव्यः । छांदसो वा प्रयोगो विषयमिति । उभयलिङ्गो वा विषय-
शब्दः । द्वितीय इच्छब्द इहशब्दश्च । तयोः काचिन्नियोगः । इच्छब्द-
वार्थे । इहशब्दोऽमुष्मिन्नर्थे । लोकशब्दः काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते,

इह लोके इह च लोकेऽमुष्मिंश्च यदिदं विषयमुच्यते, स्वर्गादिलोके पार्श्वस्थमव्यस्थो व्यपदिशति इह लोक इति च लोक इति, तत्सर्वं विधूय परित्यज्य । कविः क्रान्तदर्शी, मेधावीत्यर्थः । फलं साधनं च तद्विधूय क्षणात्रयात् व्युत्थायेत्यर्थः । अनुतिष्ठेत् गुहाशयं यथोक्तलक्षणममृततत्त्वम् ॥ ५ ॥

तत् कानुष्ठातव्यमिति । उच्यते—

आत्मन्नेवाहमलब्ध्वैतद्वितं सेवस्व नाहितम् ।

अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया ।

महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥ ६ ॥

आत्मन्नेव आत्मन्येव । प्रत्यगात्मा हि परमात्मा । सर्वं ह्यत्रानुष्ठेयम् । यदि देहादन्यत्रानुष्ठीयेत, सोऽनात्मा कल्पितः स्यात् । तस्माद् देहादिसंवात आत्मन्येव विधूय बाह्यासंग गुहाशयमात्मतत्त्वमनुष्ठेयम् । किमन्येष्वननुष्ठेयमिति भगवतो मतम् । बाढम् । प्रथममेव नान्येष्वनुष्ठेयमात्मतत्त्वम् । कथं तर्हि; सर्वप्रयत्नेनापि स्वदेहादिसंवाते यथोक्तमात्मतत्त्वं न लभेत, अथाहमन्येष्ववादित्यादिषु प्रतीच्छामि अभित्रांछामि । साधुष्ठानं साधोः परमात्मनः उपलब्धिस्थानं, यत्र गुहाशयं ब्रह्मतत्त्वमनुष्ठेयम् । अनपेक्षतयान्यत् पुत्रवित्तलोकादिमुखं छित्वा निःस्पृहतया । न ह्यात्मानुष्ठानं बाह्यार्थाकांक्षा च सह संभवतः । कस्मात् पुनरनेकान्यन्यानि हितप्रकाराप्यनपेक्षयात्मानुष्ठानमेव यत्नत आस्थीयत इत्यत आहाचार्यः— यथान्यान्यहितानि हितबुद्ध्या परिगृहीतानि, न तथैवमात्मसेवनम् । किं तर्हि एतत् हितमेव । तस्मात् सेवस्वेति । किंविशिष्टश्चात्मा सेवितव्य इत्याह—महान्तम् अमितान्तम्, अनन्तरत्वादबाह्यत्वाच्च महानात्मा, तं महान्तम् । गुणैर्वोपाधिसहचारिभिर्महान्तं, बृंहणमिति यद्वत् । तेजस्कायं तेजःशरीरमित्यर्थः । चैतन्यात्मज्योतिःस्वरूपम् । तद्वि तेजसां तेजः । “ येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भ. ” “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” [मुं. २.

२. १०] इति श्रुतेः । सर्वत्र सर्वदेहेषु ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषु । निहितं स्थितं उपलब्धस्वरूपेणाभिव्यक्तमित्यर्थः । न हि ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिनिमित्तत्वव्यतिरेकेण कस्यचिदाधारत्वसंभवः । निराधारं हि ब्रह्म, सर्वगतत्वोपपत्तेः । प्रभुं प्रभवति सर्वानीश्वरान् प्रति । अचित्यशक्तिवात् । एवमाद्यनंतगुणविशिष्टमात्मानं सेवस्वेति ॥ ६ ॥

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः ।

अनंगोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्जुचिः ।

स सर्वं परमा काष्ठा स वैषुवतं स वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥

विशिष्टमात्मानं सेवस्वेति क्रियापदमनुवर्तते । किं च सर्वभूतेषु ब्रह्मादिष्वनित्येषु यो नित्योऽविनाशी । विपश्चिन्मेधावी, सर्वज्ञ इत्यर्थः । अमृतोऽत एव, यो ह्यनित्योऽसर्वज्ञः स मर्त्यो दृष्टः, अयं तु तद्विपरीतत्वादमृतः । ध्रुवः अविचलः । निष्कंपस्वभाव इत्यर्थः । अनंगः स्थूलशरीररहित इत्यर्थः । स्थूले हि शरीरे शिरआद्यंगानि संभवन्ति । अशरीर इति लिंगशरीरवर्जित इत्येतत् । अशब्दः नास्य शब्दगुणः संभवति । शब्दविद्धि सन् अन्यथा शब्दात्मकः शब्दात्मकमेव विजानीयात् । न चैतदस्ति । अतोऽशब्दः । तथाऽस्पर्शः आकाशवायुभूतद्वयगुणप्रतिषेधेन शब्दादयो गंधावसानाः सर्वभूतगुणाः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । तत इदं सिद्धमाकाशादपि सूक्ष्मत्वम् । शब्दादिगुणबाहुल्याद्वाद्यादिषु स्थौल्यतारतम्यमुपलभ्यते । शब्दादिगुणाभावात् निःशयसूक्ष्मत्वं सर्वगतत्वादिचाप्रतिबंधन धर्मजातं तर्वेणापि श्रवयं स्थापयितुम् । महान्, अत एव शुचिर्निरंजनः । अथवा शुचिः पावन इत्यर्थः । शुचि हि वस्तु पावनं दृष्टम् । यथा लोके वाय्वग्न्यादि । किंच य आत्मा प्रकृतः, स सर्वम् । ' इदं सर्वं यदयमात्मा ' [बृ. ४. ५. ७] इति हि वाजसनेयके । न ह्यात्मव्यतिरेकेण किंचिन्निरूप्यमाणमुपपद्यते । अत एव परमा प्रकृष्टा काष्ठा अवसानम् । ' सा काष्ठा सा परा गतिः ' [कठ. १. ११]

इति काठके । संसारगतीनां अवसानं निष्ठा समाप्तिरित्यर्थः । स वैषुवत्तं मध्यं सर्वस्य, सर्वान्तरश्रुतेः । विषुवत्सु वा दिवाकीर्त्येषु मंत्रेषु नित्यं प्रकाश्यं भवतीति वैषुवतः । स परमात्मा । ननु स सर्वं परमा काष्ठा स वैषुवतमित्युक्तम् । कस्मात् पुनस्तदात्मतत्त्वं विभक्तमुपलभ्यत इति । उच्यते । स परमात्मा वैभोजनं, विभक्तिर्विभजनं विवेकः आत्मनो यस्मिन् देहे क्रियते, तद्विभाजनमेव वैभाजनम् । आत्मनो विवेकोपलब्ध्यधिष्ठानं हि शरीरम् । तच्चानेकधा विभक्तम् । तदुपाध्यनुवर्तित्वात् वैभाजनं सर्वथ शुद्धमेव सर्वैर्नोपलभ्यते, किं तर्हि विभक्तो विपरीतश्चोपलभ्यते ॥ ७ ॥

तं योऽनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत् ।

दुर्दर्शं निपुणं युक्तो यः पश्येत् स मोदेत विष्टपे ॥ ८ ॥

अतस्तदुपाध्यनुवर्तिस्वभावदर्शनमविद्याख्यं हित्वा विद्या शास्त्रजनितदर्शनेन तं यथोक्तलक्षणमात्मानमनुतिष्ठेत् । सर्वत्र सर्वस्मिन् काले । किंच न केवलमनुष्ठानमात्रमस्य । प्राध्वं बंधनं आत्मैकत्वरस-प्रज्ञतां स्थिरां बाह्यैषणाव्यावृत्तत्वां सर्वसंन्यासलक्षणाम् । तद्वि बंधनं विदुषो ब्रह्मणि । एवं हि बद्धो ब्रह्मणि संसाराभिमुखो नावर्तते । तस्मात् बंधनं चास्य सदाचरेत् । तदनुष्ठानबंधने सदाचरतः किं स्यादित्युच्यते—दुर्दर्शं दुःखेन ह्येषणात्यागादिना स दृश्यत इति दुर्दर्शम् । निपुणं यस्माद्धि दुर्दर्शं तस्मान्निपुणम् । अत्यंतकौशलेन समाहितचेतसा युक्तो यः पश्येत् साक्षात् उपलभेत अहमात्मोति, स मोदेत । एवं दृष्ट्वा हर्षमानंदलक्षणं प्राप्नुयात् । विष्टपे विगतसंतापलक्षणेऽस्मिन् ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ ८ ॥

आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिंतयन् कविः ।

आत्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत् ।

स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजति ॥ ९ ॥

किंच आत्मन् पश्यन् आत्मनि पश्यन् उपलभमानः । सर्वभूतानि

सर्वाणि भूतानि । सर्वेषां भूतानां आत्मस्वरूपतामेव पश्यन्नित्यर्थः । सर्व
आत्मनः च परम् । न मुह्येत् मोहं न गच्छेत् । न ह्यात्मैकत्वदर्शिनो
मोहावतारः; ' तत्र को मोहः ' [ईश. १२] इति च मंत्रलिङ्गात् ।
कीदृग्विशिष्टमात्मदर्शनं मोहनिवर्हणमित्याह—चित्तयन् उपसंहृतकरणः
क्वचिः मेधावी सन् ध्यायमानः । न शब्दजनितदर्शनमात्रेण मोहापगमः ।
सर्वभूतेष्वनुप्रविष्टमेकं संव्यवहारकाले यो हि युक्तः पश्येत्, स वै ब्रह्मा
ब्रह्मणः । नाकपृष्ठे सुखराशौ ब्रह्मणि । विराजति विविधं दीप्यते ॥९॥

निपुणोऽणीयान् विसोर्णाया यः सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति ॥

स इंद्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञाना-

दन्योऽनन्यस्य ज्ञेयात् परमेष्ठी विभाजः ।

तस्मात् कायाः प्रभवन्ति सर्वे

स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥ १० ॥

किंच निपुणः सर्ववित् अणीयान् अणुतरो विसोर्णायाः विसतंतोरपि।
कोऽसौ, यः प्रकृत आत्मा सर्व समस्तं जगत् आवृत्य संव्याप्य तिष्ठति ॥
किंच वर्षीयान् वृद्धतरः स्थूलतरश्च पृथिव्याः । सर्वात्मको हि सः । ध्रुव-
नित्यः सर्वं कृत्स्नमारभ्य संस्तमनं कृत्वा । तिष्ठति वर्तते । ' येन द्यौरस्य
पृथिवी च दृढा ' (ऋ.) इति मंत्रलिङ्गात् । स सर्वेश्वरः सर्वज्ञः एको
विज्ञेय इत्यर्थः । स परमात्मा इंद्रियैर्जन्यते यज्ज्ञानं जगतोऽस्य, तस्माः
ज्ञानादन्यो विलक्षणः, लौकिकज्ञानादन्य इति विशेषणाज्ज्ञानात्मक इत्ये-
तत् सिद्धम् । ' सत्यं ज्ञानमनंतं (तैत्ति.२.३) इति च श्रुतेः । अस्य
जगत् इंद्रियजन्यज्ञानादन्य इत्युक्तम् । अतश्च तद्व्यतिरिक्तं जगदिति
प्राप्तम् । अतस्तन्मा भूदित्याह—अनन्यस्य अपृथग्भूतस्य जगतः, ज्ञेयात्
ज्ञातव्यात् परमार्थस्वरूपाद्व्यात् परमेश्वरात् घटादेरिव मृदः । स च पर-

मेष्टी परमे प्रकृष्टे स्वे महिम्नि हृद्वाकाशेऽवस्थातुं शीलमस्येति पर-
मेष्टी । स्वयमेव विभाजः विभक्तो देवपितृमनुष्यादिना ज्ञातृज्ञेयज्ञानभेदेन
च, यस्मात् स एव ज्ञेय आत्मा स्वतो विभजति जगदनेकधा । तस्मा-
देवात्मनः कायाः शरीराण्याकाशादिक्रमेण प्रभवन्ति सर्वे ब्रह्मादिल-
क्षणाः । अतो मूलं स जगतः “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ”
(तैत्ति. ३-७) इति श्रुतेः । अत एव स शाश्वतिकः । यो हि पृथि-
व्यादिविकारः, सोऽबादिक्रमेण विनश्येत्, परं मूलकारणमापद्यते, सोऽश्न-
श्वातिकोऽनित्यः । अयं चात्मा परं मूलम् । न तस्याप्यन्यन्मूलमस्ति ।
यतो जातो विनश्येत्, मूलमापद्यते, ततस्तद्विलक्षणत्वाच्छाश्वतिकः शश्वदे-
करूपः । अतो नित्यः एकत्वमहत्त्वमूलत्वेभ्यश्च ॥१०॥

एवं यथोक्तमात्मानं विदितवत आध्यात्मिका योगा न्यायसहिता अप्र-
तिबंधेन भविष्यन्ति । मिथ्याप्रत्ययपूर्वका हि दोषाः । दोषनिमित्तश्च
धर्माधर्मजनितः संसारः दोषनिवृत्तावयंतं विनिवर्तत इत्येतमर्थं दर्श-
यिष्यन्नाह—

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते ।

निर्हत्य भूतदाहान् क्षेमं गच्छति पंडितः ॥११॥

दोषाणां तु क्रोधादीनां निर्घातः विनाशः । योगा अक्रोधादयः
तन्मूलः तन्निमित्त इत्येतत् । अक्रोधादिषु हि सत्सु प्रतिद्वंद्विनो दोषा
दुर्बलत्वान्निर्हन्यन्ते । इह जीवित इति दोषप्रभवकर्मनिमित्तत्वाज्जीवि-
तस्य देहधारणावसानो दोषव्यापार इत्येतत् दर्शयति । तत्प्रतिपक्षेष्व-
क्रोधादिषु कथं नु नाम मुमुक्षवः प्रयत्नातिशयं कुर्युरिति योगदोषयो-
रितरेतरविरोधित्वे सति स्थितिगतिवत् योगेभ्यो दोषाणामेव निर्घातः
न पुनर्निर्णय इत्येतत् कथमिति चेदुच्यते — सम्यग्दर्शनसचिवत्वात्
बलवन्तो योगाः । मिथ्याप्रत्ययसचिवत्वात् दुर्बलत्वान्निर्हन्यन्ते । निह-
न्तीत्येतदप्युक्तम् ! बुद्धिबलवद्भ्यस्तद्धीनानां लोके निर्घातो दृष्टः ।

‘अक्रोधनः’ (१.१.२३) ‘क्रोधादींश्च—’ (१.११.२५) इति लिङ्गात् । निर्हृत्य अपहृत्य । भूतदाहान् दोषेषु ह्यदभूतेषु भूतानि दहन्त इव अग्निना परितप्यन्ते । अतो भूतदाहा दोषा उच्यन्ते, तान् निर्हृत्य । क्षेमं निर्भयं मोक्षं गच्छति । “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन” (तै. २.९) ‘अभयं वै जनक ! प्रातोऽसि’ (बृ. ४.२.४) ‘न भवति विदुषां ततो भयम्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । न दोषप्रशममात्रेणाब्रह्मविदः क्षेमप्राप्तिरित्याह—पंडित इति । ब्रह्मविदि ह्यत्र पंडितशब्दः प्रयुक्तो, न शास्त्रविदि । “तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य” [बृ. ३.५.१] इति श्रुतेः, इहात्माविद्याधिकारात् ।

यदि तर्हि दोषनिर्हरणं पंडितोऽप्यपेक्षेत, तं प्रति न हि ब्रह्मविद्या क्षेमप्राप्तिनिमित्तम् । यदि ब्रह्मविद्यैव क्षेमप्राप्तिनिमित्तं, ब्रह्मविद्यान्तरमेव न दुःखमुपलभेत । नैष दोषः । उक्तो ह्यत्र पङ्क्तिः—सम्यग्ज्ञानबलावष्टम्भात् बलिनो योगा दुर्बलान् दोषान् मिथ्याप्रत्ययभवान् निहन्तुमलमिति । तस्मात् ब्रह्मविद्यैव क्षेमप्राप्तिः । अन्यथा दोषनिर्हरणकर्मक्षययोरसंभवात् ।

विद्यया चेत् दोषनिर्हरणकर्मक्षयावश्यकं भवतः, तत इदमयत्नकार्यत्वात् दोषनिर्हरणस्य नित्यानुवादरूपमनर्थकं, निर्हृत्येति । न, प्रवृत्तकर्माक्षितत्वात् दोषाणाम् । द्विविधानि ह्यनेकजन्मांतरकृतानि कर्माणि फलदानाय प्रवृत्तान्यप्रवृत्तानि च । यत्तु प्रवृत्तं कर्म, तेनाक्षिता दोषाः कर्तुः सुखदुःखादिफलदानाय, दोषाभावे फलारंभकत्वानुपपत्तेः । न हि रागद्वेषादिशून्ये सुखदुःखे प्रवृत्तिलब्धिः कदाचित् कस्यचिदिह दृश्यते । तस्मात् फलदानाय प्रवृत्तेन कर्मणाक्षिता दोषाः प्रसंगेन प्राप्तबला यत्नतो निर्हर्तव्याः । प्रवृत्त्याधिक्यहेतुत्वप्रसंगात् । अत एवेदमुक्तं—दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते इति । मन्दमध्यमोत्तमविद्यापेक्षत्वाच्च । ब्रह्मविदामपि न सर्वेषां समा ब्रह्मप्रतिपत्तिः, विवेकातिशयदर्शनात् कस्य-

चित् । 'एष ब्रह्मविदां वरिष्ठ' (मुं. ३.१.४) इति च श्रुतेः । 'सम्पददर्शनसंपन्न' इति च स्मृतेः । मंदमध्यमब्रह्मविदपेक्षया त्यागवैराग्येन्द्रियजयविधे-
रर्थवत्त्वं, उत्तमब्रह्मविदां त्वर्थप्राप्तमेतत् सर्वमित्यनुवादमात्रम् । 'ग्लोप्यस्य
परं दृष्ट्वा निवर्तत' (गी. २. ५९) इति वचनात् गुणातीतलक्षण-
वचनेभ्यश्च । प्रवृत्तकर्माक्षितदोषात् तज्जनितचेष्टाभ्यश्च भवति विदुषोऽपि
देहान्तरोत्पत्तिरिति चेत्, मुक्तेषुवत् प्रवृत्तकर्माक्षितत्वात् विद्वद्दोषचेष्टान
प्रवृत्तकर्मोपभोगेनैवोपक्षीणशक्तित्वात् प्रयोजनांतराभावाच्च न जन्मांतरा-
रंभकत्वमुपपद्यते । यद्यप्रवृत्तं कर्म, ततः स्वावस्थमेव ब्रह्मविद्याहुताशन-
दग्धवीजशक्तित्वान्नालं जन्मांतरारंभाय, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' (मुं.
२.२.८) 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' (गी. ४-३७) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।
अतः सिद्धा पंडितस्य दोषनिर्हरणात् क्षेमप्राप्तिः ॥ ११ ॥

अथ भूतदाह्यान् दोषानुदाहरिष्यामः ॥ १२ ॥

क्रोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दंभो द्रोहो मृषाद्यमत्याश-
परीवादावसूया काममन्यु अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो
निर्घातः ॥ १३ ॥

तत्र क्रोधस्ताडनाक्रोशनादिहेतुरंतःकरणविक्षोभो गात्रस्वेदकंपनादि-
लिंगः । हर्षस्ताद्विपरीतोऽभीष्टलाभजनितो बाष्परोमांचनादिलिंगः । रोषोऽ-
निष्टविषयो मानसो विक्रियाविशेषः । लोभः परद्रव्येप्सा स्वद्रव्याविनियो-
गस्तीर्थे । मोहः कार्याकार्याविवेकिता । दंभ आत्मनो धार्मिकत्वप्रकाशनम् ।
द्रोहः परानिष्टचिकीर्षा । मृषाद्यं अनृतवचनम् । अत्याशपरीत्रादौ अत्याशोऽति-
मात्रमशनस् । परीवादोऽसमक्षं परदोषाभिधानम् । असूया परगुणेष्वक्षमा ।
काममन्यु । कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषः । मन्युस्तद्विघातकृत्सु द्वेषः ।
अनात्म्यं अनात्मवत्ता । एष क्रोधादिरयोगः, असमाधानलक्षणो ह्येष
चेतसो विक्षेपप्रकारः । तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥

के पुनस्ते योगा इति उच्यते—

अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽदंभोऽद्रोहः सत्यवचनम-
जत्याशोऽपैशुनमनसूया संविभागस्त्याग आर्जवं मार्दवं शमो
दमः सर्वभूतैरविरोधो योग आर्यमानृशंसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमा-
णां समयपदानि । तान्यनुतिष्ठन् विधिना सार्वगामी भवति ॥
॥ १४ ॥

अक्रोधोऽहर्षः इत्येवमाद्या अयोगविपरीताः । अतस्ते समाधिलक्षण-
त्वात् योगाः । संविभागः आत्मनो यात्रासाधनस्यार्थिभ्यः संविभजनम् ।
त्यागः दृष्टादृष्टेष्टभोगानां शक्तिः परित्यजनं, तत्साधनानां च । आर्ज-
वम् ऋजुता, अदुष्टाकलनपूर्विका वाङ्मनःकायानां प्रवृत्तिः । मार्दवं
मृदुत्वम् । शमोऽन्तःकरणोपशमः । दमो बाह्यकरणोपशमः । इदमन्यत्
योगलक्षणं संक्षेपत उच्यते—सर्वभूतैरविरोधो योगः, विरोधे हि भूतानां
पीडा । तदभावेऽपीडा । स एव सर्वभूतापीडालक्षणो योगः । आर्य
आर्याणां भावः अक्षुद्रता । आनृशंसं आनृशंस्यं अक्रौर्यम् । तुष्टिः लब्ध-
व्यस्यालभेऽपि चेतसः प्रसन्नतयावस्थानं लाभ इव । सर्वभूताविरोध-
लक्षणाहिंसा परिव्राजकस्यैव संभवतीत्यार्यादीनां त्रयाणां अन्येषां चा-
विरुद्धानां सर्वाश्रमान् प्रति प्राप्तिरितीतिशब्दसामर्थ्यात्, इतिशब्दस्य च
प्रकारवचनत्वादार्यादीनीत्यप्रकाराणि सर्वाश्रमान् प्रति गमयति सर्वाश्र-
माणां समयपदानीति । समयस्थानानीत्येतत् । अवश्यानुष्ठेयानीत्यर्थः ।
तान्येतानि यथोक्तान्यनुतिष्ठन् विधिना सार्वगामी सर्वगमनशीलः, ज्ञानाभि-
व्यक्तिक्रमेण । भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकर-
भगवतः कृतौ आपस्तम्बीये धर्मशास्त्रे अध्यात्मपटलविवरणं समाप्तम् ॥

सनत्सुजातीयभाष्यम् ।

—:०:—

प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ॥ अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते ॥
तन्मे शुश्रूषतो ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे ॥ १ ॥

विदुर उवाच ॥ धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ॥
सनत्सुजातः प्रोवाच मृग्युर्नास्तीति भारत ॥ २ ॥

स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।

प्रवक्ष्याति महाराज सर्वबुद्धिमता वरः ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ॥
त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४ ॥

विदुर उवाच ॥ शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।

कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ।

न तेन गह्वीं देवानां तस्मादेतद्वर्णीमि ते ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ॥

कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ चिंतयामास विदुरस्तमृषिं शंसितव्रतम् ॥

स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८ ॥

स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।

सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥

भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसः ।

यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥

यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सर्वदुःखातिगो भवेत् ।

लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ॥ ११ ॥

विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ।

अरतिश्चैव तंद्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि सनत्सुजा-
तीयपर्वणि विदुरकृतसनत्सुजातप्रार्थन एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

वैशंपायन उवाच--

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषां संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।

सनत्सुजातं रहिते महात्मा पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥१॥

ॐ नमः पुंसे पुराणाय पूर्णानंदाय विष्णवे । निरस्तनिखिलध्वा-
त्ततेजसे विश्वहेतवे १ ॥ ॐ नम आचार्येभ्यो ब्रह्मविद्भ्यः । सनत्सुजा-
तविवरणं संक्षेपतो ब्रह्मजिज्ञासूनां सुखावबोधायारभ्यते । स्वतश्चिदा-
नंदाद्वितीयब्रह्मात्मस्वरूपोप्यात्मा स्वाश्रयया स्वविषययाऽविद्यया स्वानुभव-
ाभ्यया स्वाभासया स्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मभावात्प्रच्युतोऽ-
नात्मनि देहादावात्मभावमाप्नोऽप्राप्ताशेषपुरुषार्थः प्राप्ताशेषानर्थोऽविद्या-
कामकर्मपरिकल्पितैरेव साधनैरिष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहृतिं चाकांक्षल्लौकिक-
वैदिकसाधनैरनुष्ठितैरपि परमपुरुषार्थं स्वार्थं मोक्षाख्यमलभमानो मकरा-
देभिरिव रागद्वेषादिभिरितस्तत आकृष्यमाणः सुरनरतिर्यगादिप्रभेदभि-
न्नासु नानायोनिषु परिवर्तमानो मोमुह्यमानः संसरन्कर्तृचित्पुण्यवशाद्वे-
शेदितेनेश्वरार्थकर्मनुष्ठानेनापगतरागादिमलो नित्यादिदोषदर्शनेनोत्पन्नेहा-
मुत्रफलभोगविरागो वेदान्तेभ्यः प्रतीयमानं ब्रह्मात्मभावं बुभुत्सुर्वेदोदि-
तशमदमादिसाधनसंपन्नो ब्रह्मविदमाचार्यमुपेत्याचार्यानुसारेण वेदान्तश्र-
वणादिना ब्रह्मास्माति ब्रह्मात्मतत्त्वमवगम्य निवृत्ताज्ञानतत्कार्यो ब्रह्मरूपो-
त्तिष्ठत इतीयं वेदान्तमर्यादा । एतत्सर्वं क्रमेण दर्शयति भगवान्सनत्सु-
जातः । धृतराष्ट्रः शोकमोहाभितप्तस्तरति शोकमात्मविदिति वेदान्तवा-
दमुपश्रुत्य ब्रह्मविद्यया विना शोकापनयनमशक्यं मन्वानः “अनुक्तं यदि ते
किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यत” इति विदुरायोक्तवान् । अथोक्तश्रुतवाक्योपि
परमकारुणिकः सर्वज्ञः सन्ब्रह्मविद्यां विशिष्टाधिकारिविषयां मन्वानः
“शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सह” इति शूद्रयोनिजत्वादौपनिषद्-

ह्यात्मतत्त्वज्ञाने नाहमधिकृत इत्युक्त्वा कथमेनं धृतराष्ट्रं ब्रह्मविद्याया
 परमे पदे परमात्मनि पूर्णानंदे स्वाराज्ये स्थापयिष्यामीति मन्वानश्छांदो
 ग्योपनिषत्प्रसिद्धमितिहासं स्मृत्वा नान्यो भूमानं तमसः परं परमात्मा
 दर्शयितुं शक्नुयादिति मत्वा तमेव भगवन्तं सनत्सुजातं योगबलेनाहू
 प्रत्युत्थानादिभिर्भगवंतं पूजयित्वाह क्षत्ता... “भगवन्संशयः कश्चित् धृत्
 तराष्ट्रस्य मानसे यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ।
 श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सर्वदुःखातिगो भवेत् । लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथै
 न जरान्तकौ । विषहेत मदोन्मादौ क्षुत्पिपासे भयाभये । अरातिं चै
 तंद्रीं च कामक्रोधौ क्षयोदयाविति” । भगवन्येनासौ सकलसंसारकारण
 धर्माधर्मविवर्जितः सर्वदुःखातिगो मुक्तो भवेत्तमस्मै धृतराष्ट्राय वक्तु
 र्हेसीत्युक्तवान् । तत इति । तत एतद्वाक्यसमनंतरम् । वैशंपायन
 जनमेजयं प्राति कथयामास वक्ष्यमाणम् । विदुरेण सनत्सुजातं प्रतीति
 तमुक्तं यद्वाक्यं तत्संपूज्य संमान्य । सनत्सुजातं । सनदिति सनात
 ब्रह्मोच्यते हिरण्यगर्भाख्यम् । तस्मात्सनातनाब्रह्मणो मानसाज्ञानवैराग्य
 ग्यादिसमन्वितः सुष्ठु जात इति सनत्सुजात इत्युक्तो भगवान्सनत्कुमा
 तम् । रहिते रहसि प्राकृतजनवर्जिते । महात्मा महाबुद्धिः । पप्रच
 पृष्ठवान् । बुद्धिं परमामुत्तमां पूर्णानन्दाद्वितीयविषयाम् । किमर्थं बुभूषन्
 वितुमिच्छन्ब्रह्मात्मविद्ययाऽपहृतमत्मानं लब्धुमिच्छन्नित्यर्थः ॥ १ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ॥

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि न मृत्युरस्तीति तव प्रवादम् ।

देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्यममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ २ ॥

तदेवाह । सनत्सुजातोति । हे सनत्सुजात यन्मृत्युर्हि नास्ती
 शिष्यान्प्रत्युपदिष्टमिति विदुरः प्राह । देवासुराः पुनरमृत्यवे मृत्यो
 भावायामृतत्वप्राप्तये ब्रह्मचर्यमाचरन्तो गुरौ वासं कृतवन्तः । श्रूयते
 छदोग्ये । तद्वोभये देवा असुरा अनुबुबुधिरे इत्याद्यारभ्य तौ ह द्वा

शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुरित्यन्तेनेद्रविरोचनयोः प्रजापतौ ब्रह्मचर्याचरणं
एकशतं ह वै वर्षाणि मधवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति च । यदि मृत्यु-
र्नास्तीति तव पक्षस्तर्हि कथं देवासुराणाममृत्यवे ब्रह्मचर्याचरणं तत्तयो-
र्मृत्युसद्भावासद्भावपक्षयोः कतरन्न सत्यं यत्सत्यं तद्वक्तुर्महसीत्य-
भिप्रायः ॥ २ ॥

सनत्सुजात उवाच ॥ अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ॥

शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशंकिथाः ॥३॥

एवं पृष्ठः प्राह भगवान्सनत्सुजातः । अमृत्युरिति । केचित्पुनरविधा-
धिरूढाः परमार्थतो मृत्युसद्भावं मन्यमाना वेदोक्तेन कर्मणाऽमृत्युरमृतत्वं
भवतीति मत्वाऽमृत्यवेऽमृतत्वप्राप्तये वेदोक्तं कर्माचरन्ति । तथाऽन्ये
विषयविषान्धा विषयव्यतिरेकेण निर्विषयं मोक्षममन्यमानाः कर्मणैवामृत्युर-
मृतत्वं देवादिभावं वर्णयन्ति । तत्रैव च रागिगीतं श्लोकमुदाहरन्ति ।
अपि वृन्दावने शून्ये सृगालत्वं स इच्छति । न तु निर्विषयं मोक्षं कदा-
चिदपि गौतमेति । तथैव परमात्मव्यतिरेकेण द्वितीयमपश्यन्तो ज्ञानकर्म-
भ्याममृतत्वं वर्णयन्ति । अपरे पुनरद्वितीयात्मदर्शिन आत्मव्यतिरेकेण
द्वितीयमपश्यन्तो मृत्युर्नास्तीति वर्णयन्ति । हे राजन्यथैतत्पक्षयोरविरोधः
संभवति तथा ब्रुवतो मे मम वाक्यं शृणु मा विशंकिथाः । मयोक्तेर्ये
शंकां मा कृथाः ॥ ३ ॥

उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।

प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥४॥

कथमित्याह । उभे इति । ये पूर्वोक्ते मृत्योरस्तित्वनास्तित्वे उभे ।
हे क्षत्रियाऽऽद्यप्रवृत्ते । य आदिसर्गात्तमारभ्यप्रवृत्ते । अथवा क्षत्रियाद्य
क्षत्रियप्रधान । प्रवृत्ते वर्तमाने । कथं पुनरुभयोः परस्परविरुद्धयोरस्ति-
त्वनस्तित्वयोः सत्यत्वमिति तत्राह । मोहो मृत्युः संमतो यः कवीना-
मिति । भवेदयं विरोधोऽस्तित्वनास्तित्वयोर्यदि परमार्थरूपो मृत्युः स्यात्कः

तर्हि मृत्युः । यो मोहो मिथ्याज्ञानम् । अनात्मन्यात्माभिमानः स मृत्युः ।
 केषांचित्कवीनां मतः । अहं तु न तथा मृत्युं ब्रवीमि । कथं तर्हि ।
 प्रमादं मृत्युमहं ब्रवीमि । प्रमादः प्रत्युतिः स्वाभाविकब्रह्मभावात् । तं
 प्रमादं मिथ्याज्ञानस्यापि कारणमात्मानवधारणमात्माज्ञानं मृत्युं जननमरणा-
 दिल्क्षणं सर्वानर्थवीजमहं ब्रवीमि । तथा च सदाऽप्रमादं स्वाभाविक-
 स्वरूपेणावस्थानममृतत्वं ब्रवीमि । तथा च श्रुतिः । स्वरूपावस्थानमेव
 मोक्षपदं दर्शयति । परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ।
 तथाऽनुगीतासु स्पष्टमाह— एको यज्ञो नास्ति ततो द्वितीयो यो हृच्छय-
 स्तमहमनुब्रवीमीति । यतः स्वरूपावस्थानलक्षणो मोक्षः । अत एव चतु-
 र्विधक्रियाफलविलक्षणत्वादेव न कर्मसाध्यममृतत्वं नापि समुच्चिताभ्यां
 ज्ञानकर्मभ्यामिति । अमृत्युः कर्मणा केचिदित्येतदनुपपन्नमेवेत्युक्तं भवति ।
 वक्ष्यति चास्य पक्षस्य स्वयमेव निराकरणम्— “कर्मोदये कर्मफलानुरागा-
 स्तत्रानु ते यान्ति न तरन्ति मृत्युम् । ज्ञानेन विद्वांस्तेज अभ्येति नित्यं
 न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पंथा” इति ॥ ४ ॥

प्रमादाद्वै असुराः पराभवन्न प्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ।

नैव मृत्युर्व्याघ्र इवास्ति जंतून् ह्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥५॥

कथमेतदवगम्यते प्रमादो मृत्युरप्रमादोऽमृतत्वमिति तत्राह । प्रमादा-
 दिति । प्रमादात्स्वाभाविकब्रह्मभावप्रच्यवनादनात्मनि देहादावात्मभावाद्-
 सुरा विरोचनप्रभृतयः पराभवन्पराभूताः । तथा च श्रुतिः । अनुपल-
 भ्यात्मानमित्यारभ्य देवा वा असुरा वा ते पराभविष्यन्तीत्यंतेन । तथाऽ-
 प्रमादात्स्वाभाविकचित्सदानंदद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानावस्थानाद्ब्रह्मभूताः सुरा-
 श्चैव्रादयः । तथा च श्रुतिः । तं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां च सर्वे
 लोका आप्ताः सर्वे च कामा इत्यादिना । अथवाऽसुषु प्राणेष्विन्द्रियेष्वेव
 रमन्त इत्यसुराः । अनात्मविदो वैषयिकाः प्राणिनोऽसुराः । ते स्वाभा-
 विकब्रह्मभावमातिक्रम्यानात्मनि देहादावात्मभावमापन्नाः पराभवन्ति तिर्य-

गादियोनिमापन्नाः । तथा च बह्वृचब्राह्मणोपनिषत् । तस्मान्न प्रमाद्ये-
त्तन्नातीयादिति । तथा स्वस्मिन्नात्मन्येवोपरमन्यात्मविदः सुराः । तथा
चोक्तम् । “आत्मन्येव रतिर्येषां स्वस्मिन्ब्रह्मणि चाचछे । ते सुरा
इति विख्याताः सूरयश्च सुरा मता” इति । अप्रमादात्ते
स्वाभाविकब्रह्मात्मनावस्थानाद्ब्रह्मभूता निवृत्तमिथ्याज्ञानतत्कार्या ब्रह्मैव
संबभूवुरित्यर्थः । नन्वन्य एव सर्वजन्तुनामुपसंहारको मृत्युः प्रसिद्धः
कथमुच्यते प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमीति तत्राह । नैव मृत्युरात्ति भक्षयति
प्राणिनः । यदि भक्षयेत्तर्हि व्याघ्र इवास्य रूममुपलभ्येत न चोपलभ्यते
तस्मान्नास्त्येव मृत्युः ॥ ५ ॥

यमं त्वेके मृत्युमतोन्यमाहुरात्मावासममृतं ब्रह्मचर्यम् ।

पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥

ननूपलभ्यते सावित्र्युपाख्याने अथ सत्यवतः कायादिति । कथमुच्यते
नास्य रूपमुपलभ्यत इति तत्राह । यममिति । सत्यं उपलभ्यते
तथापि न साक्षान्मृत्युः । कस्तर्हि । यः प्रमादाख्योऽज्ञानमृत्युः स एव
साक्षाद्दिनाशहेतुत्वात् । तथाऽज्ञानस्य विनाशहेतुत्वं श्रूयते । इह चेदवे-
दीदथ सत्यमस्ति न चेदवेदीन्महती विनष्टिरिति । बृहदारण्यके प्रमादा-
ख्यस्याज्ञानस्य साक्षान्मृत्युत्वं दर्शितम् । मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतमिति ।
यस्मात्प्रमाद एव साक्षात्सर्वानर्थबीजं तस्मान्न प्रमाद्येत । चित्सदानन्दा-
द्वितीयब्रह्मभावेनैवावतिष्ठेतेत्यर्थः । तथा चाज्ञानस्य बन्धहेतुत्वं विज्ञानस्य
मोक्षहेतुत्वमुक्तं भगवता । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति ।
यस्मात्प्रमाद एव मृत्युः प्रमादोऽमृतत्वमत एव न कर्मसाध्यममृतत्वम् ।
नापि कर्मप्राप्यं नित्यसिद्धत्वात् । नित्यप्राप्तत्वाच्च । तथा च श्रुतिः ।
एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति । तथा तमेव विवित्वाऽतिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण
इति ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं दर्शितम् । तथा च ज्ञानं चक्षुषा गृह्यत

इति । वक्ष्यति च भगवान्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वम् । अतः वन्तः क्षत्रि-
येति । एवं मृत्युं जायमानं विदित्वेति च । तथा च मोक्षधर्मे “ कर्मणा
बध्यते जंतुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारद-
र्शिन इति” ॥ ज्ञानं विशिष्टं न हि यज्ञा इति च । तथा च ज्ञानस्यैव मोक्ष-
साधनत्वं मन्यमानः सर्वकर्मपरित्यागमाह भगवान्वेदाचार्यो मनुः । यथो-
क्तान्यपि कर्माणि परिहाय दिजोत्तमः ! आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे
च यत्नवानिति । तथाह भगवान्परमेश्वरः । “ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्ग-
फलप्रदम् । तस्माद्भवाद्भविमलं ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ॥ विज्ञातव्यं प्रयत्नेन
श्रोतव्यं दृश्यमेव च । एकः सर्वत्रगो ह्यात्मा केवलश्चित्तिमात्रकः ॥
आनन्दो निर्मलो नित्यः स्यादेतत्सांख्यदर्शनम् । एतदेव परं ज्ञानमेतन्मो-
क्षोऽनुगीयते । एतत्कैवल्यममलं ब्रह्मभावश्च वर्णितः । आश्रित्यैतत्परं तत्त्वं
तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छन्ति मां महात्मानं यतन्तो विश्वमीश्वरमिति” ॥
नन्वेवं चेत्तर्हि कर्माणि नानुष्ठेयानि । न नानुष्ठेयानि किं तु ज्ञानिना नानुष्ठे-
यानि । तथा चाह भगवान् । यस्त्वात्मरतिरेव स्यादिति । तथा च
ब्रह्मपुराणे काकषेयः किमद्य नश्चाध्ययनेन कार्यमिति । तथा च बह्वृच-
ब्राह्मणोपनिषत् । किमर्थं वयमध्येष्यामहे । तथा च बृहदारण्यके विदुषः
कर्मसंन्यासं दर्शयति । एतद्ब्रह्म वैतदिति । तथा लैंगे । ज्ञानामृतेन
तृप्तस्य कर्मणा प्रजया च किमिति । तथा चाथर्वणी श्रुतिः । नैतद्विद्वान्-
निति । केन तर्ह्यनुष्ठेयानि । अज्ञानिनाऽऽरुरुक्षुणा सर्वकर्माणि सदाऽनु-
ष्ठेयानि । न ज्ञानिना । तथा चाह भगवान् । लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठे-
ति । आरुरुक्षोर्मुनेर्योगमिति । तथा चाह भगवान्सत्यव्रतीसुतः—
“ द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो नि-
वृत्त्यैव व्यवस्थितः ” ॥ नन्वेवमारुरुक्षुणापि कर्माणि नानुष्ठेयानि कर्मणां
बंधहेतुत्वात्तथा चोक्तं भगवता “कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यया च विमुच्यते” ।
इति । सत्यं तथापीश्वरार्थतया फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानानि न बंधुहेतूनि ॥

तथा चोक्तं भगवता । यज्ञार्थात्कर्मण इति । किमर्थं तर्हि तेषामनुष्ठानं सत्त्वशुद्धयर्थमिति ब्रूमः । तथा चोक्तं भगवता । कायेन मनसा बुद्ध्येतैः । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामिति । गतसंगस्येति च । तथा च । “कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं प्रवर्तत” इति । ननु कर्मणामपि विद्यासाहितानां मोक्षहेतुत्वं श्रूयते । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयमिति । तथा च मनुः “तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरे उभे” इति । नैतत् । पूर्वापरानुसंधाननिबन्धनोऽयं भ्रमः । तथा हि विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं । सहेत्युक्त्वाऽविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति विद्याविद्ययोर्भिन्नविषयत्वेन समुच्चयाभावः श्रुत्यैव दर्शितः । इदमेव स्पष्टमाह भगवान्मनुः “तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरावुभौ ” इत्युक्ते समुच्चयाशंका मा भूदिति । “तपसा कल्मषं हान्ति विद्ययाऽमृतमश्नुत” इति तपसो नित्यनैमित्तिकलक्षणस्य कर्मणः श्रुतावेव विनियोगं दर्शितवान् । तथा ईशावास्यमिदं सर्वमिति सर्वस्य तावन्मात्रत्वमुक्त्वा तदात्मभूतरस्य सर्वस्य तावन्मात्रत्वं पश्यतस्तदर्शनेनैव कृतार्थस्य साध्यान्तरमपश्यतस्त्यागेनैव मुञ्जथेति त्यागेनैवात्मपरिपालनमुक्त्वाऽतदात्मवेदिनः केन तद्व्यात्मपरिपालनमित्याशङ्क्याह “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे” । एवं सर्वभूते त्वयि नरमात्राभिमानिन्यज्ञेऽविद्यानिमित्तोत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाभावात्कुर्वन्नेव सदा यावज्जीवं कर्म जिजीविषोदित्यज्ञस्य नरमात्राभिमानिनः शुद्धयर्थं यावज्जीवं कर्माणि दर्शयति । अत एभिरपि वाक्यैः कर्मणां शुद्धिसाधनत्वमेवावगम्यते । न मोक्षसाधनत्वम् । यद्यप्युक्तं “तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृतैजसश्च” इति चशब्दात्समुच्चयोऽवगम्यते तदपि प्रसिद्धश्रुतिविनियोगानुसारेण वेदितव्यम् । तथा चानुगीतासु स्पष्टमाह भगवान्कर्माणां शुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वं नित्यनैमित्तिकैरिति ॥ वक्ष्यति भगवान्सनत्सुजातः शुद्धिद्वारेणैव मोक्षसा-

धनत्वं तदर्थमुक्तं तप एतदिति । ननु कथं सत्त्वशुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधन-
त्वं विनापि सत्त्वशुद्धिं ज्ञानेनैव मोक्षः सिध्यत्येव । सत्यम् । ज्ञानेनैव
मोक्षः सिध्यति किं तु तदेव ज्ञानं सत्त्वशुद्धिं विना नोत्पद्यत इति वयं
ब्रूमः । तथा चोक्तम् । “ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः” इति ।
तथा चाह याज्ञवल्क्यः— “तथाप्यपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः”
इति । विशुद्धसत्त्वस्यैव नित्यानित्यवस्तुविवेकादिद्वारेण मोक्षसाधनज्ञान-
निष्पात्तेरस्ति । तस्मात्सत्त्वशुद्ध्यर्थं सर्वेश्वरमुद्दिश्य सर्वाणि वाङ्मनःकाय-
लक्षणानि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि समाचरेत् । यावद्विशुद्धसत्त्व इहामुत्र-
फलभोगविरागो योगारूढो भवति तावत्कर्माणि कुर्वीत । तथा चाह
भगवान्— “आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं” इति । “संन्यासस्तु महाबाहो दुःख-
माप्नुमयोगतः” इति ॥ तस्य लक्षणमुक्तं यदा हि नेन्द्रियार्थेष्विति ॥
यस्तु पुनरेवं यज्ञदानादिना विशुद्धसत्त्व इहामुत्रफलभोगविरागो योगारूढो
भवति तस्य शम एव कारणं न कर्मेति । तथा चोक्तं— “योगारूढस्य
तस्यैव शमः कारणमुच्यते” । तस्माच्छमदमादिसाधनसंपन्नः श्रवणादि-
समन्वितो योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थित इति । कथं तर्हि
योगानुष्ठानं कार्यम् । शृणु । समे देशे शर्करावह्निवालुकाशब्दजलाशया-
दिवर्जिते मनोनुकूले शुचौ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं
स्थिरमासनं प्रतिष्ठाप्य तत्रोपविश्यासनं स्वस्तिकादि बद्ध्वा समं कायशिरो-
ग्रीवं धारयन्नचलं विश्वादीन्विश्वतैजसप्रज्ञाञ्जाग्रस्वप्नसुषुप्तिक्रमेण कार्य-
कारणविनिर्मुक्तं पूर्णात्मन्युपसंहृत्य पूर्णात्मना स्थित्वा । “व्यायेत्पुरीशयं
देवं पूर्णानंदं निरंजनम् । अपूर्वानपरं ब्रह्म नेति नेत्यादिलक्षणम् ।
अशनायाद्यसंपृष्टमनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थितं परं परमात्मानं नमो
नम इति । तथा चोक्तं ब्रह्मविद्धिः । विविक्तदेशमाश्रित्य ब्राह्मणः शुद्ध-
चेतसा । भावयेत्पूर्णमेकस्थं हृद्याकाशमयं धिभुम् । तथा चोक्तं ब्राह्मे ।
“तस्माद्विमोक्षाय कुरु प्रयत्नमिति ” । एवं युञ्जन्सदात्मानं परमात्मत्वेन

यदा साक्षाद्विजानाति तदा निरस्ताज्ञानतत्कार्यो वीतशोकः कृतकृत्यो-
भवति । तथा च बृहदारण्यके । आत्मानं चेद्विजानीयादिति । तथा
ईशावास्ये । यस्मिन्सर्वाणि भूतानीति । तथा च कठवल्लीषु तं दुर्दर्श-
मिति । तथा च कावषेयगीतासु । आत्मज्ञः शोकसंतीर्णो न विभेति
कुतश्चनेति । तथा च मनुः । सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं मतमिति ।
तथा चाह भगवान् । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् । यस्मात्तद्विज्ञानादेव परम-
पुरुषार्थप्राप्तिस्तस्मात्तेमेव परमानंदात्मानमात्मत्वेन जानीयादयमहमस्मीति ।
न किञ्चिदन्यच्चिंतयेत् । तथा च श्रुतिः । तमेव धीरो विज्ञायेति । तथा
चाह भगवान् । संकल्पप्रभवान्कामानिति । एवं प्रसंगात्सर्वशास्त्रार्थ-
संक्षेपतो दर्शितः ॥

अथेदानीं प्रकृतमनुसरामः । यस्मात्प्रमाद एव सर्वानर्थबीजं तस्मा-
त्प्रमादमेवाहं मृत्युं ब्रवीमि न यमम् । यमं तु पुनरेके विषयविषांघ्रा-
अविद्याधिरूढाः स्वात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं पश्यन्ति मृत्युम् । अतो
मयोक्तान्मृत्योः प्रमादाख्यादन्यं परं वैवस्वतमाहुः । आत्मावासमात्मनि
बुद्धौ वसतीत्यात्मावासस्तम् । तथा च मनुः “ यमो वैवस्वतो राजा
यस्तवैष हृदि स्थितः । तेन चेदविवादस्ते मा गंगां मा कुरुन्वज ” ।
अमृतममरणधमर्णं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि स्वात्मभूते चरमाणं ब्रह्मनिष्ठमि-
त्यर्थः । श्रूयते कठवल्लीषु- कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति ।
ऽपितृलोके राज्यमनुशास्तीति । शिवः सुखप्रदः शिवानां पुण्यकर्मणाम्-
शिवोऽसुखप्रदः । अशिवानां पापकर्मणाम् ॥ ६ ॥

आस्यादेष निःसरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः ।
अहंगतेनैव चरन्विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥ ७ ॥

एवं तावत्प्रमाद एव मृत्युरिति मृत्युरूपं निर्धारितम् । इदानीं तस्यैव
कार्यात्मनावस्थानं दर्शयति । आस्यादिति । यः प्रमादाख्यो मृत्युः
स प्रथममास्यात्मना परिणमते । आस्योऽभिमानात्मकोऽहंकारः । तथा

चोक्तं—“सर्वार्थाक्षेपसंयोगादसुधातुसमन्वयात् । आस्य इत्युच्यते वोरो
 ह्यहंकारो गुणो महान् ” । एवमहंकारात्मना स्थित्वा ततोऽहंकारान्निः-
 सरति निर्गच्छति कामात्मना ततः कामः स्वविषये वर्तमानः प्रतिहत-
 क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च भवति । ततोऽहंगतेनाहंस्वरूपमापन्नेनाहंका-
 राद्यात्मना स्थितेनाज्ञानेन तदात्मभावमापन्नो ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहं वैश्यो-
 ऽहं शूद्रोऽहं म्यूलोऽहं कृशोऽहममुष्य पुत्रोऽस्य नतेत्येवमात्मको रागद्वेषादि-
 समन्वितः चरन्विमार्गाञ्चरौतस्मार्तविपरीतान्मार्गान् च आत्मनः परमात्मनो
 योगं समाधिलक्ष्यगमुपैति कश्चिदपि । अथवाऽविद्याकामकर्माणि संसारस्य
 प्रयोजकभूतानि । पूर्वत्र मोहो मृत्युः संमत इत्यनेनान्दथाग्रहणात्मिकाऽ-
 विद्या दर्शिता । उत्तरत्र कर्मोदय इति कर्म वक्ष्यति । अथेदानीं कामो-
 मिऽधीयते । अस्यन्ते शिष्यन्तेऽनेन संसारे प्राणिन इत्यास्यः कामः ।
 अथवा आस्यवदास्यं सर्वजगद्भूत्वात् । तथा चोक्तं भगवता “काम एष
 क्रोध एष” इति । एष मृत्युरास्यात्मना स्थित्वा ततः क्रोधात्मना
 विपरिणमते । उक्तं च “कामात्क्रोधोऽभिजायत” इति । ततोऽहंगते-
 नाहंकारापन्नेनाज्ञानेनाहंकारफलकारूढेन चिदाभासेन चरन्विमार्गान्
 चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥७॥

ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ।

ततस्तान्देवा अनु परिप्लवन्ते अतो मृत्युर्मरणादभ्युपैति ॥८॥

किं च । त इति । ते अहंकारादिरूपेण स्थितेनाज्ञानेन मोहिता देहा-
 द्यात्मभावमापादिताः । तद्वशे अहंकाराद्यात्मना परिणतप्रमादाख्यमृत्युवशे
 वर्तमानाः । अतोऽस्मात्प्रेता धूमादिमार्गेण गत्वा तत्र परलोके यावत्सं-
 पातमुषित्वा पुनराकाशादिक्रमेण देहग्रहणाय निष्पतन्ति । श्रूयते च ।
 तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽथैनमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते ! ततोऽनंतरं पुन-
 र्देहग्रहणावस्थायां तं देवा इन्द्रियाण्यनुसृत्य कर्माणि परि समन्तात्प्लवन्ते
 समंततः परिवर्तन्त इत्यर्थः । अतोऽस्मात्कारणादिन्द्रियगुणानुस्मरणान्मरणं

यान्ति । ततो मरणाज्जन्माभ्युपैति ततो मृत्युम् । एवं जन्ममरणप्रवृ-
त्तिधारूढो न कदाचिन्मुच्यत इत्यर्थः । आत्माज्ञाननिमित्तत्वात्संसारस्य याव-
त्परमात्मानमात्मत्वेन साक्षात् जानाति तावदयं तापत्रयाभिभूतो मकरा-
दिभिरिव रागेद्वेषादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाणो मोमुह्यमानोऽवतिष्ठत
इत्यर्थः । प्रत्यगज्ञानजननेषु सर्वद्वैताकाराज्ञानपरिणामेषु स्वस्याभासस्त-
स्मिन्फलके समारूढः साक्षित्वेश्वरत्वकारणत्वान्तर्यामित्वरूपतामात्म-
गच्छति । स च प्रपञ्चस्थोऽपि वस्तुतो न तेन संबध्यते । असंगागम-
विरोधात् । तस्मादीश्वरत्वादिकं कल्पितम् । उक्तं हि “अविद्याकृतनाम-
रूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवतीति” । तथा च तद्बोधादेव तद्वतिरित्यविरुद्ध-
मित्यर्थः । उक्तं च सुरेश्वराचार्यैः “स्वाभासफलकारूढस्तदज्ञानजभूमिषु ।
तत्स्थोऽपि तदसंबद्ध ईश्वराद्यात्मतां गतः” ॥ ८ ॥

कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानु ते यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ।

सदर्थयोगानवगमात्समन्तात्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ॥ ९ ॥

एवं तावदविद्याकामयोर्बन्धहेतुत्वमभिहितम् । अथेदानीं कर्मणां बन्ध-
हेतुत्वमाह । कर्मेति । अमृत्युः कर्मणा केचिदिति । कर्मणाऽमृतत्वं भव-
तीति यन्मतान्तरन्यस्तं तन्निराकरोति । न केवलं कर्मणाऽमृतत्वं भवतीति
अपि तु कर्मोदये कर्मणामुत्पत्तौ कर्मफलानुरागाः सन्तस्तत्र तस्मिन्कर्म-
फलेऽनुयान्ति । यस्मात्तत्रैवानुयान्त्यतो न तरन्ति मृत्युम् । पुनः पुनर्ज-
न्ममरणात्मके संसारे परिवर्तन्त इत्यर्थः । कस्मात्पुनः कर्मोदये कर्मफला-
नुरागास्तत्रैव परिवर्तन्ते । सदर्थयोगानवगमात् । सदर्थेन योगः सदर्थ-
योगः सदर्थेन परमात्मना योगस्तस्य सदर्थयोगस्य एकत्वस्यानवगमात् ।
स्वात्मनश्चिसदानंदाद्वितीयब्रह्मतत्त्वभावानवगमादित्यर्थः । समन्तात्सम-
न्ततः प्रवर्तते भोगयोगेन विषयरसबुद्ध्या देही । यथाऽन्धो निम्नोन्नतकं-
टकस्थलादिषु परिभ्रमत्येवमसावपि विवेकहीनः सर्वत्र विषयाकांक्षया
परिभ्रमति ॥ ९ ॥

तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्याथयागऽस्य गतिर्हि नित्या ।
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा स्मरन्नुपारते विषयान्समंतात् ॥१०॥

किं च तादिति । यद्वागाभिभूतस्येन्द्रियाणां विषयेषु प्रवर्तनं तन्महा-
मोहनम् । एतदुक्तं भवति । यस्य विषयेषु न वास्तवबुद्धिस्तस्येन्द्रियाणि-
विषयेषु न प्रवर्तन्ते । तस्य विषयेषु प्रवृत्त्यभावादात्मन्येव प्रवृत्तिः ।
ततश्च मोहनिवृत्तिः । यस्य विषयेषु वास्तवबुद्धिस्तस्येन्द्रियाणां पराभूतेषु
विषयेषु प्रवृत्तत्वाच्च स इमं सदाद्वितीयं प्रत्यभूतं परमात्मानमात्मत्वेन
साक्षाज्जानाति । तथा चोक्तं— स्त्रीपिण्डसंपर्ककलुषितचेतसो विषयविषांधा
ब्रह्म न जानन्तीति । ततश्च महामोहेन पुनःपुनर्विषयेषु प्रवृत्तिः । तथा
चाह मनुः— “न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यतीति” । ततश्च
मिथ्याथैरविद्याकल्पितैः शब्दादिविषयैर्भोगो भवति तस्मिन्मिथ्यार्थयोगेऽस्य
देहिनो गतिः संसारगतिर्नित्या नियता । प्रसिद्धं ह्येतत् । स्वात्मभूतं
परमात्मानमनवगम्य विषयेषु प्रवर्तमानाः पराभूतारतिर्यगादियोनिं प्राप्नु-
वन्तीति । तथा च बह्वृचब्राह्मणोपनिषदि । या वै ता इमाः प्रजा
प्रजायन्त इति । वक्ष्याति च कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यतीति
कस्मात्पुनर्मिथ्यार्थयुक्तस्य गतिर्हि नित्येति तत्राह—मिथ्यार्थयोगाभिहतान्त
रात्मा मिथ्याभूतविषयसंयोगेनाभिहतान्तरात्मा यस्य सोऽभिहतस्वाभाविक
ब्रह्मभावः स्मरन्शब्दादिविषयान्तानेवोपास्ते न परमात्मानं समंतात्स
मंततः ॥ १० ॥

अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं कामक्रोधौ गृह्य चैनं च पश्चात् ।

एतान्वालांमृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ ११

तत्किमिति चेत्तत्र यद्भवति तच्छृणु । अभिध्योति । अभिध्या विष-
यानं प्रथमं हन्तिः विनाशयतिः स्वरूपात्प्रच्युतं करोति । ततो विषय-
ध्यानाभिहतमेनं विषयरससंनिधौ शीघ्रं प्रतिगृह्य कामश्च हन्ति । तत
कामाभिहतमेनं प्रतिगृह्य क्रोधश्च हन्ति । तदेतेऽभिध्यादय एतानाभिध्य

कामक्रोधवशंगतान्बालानविवेकिनो मूढान्मृत्यवे प्रापयन्ति क्षिपन्ति । श्रूयते कठवल्लीषु 'परां चि खानीति' । धीरास्तु पुनर्धैर्येण विषयाब्जित्वा परमात्मानमात्मत्वेनावगम्य तरन्ति मृत्युम् । श्रूयते च "निचाय्य तं मृत्युमुखादिति" ॥ ११ ॥

योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्त्यादनाचारेणाप्रतिबुध्यमानः ।

स वै मृत्युं मृत्युरिवाप्ति भूत्वा ह्येवं विद्वान्योऽभिनिहन्तीति

कामान् ॥ १२ ॥

कथं पुनर्धारास्तु धैर्येण विषयाब्जित्वा मृत्युं तरन्तीत्यत आह य इति । योऽभिध्यायन्ननित्याशुचिदुःखानुविद्धतया उत्पतिष्णून्नुत्पत्योत्पत्य पतन्तीत्युत्पतिष्णवो विषयास्तान्निहन्त्यात्परित्यजेत् । अनाचारेणानादरेण । अमेध्यदर्शन इवाप्रतिबुध्यमानः पुनःपुनरचितयन्स वै पुरुषो मृत्योरेव मृत्युर्भूत्वा मृत्युरिवाप्ति मृत्युम् । उक्तं च "विषयप्रतिसंहारं यः करोति विवेकतः । मृत्योर्मृत्युरिति ख्यातः स विद्वानात्मवित्कविः" इति ॥ १२ ॥

कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।

कामान्व्युदस्य ध्रुनुते यत्किञ्चित्पुरुषो रजः ॥ १३ ॥

एवमनित्यादिरूपेण विद्वान्सन्ननादरादिनाऽभिहन्ति कामान् । यः पुनरनादरादिना नाभिहन्ति स किं करोतीत्याह । कामेति । यस्तु पुनर्विषयाभिध्यानेन कामानुसारी भवति स कामाननु विनश्यतीति । कामविषये नष्टे कामाननु कामैः सह विनश्यति । अनित्याः कामगणाः । प्रतिक्षणं विनाशान्विताः । तद्वत्कामी विशीर्णो भवति । यस्तु पुनर्विषयदोषदर्शनेन कामान्परित्यजति स कामान्व्युदस्य परित्यज्य विवेकबुद्ध्या ध्रुनुते ध्वंसयति । यत्किञ्चिदिह जन्मनि जन्मांतरे चोपार्जितं रजः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म तत् ध्वंसयति ॥ १३ ॥

देहोऽप्रकाशो भूतानां नरकेऽयं प्रदृश्यते ।

गृह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ १४ ॥

कथं पुनरस्य देहस्य काम्यमानस्य हेयत्वामत्यहि । देह इति । योऽयं भूतानां देहो दृश्यते सोऽप्रकाशोऽविद्याकल्प्यमानः केवलं नरकः श्लेष्मासृक्पूयविषमूत्रकृमिपूर्णत्वात् । तथा चाह मनुः “अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसक्षतजलेपनम् । चर्मावनद्धं दुर्गंधि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः । जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् । रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत्” इति । एवमत्यंतबीभक्षितं ह्यादिदेहं कमनीयबुद्ध्या गृह्यन्तोऽभिकांक्षन्त एव धावन्त्यनुधावन्ति । गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः । यथान्धाः कूपादिकं विवेक्तुमशक्ताः कूपादिषून्मुखाः पतन्त्येवं ह्याद्याभिकांक्षन्तो विषयविषान्धा उन्मुखाः पतन्ति नरकेष्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्यन्नाधायिते तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।

क्रोधालोभान्मोहभयान्तरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १५ ॥

य एवं गुह्यन्ति त एव धावन्ति तेषां देहो निरर्थक इत्याह । अमन्यमान इति । यः स्रयादिकमभिकांक्षन्ननुधावति स विषयविषांधस्तद्व्यतिरिक्तं स्वात्मभूतं परमात्मानममन्यमानोऽप्रतिबुध्यमानो नाधीयते । तद्विषयमध्यात्मशास्त्रं नाधिगच्छति । तस्यास्य विषयविषांधस्य षडंगवेदविदुषोऽपि देहस्तृणनिर्मितव्याघ्र इव निरर्थको भवति । तथा चाह भगवान्वसिष्ठः—“चतुर्वेदोऽपि यो विप्रः सृक्षं ब्रह्म न विंदति । वेदभारभराक्रान्तः स वै ब्राह्मणगर्दभः” । न केवलं देहो निरर्थकः । य एवंभूतः स एव मृत्युरित्याह—क्रोधालोभान्मोहभयान्तरात्मा । क्रोधलोभाभ्यां मोहहेतुभ्यां मोहभयसमन्वितेऽन्तरात्मा त्वच्छरीरे य एष दृश्यते तवात्मा स एष तव मृत्युः । य पुनरजितेन्द्रियः क्रोधलोभादिसमन्वितो विषयेषु प्रवर्तते स एष मृत्युः । विनाशहेतुत्वात् । उक्तं च “आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः” इति ॥ १५ ॥

एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः ।

विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १६ ॥

तर्हि केनोपायेन मृत्योर्विनाश इत्याह । एवमिति । एवं क्रोधादि-
रूपेण जायमानं प्रमादाख्यं मृत्युं जननमरणादितर्वानर्थबीजं विदित्वा
क्रोधादीन्भूतदाहीयान्दोषान्परित्यज्याक्रोधादीन्संपाद्य ज्ञानेन चित्सदाने-
दाद्वितीयब्रह्मवर्त्मनाऽवतिष्ठन्न बिभेति मृत्योः । तथा च श्रुतिः । आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति । कस्मात्पुनर्ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति
मृत्योरित्याह । विनश्यते तस्य ज्ञानिनो विषये गोचरे परमात्मानि साक्षा-
त्क्रियमाणे प्रमादाख्योऽज्ञानमृत्युः । यथा मृत्योर्विषयं संसारमागतो मृत्यु-
नाभिभूतो नष्टो भवति मर्त्य एवमात्मवेदिनोऽपि विषयमागतोऽज्ञान-
मृत्युर्नष्टो भवति । उक्तं च ज्ञानमहोदधौ—“ज्ञानसंस्थानसद्भावो ज्ञानाग्निर्ज्ञा-
नवज्रभृत् । मृत्युं हन्तीति विख्यातः स वीरो वीतमत्सरः” इति ॥१६॥
धृतराष्ट्र उवाच--

यानेवाहुरिज्यया साधुलोकान्द्विजातीनां पुण्यतमान्सनातनान् ।

तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा एतद्विद्वान्नैति कथं नु कर्म ॥ १७ ॥

एवं तावत्कर्मादय इत्यादिना कर्मणां बंधहेतृत्वमुक्त्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न
बिभेति मृत्योरिति ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमभिहितम् । तत्र चोदयति
धृतराष्ट्रः । यानिति । ननु कथं कर्मणां बंधहेतुत्वं यावता यानेवाहु-
रिज्यया ज्योतिष्टोमादिना साधुलोकान्साधुभिर्धार्मिकैरारूढान्पुण्यतमान्प-
वित्रान् । सनातनान्नित्यान् । तेषां ब्रह्मलोकपर्यतानां परार्थं परमपुरु-
षार्थत्वं कथयन्ति । इहास्मिन्संसारमंडले वेदाः । एतल्लोकानां परम-
पुरुषार्थत्वं विद्वान्कथं नु कर्मसाधनं नैति न गच्छति नानुतिष्ठती-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

सनत्सुजात उवाच—

एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र तत्रार्थजातं च वदन्ति वेशः ।

स नेह आयाति परं परात्मा प्रयाति मार्गेण निहन्त्यमार्गान् ॥१८॥

अथ चैतद्ब्रह्मलोकपर्यतानां साधनभूतं कर्म विद्वान्ब्रह्मचित्कथं नैति

नानुतिष्ठतीत्येवं पृष्ठः प्राह भगवान्सनत्सुजातः एवमिति । सत्यमेकं
 ब्रह्मलोकादिसाध्यं सुखं परमार्थं मन्यमानो विषयविषांधो ह्यविद्वानुपयाति ।
 तस्मिन्ब्रह्मलोकादिसाधनभूते कर्मणि न विद्वानविद्यादिदोषदर्शी । तथा
 च बृहदारण्यके । अनंदा नाम ते लोका अंधेन तमसा वृताः । तांस्ते
 प्रेत्याभिगच्छन्ति अविद्वांसोऽबुधा जनाः ॥ तथार्थजातं च प्रयोजनजातं
 च तस्यैवाविदुषो वदन्ति वेदाः । यस्मादविदुष एव वदन्ति न विदुषः
 तस्मान्नेह स विद्वान्ब्रह्मलोकाद्यनित्यसुखे तत्साधने वा कर्मण्यायाति
 प्रवर्तते । किं तर्हि कुरुते तत्राह । परमात्मानमात्मत्वेनावगम्य परमात्मा
 सन्ब्रह्मैव सन्परं प्रयाति । मार्गेण ज्ञानेन निहन्ति । अमार्गानंसंसार-
 हेतुभूतात्मनो विरुद्धमार्गान्धर्माधर्मोपासनारूपान् । अथवा एवं हि विद्वानु-
 पयाति । तत्रेति पाठे । सगुणब्रह्मविद्वांस्तत्र ब्रह्मलोकादावुपासनामु-
 पयाति प्राप्नोति । तथार्थजातं चास्य वदन्ति वेदाः । कीदृशं वदन्ति स
 नेहायाति स विद्वानिहास्मिँल्लोकं कर्माव नायाति न जायते । किं तु
 मार्गेण ब्रह्मोपासनयाऽमार्गान्विरुद्धमार्गान्निहन्ति । एवं तत्र हत्वा स हेतु-
 न्संसारमार्गान्परमात्मा ब्रह्मात्मा सन्कालेन परं ब्रह्म यातीत्यर्थः ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कोऽसौ नियुक्ते तमजं पुराणं स चोदिदं सर्वमनुक्रमेण ।

किं वाऽस्य कार्यमथवा सुखं च तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ॥ १९ ॥

एवं तावत्प्रमादस्याज्ञानस्य मृत्युत्वमप्रमादस्य स्वरूपावस्थानलक्षणस्या-
 मृतत्वम् । प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमीत्यादिना दर्शयित्वाऽऽस्यादेष निःसरते
 नराणामित्यादिना स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एष इत्यन्तेन तस्यैव कार्या-
 त्मना परिणतस्य सर्वानर्थहेतुत्वं प्रदर्शयित्वा कथमस्य मृत्योर्विनाश इत्या-
 शङ्क्यैवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योरित्यात्म-
 ज्ञानेन मृत्युविनाशं दर्शयित्वा यानेवाहुरिज्ययेत्यादिना ब्रह्मलोकादेः
 पुरुषार्थत्वमाशङ्क्यैवं ह्यविद्वानित्यादिना तेषामविद्याविषयत्वेनापुरुषार्थ-

स्वमुक्त्वा परं परात्मा प्रयाति मार्गेणेति ज्ञानमार्गेण मोक्ष उपदिष्टः ।
 चत्त परं परात्मा प्रयातीति जीवपरयोरेकत्वमुक्तम् । तदसहमानश्चोद-
 यति धृतराष्ट्रः कोऽसाविति । ननु यदि स एवं सत्यादिलक्षणः पर-
 मात्मा क्रमेणाकाशादि धरित्र्यंतं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्यान्नमयाद्यात्मना स्थितः
 संसरतीति चेत्कोऽसौ तं सत्यादिलक्षणमजं संसारे नियुक्ते प्रेरयति ।
 किमन्येन स्वयमेव चेत्किंवास्य नानायोनिषु प्रवर्तमानस्य कार्यं प्रयोज-
 नम् । अथवा नानायोनिषु प्रवर्तमानस्य तूष्णींभूतस्य स्वे महिम्नि स्थिता
 स्य संसारानुप्रवेशेऽसुखमनर्थजातं किं वा भवति हे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथा-
 वत् । तथा च ब्रह्मविदामेकः पुंडरीको भगवान्याज्ञवल्क्यः । तत एव
 सर्वस्य सृष्टिमुक्त्वा तस्यैव जीवात्मत्वमभ्युपगम्य यद्येवं स कथं ब्रह्मन्पा-
 ययोनिषु जायते, ईश्वरश्च कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यत इति कोऽसौ
 नियुक्त इत्यनेन भगवतोक्तमेव ब्रह्मजीववादपक्षं वावदूकचोद्यं स्वयमेव
 स्पष्टमुक्तवान् ॥ १९ ॥

सनत्सुजात उवाच--

दोषो महानत्र विभेदयोगे ह्यनादिभोगेन भवन्ति नित्याः ।

तथाऽस्य नाधिक्यमुपैति किञ्चिदनादियोगेन भवन्ति पुंसः ॥ २० ॥

एवं पृष्ठः प्राह भगवान् । दोष इति । यद्येवं चोदयत एषोऽभिप्रायः ।
 नियोज्यनियोक्तत्वादिभेददर्शनादेकस्य कूटस्थस्य तदसंभवाद्भेदेन भवित-
 व्यामिति । तत्र यदि ब्रह्मण एव नानात्वमभ्युपगम्यते चेत्तदा तस्मिन्भेद-
 योगे ब्रह्मणो नानात्वयोगे दोषो महान् । को दोषः । द्वैतिनो ह्यतथावा-
 दिनोऽवैदिका भवेयुः । वेदहृदयं परमार्थमद्वैतं च बाध्यं स्यात् । किं च ।
 नानारूपेण परिणतत्वादित्यादिदोषोऽस्थूलादिवाक्यविरोधश्च प्रसज्येत ।
 अथोच्यते नास्माभिर्ब्रह्मणो नानात्वमभ्युपगम्यते अपि तु जीवपरयोर्भेदोऽ-
 भ्युपगम्यत इति । अत्र हि महान्दोषो यतो विनाशं प्राप्नोति । श्रूयते
 च “मृत्योः स मृत्युं” इत्यादि । “यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते

अथ तस्य भयं भवति” इति । अथ जीवपरयोर्भेदेऽभ्युपगम्यमाने तत्त्व-
मसि, अहं ब्रह्मास्मि, अयमात्मा ब्रह्म इत्येवमादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराण-
भाषितत्वादवैदिकत्वं नाम महान्दोषो भवति । कथं तर्हि त्वत्पक्षे जीवे-
श्वरादिव्यवहारभेदः कथं वा तेषां नित्यत्वमिति तत्राह—अनादियोगेन
भवन्ति नित्याः । अनादिरविद्या माया । तथा चोक्तम् । “ प्रकृतिं पुरुषं
चैव विद्वयनादी उभावपि ” । “ अनादिमायया सुतो यदा जीवः प्रबु-
ध्यते ” । “ अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ” । “ अनादिभावं
यद्विज्ञानेनैव निवर्तते तज्ज्ञानमिति प्राज्ञा ईक्षणं संप्रचक्षते ” । श्रुतयः
“अनीशया शोचति मुह्यमानः” “ देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ” । न
तं विदाथ य इदं जजानानान्यद्युष्माकमंतरं भवति । नीहारेण प्रावृता ज-
ल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति । नीहारं तमोऽज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति । “ इंद्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते ” । अजामेकां लोहित । अनृतेन हि प्रत्यूढा । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं
तेन मुह्यन्ति जंतवः इत्याद्याः स्मृतयोऽपि । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । अय-
मात्मा सर्वान्तर इति वा । तद्योगेन मायायोगेन भवन्ति जीवादयो
नित्याः । अद्वितीयस्यापि परमात्मनो मायया बहुरूपत्वमुपपद्यते इवेत्यर्थः ।
श्रूयते चैकस्यैव बहुरूपत्वम् । इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । एको देवः
सर्वभूतेषु गूढः । एकं सद्विप्राः । एकं सत्तं बहुधा । । एक
सन्बहुधा विचारः । त्वमेकोऽसि । अजायमानो बहुधा विजायते । तथा
च मोक्षधर्मे । एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहु-
धा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः । आकाशमेक
मिती च । तथा कावषेयगीतासु । न जायते म्रियते वेति । एकश्च सूर्य
इति । तथा परमेश्वर आह । एकः सर्वगतो ह्यात्मेति । एकस्यैव माया-
बहुरूपं तस्मात्स एव कारणात्मा परमेश्वरः कार्यात्मानं जीवात्मानं म्रियुंके
कृतप्रयत्नापेक्षो मायया न परमार्थतः । संसरति न संसारयति । तथा

चाह भगवान् । अहं प्रशास्ता सर्वस्येति । न चाप्ययं संसरति न च संसारयत्प्रभुरिति । किं च मायानिमित्ते भेदेऽभ्युपगम्यमानेऽस्य परमात्मनः कार्यकारणात्मनाऽवस्थितस्याधिक्यमाधिपत्यं नापैति किञ्चिदपि । मायात्मकत्वात्संसारस्य कूटस्थ एव भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादनादियोगेनानाद्याविद्यायोगेन भवन्ति । पुंसः पुमांसो जीवा बहवो भवन्ति । अथवा पुंसः पुरुषस्य पूर्णस्य परमात्मनो मायाऽनादिसिद्धा तद्योगेन बहवो भवन्ति । तथा च सर्वमनुगीतासु स्पष्टमाह भगवान् । इदं जगदनेकमिति वेदानुशासनम् । तथा चाह भगवान्पराशरः । आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वम् । “ ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः ” इति । तथा चैतत्स्पष्टमाह भगवान्सनत्सुजातः । ब्राह्मे पुराणे कावषेयगीतासु । असंगेन वेदान्पठध्वमिति ॥ २० ॥

य एतद्वा भगवान्स नित्यो ऽवकारयोगेन करोति विश्वम् ।

तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः ॥ २१ ॥

एवं तावेकस्यैव परमात्मनोऽनादिमायायोगेन बहुरूपत्वमुक्तम् । इदानीं यदीश्वरस्य कारणत्वं तदपि मायोपाधिकमित्याह । य एतदिति । य एतद्वा परमार्थभूतो भगवानैश्वर्यादिसमन्वितः परमेश्वरो नित्यः स विकारयोगेनेक्षणादिपूर्वकं विश्वं करोतीति । तथा तत्सर्वं तच्छक्तिर्देवात्मशक्तिर्मयैव करोति । न परमात्माऽपूर्वादिलक्षण इति स्म मन्यते । न स्वतश्चित्सदानंदाद्वितीयस्य कारणत्वम् । किं तु मायावेशवशादित्यर्थः । किं तर्ह्यस्य तथाभूतशक्तियोगे प्रमाणमिति चेत्तत्राह तथार्थयोगे तस्य परमात्मनो जगदुपादानभूतमायार्थयोगे च भवन्ति वेदाः । तस्य मायासद्भावे वेदाः प्रमाणं भवन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । इंद्रो मायाभिरिति । तथा चाह भगवान् । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्ययेति ॥ २१ ॥

श्रुतराष्ट्र उवाच-

यस्माद्धर्मान्नाचरन्तीह केचित्तथा धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।

धर्मः पापेन प्रतिहन्यते वा उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ २२ ॥

एवं तावत्प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमीत्यादिना मृत्योः स्वरूपं तस्य कार्यात्मनाऽवस्थानं तन्निमित्तं चानेकार्थं दर्शयित्वा केन तर्ह्यस्य विनाश इत्याशङ्क्यैवं मृत्युं जायमानमित्यादिना ज्ञानादेवाभयप्राप्तिं दर्शितां श्रुत्वा प्रासंगिके चोद्यद्वये परिहृते कर्मस्वभावपरिज्ञानाय प्राह धृतराष्ट्रः यस्मादिति । यस्माद्धर्मानग्निष्टोमादीनाचरन्तीह लोके । केचित्तथा धर्मानिहाचरन्ति । किं तेषां धर्मः पापेन प्रतिहन्यत उताहोस्विद्धर्मः प्रतिहन्ति पापम् । अथवा तुल्यबलेनान्यतरेणान्यन्य विनाश इति । आविदुष उभयोरनुभव एव । नान्यतरेणान्यतरस्य विनाशः । विदुषः पुनरनयोरपि ज्ञानाग्निना विनाश इत्याह ॥ २२ ॥

सनत्सुजात उवाच—

तस्मिन्स्थितौ वाऽप्युभयं हि नित्यं ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् यथाऽन्यथा पुण्यमुपैति देही तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ॥ २३ ॥

एवं पृष्ठः प्राह भगवान्सनत्सुजातः । तस्मिन्निति । तस्मिन्पुण्यापुण्यात्मके कर्मणि स्थितोऽपि कुर्वन्नप्युभयं पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म नित्यं नियमेन विद्वान्ज्ञानेन प्रतिहन्ति विनाशयति । कथमेतदवगम्यते ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति तत्राह । सिद्धं प्रसिद्धं ह्येतच्छ्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु । तथा च श्रुतिः “मिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्थ कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” इति ॥ यथा पुष्करपलाश इति । यथैषीकातूलमग्नाविति च । यथैधांसि समिद्धोऽग्निरिति च । क्षणमात्मानुसंधानात्पापं दहति कोटिशः । अन्यथा पापविध्वंसो न भवेत्कोटिपुण्यतः ॥ अन्यथा ज्ञानहीनश्चेत्पुण्यमुपैति तथागतं पापमुपैति तत्फलं चोपभुङ्के । कथमवगम्यत इति चेत् । एतदपि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः “इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यङ्ग्रेयो ह्यभि-

न्दति मूढाः । नाकस्य पृष्ठेः सुकृतेन भूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विश-
ीति ” । “अनंदा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्या-
गच्छन्ति य के चात्महनो जनाः” । “ त्रैविद्या मामिति ” च ॥२३॥
त्वोभयं कर्मणा भुज्यतेऽस्थिरं शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा॥
र्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि॥२४॥

किमविदुषोऽनुभव एवोभयोरुतान्यतरेणान्यतरस्य विनाश इति तत्राह ।
त्वेति । गत्वा परलोकं प्राप्योभयं पुण्यापुण्यसाध्यं फलं कर्मणा पुण्या-
प्यलक्षणेन भुज्यतेऽस्थिरम् । तथा च श्रुतिः “ तद्यथेह कर्मचितो
लोकः क्षीयत ” इति । श्रूयते च बृहदारण्यके यो वा एतदक्षरमिति ।
यथेऽन्यथातो विदुरति च च्छांदोग्ये । स चापि सोऽपि विद्वा-
र्मेण कर्मणा पापं प्रणुदति विनाशयति । तथा च श्रुतिः । धर्मेण पाप-
पनुदतीति । इह लोके विद्वान्वक्ष्यमाणलक्षण ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानु-
ता तस्य धर्मो बलीयानिति विद्धि जानीहि । ईश्वरेऽर्पितत्वात् । तथा
। वक्ष्यति । तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या ताम्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।
प्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा । ज्ञानेन चा-
गानमुपैति विद्वानथान्यथा वर्गफलानुकांक्षी । अस्मिन्कृतं तत्परिग्रह
विममुत्र भुंक्ते पुनरेति मार्गमिति ॥ २४ ॥

येषां धर्मेषु विस्पर्धा बले बलवतामिव ।

ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गे यान्ति प्रकाशताम् ॥२५॥

येषां धर्मे न च स्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनमित्याह श्लोकद्वयेन । येषां
वेति । येषां विषयपराणां स्वर्गादावुर्वक्ष्यदिभोगश्रवणात्तत्साधनभूत-
योतिष्टेयमादिधर्मेषु विस्पर्धा संघर्षो वर्ततेऽस्मादहमुत्कृष्टतरं धर्मं कृत्वाऽ-
मादपि सुखी भूयासामिति । बले बलवतामिव । यथा बलवतो राज्ञो
लवन्तं राजानं दृष्ट्वाऽहमस्मादपि बलवत्तां संपाद्यैनं जित्वाऽस्मादपि सुखी
भूयासामिति संघर्षो वर्तते तद्वदतिफलसंगसहितास्ते ब्राह्मणा यज्ञा-

दिकारिण इतः प्रेत्य धूमादिमार्गेण गत्वा स्वर्गे नक्षत्रादिरूपेण यान्ति
प्राप्नुवन्ति प्रकाशतां प्रकाशम् । श्रूयते च—अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते
दत्तामिति ॥ २५ ॥

येषां धर्मे न च स्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् ।

ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ २६ ॥

येषां विषयानाकृष्टचेतसामनित्यफलसाधनज्योतिष्टोमादौ धर्मे न च
स्पर्धा न च संघर्षो विद्यते न वर्तते तेषां फलनिरपेक्षमीश्वरार्थं कर्मानुष्ठा-
नवतां तद्यज्ञादिकं कर्म चित्तशुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनम् । तथा च श्रुतिः ।
तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति ।
वक्ष्यति च भगवान्स्वयमेव शुद्धिद्वारेणैव ज्ञानसाधनत्वं पुण्येन पापं विनि-
हृत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मेति । ये यज्ञाग्निभिर्विशुद्धसत्त्वाः पर-
मात्मानमात्मत्वेनावगच्छन्ति ते ब्राह्मणा इतोऽस्मात्कार्यकारणलक्षणाह्लोका-
त्प्रेत्य मुक्ताः स्वर्गं सुखं पूर्णानन्दं ब्रह्म यान्ति । इतरतः स्वर्गादस्य वैल-
क्षण्यमाह । त्रिविष्टपमिति । त्रिभिराध्यात्मिकादिभिस्तापैः सत्त्वादिभिर्जा-
ग्रदादिभिर्वा मुक्तं त्रिविष्टपम् । अथवा तौर्विष्टं प्रविष्टमधिकारिणं पातीति
त्रिविष्टपमिति ॥ २६ ॥

तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।

नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥ २७ ॥

इदानीं विदुषः समाचारमाह । तस्येति । तस्य विदुषः सम्यक्समाचारं
वेदविदो जना विद्वांस आहुः । नैनं योगिनं मन्येत चिंतयेत् । भूयिष्ठं
बहु । बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् । पुत्रकलत्राद्याभ्यन्तरं जनम् । इतरद्बाह्यम् ।
तथा पुत्रमित्रादयो न गृह्णन्ति तेषामगोचर एव वर्ततेत्यर्थः ॥ २७ ॥

यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोदकम् ।

अन्नपानं च बिप्रेन्द्रस्तज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ॥ २८ ॥

वीट्ये देशे वास इत्याह । यत्रेति । यत्र यस्मिन्देशे मृग इह मृगो

यथैकान्ते जनरहिते स्थान आजीव्येवने स्वस्थस्तिष्ठति तद्वत्सोऽपि चोरा-
दिपीडारहितेऽन्नपानादि भूयिष्ठं बहुलं वर्तत इति मन्येत प्रावृषीव तृणो-
दकं बहुलं भवति तद्वत् । तृणोलपमिति केचित् । तृणोलपमिति ह्यातं
मुनिभोज्यान्नादिष्विति । दूर्वाविशेष इति केचित् । तत्र स्थित्वा तदन्न-
पानादिनोपजीवेत् । नानुसंज्वरेत्संतप्तो न भवेत् । अन्यथान्नपानादिरहिते
देशे कथं नाम देहयात्रा सिध्येदिति संतप्तो भवति । ततश्च न योग-
सिद्धिः ॥ २८ ॥

यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।

अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ २९ ॥

तत्राप्येवंविधजनसमापे वास इत्याह । यत्रेति । यत्र यस्मिन्देशेऽकथ-
यमानस्य तूष्णींभूतस्य स्वमाहात्म्यं प्रच्छादयतो येनकेनचिदाच्छन्नस्य येन
केनचिदाशिस्य यत्रक्वचन शायिन आत्मानमिव लोकं पश्यतो जडव-
ह्येकमाचरतः प्रयच्छत्यशिवं जडं भव इति मत्वाऽशिवमकल्याणमवमाना-
दिकं प्रयच्छति । तथारिक्तमिवाकुर्वन्त्यथा कश्चित्स्थितप्रज्ञलक्षणज्ञो ब्रह्म-
विदिति ज्ञात्वा प्रणिपातादिपूर्वकमीश्वरबुद्ध्या संपूजयति तद्वत् । अज्ञात-
तयातीरिकं ब्राह्मणजातिमात्रप्रयुक्तपूजातीरिकं पूजान्तरं ब्रह्मविदनुत्पम-
कुर्वन्नवमानादिकमेव कुर्वन्त्यो जनः सोऽस्य विदुषः श्रेयान् । नेतरो यः
प्रणिपातादिपूर्वकमीश्वरबुद्ध्या पूजयति । तथाह मनुः । समानाद्ब्राह्मणो
नित्यमुद्विजेत विषादिव । तथा चाह पराशरः । समाननात्परा
हानिर्नान्या विद्वज्जने मतेति । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च
विंदतीति ॥ २९ ॥

यो वाऽकथयमानस्य ह्यात्मानं नानुसंज्वरेत् ।

ब्रह्मस्वं नोपहन्याद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥ ३० ॥

क्रीटशस्य तर्ह्यन्नं भोज्यमित्याह । यो वाः इति । अकथयमानस्य
तूष्णींभूतस्य सर्वोपसंहारं कृत्वा पूर्णात्मनाऽवस्थितस्यात्मानं नानुसंज्वरेत् ।

ज्ञापयेत् । ब्रह्मस्वं नोपहन्त्याद्वा । ब्रह्मनिष्ठासाधनभूतं चैलाजिनपुस्तका-
दिकं नोपहन्त्याद्वा । तथा चोक्तम् । रत्नहेमादिकं नास्य योगिनः स्वं
प्रचक्षते । कुशवल्कलचैलादि ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः । अन्यदपि ।
ब्रह्मस्वं ब्राह्मणस्वं नोपहन्त्याद्वा । वा समुच्चये । तदन्नं तस्यान्नं संमतं सतां
भोज्यत्वेन ॥ ३० ॥

नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।

ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किञ्चन ॥ ३१ ॥

पुनरपि तस्यैव समाचारमाह । नित्यमिति । नित्यं नियमेनाज्ञातचर्या
गूढचर्या मे मम कर्तव्येति मन्येत । ब्राह्मणो ब्रह्मवित् । ज्ञातीनां ज्ञाति-
पुत्रादिप्रभृतीनां मध्ये संनिधौ वसन्नैव विद्येत प्रतिपद्येत किञ्चन किञ्चि-
दपि । कश्चिदिति केचित् । योगी नैव विद्येत । पुत्रकलत्रादिकं परित्यज्य
केवलं स्वात्मानिष्ठो गूढचार्येव भवेदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । कुटुम्बं
पुत्रदारांश्च वेदांगानि च सर्वशः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरे-
न्मुनिः । तथा चाह वसिष्ठः । यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रु-
तम् । जानन्नपि हि मेधावी जडबल्लोकमाचरेदिति । अथवा नित्यमज्ञा-
तचर्या । अज्ञाते चक्षुराद्यविषयभूत वाचामगोचरेऽनुदितानस्तमितज्ञाना-
त्मनावास्थितेऽशनायाद्यसंपृष्टे पूर्णानन्दस्वरूपे सर्वान्तरे प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि
चर्या निष्ठा समाधिलक्षणा मे मम कर्तव्या । न पराग्भूतदेहेन्द्रियपुत्रामित्र-
कलत्रादौ स्थूलोऽहं कृशोऽहं ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमित्येवमात्मिका कर्तव्ये-
ति मन्येत । स ब्राह्मणो ब्रह्मवित् । तथा च श्रुतिः । यश्चक्षुषा न पश्यतीति ।
यस्मादेवं तस्मादज्ञात एव ब्रह्मणि निष्ठा कर्तव्या । तस्मात्क्रोधमानादयोऽ-
नित्या विषयाश्चेन्द्रियाणि च । ज्ञातयश्च समाख्याता देहिनस्तत्त्वदर्शिन
इतीन्द्रियादीनां ज्ञातिशब्देनोक्तत्वात् । ज्ञातीनामिन्द्रियादीनां मध्ये वसन्प-
श्यन्गृण्यन्स्पृशन्जिघ्रन्निमिषन्मन्यमानो विजानन्नपि नैवमात्मादिरूपेण विद्येत
प्रतिपद्येत । तत्साक्षित्वादात्मनः । तथा च श्रुतिः । अथ यो वेदेदं

जिघ्राणीति स आत्मेति । देहद्वयतद्धर्मानात्मत्वेन न गृहीयादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

को ह्येनमन्तरात्मानं ब्राह्मणो मन्तुमर्हति ।

निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वंद्वविवर्जितम् ॥ ३२ ॥

कस्मात्पुनरेवं गृह्यतेऽत आह । को ह्येनमिति । को हि ब्राह्मणो ब्रह्म-
विद्विषयासक्त्या ज्ञार्तानां संनिधौ वसन्निर्लिङ्गं सूक्ष्ममचलं क्रियाकर्त्रादि-
शून्यं शुद्धमविद्यादिदोषरहितं सर्वद्वंद्वविवर्जितमशनायापिपासादिधर्मविव-
र्जितमन्तरात्मानं प्रमात्रादिसाक्षिणं मानांतराविषयीभूतं मन्तुमर्हति ज्ञातुं
योभ्यो भवति, न कोऽपीत्यर्थः । किं च विपरीततया जानात्यनात्मविषयी-
भूतम् । एवमुक्तेन प्रकारेण देहद्वयतद्धर्मतया स्थूलोऽहं कृशोऽहं न
गच्छामि न पश्यामि मूको बधिरः काणः सुख्यहं दुःख्यहमिति ब्राह्मणः
सन्मन्तुमर्हति । तथा च सति ब्राह्मण्यमेव हीयत इत्यर्थः । वक्ष्यति च ।
य एवं सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वयेति ॥ ३२ ॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणा ॥ ३३ ॥

यस्त्वेवं मनुते स पापीयानित्याह । योऽन्यथेति । योऽन्यथाऽज्ञाना-
न्निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वंद्वविवर्जितं चित्सदानंदं ब्रह्मात्मना सन्तं स्वात्मा-
नमन्यथा देहद्वयतद्धर्मात्मतया कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी कृशः स्थूलोऽ-
मुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता ब्राह्मणोऽहमित्येवमात्मानं प्रतिपद्यते किं तेन मूर्खे-
णानात्मविदाऽऽत्मचौरैणात्मापहारिणा न कृतं पापम् । महापातकादि
सर्वं कृतं तेनेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । असुर्या इति । ब्राह्मण्यं प्राप्य
लोकेऽस्मिन् मूकबधिरो भवेदिति स्मृतिः ! तस्माद्विषयभूतदेहेन्द्रियादि-
ष्वात्मभावं परित्यज्याज्ञात एव वागाद्यगोचरे परमात्मनि निष्ठा कर्त-
व्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रवः ।

शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ ३४ ॥

अन्यथा देहद्वयमिन्द्रियादितद्धर्माननुपपादयतः किं भवतीत्यत आह
अश्रान्त इति । योऽनात्मभूतदेहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेन नोपादत्ते स पुरुषो-
ऽश्रान्तः स्यात्संसारश्रमयुक्तो न भवेत् । अशनायापिपासादेर्देहादिधर्मत्वात् ।
तथा च श्रुतिः । अशनायापिपासे प्राणस्येति । देहद्वयाध्यासेन तद्धर्मा-
ध्यासो भवति । तस्याप्यविद्यैव मूलम् । इहानीं ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तन्मूलः
सोपि निवर्तत इत्यर्थः । य एवमश्रान्ततया निरुपद्रवो भवति क्रोधलोभ-
भयहर्षादयो भूतदाहीया योगान्तराया उपद्रवास्तद्धीनो निरुपद्रवः
संमतो विद्वद्भिः शिष्टत्वेन संमतः । शिष्टवन्न स्यान्नाचरेत् । जडवच्चरे-
ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ ३४ ॥

ये यथा वान्तमश्नन्ति श्वाला नित्यमभूतये ।

एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनात् ॥ ३५ ॥

इदानीमगूढचारिणं कुत्सयन्नाह । ये यथेति । मूढाः श्वाला इति
प्रोक्ताः । श्वालाः श्वाना इति दर्शनात् । यथा श्वालाः श्वानो मूढा वा
वान्तमुद्गीर्णमश्नन्त्येवं ये शिष्टा ब्रह्मविदः स्वमाहात्म्यं ख्यापयन्तोऽगूढ-
चारिणो वर्तन्ते ते वान्तमुद्गीर्णमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनाद्यदिदं
वान्ताशनं तदभूतयेऽनर्थायैवेत्यर्थः । तस्माद्गूढः सन्नशिष्टवदेव
समाचरेदिति ॥ ३५ ॥

अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।

ते दुर्धर्षा दुष्प्रकृत्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ ३६ ॥

इदानीं योगिनं प्रशंसयन्नाह । अनाढ्या इति । अनाढ्या अबहुमत्तं
असक्तात्मानो मानुषे वित्ते जायापुत्रवित्तादिषु । आढ्या वेदेषु वेदप्रति-
पाद्यार्हिसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यशमादिसाधनेषु ये द्विजास्ते दुर्धर्षा दुष्प्रकृ-
त्याश्च विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुं ब्रह्मस्वरूपभूतानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।

न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ ३७ ॥

किं च ब्रह्मविन्महिमैषः । सर्वानिति । सर्वानग्न्यादीन्विष्टकृतः सुष्टु
इष्टं कुर्वन्तीति । तथा च श्रुतिः । स्विष्टं कुर्वन्विष्टकृदिदि । देवान्प्र-
त्येकमुद्दिश्य त्यागार्थं विद्यात् । य इह कश्चन सर्वदेवतायाज्यपि ब्राह्म-
णस्य न समानो ब्राह्मणेन ब्रह्मविदा न समान इत्यर्थः । नैतदाश्चर्यम् ।
यस्मिन्देवताविशेषे हविष उद्देशत्यागेन फलार्थं प्रयतते स्वयं यजमान
इदमग्नय इदमिन्द्रायेति सोऽपि हविष्प्रतियोगी देवताविशेषो न समानो
ब्रह्मविदा किमुत वक्तव्यं देवपशुर्यजमानो न समान इति । तथा च
मोक्षधर्मे । ब्राह्मणस्य न सादृश्ये वर्तते सोऽपि किं पुनः । इज्यते येन
मंत्रेण यजमानो द्विजोत्तम इति । तथा च मनुः । ब्रह्मविद्भ्यः परं भूतं
न किंचिदिति ॥ ३७ ॥

यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।

न मान्यमानो मन्येत नावमानेन संज्वरेत् ॥ ३८ ॥

पुनरपि तस्यैव समाचारमाह । यमिति । यं ब्रह्मविदमप्रयतमानं
तूष्णींभूतं सर्वोपसंहारं कृत्वा स्वे महिम्नि व्यवस्थितं गूढचारिणं केचि-
द्विद्वांसः स्थितप्रज्ञलक्षणज्ञा ब्रह्मविदिति ज्ञात्वा मानयन्ति पूजयन्ति
चेत्स तैर्मानितः पूजितोऽपि विद्वान्न मान्यमानोऽहमिति मन्येत । तथा
स्थितप्रज्ञलक्षणानभिज्ञा अज्ञ इति मत्वाऽवमानं कुर्वन्ति चेत्तस्मिन्नाव-
माने निमित्ते नानुसंज्वरेन्नानुतप्येत् ॥ ३८ ॥

लोकस्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।

विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ॥ ३९ ॥

किं तर्हि मानितेनावमानितेन वा मतव्यमित्याह श्लोकद्वयेन लोकेति ।
यदिदं विद्वांसो ब्रह्मविदं मानयन्तीति तत्तेषां निमेषोन्मेषवत्स्वभाववृत्तिः
स्वाभाविकी वृत्तिरिति मन्येत ॥ ३९ ॥

अधर्मविदुषो मूढा लोकाः शास्त्रविवर्जिताः ।

न मान्यं मानयिष्यन्ति एवं मन्येदमानितः ॥ ४० ॥

तथावमानितो जनैरवज्ञातो विद्वानेवं मन्येत । अधर्मविदुषो मूढा विवे-
कहीना लोकाः शास्त्रविवर्जिताः । न मान्यं मानार्हं मानयिष्यन्त्यमान्य-
मपि मानयिष्यन्तीत्येतदविदुषां स्वभाव इति मन्येत । अमानितोऽपूजितो
विद्वान् ॥ ४० ॥

न वै मानं च मौनं च सहितौ वसतः सदा ।

अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ४१ ॥

इदानीं मानमौनयोर्भिन्नविषयत्वमाह । न वा इति । न वै मानं च मौनं च
सहितौ एकत्र वसतः सदा । अयं प्रत्यक्षादिगोचरो लोको लोक्यत इति
प्रपञ्चो मानस्य विषयः । असौ परलोको मौनस्य । कोऽसौ तद्विदुः ।
तथा चाह भगवान् । ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति ।
तथा चानुगीतासु । ओं तत्सद्विष्णवे चेति सायुज्यानि पदानि वै । इति
तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म मौनस्य विषय इत्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति । मानात्सं-
सारप्राप्तिर्मौनेन ब्रह्मप्राप्तिरिति । उक्तं च हिरण्यगर्भे । अन्नांगनादिभोगेषु
भावो मान इति स्मृतः । ब्रह्मानन्दसुखप्राप्तिहेतुर्मौन इति स्मृत इति ॥ ४१ ॥

श्रीर्हि मानार्थसंवासात्सा चापि परिपंथिनी ।

ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ४२ ॥

इदानीं मानार्थसंवासेऽपवर्गाभावं दर्शयति । श्रीरिति । हे क्षत्रिय
श्रीर्हि मानार्थसंवासान्मानविषयसंवासान्मानगोचरे प्रपञ्चे वर्तमानस्य स्वर्ग-
पञ्चनादिसाधनभूतं कर्मानुतिष्ठतः श्रीर्हि भवति । सा चापि श्रीः परि-
पंथिनी श्रेयोमार्गविरोधिनी । तथा च मोक्षधर्मे निबन्धिनी रज्जुरेषेति ।
य एवं श्रियाभिभूतो मूढः सन्विषयेषु प्रवर्तते तेन प्रज्ञाहीनेन ब्राह्मी
ब्रह्मानन्दलक्षणा श्रीः । तथा च हिरण्यगर्भे । या नित्या चिद्वनानन्ता
गुणरूपविवर्जिता । आनन्दाख्या परा शुद्धा ब्राह्मी श्रीरिति कथ्यते । सा
दुर्लभा श्रवणायापि न शक्या । तथा च श्रुतिः । श्रवणायापि बहुभि-
रिति ॥ ४२ ॥

द्वाराणि सम्यक्प्रवदन्ति सन्तो बहुप्रकाराणि दुराचराणि ।

सत्यार्जवे ह्यर्द्धमशौचविद्याः षण्मानमोहप्रतिबंधकानि ॥ ४३ ॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि सन-
त्सुजातपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

इदानीं ब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि दर्शयति । द्वाराणीति । द्वाराणि ब्रह्म-
लक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि सन्तः सम्यक्प्रवदान्ते । बहुप्रकाराणि दुराचरणानि दुः-
खाचरणानि कानि तानि । सत्यं यथार्थभाषणं भूतहितं च । आर्जवमकौटिल्यम् ।
हीरकार्यकरणे लज्जा । दमोऽन्तःकरणोपरतिः । बहिः करणोपरतिः इति
केचित् । शौचं मलकल्मषप्रक्षालनम् । विद्या ब्रह्मविद्या । षडेतानि मान-
मोहप्रतिबंधकानि ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगव-
तः कृतौ सनत्सुजातभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच—

कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।

मौनेन विद्वानुत याति मौनं कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ॥ १ ॥

अयं हि लोको मानस्येत्यादिना मौनमाहात्म्यं प्रदर्शितं श्रुत्वा प्राह धृत-
राष्ट्रः । कस्येति । कस्य कीदृशस्यैष पूर्वोक्तो वागाद्युपरमलक्षणो मौनो
भवति कतरन्नु एतयोरसंभाषणात्मस्वरूपयोर्मौनं प्रब्रूहि । हे विद्वन्निह
मौनभावं मौनस्वभावं मौनेन तूष्णींभावेन विद्वानुत याति मौनं ब्रह्म ।
आहोस्विदन्येन । कथं मौनमिहाचरन्ति ॥ १ ॥

सनत्सुजात उवाच —

यतो न वेदा मनसा सहैनमनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम् ।

यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥ २ ॥

एवं पृष्ठः प्राह भगवान् । यत इति । यतो यस्माद्वेदा मनसा सहैनं

परमात्मानं नानुप्रविशन्ति । तथा च श्रुतिः । यतो वाचो निवर्तन्त इति । ततस्तस्मादेव कारणात्स एव वाचामगोचरः परमात्मा मौनम् । यद्येवं किं लक्षणस्तर्हि परमात्मा तत्राह । यत्रोत्थितो वेदशब्दः । यस्मिन्नर्थे निमित्तभूते समुत्थितो वेदशब्दः शास्त्रादिकारणं ब्रह्मेत्यर्थः । अथवा यस्मिन्संवेदिताख्य उत्थितो वाचकत्वेन प्रयुक्तो वेदशब्द इत्यर्थः । तथा वेदशब्दप्रतिप्राद्यः संविद्रूपोऽयं परमात्मा यदि वाचामगोचरः परमात्मा कथमेतदवगम्यते संविद्रूपः परमात्मेति तत्राह । स परमात्मा तन्मयत्वेन ज्योतिर्भयत्वेनैवास्माकं विभाति राजन्नेवमेवास्मदनुभवो नात्राविश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु ज्योतिर्भयत्वेन प्रतीयते । तथा च श्रुतिः तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुरिति ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।

पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते किं न लिप्यते ॥ ३ ॥

इदानीं वेदस्वभावपरिज्ञानाय प्राह धृतराष्ट्रः । ऋच इति । यः पापानि कुर्वन्वेदादीनधीते स तेन वेदाध्ययनेन पूयते न वैतद्वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

सनत्सुजात उवाच—

नैनं सामान्यूचो वाऽपि यजूंषि चावेचक्षणम् ।

त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ ४ ॥

एवं पृष्ठः प्राह भगवान् । नैनमिति । यः पापानि कुर्वन्वेदादीनधीते नैनं प्रतिषिद्धचारिणमृगवेदादयो वेदाः पापात्कर्मणस्त्रायन्ते न रक्षन्ति । न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् । एवमेतन्नात्राविश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ न च्छंदांसि वृजिनं तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम् ।

छंदांस्येनं प्रजहत्यंतकाले नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥ ५ ॥

किं कुर्वन्ति चेत्तत्राह । न च्छंदांसीति । छंदांसि ऋगादयो वेदा एनं

वृजिनं धर्मनास्तिकं पापकारिणम् । अधीतवेदमधीतवेदार्थं मायाविनं धर्मध्वजं मायया वर्तमानं मिथ्याचारिणं तं न तारयन्ति न रक्षन्ति । किं करिष्यन्ति चेत् । यथा शकुन्ताः पक्षिणो जातपक्षाः सन्तो नीडं स्वाश्रयं त्यजन्ति एवं छंदांसि अंतकाल एनं स्वाश्रयभूतं प्रजहति परित्यजन्ति ॥

धृतराष्ट्र उवाच —

न चेद्वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ता विचक्षण ।

अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ६ ॥

एवमुक्ते प्राह धृतराष्ट्रः । न चेदिति । कर्मोदय इत्यादिना नित्यानां काम्यानां च पितृलोकादिप्राप्तिहेतुत्वेन संसारानर्थहेतुत्वस्य दर्शितत्वात् । प्रतिषिद्धस्य कर्मणो नरकहेतुत्वेन संसारानर्थहेतुत्वस्य च दर्शितत्वात् । न चेदा वेदविदं त्रातुं शक्ताश्चेदयं वेदाध्ययनादिरूपः प्रलापः कस्माद्वेतोः । अनर्थहेतुत्वेन वेदाध्ययनतदर्थविचारतदनुष्ठानानि न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सनत्सुजात उवाच —

तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति महानुभाव ।

निदिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदास्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

भवेदेवं यद्येष एव वेदार्थः स्यादन्य एव स्वर्गादेः परमपुरुषार्थो मोक्षारूपो वेदार्थः । इतरस्य च कर्मराशेरुपासनायाश्च तत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनांतःकरणशुद्धिसाधनत्वेन पारंपर्येण पुरुषार्थत्वादेव वेदप्रतिप्राद्यत्वम् । तथा हि तमेव परमात्मानं परमपुरुषार्थं दर्शयति वेदः — “अनंदा नाम ते लोका अंधेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति अविद्वांसोऽबुधा जनाः ” । स्वर्गादिलोकानामपुरुषार्थत्वमनानंदात्मकत्वमविद्यावद्विषयत्वेन दर्शयित्वा आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्” इत्यात्मविदः कृतार्थत्वं दर्शयित्वेह चेदेवदीदृश सत्यमस्ति न चेद्वेदीन्महतीं त्रिनष्टिः, य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति, अथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्यात्मविदोऽमृतत्वप्राप्तिमनात्मविद आत्मविनाशमनर्थप्राप्तिं च

दर्शयित्वा 'यदेतदनुपश्यतीत्यात्मानं देवमंजसा । ईशानं भूतभव्यस्य च ततो विजुगुप्सत' इत्यादिभिर्वाक्यैस्तत्स्वरूपतदर्थदर्शनतत्फलानि भूयो भूयो दर्शयित्वा कथमेनं रागादिभिः तस्ततः समाकृष्यमाणं विषयाभिसक्तं मोक्षयित्वा परमे पदे परमात्मानि पूर्णानंदे स्वराज्ये मोक्षाख्ये स्थापयिष्यामीति मत्वा तत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनविविदिषासाधनत्वेन यज्ञदानादीनि दर्शयति वेदः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपमानाशकेनेति । तस्मात्तदर्थत्वेनैव यज्ञादीनां पुरुषार्थत्वम् । इतरत्र तु स्वर्गादौ श्येनयागादीनामिवापुरुषार्थहेतुत्वात् । तथा च श्रुतिः । प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ने पुनरेवापि यन्ति । यस्मादेवं मोक्षसाधनप्रतिपादकत्वेन संसारानर्थनिवृत्तिहेतुत्वं वेदानां तस्माद्वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ता एवेत्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह श्लोकत्रयेण । तत्र प्रथमेन परमपुरुषार्थत्वं परमात्मानं दर्शयति । तस्यैवेति । तस्यैव परमात्मनो मायाकल्पितैर्नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति । हे महानुभाव । कथमेतदवगम्यते तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भातीति । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति मायानिमित्तं बहुरूपं निर्दिश्य तस्यैव सम्यग्रूपं तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमित्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चेत्यादिना तस्यैव मूर्तात्मकमात्मवज्जगत्वरूपं निर्दिश्य तस्यैव सम्यग्रूपं नेति नेतीत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । तथाऽऽत्मन आकाशः संभूत इति वियदादिधरित्र्यंतं तस्यैव कार्यं निर्दिश्य कोशोपन्यासमुखेन तस्यैव सम्यग्रूपं "यतो वाचो निवर्तन्त" इत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । तथा हि अधीहि भगवन्नित्यादिना नामादिप्राणान्तं जगान्नादश्य यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना तस्यैव सम्यग्रूपं भूमानं तमसः परं स्वे महिम्नि स्थितं प्रवदन्ति वेदाः । न केवलं वेदा एवापि तु मुनयोऽपि तद्ब्रह्म विश्ववैरूप्यं विश्वरूपविपरीतस्वरूपमुदाहरन्ति । तथा चाह भगवान्पराशरः—“प्रत्यस्तमितभेदं

यत्सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितमिति ” ।
“तच्च विष्णोः परं रूपमरूपाख्यमनुत्तमम् । विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं पर-
मात्मनः” इति ॥ ७ ॥

तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।

पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥८॥

इदानीमीश्वरार्थमनुष्ठीयमानानां कर्मणां तत्प्राप्तिसाधनापेक्षितशुद्धिद्वारेण पारंपर्येण पुरुषार्थत्वमन्येषां संसारानर्थहेतुत्वेनापुरुषार्थत्वं दर्शयति
श्लोकद्वयेन तदर्थमिति । यद्विश्वरूपविपरीतरूपं ब्रह्म तदर्थमुक्तं वेदेन ।
किं तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि । इज्या ज्योतिष्टोमादि । किं ततो भवतीति
चेत् । ताभ्यामिज्यातपोभ्यामसौ पूर्वोक्तविनियोगत ईश्वरार्थं कर्मानुति-
ष्ठन्पुण्यमुपैति प्राप्नोति । कर्मजन्यापूर्वसंयुक्तो भवति । तेन पुण्येन पापं
विनिहत्य क्षपयित्वा पश्चादुत्तरकालं स क्षपिताशेषकल्मषो जायते ।
ज्ञानविदीपितात्मा ज्ञानप्रकाशितचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मरूपो भवति ॥८॥

ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वानथान्यथा वर्गफलानुकांक्षी ।

अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्वममुत्र भुंक्तं पुनरेति मार्गम् ॥ ९ ॥

अथ ज्ञानेन चात्मानं परमात्मानमुपैति विद्वानात्मवित् । अथ चेत् ।
अन्यथा पुनरीश्वरार्थं कर्मानुष्ठानेन क्षपिताशेषकल्मषो ज्ञानी न भवति
तत्र वर्गफलानुकांक्षीन्द्रियफलानुकांक्षी स्वर्गादिफलानुकांक्षी सन्नस्मिंल्लोके
कृतं तद्यज्ञादिकं परिगृह्य सर्वममुत्र परलोके तत्फलमुपभुंक्ते । ततः कर्म-
शेषेण पुनरेति मार्गं संसारमार्गम् । तथा च श्रुतिः । तस्मिन्यावत्संपातमु-
षित्वाऽथैतमेवाध्यानं पुनर्निवर्तन्त इति ॥ ९ ॥

अस्मिंल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते ।

ब्राह्मणानां तपस्वृद्धमन्येषां तावदेव तत् ॥ १० ॥

इदानीं विद्वदविद्वदपेक्षया कर्मणां फलवैषम्यमाह । अस्मिन्निति ।
अस्मिंल्लोके यत्तपस्तप्तं तस्य फलममुत्रामुष्मिंल्लोके भुज्यते । इति सर्वेषां

समानम् । ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां पुनरयं विशेषः । तपस्वृद्धमतीव समृद्धं फल
वृद्धिर्भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनि
षदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । अन्येषामनात्मविदां वैषयिकाणां तावदे-
तन्न समृद्धं भवति । यस्य कर्मणो यत्फलं श्रुतं तावन्मात्रफलसाधनं न
फलसमृद्धिहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।

सनत्सुजात तद्ब्रूहि कथं विद्याम तद्वयम् ॥ ११ ॥

श्रुत्वैवमाह धृतराष्ट्रः । कथमिति । श्लोकोऽयं स्पष्टोर्थः ॥ ११ ॥

सनत्सुजात उवाच—

निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते ।

एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति नान्यथा ॥ १२ ॥

एवं पृष्ठः प्राह भगवान्सनत्सुजातः । निष्कल्मषमिति । यदेतन्निष्क-
ल्मषं तपस्तत्केवलं परिचक्षते । केवलं बीजमित्युक्तेः सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्य
बीजं निमित्तं यत्तत्केवलमित्युक्तम् । आहोशना गुणसाम्ये स्थितं तत्त्वं
केवलं त्विति कथ्यते । केवलादेतदुद्धृतं जगत्सदसदात्मकमिति । तदेव
केवलं तपः समृद्धमप्यृद्धं भवति नान्यथा । यदा निष्कल्मषं न भवति
सकल्मषं स्यात्तदा समृद्धमप्यसमृद्धं भवति ॥ १२ ॥

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छासि क्षत्रिय ।

तपसा वेदविद्वांसः परेत्यामृतमाप्नुयुः ॥ १३ ॥

तदेव प्रशंसति ! तपोमूलमिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ।

सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ॥ १४ ॥

श्रुत्वैवमाह राजा । कल्मषमिति । अस्यार्थः । निष्कल्मषं तपश्चैत-
त्केवलं परिचक्षत इति श्रुतस्य तपसः कल्मषं ब्रूहि । हे सनत्सुजात ।

येन निष्कल्मषेण तपसेदं गुह्यं सनातनं ब्रह्माहं विद्यामिति ॥ १४ ॥

सनत्सुजात उवाच—

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्तथा नृशंसानि च सप्त राजन् ।

ज्ञानादयो द्वादश चाततानाः शास्त्रे गुणाय विदिता द्विजानाम् ॥ १५ ॥

एव पृष्ठः प्राह भगवान् । क्रोधादय इति । क्रोधादयो यस्य तपसो द्वादश दोषाः कल्मषाः । तथा नृशंसानि च सप्त हे राजन्यस्य तपसो दोषाः । तथा ज्ञानादयो द्वादश चातताना विस्तीर्यमाणाः शास्त्रे वेदशास्त्रे ये विदिता गुणा द्विजानां तान्गुणान्दोषांश्च वक्ष्यामीत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

क्रोधः कामो लोभमोहौ विवित्साऽकृपाऽसूया मानशोकौ स्पृहा च ।

ईर्ष्या जुगुप्सा च महागुणेन सदा वर्ज्या द्वादशैते नरेण ॥ १६ ॥

क्रोधादीन्दर्शयति क्रोध इति । क्रोधो नाम कामप्रतिघातादुत्पद्यमानस्ताडनाक्रोशनादिहेतुः कामहानिहेतुकश्चान्तःकरणविक्षेपो गात्रस्वेदकंपनादिलिंगः । काम रूपाद्यभिलाषः । लोभः परद्रव्येच्छा न्यायार्जितस्य स्वकीयस्य च द्रव्यस्य तीर्थविनियोगासामर्थ्यं वा । मोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता । विवित्सा विषयरसान्वेत्तुमिच्छा । अकृपा निष्ठुरता । असूया गुणेषु दोषाविक्षरणं परगुणादिविक्षमा वा । मान आत्मबहुमानत्वम् । शोक इष्टार्थवियोगजोऽन्तःकरणविक्षेपो रोदनचित्तनादिलिंगोऽप्रतीकारविषयः । स्पृहा विषयभोगेच्छा । ईर्ष्या परश्रियामसहिष्णुता । जुगुप्सा परगुणानपह्नेतुमिच्छा वीभत्सा वा । एते क्रोधादयो द्वादश दोषाः तपसः कल्मषरूपाः सदा वर्ज्याः । महागुणेन ब्राह्मणेन । महागुणो ब्रह्मप्राप्तिगुणः । तेन ब्रह्मप्राप्तिलक्षणेन महागुणसमान्वितेन वर्जनीया इत्यर्थः । उक्तं च नाममहोदधौ । “महद्ब्रह्म इति प्रोक्तं महत्त्वान्महतामपि । तत्प्राप्तिगुणसंयुक्तो महागुण इति स्मृतः” इति । अथवा ब्राह्मणानामुत्कृष्टगुणयोगः स्वभावसिद्धः । तथा चोक्तं भगवता “शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्म-

कर्मस्वभावजम् ” ॥ १६ ॥

एकैकमेते राजेंद्र मनुष्यं पर्युपासते ।

लिप्समानोन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ १७ ॥

एतेषां सदा वर्ज्यत्वे हेतुमाह । एकैकमिति । यथा मृगाणामन्तरं छिद्रं लिप्समानो रंध्रान्वेषणपरो लुब्धको मृगयुरनुवर्तते यथा च छिद्रं लब्ध्वा तान्हन्ति तथा तेषां मनुष्याणां रंध्रान्वेषणपरा एते क्रोधादय एकैकं मनुष्यं पर्युपासते । अथवा मनुष्यान्पर्युपासत इत्यपि पाठः । तस्मिन्नेकैकं मनुष्यान्पृथक्पृथक्पर्युपासत इति योजना । तथा छिद्रं लब्ध्वा तान्हन्ति । तस्मादेतेष्वेकोऽपि दोषो विनाशकारणम् । यस्मादेवं तस्मात्सदा वर्ज्य इत्यर्थः । उक्तं च हिरण्यगर्भे । यथा पांथस्य कान्तरे सिंहव्याघ्रमृगादयः । उपद्रवकरास्तद्वत्क्रोधाद्या दुर्गमा नृणामिति ॥ १७ ॥

संभोगसंविद्विषमेधमानो दत्तानुतापी कृपणो बलीयान् ।

वर्गप्रशंसी वनितां च द्वेष्टा एते परे सप्त नृशंसरूपाः ॥ १८ ॥

इदानीं नृशंससप्तकमाह संभोगेति । संभोगे विषयसंभोगे संविद्यस्य बुद्धिर्वर्तते स संभोगसंविद् । विषमिव परेषामुपद्रवं कृत्वैधमानो वर्धमानः । अथवा द्विषमेधमान इति पाठान्तरे द्विषं द्वेष्यं कर्मकृत्वा प्राणिनां तद्द्वारेणैधमान इति । दानं दत्त्वानुतापं करोतीति दत्तानुतापी । यत्किंचिदर्थलवलभमात्रलोभात्सर्वावमानं सहते यः स कृपणः । अबलीयाञ्ज्ञानबलवर्जितः । वर्गप्रशंसी । इंद्रियवर्गप्रशंसी । वनितां च द्वेष्टाऽनन्यशरणां भार्या यो द्वेष्टि । एते परे पूर्वोक्तेभ्यः क्रोधादिभ्यः सप्त नृशंसरूपाः ॥ १८ ॥

ज्ञानं च सत्यं च दमः श्रुतं च अमात्सर्यं ह्रींस्तिक्ष्णस्त्वाऽनसूया ।

यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १९ ॥

इदानीं ज्ञानादयो द्वादशोच्यन्ते । ज्ञानं चेति । ज्ञानं तत्त्वार्थसंवेदनम् । सत्यं यथार्थभाषणं भूताहितं च । दमो मनसो दमः । श्रुतमध्यात्मशास्त्र-

श्रवणम् । मात्सर्यं सर्वभूतेष्वसहमानता तदभावोऽमात्सर्यम् । द्वीरकार्य-
करणे लज्जा । तितिक्षा द्वंद्वसहिष्णुता । अनसूया परदोषानाविष्करणम् ।
यज्ञोऽग्निष्टोमादिर्महायज्ञश्च । दानं ब्राह्मणादिभ्यो धनादिपरित्यागः । धृति-
विषयसंनिधाविन्द्रियनिग्रहः । शमोऽन्तःकरणोपरतिर्बहिःकरणोपरतिरिति
केचित् । एते ज्ञानादयो महाव्रताः परमपुरुषार्थसाधनभूता ब्राह्मणस्य
वर्णिताः । ये ज्ञानादयो द्वादश चातताना इति पूर्वं प्रस्तुतास्ते वर्णिताः ॥
॥ १९ ॥

यस्त्वेतेभ्योऽप्रवसेद्द्वादशेभ्यः सर्वाभिमां पृथिवीं स प्रशिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वाऽविमुक्ताः क्रमाद्विमुक्ता मौनभूता भवन्ति ॥ २० ॥
इदानीं गुणस्तुतिं करोति । यस्त्विति । यस्त्वेतेभ्यः पूर्वोक्तेभ्योऽप्रव-
सेत् । प्रवासं न करोति तैरेव समन्वितो भवेत् । स सर्वाभिमां पृथिवीं
प्रशिष्यात्प्रशास्ति । आत्मव्रतं करोति । य एतेषां मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यामेकत
एकस्माद्वा विमुक्ता एतेषामन्यतमेनापि समन्विताः । त एते क्रमेण त्रिमुक्त
विशिष्टज्ञानिनो भूत्वा मौनभूता भवन्ति ब्रह्मविदो भवन्ति ॥ २० ॥

दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रातिकूल्यं कृते भवेत् ।

अनृतं पैशुनं तृष्णा प्रातिकूल्यं तमोऽरतिः ॥ २१ ॥

लोकेद्वेषोऽभिमानश्च विवादः प्राणिपीडनम् ।

परिवादोऽतिवादः स्यात्परितापोऽक्षमाऽधृतिः ॥ २२ ॥

असिद्धिः पापकृत्यं च हिंसा चेति प्रकीर्तिताः ।

एतैर्दोषैर्विमुक्तो यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥ २३ ॥

इदानीं दमदोषानाह श्लोकत्रयेण । दम इत्यादिना । दमोऽष्टादशदो-
षसमन्वितो भवति । किमिति तेषां दोषत्वमिति चेत्प्रातिकूल्यं कृते
भवेत् । एतेषामन्यतमे कृते दमस्य प्रतिकूलं भवेत् । अनृतमयथार्थवच-
नम् । पैशुनं परदूषणवचनम् । तृष्णा विषयाशा । प्रातिकूल्यं सर्वेषां
प्रतिकूलता । तमोऽज्ञानम् । अतिरिथ्यालभेनासंतुष्टिरथवा रतिः स्त्रीसंभोगे-

ष्वभिरतिः ॥ लोकद्वेषो लोकानामुद्वेगाचरणम् । अभिमानः सर्वत्राप्रणति-
भावः । विवादो जनकलहाचरणम् । प्राणिपीडनं स्वदेहसंपूरणाय प्राणि-
हिंसा । परिवादः समक्षे परदूषणाभिधानम् । अतिवादो निरर्थकोऽति-
प्रलापः । परितापो वृथा दुःखचितनम् । अक्षमा द्वंद्वसहिष्णुता ।
अधृतिरिन्द्रियार्थेषु चपलता । असिद्धिर्धर्मज्ञानवैराग्याणाम् । पापकृत्यं
प्रतिषिद्धाचरणम् । हिंसाऽविहितहिंसा । इति दमदोषाः प्रकीर्तिताः । एतैः
अनृतादिभिर्दोषैर्विमुक्तो यो गुणः स दम इति सद्भिर्बुध्यते ॥ २१-२३ ॥

मदोऽष्टादशदोषः स्यात्यागो भवति षड्विधः ।

विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः ॥ २४ ॥

इदानीं मददोषानाह । मद इति । एतेऽनृतादिहिंसान्ता ये दमदोषत्वेन
स्थिताः स्मृताः । त एते विपर्ययाः स्मृताः सत्यादिरूपत्वेन स्मृता मद-
दोषा मदनाशकरा उदाहृताः । त एते सत्यापैशुनातृष्णाप्रातिकूल्यात-
मोरतिलोकोद्वेषानभिमानविवादाप्राणिहिंसापरिवादानतिवादापरितापक्षमा-
धृतिसिद्धयपापकृत्याहिंसा इत्येते मदनाशकरा उदाहृताः ॥ २४ ॥

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयो दुष्करो भवेत् ।

तेन दुःखं तरन्त्येव भिन्नं तस्मिज्जितं कृते ॥ २५ ॥

त्यागो भवति षड्विध इत्युक्तं तत्राह । श्रेयानिति । श्रेयांस्तु षड्वि-
धेषु त्यागेषु तृतीयत्यागो दुष्करो दुःखसंपाद्यः । तृतीयेन त्यागेन
दुःखमाध्यात्मिकादिभेदाभिन्नं तरन्त्येव । तस्मिन्त्यागे कृते सर्वं जितं
भवत्येव ॥ २५ ॥

अर्हते याचमानाय पुत्रान्वितं ददाति यत् ।

इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ॥ २६ ॥

कामस्त्यागश्च राजेंद्र स तृतीय इति स्मृतः ।

अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो महान् ॥ २७ ॥

त्यागषट्कं दर्शयति । अर्हत इति सार्धेन । अर्हते दानयोग्याय । याच-

नाय पुत्रान्वितं ददाति यत् । तदेव त्यागद्वयं षण्णां मध्ये प्रथमम् ।
 ग्रहपूर्तं द्वितीयं स्यात् । इष्टं श्रौतैककर्माणि यद्दानम् । पूर्तं स्मार्तैककर्माणि ।
 इ देवेभ्यो दत्तं पूर्तं पितृभ्य इति केचित् । नित्यं वैराग्ययोगतो विशु-
 सत्त्वस्था नित्यत्वादिदोषदर्शिनो विरक्ततया साधनादिपरित्यागः काम-
 यागश्चेति तृतीयः । षण्णां यत् द्विकत्रयं तेषु तृतीयं द्विकरूपत्याग इत्य-
 प्रायः । किमेभिर्भवेत्तीत्याह । अप्रमादीति । य एतैः षड्भिरस्यागैः
 मन्वितः सोऽप्रमादी भवेत् । सोऽप्रमादोऽष्टगुणोऽष्टभिर्गुणैः समन्वितो
 व्रति ॥ २६ ॥ २७ ॥

सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।

अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च तथाऽसंग्रहमेव च ॥ २८ ॥

के ते तान्दर्शयति । सत्यामिति । सत्यं यथार्थभाषणम् । ध्यानं चेतसः
 स्मिन्निष्ठभाषणे मंडलपुरुषादौ तैलधारावत्संतताविच्छेदिनी प्रवृत्तिः ।
 माधानं प्रणवेन विश्वाद्युपसंहारं कृत्वा स्वाभाविकचित्सदान-
 द्वितीयब्रह्मात्मनावस्थानम् । चोद्यं कोहं कस्य कुतो वेति ।
 राग्यं दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णता । अस्तेयमचौर्यमात्मनो द्रव्यं वा ।
 आत्मचौर्यमुक्तम् । “ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं
 न न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणेत्यादि ” । ब्रह्मचर्यमष्टांगमैथुनत्यागः ।
 या चोक्तम् । “ दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽ-
 वसायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 परीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति ” । असंग्रहोऽपरिग्रहः पुत्रदारक्षेत्र-
 हादीनाम् । एतत्परिपालयेत् ॥ २८ ॥

एवं दोषा दमस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः ॥ २९ ॥

दोषान्वर्जयेदित्याह । एवमिति । दमोऽष्टादशदोषः स्यादिति ये दोषा
 क्तास्तान्वर्जयेदिति । कस्मादित्यत्राह । दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्तेषु दोषेषु

र्यक्तेषु प्रमादादि न स्यादित्यर्थः । सोऽप्यप्रमादोऽष्टगुणो मतः सत्यं
ध्यानमित्यादीनां पूर्वमेवोपादिष्टमित्यर्थः ॥ २९ ॥

सत्यात्मा भव राजेंद्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ॥ ३० ॥

इदानीं सत्यस्तुतिः क्रियते । सत्यात्मेति । सत्यात्मा सत्यरूपो भवेति ।
हे राजेंद्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः । अमृतं मोक्षः ॥ ३० ॥

निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् ।

एतद्धातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ॥ ३१ ॥

निवृत्तेनेति । निवृत्तेनैव दोषेण क्रोधादय इत्यादिना पूर्वोक्तदोषरहि-
तस्तपोव्रतमिहाचरेत् । एतद्धात्रा परमेश्वरेण कृतं वृत्तं सत्यमेव सतां परं
व्रतम् ॥ ३१ ॥

दोषैरेतैर्विमुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।

एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ ३२ ॥

इदानीं कथं समृद्धमित्यादिनोपक्रान्तं प्रकरणार्थमुपसंहरति । दोषै-
रिति । दोषैरेतैः क्रोधादय इत्यादिना पूर्वोक्तैर्विमुक्तं गुणैरेतैर्ज्ञानादिभिः
समन्वितं यदेतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ ३२ ॥

यन्मां पृच्छसि राजेंद्र संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते ।

एतत्पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ३३ ॥

किं बहुना । यन्मामिति । हे राजन्यन्मां पृच्छसि तत्संक्षेपात्समासतो
ब्रवीमि ते । एतत्पापहरं शुद्धं फलाभिकांक्षारहितं तपोव्रतं जन्ममृत्युजरा-
पहं वक्ष्यमाणम् ॥ ३३ ॥

इन्द्रियेभ्यश्च पंचभ्यो मनसश्चैव भारत ॥

अनीतानागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्स सुखी भवेत् ॥ ३४ ॥

एतत्पापहरं शुद्धमित्युक्तम् । किं तदिति चेत्तत्राह । इन्द्रियेभ्य इति ।
हे भारत सविषयेभ्यः पंचभ्य इन्द्रियेभ्यो वर्तमानेभ्यो मनसश्च तथातीते-

म्योऽनागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्स सुखी भवेन्मुक्त एव भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

आख्यानपंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।

तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथाऽपरे ॥ ३५ ॥

एवमुक्ते प्राह धृतराष्ट्रः । आख्यानेति । आख्यानं पुराणं पंचमं येषां वेदानां ते आख्यानपंचमाः । श्रूयते च च्छांदोग्ये । इतिहासपुराणं च पंचमो वेद इति । तैराख्यानपंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठमत्यर्थं कथ्यते श्लाघ्यते बहुमन्यते । सर्वस्मादधिकोऽहमिति कथ्यत इति केचित्पठन्ति । आख्यानपंचमैर्वेदैः कश्चिज्जनः पंचवेदी कथ्यते । तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाः ॥ ३५ ॥

द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथाऽपरे ।

एतेषु मेऽधिकं ब्रूहि यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥ ३६ ॥

अपरे द्विवेदा एकवेदाश्च । अनृचश्च तथापरे । एतेषु मुनुष्येष्वधिकं श्रेष्ठं ब्रूहि यमहं ब्राह्मणं वेद विद्याम् ॥ ३६ ॥

सनत्सुजात उवाच—

एकवेदस्य चाज्ञानद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।

सत्यस्यैकस्य राजेंद्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ३७ ॥

एवं स्वाभाविकचित्सदानंदद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थितः स एव ब्राह्मण इति दर्शयिष्यंस्तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तदज्ञानमूलत्वं दर्शयति । एकवेदस्येति । एकस्य वेदस्य वेद्यामिदं रूपमनिदं वेदरूपं वेदनं वेदो ज्ञानम् । एकस्याद्वितीयस्य संविद्रूपस्येत्यर्थः । तस्यैकवेदस्य ब्रह्मणोऽनवगमात् । ऋगादयो वेदा बहवोऽभवन् । अत्र ऋगादिवेदास्तत्प्रतिपत्त्यर्थं विचारं कुर्वन्तीति वेदाख्यमवाप्नुयुः । अथवा सद्भावं साधयन्तीति वेदाः । विदन्ति वेदनहेतुभूता इति वा वेदाः । अथ वा ब्रह्माधीनं परमात्मानं लभन्त इति वेदाः । अथ वा ब्रह्मादीनामात्मानं लभन्त इति वेदाः ।

ब्रह्मण आवृतस्य लाभहेतव इति वा वेदाः । ब्रह्मण आत्मतया लाभ-
हेतव इति वा वेदाः । विद विचारणे । विद सत्तायाम् ।
विद ज्ञाने । विद लाभे । एतेषां धातूनां विषये
वर्तन्ते यस्मात्ततो वेदा इत्युक्ताः । स एको वेदः । क इति चेत् ।
सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयमित्यस्य श्रुतिप्रतिपाद्यस्यैकस्य
ब्रह्मणः सिद्धत्वान्न चाशङ्केत्यर्थः । तत्सत्यस्य वेदस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनवग-
माद्वेदा बहवः ख्याताः सर्वे वेदास्तदर्थदर्शनहेतवः । हे राजेंद्र त्वं पुनः
कश्चित्सत्ये स्थित इति ॥ ३७ ॥

सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पावितथाऽभवन् ।

ततः कर्म प्रतायेत सत्यस्यानवधारणात् ॥ ३८ ॥

भूयो मे शृणु । सत्यादिति । सत्यादिलक्षणाब्रह्मणः प्रच्यवमानानां-
संकल्पा वितथा अभवन् । व्यर्था भवन्ति । स्वाभाविकसत्यसंकल्पादयो न-
सिध्यन्तीत्यर्थः । ततः कर्म यज्ञादि प्रतायेत विस्तृतं भवेदित्यर्थः । तदेत-
त्सर्वं सत्यस्य सत्यादिलक्षणस्य ब्रह्मणोऽनवधारणादनवगमात् । आत्मा
ज्ञाननिमित्तत्वात्संसारस्य । यावत्परमात्मानमात्मत्वेन साक्षान्न जानाति
तावदयं तापत्रयाभिभूतो मकरादिभिरिव रागादिभिरितस्ततः समाकृष्य-
माण इतस्ततो मुह्यमानोऽसत्यसंकल्पः स्वर्गपश्चान्नादिहेयसाधनेषु वर्तत
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

विद्याबहुपठन्तं तु बहुवागिति ब्राह्मणम् ।

य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ ३९ ॥

इदानीं ब्राह्मणलक्षणमाह । विद्यादिति । बहुपठन्तमाख्यानपंचमवेदा-
ध्यायिनम् । बहुवागिति विन्द्यान् साक्षाद्ब्राह्मणमिति । कस्तर्हि मुख्यो
ब्राह्मण इति चेत् । य एतत्सत्यादिलक्षणान्नापैति न क्षरति चित्सदानं-
दाद्वितीयब्रह्मरूपेणावतिष्ठते स एव ब्राह्मणस्त्वया ज्ञेयः । नेतरो यः सत्या-
च्छ्रुतोऽकृतार्थः सन्कर्मणि प्रवर्तते । तथा च ब्रह्मविदमेव ब्राह्मणं दर्श-

यति श्रुतिः । मौनं चामौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति विपापो विज्वरो
विचिकित्सो ब्राह्मणो भवतीति च ॥ ३९ ॥

छंदांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ स्वच्छंदयोगेन भवन्ति तत्र ।

छंदोविदस्तेन च तानधीत्य गता हि वेदस्य न वेद्यमार्याः ॥ ४० ॥

भवेदेतदेवं यदि तदेव ब्रह्म सिध्येत् । न च सिध्यत्यन्यपरत्वाद्देदस्येति
तत्राह छंदांसीति । हे द्विपदां वरिष्ठ छंदांसि वेदाः स्वच्छंदयोगेन स्वच्छं-
दता स्वाधीनता यथाकाममित्यर्थः । तत्रैव परमात्मनि प्रमाणं भवति ।
श्रूयते च सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति च । पुरु-
षार्थपर्यवसायित्वाद्देदस्य तद्व्यतिरिक्तस्यानित्याशुचिदुःखानुविद्धत्वेन पुरु-
षार्थत्वाभावात्तत्स्वरूपत्वतस्ताधकत्वतत्प्रतिपादकत्वेन वेदानां प्रमाणत्व-
मित्यर्थः । यस्माद्देदाः स्वच्छंदयोगेन तत्रैव परमात्मनि प्रमाणं भवन्ति
तेन च हेतुना तान्वेदानधीत्यावगम्य वेदान्तश्रवणादि कारणं कृत्वा गताः
प्राप्ता वेदस्य संविद्रूपस्य परमात्मनः स्वरूपं न वेद्यं प्रपंचमार्याः पंडिता
ब्रह्मविदः ॥ ४० ॥

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।

यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ॥ ४१ ॥

एवं तर्हि वेदवेद्यत्वे अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि । यतो
वाचो निवर्तन्ते इत्यादि विरोधः प्रसज्यतेत्यत्राह । न वेदानामिति । न
वेदानामृगादीनां मध्ये कश्चिदपि वेदः परमात्मनो वाचामगोचरस्य संवि-
द्रूपस्य वेदितास्ति । कस्माद्यस्माद्देद्येन जडरूपेण वेदं संविद्रूपं न विदुः ।
न वेद्यं प्रपंचमपि न विदुः । संविदधीनत्वात्सर्वसिद्धेः । यस्मात्सर्वविदधीना
सर्वसिद्धिस्तस्माद्यो वेदं संविद्रूपं परमात्मानं वेद जानाति स च वेद वेद्य-
मिदं सर्वम् । तथा च श्रुतिः । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं
सर्वं विदितमिति । एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातमिति च । यो वेद्यमिदं रूपं

वेद जानाति स सत्यं सत्यादिलक्षणं परमात्मानं न वेद ॥ ४१ ॥

यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।

तथापि वेदेन विदन्ति वेदं ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ॥ ४२ ॥

नन्वेवं तर्हि वेदेन वेदं न विदुर्न वेद्यमिति वदतोऽनात्मविदः प्रपञ्चा सिद्धिरेवेयुक्तं भवतीत्याशंक्याह । यो वेदेति। यो वेद जानाति ऋगादीन्वेदान्स च वेदवेद्यं सोऽप्यनात्मविदविच्छिन्नेन संवेदनेन वेद्यं प्रपञ्चं वेद नन्वेवं चेत्तर्हि वेदविपरमात्मानं विजानीयादित्याशंक्याह । न तं परमात्मानं वाचामगोचरं विदुर्वेदविदः । न वेदा वेदा अपि न तं विदुः । न तं विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः । कथंचिल्लक्षणया बोधयन्तीति भावः । नन्वेतर्हि कथमौपनिषदं ब्रह्म स्यान्नेत्याह । तथापि वेदेन विदन्ति वेदं यद्यपि वागाद्यविषयं ब्रह्म तथापि वेदेन ऋगादिना विदन्ति जानन्ति वेदं संविद्रूपं परमात्मानम् । के ते ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति । वेदानामुपनिषद्वाक्यानामुपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तिरूपषड्विधधर्मेण जहदजहल्लक्षणया तत्त्वमस्यहं ब्रह्माभ्ययमात्मा ब्रह्मेत्यादिना संवेदस्य संविद्रूपस्य परमात्मनः प्रतिपादनप्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

धामांशभागस्य तथा हि वेदा यथा च शाखा हि महीरुहस्य ।

संवेदने चैव यथामनन्ति तस्मिन् हि नित्ये परमात्मनोऽर्थे ॥ ४३ ॥

कथं तर्ह्यविषयमेव ब्रह्म वेदाः प्रतिपादयन्तीत्याशंक्याह । धामेति धामांशभागस्य । रात्रिधामश्चंद्र इति श्रुतेः । चंद्रांशभागस्य प्रतिपच्चंद्रकला दर्शने यथा महीरुहस्य वृक्षस्य शाखा हेतुर्भवाति तथा वेदास्तस्यैव परमात्मनः स्वरूपभूतसंवेदने नित्येऽविनाशिन्यर्थे परमपुरुषार्थरूपे परमानंदस्वरूपे हेतवो भवन्ति । मुनयो न पुनः साक्षाद्वाचामगोचरं परमात्मानं प्रतिपादयन्त्येवमामनन्ति ॥ ४३ ॥

अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ।

परं हि तत्परं ब्रह्म जानात्येव च ब्राह्मणः ॥ ४४ ॥

य एवं वेदानां वेदरूपात्मप्रतिपादनप्रकारमवगम्य व्याचष्टे सोऽपि ब्राह्मण इत्याह । अभीति । एवं वेदप्रतिपादनप्रकारं यो व्याचष्टे तमाख्यातारं विचक्षणं ब्राह्मणमभिजानामि । यस्तु बाह्यपांडित्यादिकं निर्विद्यावस्थितस्तमेव ब्राह्मणं ब्रुवे इति श्रुतिः । तथा हि “ ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाह्येन तिष्ठासेद्बाह्यं च पांडित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण ” इति । ननु कथमुच्यते ब्रह्माभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणमिति तत्राह— वेदानां वेदप्रतिपादनं यथोक्तं यो विजानाति परं हि तत्परं ब्रह्म जानात्येव । अतः स ब्राह्मणो भवति । यो हि पांडित्यं निर्विद्य स्थितः स क्षिप्रं बाह्यादिकं निर्विद्य ब्राह्मणो भवतीत्यभिप्रायः ॥४४॥

नास्य पर्येषणं गच्छेत्प्रत्यर्थिषु कथंचन ।

अविचिन्वन्निमं वेदे ततः पश्यति तं प्रभुम् ॥ ४५ ॥

यस्मात्सत्यनिष्ठस्यैव ब्राह्मणस्य प्रसिद्धिस्तस्माद्विषयपरो न भवेदित्याह नास्येति । नास्य जगतः पर्येषणं गच्छेद्विषयान्वेषणपरो न भवेदित्यर्थः । प्रत्यर्थिषु प्रतिपक्षभूतदेहेन्द्रियादिनिमित्तमविचिन्वन्विषयसंचयमकुर्वन्निमं प्रत्यगात्मानं वेदेषूपनिषत्सु तत्त्वमस्यादिवाक्येषु ततः पश्चात्पश्यति तं प्रभुं परमात्मानमात्मत्वेन जानातीत्यर्थः । अथवा नास्यात्मनः पर्येषणमन्वेषणं गच्छेत् । प्रत्यर्थिषु प्रतिपक्षभूतदेहेन्द्रियादिषु । देहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेन न गृहीयादित्यर्थः । अविचिन्वन्देहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेनासंचिन्वन् । तत्साक्षिणमात्मानमेव प्रतिपद्यमानस्तत्त्वंपदार्थशोधनानंतरमिमं प्रमात्रादिसाक्षिणं परमात्मानं पश्यति । देहेन्द्रियादिकमात्मत्वेनाप्रतिपद्यमानस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमात्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तूष्णींभूत उपासीत न चेच्छेन्मनसा अपि ।

अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्मै बह्वन्तरमाप्नुयात् ॥ ४६ ॥

यस्मादेवं तस्मात् । तूष्णीमिति । यस्मात्सर्वविषयपरित्याग एवात्मदर्श-

नसिद्धिस्तस्मात्तूष्णींभूतः स्वात्मव्यतिरिक्तं सर्वं परित्यज्य केवलो भूत्वा
स्वात्मानमेव लोकमुपासीत । न चेच्छेन्मनसा अपि विषयेन्द्रियच्छां न
कुर्यात् । यस्तूष्णींभूतो विषयोपसंहारं कृत्वा स्वात्मानमेव लोकमुपास्ते ।
अस्मै तूष्णींभूताय ब्राह्मणाय ब्रह्मापूर्वादिलक्षणमभ्यावर्तेत । अभिमुखीभ-
वेदित्यर्थः । श्रूयते च— “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते
तनुं स्वामिति ” । अनंतरमाविर्भूतस्वरूपः सन्बहु भूमानं तमसः परं
परमात्मानमाप्नुयात् ॥ ४६ ॥

मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।

अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४७ ॥

मुनिरप्येष एवेत्याह मौनाद्धीति । मौनात्पूर्वोक्ताः तूष्णींभावादेव मुनि-
र्भवति न पुनररण्यवासमात्रान्मुनिर्भवति । तेषामपि तूष्णींभूतानां मध्ये
यस्तु पुनरक्षरमविनाशिनं परमात्मानं वेद अयमहमस्मीति साक्षा-
ज्जानाति स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते । श्रूयते च । एतमेव विदित्वा मुनिर्भ-
वतीति ॥ ४७ ॥

सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।

तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥ ४८ ॥

वैयाकरणोऽप्येष एवेत्याह सर्वेति । सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण
उच्यते । न पुनः शब्दैकदेशव्याकरणाद्वैयाकरणो भवति । भवतु सवा-
र्थानां व्याकरणाद्वैयाकरणत्वम् । ततः किमिति चेत्तत्राह । तन्मूलतो
व्याकरणम् । पूर्वोक्तादक्षराद्धि सर्वस्य नामरूपप्रपञ्चस्य व्याकरणम् ।
श्रूयते च । अनेन जीवेनात्मनानुप्राविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तस्मा-
द्ब्रह्मण एव साक्षाद्वैयाकरणत्वं व्याकरोतीति तत्तथा विद्वानपि तत् ब्रह्म
तथैव व्याकरोतीति वैयाकरणः ॥ ४८ ॥

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ।

सत्ये वै ब्राह्मणास्तिष्ठंस्तद्विद्वान्सर्वविद्भवेत् ॥ ४९ ॥

सर्वज्ञोऽप्येष एवेत्याह । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षदर्शी लोकानां यः प्रत्यक्षेण भूरादीलोकान्पश्यति स सर्वदर्शनो भवेत् । सर्वरूपं परमात्मानं पश्यति । असौ पुनः सत्ये सत्यादिलक्षणे ब्रह्मणि तिष्ठन्मनः समादधाति । तद्विद्वान् सत्यादिलक्षणं ब्रह्म विद्वानात्मत्वेन सर्वं जानन्सर्वं जानातीत्यर्थः । तस्मा-
 देष एव सर्वज्ञो नानात्ममात्रदर्शी ॥ ४९ ॥

ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।

वेदानां चारपूर्वेण चैतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यासुयोगपर्वणि

सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

यस्वेतेभ्य इत्यादिनोक्तमेवार्थं पुनरपि दर्शयत्यवश्यकर्तव्यत्वदर्शना-
 र्थम् । ज्ञानेति । ज्ञानादिषु ज्ञानं चेत्यादिना पूर्वोक्तेषु स्थितोऽपि एवं यथा
 सत्ये तिष्ठन्ब्रह्म पश्यति । वेदानां चारपूर्वेण वेदान्तश्रवणादिकेनेत्यर्थः ।
 अथवा गुणान्तरविधानमेतत् । ज्ञानादिषु स्थितोऽपि न केवलं तन्मात्रेण
 पश्यति । अपि तु एवमेव । वक्ष्यमाणप्रकारेण वेदान्तविचारपूर्वेण वेदान्त-
 श्रवणपूर्वकमेव पश्यति ब्रह्म । एतद्वेदानां चारं प्रकारं हे विद्वन्ब्रवीमि
 वक्ष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥ इति भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच--

सनत्सुजात यदि मां परार्थां ब्राह्मीं वाचं वदसि हि विश्वरूपाम् ।
 परां हि कार्येषु सुदुर्लभां कथां प्रब्रूहि मे वाक्यमिदं कुमार ॥ १ ॥
 इदानीं ब्रह्मचर्यादिसाधनप्रतिपादनानंतरं तत्प्राप्यं च ब्रह्म प्रतिपाद-
 यितुं तृतीयचतुर्थवध्यायावारभ्येते । तत्र तावद्ब्रह्मचर्यादिसाधनं श्रुत्वा
 तद्वेदनाकांक्षी प्राह धृतराष्ट्रः । सनत्सुजातेति । हे सनत्कुमार । यद्य-
 स्मादिमां परार्थामुत्कृष्टार्थाम् ब्राह्मीं ब्रह्मसंबन्धिनीं वाचं वदसि हि । विश्व-
 रूपां नानारूपां परामुत्तमाम् । कार्येषु कार्यरूपेषु प्रपंचेषु । सुदुर्लभां

श्रवणायाप्यशक्यां कथां प्रब्रूहि । मे वाक्यं एवंभूतम् । कुमार ।
यस्मात्त्वं ब्राह्मीं वाचं परमपुरुषार्थसाधनभूतां सुदुर्लभां वदसि । तस्मात्त्वं
वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

सनत्सुजात उवाच—

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं यन्मां पृच्छस्यभिषंगेण राजन् ।

बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचित्या विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ॥ २ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान् नैतदिति । नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन पुरुषेण लभ्यं
यद्ब्रह्म मां पृच्छसि । अभिषंगेण राजन् । कथं तर्हि लभ्यमित्याह ।
बुद्धौ अध्यवसायात्मिकायां प्रलीने मनसि प्रचित्या विद्या हि सा यदा
पुनः संकल्पविकल्पात्मकं मनो विषयेभ्यः परावृत्य स्वात्मन्येव निश्चलं
भवतीत्यर्थः । येयं बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचित्या सा विद्या ब्रह्मचर्येण
वक्ष्यमाणेन लभ्या ॥ २ ॥

आद्यां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ।

यां प्राप्यैनं मर्त्यलोकं त्यजन्ति या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ॥ ३ ॥

किं च । आद्यामिति । आद्यां सर्वादिभूतब्रह्मविषयां विद्यां वदसि हि
सत्यरूपां परमार्थरूपां मे ब्रूहीति । यद्वा आद्यामकार्यभूतां असत्यप्रपञ्चा-
विषयां विद्यां वदसि तस्मात्त्वरमाणेन ब्रह्मचर्यादिसाधनोपेतेन उपसंहृतां
तत्करणेनैव लभ्यामित्यर्थः । या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः । यां प्राप्य
एवं मर्त्यलोकं त्यजन्ति । या वै विद्या गुरुवृद्धेषु । गुरुणा विद्याप्रदाना-
दिना वृद्धेषु वर्धितेषु शिष्येषु नित्या नियता ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमंजसा ।

तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्ब्रह्मन्ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥

एवमुक्ते ब्रह्मचर्यविज्ञानायाह धृतराष्ट्रः । ब्रह्मचर्येणेति । या विद्या
ब्रह्मचर्येण वेदितुं शक्या तत्साधनभूतं ब्रह्मचर्यं कथं स्यादेतद्ब्रह्मचर्यं ब्रह्म-

न्ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥

सनत्सुजात उवाच—

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।

इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति विहाय देह परमं यान्ति सत्यम् ॥ ५ ॥

एवं पृष्ठः प्राह भगवान्सनत्सुजातः । आचार्येति । आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य आचार्यसमीपं गत्वेत्यर्थः । भूत्वा गर्भमुपसदनादिना शिष्यो भूत्वा ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषादिकं कुर्वन्ति । इहैवास्मिँल्लोके शास्त्रकाराः शास्त्रकर्तारः पंडिता भवन्ति । ततो बाल्यादिकं निर्विघ्नं ब्राह्मणत्वारब्धकर्मक्षये विहाय देहं परमं यान्ति । सत्यं सत्यादिलक्षणं परमात्मानं प्राप्नुवन्ति ॥ ५ ॥

अस्मिँल्लोके वै जयन्तीह कामान्ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।

त आत्मानं निर्हरन्तीह देहान्मुंजादिषीकामिव धीरभावात् ॥ ६ ॥

किं च । अस्मिन्निति । अस्मिँल्लोके वै जयन्तीह कामान्ब्राह्मिण्येव स्थितिं ब्रह्मण्येव स्थितिम् । अनुतितिक्षमाणा अनुदिनं क्षममाणाः । ते आत्मानं देहेन्द्रियादिभ्यो निष्क्रम्य तत्साक्षिणं चिन्मात्रं निर्हरन्ति पृथक्कुर्वन्ति । निर्वहन्तीति पाठे निर्वासयन्तीत्यर्थः । किमिवेति । मुंजादिषीकामिव । यथा मुंजादिषीकामंतस्थां निर्हरन्ति । एवं कोशपंचकेभ्यो निष्क्रम्य सर्वात्मानं प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । श्रूयते च कठवल्दीषु । अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं ह स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेषीकां धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृतमिति । धीरभावाद्धैर्येण ॥ ६ ॥

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।

आचार्यतश्च यज्जन्म तत्सत्यं वै यथामृतम् ॥ ७ ॥

आचार्ययोनिमिहेति आचार्यस्य योनित्वं दर्शितं तत्कथं मातापितृव्यतिरेकेणाचार्यस्य योनित्वमित्याशंक्य स एव साक्षाज्जनयितेत्याह ।

शरीरमेताविति । शरीरमेवास्यैतौ मातापितरौ कुरुतः । नात्मानं स्वरूपेण जनयतः । यदिदं देहद्वयात्मना जन्म तदसत्यम् । आचार्यतस्तु यदिदं चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मना जन्म जननं तत्सत्यं परमार्थभूतम् । यथैवामृतं विनाशवर्जितं तस्मात्स एव जनयितेत्यर्थः । श्रूयते च प्रश्नोपनिषदि । त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । तथा चाहापस्तम्बः स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयत इति ॥ ७ ॥

स आवृणोत्यमृतं संप्रयच्छंस्तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ।

गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत स्वाध्यायमिच्छेच्च सदाऽप्रमत्तः॥८॥

यस्मादाचार्याधीना परमपुरुषार्थसिद्धिस्तस्मात्स इति । स आवृणोत्यापूरयति । अमृतं पूर्णानंदं ब्रह्मात्मत्वेन संप्रयच्छन् । तस्मा आचार्याय न द्रुह्येत् द्रोहं नाचरेत् । तथा च श्रुतिः । “ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशयन्ते महात्मनः ” इति । तथा चापस्तम्बः । तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन स हि विद्यातस्तं जनयतीति । कृतमस्य जानन् । अस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । अनेनात्मनः कृतमुपकारं जानन् । कथं तर्हि कर्तव्यमित्याह । गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत देवमिवाचार्यमुपासीत । तथा च श्रुतिः । यस्य देव इति । तथा स्वाध्यायमिच्छेच्छ्रवणादिपरो भवेच्च । सदाऽप्रमत्तः । अप्रमादी सन् ॥ ८ ॥

शिष्यवृत्तिर्क्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।

ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ९ ॥

इदानीं चतुष्पाद्ब्रह्मचर्यं श्लोकचतुष्टयेनाह । शिष्येति । आचार्ययोनिमिहेत्यादिनोक्तक्रमेण शुचिर्विद्यामाप्नोति ब्रह्मचर्यस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ९ ॥

यथा नित्यं गुरौ वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा चरेत् ।

तत्पुत्रे च तथा कुर्वन्नितीयः पाद उच्यते ॥ १० ॥

यथेति स्पष्टार्थः श्लोकः । तथा चोक्तमाचार्यवदाचार्यदारेषु वृत्तिरा-
चार्यपुत्रे च तथा वृत्तिश्चेति ॥ १० ॥

आचार्येणात्मकृतं विज्ञानञ्ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।

यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११ ॥

आचार्येणेति । आचार्येणात्मनः कृतमुपकारं जानञ्ज्ञानाच्चार्थं वेदार्थं
परमपुरुषार्थं ज्ञात्वाऽवगम्य भावितोऽस्मीत्यनेन स्वाभाविकचित्सदानंदा-
द्वितीयब्रह्मात्मना यथावदुत्पादितोऽस्मीति चिन्तयन्तमाचार्यं प्रति हृष्ट-
बुद्धिः सन्यदात्मनः कृतार्थत्वं मन्यते स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११ ॥

आचार्याय प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।

कर्मणा मनसा वाचा चतुर्थः पाद उच्यते ॥ १२ ॥

आचार्यायेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥

कालेन पादं लभते तथार्थं ततश्च पादं गुरुयोगतश्च ।

उत्साहयोगेन च पादमृच्छेच्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ॥ १३ ॥

इदानीं चतुष्पदीं विद्यां दर्शयति । कालेनेति । अत्र क्रमो न विव-
क्षितः । प्रथमं गुरुयोगतः । तत उत्साहयोगेन बुद्धिविशेषप्रादुर्भावेन ।
ततः कालेन बुद्धिपरिपाकेन तथार्थमिति पादविशेषणम् । ततः शास्त्रेण
सहाध्यायिभिरतत्त्वविचारेण । तथा चोक्तम् । आचार्यात्पादमादत्ते पादं
शिष्यः स्वमेधया । कालेन पादमादत्ते पादं सब्रह्मचारिभिरिति ॥ १३ ॥

ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूपमन्यानि चांगानि तथा बलं च ।

आचार्ययोगे फलतीति चाहुर्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ॥ १४ ॥

ज्ञानादीनामाचार्यसंनिधाने फलमाह ज्ञानेति । ज्ञानादयो ज्ञानं चेत्या-
दिना पूर्वोक्ता द्वादशगुणा यस्य पुरुषस्य रूपम् । अन्यानि चांगानि
श्रेयास्तु षड्विधस्यागः सत्यं ध्यानमिति श्लोकद्वयेन चोक्तानि । तथा
बलं च तद्धर्मपरिपालनसामर्थ्यं सर्वमाचार्ययोग एव फलति । नाचार्य-
योगं विना फलति । श्रूयते च । आचार्याद्वैव विद्या विदितेति । आचा-

यवान्पुरुषो वेदेति च ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् । यदिदं गुरुसन्निधौ
शुश्रूषाद्याचरणं तद्ब्रह्मचर्यं ब्रह्मार्थयोगेन फलति । स्वात्मनश्चित्सदानं-
दाद्वितीयब्रह्मात्मैकत्वसंपादनद्वारेण फलतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।

ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मचर्येण चाभवन् ॥ १५ ॥

ब्रह्मचर्यस्तुतिं करोति । एतेनेति द्वाभ्याम् । पादसप्तकस्य स्पष्टोऽर्थः
॥ १५ ॥

एतेनैव सगंधर्वा रूपमप्सरसोऽजयन् ।

एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्य अह्नाय जायते ॥ १६ ॥

अहो दीप्तिसमूहः । अह्नाय जगतां द्योतनाय सूर्यश्च जायते । उक्तं
च । अहो दीप्तिश्च कथ्यत इति ॥ १६ ॥

आकांक्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।

एवं ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ॥ १७ ॥

कथमेकस्य ब्रह्मचर्यस्यानेकफलसाधनत्वमित्याह । आकांक्षेति । यथा
चित्तामण्यादयो रसभेदार्थिनामाकांक्षार्थस्य संयोगात्तत्तदाकांक्षितमर्थं प्रय-
च्छन्ति । एवमेवैतद्ब्रह्मचर्यमाकांक्षार्थस्य संयोगात्तत्तदाकांक्षितं प्रयच्छतीति
ज्ञात्वा तत्तत्फलार्थं ब्रह्मचर्यं चरित्वा तादृग्भावं गता इमे देवादयः ।
यस्मादाचार्यसांनिध्यानुष्ठिताद्ब्रह्मचर्यात्परमपुरुषार्थप्राप्तिस्तस्मादाचार्ययोनिं
प्रविश्य गर्भो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चरेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

अंतवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति नानंतं स्वात्मभूतं जयन्ति ।

ज्ञानेन विद्वांस्तेज अभ्येति नित्यं न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पंथाः ॥ १८ ॥

नन्वेवं ज्ञाननिष्ठता यदि ज्ञानस्यैव पुरुषार्थत्वं भवेदपि तु कर्मणैवेत्या-
शङ्क्याह अंतवन्तं इति । हे क्षत्रिय ते अंतवन्तः अंतवतो लोकान्पितृ-
लोकान्देवलोकान्दीज्जयन्ति प्राप्नुवन्ति । नानंतं स्वात्मभूतं परमात्मभूतं लोकं
जयन्ति । केन तर्ह्यनंतलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । ज्ञानेन विद्वांस्तेज अभ्येति

नित्यमिति । नित्यमविनाश्यात्मभूतमेवाभ्येति तेजो ज्योतिर्न कर्मणा । कस्मात्पुनर्ज्ञानेनैवाभ्येति । न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पंथाः । तस्य पूर्णानन्दज्योतिषो ज्ञानमेकं सुक्त्वाऽन्यः पंथा मार्गो नास्त्येव । श्रूयते । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमथांजनं काद्रवं वा ।

तद्ब्रह्मणः पश्यति यत्र विद्वान्कथं रूपं तदमृतमक्षरं परम् ॥ १९ ॥

ज्ञानेन यद्विद्वान्पश्यति ब्रह्म तत्किमिति पृच्छति धृतराष्ट्रः । आभातीति । ब्रह्मणः अक्षरं परं ब्रह्म पश्यति तत्कथं रूपं कीदृग्रूपमिति रूपप्रश्नः । यत्र पश्यति तदित्यधिकरणप्रश्नश्च ॥ १९ ॥

सनत्सुजात उवाच—

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमथांजनं काद्रवं वा ।

न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति ॥ २० ॥

न तारकासु न च विद्युदाश्रितं न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य ।

न चापि वायौ न च देवतासु नैतच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २१ ॥

एवं पृष्ठः प्राह भगवान् । नेति द्वाभ्याम् । नैतद्ब्रह्म शुक्लादिरूपत्वेनावभासतेऽरूपत्वाद्ब्रह्मणः । श्रूयते च । ततो यदन्तरं तदन्तररूपमनामयमिति । अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति च । तथा न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे । तथा च श्रुतिः । अन्यत्रानवस्थानं दर्शयति । स भगवान्कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । स्वे महिम्नीति । कस्मात्पुनः कारणात्पृथिव्यादिषु न तिष्ठति तत्राह । नैतत्समुद्रे सलिलं पञ्चभूतात्मकं देहं बिभर्ति । सलिलशब्दो भूतपञ्चकोपलक्षणार्थः । यथा अप एव ससर्जार्दौ तासु बीजमवाप्तृजदित्यत्राप्यपशब्दो भूतपञ्चकोपलक्षणार्थः । श्रूयते च पञ्चाग्निविद्यायाम् । पञ्चग्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपामेव पुरुषशब्दवाच्यत्वम् । एतदुक्तं भवति । यदि ब्रह्मणः संसारांतर्वर्तित्वं भवेत्तदा संसारानुप्रविष्टत्वा-

द्वटादिवदीदृग्रूपादिमत्त्वमन्यस्मिंश्चावस्थानं भवेत् । इदं तु पुनरपूर्वादिलक्ष-
णत्वात्संसाराननुप्रविष्टमेव ब्रह्म तस्माद्रूपादिरहितमिति ॥ २० ॥ २१ ॥

नैवर्क्षु नैतद्युष्णु नाप्यथर्वसु न दृश्यते वै विमलेषु सामसु ।

रथंतरे बृहद्रथे वापि राजन्महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत् ॥ २२ ॥

कस्य कुत्राप्युपलभ्यत इत्याह । नैवेति । ज्ञानं च सत्यं चेत्युपक्रम्य
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्येति ये गुणा उक्तास्तत्संयुक्तस्यात्मनि दृश्यते
तत्परं ब्र० न घटादिवदियत्तया सिध्यति । अपि त्वात्मन्येवात्मतया
सिध्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अवारणीयं तमसः परस्तात्तदन्ततोऽभ्येति विनाशकाले ।

अणीयरूपं च तथाऽप्यणीयसां महत्स्वरूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ २३ ॥

इदानीं तत्स्वरूपं तदर्शनं तत्फलं च श्लोकद्वयेन निर्दिशति । अवार-
णीयमिति । यदिदं महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तदवारणीयं ब्रह्म सर्वगतत्वात् ।
तमसोऽज्ञानात्परस्तात्तब्रह्म कर्मभूतं अंततोऽभ्येति प्रविशति । विनाश-
काले प्रलयकाले । जगदिति शेषः । तथाऽणीयसामप्यणीयरूपम् । पर्व-
तेभ्योऽपि महत्स्वरूपम् । श्रूयते च । अणोरणीयान्महतो महीयानीति ॥ २३ ॥

तदेतदद्भुता संस्थितं भाति सर्वं तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् ।

तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रथां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि सनत्सुजा-
तपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

दृश्यन्ते च येऽणुत्वमहत्त्वादयो लोके तदेतत्सर्वं जगदहो रूपेण प्रकाश-
रूपेण ब्रह्मणि संस्थितं तदात्मत्वेनैवावभाति । श्रूयते च । तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीति । येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भ इति च । तब्रह्मात्मवित्प-
श्यति ज्ञानयोगान्न कर्मयोगेण । तस्मिन्नेव परमात्मनि जगत्सर्वं प्रतिष्ठितं
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभग-
वतः कृतौ सनत्सुजातभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

सनत्सुजात उवाच—

यत्तच्छुक्लं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।

यद्वै देवा उपासन्ते यस्मादकौ विराजते ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १ ॥

अवारणीयं तमसः परस्तादित्यादिना ब्रह्मणो रूपं निर्धार्य तदात्म-
वित्पश्यति ज्ञानयोगादिति ज्ञानयोगेनात्मदर्शनमुक्तम् । पुनरपि तस्य
स्वरूपं दर्शयित्वा योगिनस्तद्रूपं पश्यन्तीत्याह । यत्तदिति । यद्ब्रह्मात्म-
वित्पश्यति ज्ञानयोगाद्यज्ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति तच्छुक्लं शुद्धमविद्यादिदोष-
रहितम् । महज्ज्योतिः सर्वावभासकत्वात् । श्रूयते च । तस्य भासा सर्व-
मिदं विभातीति । दीप्यमानं भ्राजमानं महद्यशः । श्रूयते च । तस्य
नाम महद्यश इत्यादि । यद्वै ब्रह्म देवा इंद्रादय उपासते । श्रूयते च ।
तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति । यस्मात्परं ज्योतिषो
ब्रह्मणोऽर्कादिज्योतिर्विराजते येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध इति श्रुतेः । एवं-
भूतं परमात्मानं सनातनं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति । न पुनर्ज्ञानयो-
गरहिताः ॥ १ ॥

शुक्लाद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्लेन वर्धते ।

तच्छुक्लं ज्योतिषां मध्येऽतस्तं तपति तापनम् ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २ ॥

इदानीं परस्मादेव ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाद्युत्पत्तिं दर्शयति । शुक्लादिति ।
शुक्लाच्छुद्धात्पूर्वोक्तब्रह्मणो हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म प्रभवत्युत्पद्यते । अथो-
त्पन्नं ब्रह्म शुक्लेन वर्धते विराडात्मना । तच्छुक्लं शुद्धं ब्रह्म ज्योतिषामादि-
त्यानां मध्ये तैरतस्तमप्रकाशितं सत्तपति स्वयमेव प्रकाशते तेषामपि तापकं
प्रकाशकं सत् । योऽन्यानवभास्यः स सर्वावभासकः स्वयमेव भासते ।
तं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ २ ॥

पूर्णात्पूर्णमुद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते ।

हरन्ति पूर्णात्पूर्णं च पूर्णेनैवावशिष्यते ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३ ॥

इदानीं पूर्णवाक्यार्थं कथयति । पूर्णादिति । पूर्णादेशतः कालतो वस्तु-
तश्चापरिच्छिन्नात्परमात्मनः पूर्णमेवोद्धरन्ति । जीवरूपेण यत्पूर्णात्पूर्ण-
मुद्धृतं जीवात्मनाऽतः पूर्णादेव समुद्धृतत्वादिमपि जीवस्वरूपं पूर्णमेव
प्रचक्षते विद्वांसः । तथा हरन्ति पूर्णाजीवात्मनाऽवस्थितात्पूर्णमात्म-
स्वरूपमात्रं देहेन्द्रियाद्यनुप्रविष्टं देहेन्द्रियादिभ्यो निष्क्रम्य तत्साक्षिणं
सर्वान्तरं देहद्वयादुद्धरन्तीत्यर्थः । अत उद्धृतं तेनैव मूलभूतेन पूर्णानंदे-
नावशिष्यते । तेनैव पूर्णानंदेन ब्रह्मणा संयुज्यते । चित्सदानंदाद्वितीय-
ब्रह्मात्मनाऽवशिष्यत इत्यर्थः । पूर्णमेवावशिष्यत इति वा पाठः । यदा देहे-
न्द्रियादिभ्यो निष्क्रम्य तत्साक्षिणं सर्वान्तरं देहद्वयादुद्धरन्ति तदा पूर्ण-
मेवावशिष्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुद-
च्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । अस्यायमर्थः । पूर्णमद-
स्तच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं ब्रह्म पूर्णमिदं त्वंशब्दनिर्दिष्टं प्रत्यगात्मस्वरूपं
कथमनयोस्तत्त्वंपदार्थयोः पूर्णत्वमिति चेत्तत्राह । पूर्णादनवच्छिन्नात्पूर्ण-
मेव उदच्यते जीवेश्वररूपेण यस्मात्तस्मादनयोः पूर्णत्वमित्यर्थः । पूर्णस्य
तत्त्वात्मनावस्थितस्य पूर्णरूपमादाय तत्त्वंपदार्थयोः शोधनं कृत्वा शोधित-
पदार्थः सन्नित्यर्थः । पूर्णमेव ब्रह्मावशिष्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । यः
पूर्णस्वरूपस्तं परमात्मानं योगिन एव पश्यन्ति ॥ ३ ॥

यथाकाशोऽवकाशोऽस्ति गंगायां वीचयो यथा ।

तद्वच्चराचरं सर्वं ब्रह्मण्युत्पद्य लीयते ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ४ ॥

आपोऽथाद्भ्यः सलिलं तस्य मध्ये उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ॥

आदधीचीः सविषूचीर्वसानावुभौ बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५ ॥

इदानीं द्वा सुपर्णाविति मंत्रार्थं कथयति । आप इति । यस्मात्पर-
मात्मन आपः प्रथमं सृष्टाः । तथा चाह मनुः । अप एव ससर्जादाविति ।
भूतपंचकोपलक्षणार्थोऽप्शब्दः । अनेन सूक्ष्मसृष्टिरभिहिता । अथानंतर-
मद्वयः पूर्वमेव सृष्टाम्यः सलिलं भूतपंचकं भूतपंचकात्मकं स्थूलदेहा-
दिकं सृष्टम् । तस्य सलिलस्य देहात्मनावस्थितस्य मध्येऽन्तरिक्षे हृदया-
काश उभौ जीवपरमात्मानौ देवौ द्योतनस्वभावौ शिश्रियाते वर्तेते । न
केवलमंतरिक्षे शिश्रियाते । आदधीचीः सविषूचीर्वसानौ । आभिमुख्येन
ध्रियमाणा अवस्थितास्ता अचन्तीत्यादधीच्यो दिशः प्राच्याद्याः सविषूची-
रुपदिशो विष्वग्गमनात्ताभिः सह वर्तन्त इति सविषूच्यः प्राच्याद्याः सर्वा
दिशो वसानावाच्छादयन्तौ । उभौ बिभर्ति पृथिवीं दिवं च । एको जीव
आत्मनः स्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयं ब्रह्मात्मत्वमनवगम्यानात्मनि
देहादौ आत्मभावमापन्नः पृथिवीं भूतभौतिकलक्षणं कर्मफलानुरूपं सुख-
दुःखात्मकं देहादिकं बिभर्ति । अपरो दिवं द्योतनात्मकं स्वात्मरूपं
बिभर्ति । श्रूयते च । द्वा सुपर्णाविति । यः स्वात्ममायया स्वात्मानं
प्राणाद्यनंतरं कृत्वान्तरमनुप्रविश्याभिपश्यन्नास्ते तं भगवन्तं योगिन एव
पश्यन्ति ॥ ५ ॥

चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः ।

केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६ ॥

इदानीं ज्ञानिनः स्वात्मावस्थानं दर्शयति । चक्र इति । ध्रुवस्याव्यय-
कर्मणः परमेश्वरस्य चेश्वरात्मनावस्थितस्य रथस्य शरीरस्य त्रैलोक्या-
त्मनावस्थितस्य चक्रे चक्रमणात्मके देहे तिष्ठन्तं केतुमन्तं प्रज्ञावन्तमत
एव दिव्यमप्राकृतमजरं जरामरणादिधर्मविवर्जितम् । दिवि द्योतना-

स्मकेऽनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थिते पूर्णानंदे ब्रह्मणि वहन्त्यश्वा
 इंद्रियाणि । एतदुक्तं भवति । यद्यपीन्द्रियाणि स्वभावतो विषयेष्वेव वर्तन्ते
 तथापि विज्ञानसारथिना समाकृष्यमाणानि केतुमन्तं पुरुषं दिवि वहन्ति
 न पराग्विषय इति । तदुक्तं कठवल्लीषु- “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं
 रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहेमेव च । इंद्रियाणि हया-
 नाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ”
 इत्यादिना । यत्र परमात्मनि वहन्ति तं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ ६

न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।

मनीषयाथो मनसा हृदा च य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७ ॥

नानेन सदृशं किञ्चिद्विद्यत इत्याह । सादृश्य इति । अस्य परमात्मनो
 रूपं न सादृश्ये तिष्ठति । नान्येन सादृश्यं वर्तते नानेन सदृशं किञ्चिद्वि-
 द्यत इत्यर्थः । श्रूयते च । न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यश इति ।
 अत एवोपमायाविषयत्वम् । तथा च न चक्षुषा पश्यति कश्चिदप्येनं सर्वा-
 न्तरं परमात्मानम् । कथं तर्हि पश्यन्ति । मनीषयाऽध्यवसायात्मिकया
 बुद्ध्या । मनसा संकल्पाविकल्पात्मकेन । हृदा च हृदयेन च साधनभूतेन ।
 हृदयं विना नान्यत्र परमात्मन उपलब्धिः संभवतीति मत्वा हृदा चेत्यु-
 क्तम् । अथवा न केवलं मनोबुद्धिमात्रेणापि च हृदा हृदयस्थेन च पर-
 मेश्वरेणानुगृहीताः सन्तो य एनं परमात्मानं विदुरस्यमहमस्मीति तेऽमृता
 अमरधर्माणो भवन्ति । अथवा हृदा हृदयेन परमात्मना । तथा च हृदस्थे
 परमात्मनि हृदयशब्दं निर्वक्ति स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं
 हृदयमिति तस्मात् हृदयमिति । अहरहर्वा एव चित्स्वर्गं लोकमेतीति
 श्रुतिः । तथा तदधीनामात्मसिद्धिं दर्शयति यस्य देव इति । एवं यं
 विदित्वाऽमृता भवन्ति तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ ७ ॥

द्वादशपूगाः सरितो देवरक्षिताः ॥

मध्वीशते तदनुविधायिनस्तदासंचरन्ति घोरम् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८ ॥

इदानीमिन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिरनर्थायेत्याह । द्वादशेति । ये द्वाद-
शपूगाः कर्मज्ञानेन्द्रियाण्येकादशं मनो द्वादशी बुद्धिस्तेषामनेकपुरु-
षापेक्षयैकैकस्य पूगात्वमुच्यते । सरितः सरणशीलाः । देवरक्षिता देवेन
परमात्मना रक्षिताः । मधु विषयं मधु । ईशते नियमयन्ति । असांक-
र्येण स्वं स्वं विषयमनुभवन्तीत्यर्थः । यदैवमनुभवन्ति तदापि तदनुविधा-
यिनो विषयपराः संचरन्ति घोरं संसारम् । तस्मादिन्द्रियाणि विषयेभ्य
उपसंहृत्य स्वात्मन्येव वशं नयेदित्यर्थः । येन रक्षिता मध्वीशते तं देवं
योगिन एव पश्यन्ति ॥ ८ ॥

तद्धर्मासं पिबति संचितं भ्रमरो मधु ।

ईशानः सर्वभूतषु हविर्भूतमकल्पयत् ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९ ॥

किं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तत्राभिधानं तद्धर्मेति । यथा मधु-
करो भ्रमरोऽर्धमासोपाजितं मध्वर्धमासं पिबत्येवमसावपि भ्रमरो
भ्रमणविषयत्वात्संसारो तद्विषयमध्वर्धमाससंचितमर्धमासं पिबति ।
पूर्वजन्मसंचितं कर्म अन्यस्मिञ्जन्मनि भुंक्ते इति यावत् । भवेदयैहि-
कफलात्कर्मणः फलसिद्धिः कर्मानन्तरभावित्वात्कथं पुनरामुष्मिकफला-
त्कर्मणः फलसिद्धिः । कर्मणो विनाशित्वादित्याशङ्क्याह । ईशान इति ।
भवेदयं दोषो यदि केवलात्कर्मणः फलसिद्धिः स्यादीशानः परमेश्वरः
कृतप्रयत्नापेक्षः सन्सर्वेषु प्राणिषु प्राणाग्निहोत्रस्येतरस्य च तत्कर्मानुसारेण
हविर्भूतमन्नादिकमकल्पयत् । य ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत्
योगिन एव पश्यन्ति ॥ ९ ॥

हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्य ह्यपक्षकाः ।

तत्रैव पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथासुखम् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १० ॥

किंच । किमेते मध्वाशिनो बंभ्रम्यमाणाः परिवर्तन्त एव सर्वदा किंवा ज्ञानं लब्ध्वा मुक्ता भवन्तीत्याशंक्याह हिरण्यपर्णमिति । हितं च रमणीयं च भवति तेन हिरण्यमित्याचक्षते । येऽपक्षका ज्ञानपक्षरहिता मध्वाशिनः परिवर्तन्ते हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्य । हितं च रमणीयं चेति हितं च रमणीयं च पर्णं यस्याश्वत्थस्य । तथा चाह भगवान्वासुदेवः । छंदांसि यस्य पर्णानीति । हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्यारुह्य च वेदसंयोगिब्राह्मणादिदेहं प्राप्येत्यर्थः । तत्रैव ब्राह्मणादिदेहे पक्षिणो ज्ञानिनो भूत्वा तथा च ब्राह्मणाः । ये वै विद्वांसस्ते पक्षिणो येऽविद्वांसस्तेऽपक्षा इति । प्रपतन्ति यथासुखम् । प्रयत्नं कृत्वा मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । यं ज्ञात्वा प्रपतन्ति तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १० ॥

अपानं गिरति प्राणं प्राणं गिरति चंद्रमांः ।

आदित्यो गिरते चंद्रमादित्यं गिरते परः ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ११ ॥

इदानीं योगं दर्शयति । अपानमिति । अपानं गिरति प्राण उपसंहरति । प्राणं गिरति चंद्रमा मन उपसंहरति । मनसश्चंद्रमा अधिदैवतं यस्माच्चंद्रशब्देन मन उच्यते । तं चंद्रं मन आदित्यो बुद्धिर्गिरति । बुद्धेः आधिदैवतमादित्यः । तमादित्यं बुद्धिं गिरते परः परं ब्रह्म । एतदुक्तं भवति । समाधिवेलायामपानं प्राण उपसंहृत्य प्राणं मनसि मनश्च बुद्धौ बुद्धिं परमात्मन्युपसंहृत्य स्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।

तं चेत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२ ॥

इदानीं परस्य जीवात्मनाऽवस्थानं दर्शयति । एकमिति । हन्यविद्यां

तत्कार्थमिति हंसः परमात्मा । भूतभौतिकलक्षणात्संसारत्सलिलादुच्चरन्नुर्ध्वं
चरन्संसारद्वहिरेव वर्तमान एकं जीवाख्यं पादं सततं नोत्क्षिपति नोद्धरति
नोपसंहरति । रूपं रूपं प्रतिरूपोऽवतिष्ठत इत्यर्थः । श्रूयते कठवल्लीषु ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मेति । कस्मात्पुनरेकं पादं नोत्क्षिपतीत्यत्राह—
जीवाख्यं पादं सततमृत्विजं सततयाजिनं यद्युत्क्षिपेत्स्वमायया स्वमात्मानं
प्राणाद्यनंतभेदं कृत्वा । अनुप्रविश्य जीवात्मना यदि नानुतिष्ठेत्तदा न
मृत्युर्जननमरणादिलक्षणः संसारो भवेत् । संसारिणो जीवस्याभावात् ।
तथाऽमृतममृतत्वं मोक्षो न भवेत् । अननुप्रविष्टस्य दर्शनासंभवात् । तथा
च तदर्थमेवानुप्रवेशं दर्शयति । रूपं रूपमिति । तथा चार्थवर्णी श्रुतिः—
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् । स चेदुत्क्षिपत्यानंदे न मृत्यु-
र्नामृतं भवेदिति । एकं रूपं बहुधा यः करोतीति च । यः पादरूपेण
जीवात्मना त्रिपादरूपेण चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थितस्तं परमात्मानं
योगिन एव पश्यन्ति ॥ १२ ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा लिङ्गस्य योगेन संयाति नित्यम् ।

तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १३ ॥

केन ह्युपाधिना परः पादात्मनाऽवतिष्ठत इत्याशंक्य परस्यैव लिङ्गोपा-
धिकं जीवात्मानं दर्शयति । अंगुष्ठमात्रमिति । स एव चित्सदानंदाद्विती-
यान्तरात्मा सर्वभूतान्तरात्मा पूर्णः पुरुषः पूर्णः परमात्मा लिङ्गयोगेन
अंगुष्ठपरिमाणः परिच्छिन्नः संयाति संसरति नित्यम् । कस्मात्पुनः कार-
णाह्लिङ्गयोगेनांगुष्ठमात्रः संसरति तत्राह । यो लिङ्गस्य योगेनांगुष्ठमात्र-
संसरति तमीश सर्वस्येशितारम् । ईड्यं स्तुत्यम् ! अनुकल्पं सर्वमनुप्रवि-
श्यात्मनाऽनुकल्पयतीत्यनुकल्पम् । आद्यमादौ भवम् । विराजमानं दीप्य-
मानम् । यस्मान्मूढा अविवेकिनो देहद्वयात्माभिमानिनो न पश्यन्ति तस्मा-
दात्मनो ब्रह्मभावानवगमात्संसरति । यं महात्मानमपश्यन्तः संसरन्ति तं

योगिन एव पश्यन्ति ॥ १३ ॥

गूहन्ति सर्पा इव गह्वरेषु क्षयं नीत्वा स्वेन वृत्तेन मर्त्यान् ।

ते विप्रमुह्यन्ति जना विमूढास्तैर्दत्ता भोगा मोहयन्ते भवाय ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४ ॥

इदानीमिन्द्रियाणां विषयाणां चानर्थहेतुत्वं दर्शयति । गूहन्तीति । यथा सर्पा गह्वरेभ्यो निष्क्रम्य स्वेन वृत्तेन विषयप्रदानेन मर्त्यान्क्षयं नीत्वा गह्वरेषु गूहन्ति स्वात्मानं प्रच्छादयन्त्येवमिन्द्रियसर्पाः श्रोत्रादिषु शयनाच्छ्रोत्रादिभ्यो निर्गत्य स्वेन वृत्तेन विषयप्रदानेन मर्त्यान्क्षयं नीत्वा गह्वरेषु गूहन्ति स्वात्मानं प्रच्छादयन्ति । ते विप्रमुह्यन्ति । विषय-विषाभिभूता विशेषेण मुह्यन्ति तद्वयतिरिक्तं न किञ्चिज्जानन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । यथा प्रियया संपरिष्वक्त इति । तैरिन्द्रियैर्दत्ता विषकल्पा भोगा विषया मर्त्यान्मोहयन्ते पुनः पुनर्मोहहेतवो भवन्ति । यद्दिदं विषयैर्विमोहनं तद्भवाय गर्भजन्मजरामरणसंसाराय भवति । यमीड्यमनु-कल्पमाद्यमदृष्ट्वा विषयविषान्धा मुह्यन्ति तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १४ ॥ नात्मानमात्मस्थमवेति मूढः संसारकूपे परिवर्तते यः ।

त्यक्त्वात्मरूपं विषयांश्च भुङ्क्ते स वै जनो गर्दभ एव साक्षात् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५ ॥

संमतिमाह । नात्मानमिति । मूढ आत्मानात्मविवेकशून्यः पुमानात्म-स्थमात्मनि तिष्ठन्तं न जानाति स एवाहमिति । अतः कारणात्संसारकूपे संसार एव कूपस्तास्मिन्परिवर्तते श्वसूकरादियोनिं प्राप्नोति । अपरोक्षात्म-चैतन्यं देहादिदोषराहितं सर्वावभासकं येन सूर्यस्तपति य एव तत्स्व-रूपं परित्यज्यानित्यान्विषयान्भोगान्भुङ्क्ते स जनो न, तर्हि किं साक्षाद्गर्दभ एव । एवंविधं पूर्वोक्तमात्मानं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १५ ॥

असाधना वापि ससाधना वा समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।

समानमेतदमृतस्येतरस्य मुक्तास्तत्र मध्व उत्सं समाधुः ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६ ॥

ज्ञानिनां मोक्षस्वरूपमाह । असाधना वेति । येऽसाधनाः शमदमादिसाधनरहिता ये च शमदमादिसाधनयुक्ताः समाधनारतेषु समानं साधारणमात्मस्वरूपं दृश्यते मानषेषु । तथा समानममृतस्य मोक्षस्येतरस्य संसारस्य साति वाऽसाति तेषां मध्ये ये मुक्ताः शमदमादिसाधनास्ते तस्मिन्विष्णोः परमे पदे मध्वो मधुन उत्सं समापुः पूर्णानंदं ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यमुत्सं संपूर्णानंदं मुक्ताः प्राप्नुवन्ति तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १६ ॥

उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति तदाहुतं चाहुतमग्निहोत्रम् ।
मा ते ब्राह्मी लघुतामादधीत प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७ ॥

किं चोभाविती । उभौ लोकाविहपरौ विद्यया ब्रह्मात्मत्वविषयया व्याप्य याति तत्पूर्णानंदं ब्रह्म । यस्मादुभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति तस्मादनाहुतं चाग्निहोत्रमनेनात्मज्ञानेनाभिमुख्येन हुतं भवति । सर्वमग्निहोत्रादिकं कर्म फलं चानेनैव संपादितं भवतीत्यर्थः । यस्मादुभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति यस्मादनाहुतमाग्निहोत्रं चाहुतं भवति तस्मान्मा ते तव ब्राह्मी ब्रह्मविषया विद्या लघुतां मर्त्यभावं कर्मवदादधीत न करोतु । अपि तु प्रज्ञानं तमसः परं परमात्मानमात्मत्वेन संपादयतु । यदा ब्रह्मविद्याव्यापृतस्य परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छतः प्रज्ञानमिति नाम स्यात् । ब्रह्मेति नाम भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः प्रज्ञानं ब्रह्मेति । तत्प्रज्ञानं ब्रह्म धीरा धीमन्तो लभन्ते तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १७ ॥

एवंरूपो महानात्मा पावकं पुरुषो गिरन् ।

यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८ ॥

किंच । एवमिति । य एवंरूपः प्रज्ञानैकरसो ब्रह्मरूपः सनास्ते स

आत्मा महान्संपद्यते ब्रह्मैव संपद्यत इत्यर्थः । पावकमग्निं सर्वोपसंहति-
रूपं कारणं सकारणं काय गिरन्स्वात्मन्युपसंहरन्त्यो वै तं पुरुषं ज्ञानैकरसं
पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वेदायमहमस्मीति साक्षाज्जानाति तस्य प्रज्ञानरूपं
परमात्मानमात्मत्वेनावच्छत इहास्मिन्नैव देह आत्मा न रिष्यते न विनश्य-
ति । विदुष उक्त्वान्तेरसंभवात् । उक्त्वान्तिनिमित्तत्वाद्विनाशस्य । तथा
च श्रुतिः प्रश्नपूर्वकमुक्त्वान्त्यभावं दर्शयति । उदस्मात्प्राणा उक्त्वा मन्ती-
त्याहेभिवन्नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवलीयन्ते न तस्य प्राणा
उक्त्वा मन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेदेति । यं विदित्वा न रिष्यति
तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १८ ॥

सदा सदा सत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः ।

सत्यानृते सत्यसमानबंधिनी सतश्च योनिरसतश्चैकमेव ॥

योगीनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९ ॥

यस्मात्तद्विज्ञानादेव नात्मनो विनाशस्तस्मात् । सदा सदेति । सदा सदा
सर्वदाऽहान्निशं सत्कृतः स्यात् । सच्चिदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनाऽभिमन्यते यः
स सदा सत्कृतो भवति । तस्य न मृत्युर्जननमरणलक्षणः संसारो न
भवेत् । अमृतं कुतः । मृत्युसापेक्षत्वादमृतस्य तदभावे कुतः प्रसक्तिः । तथा
च श्रुतिः मृत्युर्नास्त्यमृतं कुत इति । सत्यानृते च वर्तेते सत्यसमानबंधि-
नी परमार्थसत्यमेकमधिष्ठानमनुबध्य वर्तेते रज्ज्वा मित्र सर्पः । कथमेतदव-
गम्यते सत्यानृते सत्यसमानबंधिनी इति तत्राह । असतश्च लौकिकस्य
योनिः कारणं सतश्चैकमेव कारणमेकमेवाद्वितीयं सद्ब्रह्म यस्मात्प्रवदन्ति
तस्मात्सत्यानृते स्वकारणभूते सत्यसमानबंधिनी इति । यदात्मतत्त्वज्ञान-
कारणान्मृत्योर्विनाशो यमनुबध्य सत्यानृते वर्तेते तं योगिन एव पश्यन्ति
॥ १९ ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।

अजश्चरो दिवारात्रमतंद्रितश्च स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २० ॥

अंगुष्ठमात्र इति । आकाशादि देहान्तं जगत्सृष्ट्वा हृदये निविष्टोऽज-
श्चराचरात्मा सन्न दृश्यते स्वेनात्मना चित्सदानंदाद्वितीयेन । तमहोरात्र-
मंतद्रितो भूत्वानादिकोशपंचकेभ्यो निष्क्रम्य सर्वान्तरात्मानं मत्वा कवि-
रास्ते प्रसन्नः कृतार्थः सन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माच्च वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रलयस्तथा ।

तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्माच्च प्राण आगतः ॥ २१ ॥

सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः ।

योगिनस्तं पश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २२ ॥

ब्रह्मणो विश्वोपादानत्वमाह । तस्माच्चेति द्वाभ्याम् । श्लोकौ स्पष्टौ
॥ २१ ॥ २२ ॥

तत्प्रतिष्ठास्तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।

भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ॥ २३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २३ ॥

उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च दिशश्च शुक्लं भुवनं-विभर्ति ।

यस्मादिशः सरितश्च स्रवन्ति यस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः

सर्वमिदं ब्रह्मणः सकाशादुद्भूतं तत्रैव लीयत इत्युक्तं तदेव विवृणोति ।

उभाविति । देवौ जीवेश्वरौ शुक्लं ब्रह्म कर्तुं विभर्ति । यस्माद्ब्रह्मणः सका-

शादिश उत्पद्यन्ते । एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ

तिष्ठत इति श्रुतेरर्थः प्रतिपादितः ॥ २४ ॥

यः सहस्रं सहस्राणां पक्षानाहृत्य संपतेत् ।

नान्तं गच्छेत्सर्वकारणस्य यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥ २५ ॥

इदानीं ब्रह्मणोऽनंतत्वं कथयति यः सहस्रमिति । यः पुरुषः सहस्राण

सहस्रं पक्षानाहृत्यात्मनः पक्षान्कृत्वा संपतेत् । अनेकशः कोटिकल्पं स

पुरुषो नान्तं गच्छेत्सर्वकारणस्य परमात्मनः । यद्यप्यसौ मनोजवस्तथापि

तस्यान्तं न गच्छेत् । यस्मादंतं न गच्छन्ति तस्मादनंतः परमात्मेत्यर्थः ।

योऽनंतः परमात्मा तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ २५ ॥

अदर्शने तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चैनं सुसमिद्धसत्त्वाः ॥

हीनो मनीषी मनसाऽपि पश्येद्य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥२६॥

किं च । अदर्शन इति । अदर्शने दर्शनायोग्यविषये तिष्ठति रूपमस्य परमात्मनः । तथा च श्रुतिः । न संदृशे तिष्ठति रूपमस्येति । पश्यन्ति चैनं सुसमिद्धसत्त्वाः । यद्यपि दर्शनायोग्ये तिष्ठति तथापि परमात्मानं पश्यन्ति । के ते सुसमिद्धसत्त्वाः सुष्ठु समिद्धं सम्यग्दीप्तं सत्त्वमंतःकरणं यज्ञादिभिर्विमलीकरणसंस्कारेण येषां ते सुसमिद्धसत्त्वाः । यस्मादेवं तस्माद्धीनो रागद्वेषादिमलरहितो विशुद्धसत्त्वो मनीषी मनसाऽभिपश्येत् । य एनं परमात्मानं विदुरयमहमस्मीत्यमृता अमरणधर्माणस्ते भवन्ति ॥२६॥

इमं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।

अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु स किं शोचेत्ततः परम् ॥ २७ ॥

इममिति । इमं सर्वान्तरं सर्वभूतेषु सर्वप्राणिष्वात्मानं योऽनुपश्यति । अन्यत्रान्यत्र देहैन्द्रियादियुक्तेषु शरीराद्यभिमानिषु । स किं शोचेत्ततः परं सर्वभूतेषु स्वात्मानं पश्यंस्ततः परं किमनुशोचतिः । सर्वभूतस्थमात्मानमनुपश्यन्कृतार्थत्वानानुशोचतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ २७ ॥

यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके ।

एवं सर्वेषु भूतेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥२८॥

तदेवाह । यथेति । यथा सर्वतः संप्लुतोदके महति कृतकृत्यस्य पुंसोऽल्प उदपानेऽर्थो नास्त्येवं सर्वेषु भूतेष्वात्मानं पश्यतो ब्राह्मणस्य विजानतः सर्ववेदोदिते कर्मादौ किंचिदपि प्रयोजनं न विद्यत इत्यर्थः । आत्मदर्शनेनैव कृतार्थत्वादिति भावः । तथा चाह भगवान्वासुदेवः । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रय इति ॥ २८ ॥

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।

आत्माहमस्य सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २९ ॥

इदानीमुक्तस्यार्थस्य द्रढिन्ने वामदेवादिवत्त्वानुभवं दर्शयति । अहमे-
वास्मीति सार्धैस्त्रिभिः । हे धृतराष्ट्राहमेवास्मि वो युष्माकं माता जन-
यित्री पिताऽप्यहमेव । युष्माकं पुत्रो दुर्योधनादिरहमस्मि । किं बहुना
आत्माऽहमस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य यच्च नास्ति यदस्ति च तदस्म्यह-
मेवात्मा ॥ २९ ॥

पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।

ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न चाप्यहम् ॥ ३० ॥

एवं तावदाधिभौतिकं पित्रादिकं दर्शितम् । अथेदानीमाधिदैविकं
पित्रादिभावं दर्शयति । पितामह इति । पितामहोऽस्मि स्थविरो वृद्ध
इन्द्रादेः पितामहोऽस्मि । अनादिसिद्धः परमात्मा सोऽप्यहमेव । यः पिता
इन्द्रादेर्हिरण्यगर्भः सोऽप्यहमेव । तथा मम यूयमात्मस्था एव । यूयं सर्वे
परमार्थतो न म आत्मनि व्यवस्थिता न चाप्यहं युष्मासु स्थितः । तथा
चाह भगवान् । मत्स्थानि सर्वभूतानीति ॥ ३० ॥

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ।

अजश्चरो दिवारात्रमताद्रितोऽहं मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥ ३१ ॥

आत्मैवेति । यद्यपि न ममात्मनि यूयं व्यवस्थिता न चाप्यहं युष्मासु
स्थितस्तथाप्यात्मैव स्थानमात्मैवाश्रयो जन्म चात्माऽस्मादेवात्मनः सर्वमु-
त्पन्नम् । तथा च श्रुतिः । आत्मन एवेदं सर्वमिति । ओतप्रोतः । अह-
मेव ओतप्रोतरूपेण व्यवस्थितः । जगदात्मा युष्माकं जनयिता । अजर-
प्रतिष्ठः । अजरे जरामरणवार्जिते स्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यजरप्रतिष्ठः । तथा
च श्रुतिः स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति ॥ ३१ ॥

अणोरणीयाः सुमनाः सर्वभूतेष्ववस्थितः ॥

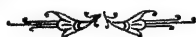
पितरं सर्वभूतानां पुष्करं निहितं विदुः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रसनत्कु-
मारसंवादे श्रीसनत्सुजातीये षष्ठोऽध्यायः ॥

अणोरिति । अणोः सूक्ष्मादणयिान्सूक्ष्मतरः । सुमनाः शोभनं मनो रागद्वेषादिमात्सर्यशोकमोहादिधर्मवार्जितं केवलं चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्माकारं मनो यस्य स सुमनाः । सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु हृदयकमलमध्येऽहमेवावस्थितः सर्वभूतात्मतया । एवं तावत्स्वानुभवो दर्शितः । इदानीं न केवलमस्मदनुभव एवात्र प्रमाणमन्येष्वेवमेवावगच्छन्तीत्याह पितरमित्यर्थेन । येऽन्ये सनकसनंदनसनातनवामदेवादयो ब्रह्मविदस्तेऽपि पितरं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां पिता जनयिता परमेश्वरो यस्तं पुष्करे हृत्पुण्डरीकमध्ये निहितं विदुः परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिस्तेषामनुभवं दर्शयति । तद्वैततत्पश्यन्तृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । इति बृहदारण्यके । एतत्साम गायन्नास्त इति तैत्तिरीयके । सामगानेन स्वानुभवो दर्शित आत्मनः कृतार्थत्वद्योतनार्थम् । तथा छांदोग्येपि तद्वास्य विजज्ञाविति । तलवकारे चाहमन्नामित्यादिना विदुषोऽनुभवो दर्शितः ॥ तत्रैते श्लोका भवन्ति । “नित्यशुद्धबुद्ध-मुक्तस्वभावमीशमात्मनो भावयन्प्रडिन्द्रियाणि संनियम्य निश्चलः । अस्तिवस्तुचिद्धनं जगत्प्रसूतिकारणमनश्चरं च तद्वत् जगत्तमोनुदं च यत् । तत्पदैकवाचकं सदामृतं निरंजनं चित्तवृत्तिदृक्सुखं तदस्म्यहं तदस्म्यहमिति” ॥ ३२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रिगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रिशंकरभगवतः कृतौ सनत्सुजातभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विष्णुसहस्रनामभाष्यम् ।

मच्चिदानंदरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ॥

नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥

यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसारबंधनात् ॥

विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ २ ॥

कृष्णद्वैपायनं व्यासं सर्वलोकहिते रतम् ॥

वेदाब्जभास्करं वन्दे शमादिनिलयं मुनिम् ॥ ३ ॥

सहस्रमूर्तेः पुरुषोत्तमस्य सहस्रेनेत्राननपादबाहोः ॥

सहस्रनामां स्तवनं प्रशस्तं निरुच्यते जन्मजरादिशान्त्यै ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच—

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।

युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥

वैशंपायनो जनमेजयमुवाच श्रुत्वेति । धर्मानभ्युदयनिःश्रेयसोत्पत्ति-
हेतुभूतान्वेदलक्षणान् । अशेषेण कात्स्नर्येन । पावनानि पापक्षयकराणि ।
च सर्वशः सर्वप्रकारैः । श्रुत्वा । युधिष्ठिरो धर्मपुत्रः शान्तनवं शतनुसुतं
भीष्मं । सकलपुरुषार्थसाधनं अल्पप्रयासं अनल्पफलं अनुकमिति कृत्वा
पुनर्भूय एवाभ्यभाषत प्रश्नं कृतवान् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ।

स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २ ॥

किमिति । किमेकं दैवतं देव इत्यर्थः स्वार्थे तद्धितविधानात् लोके
लोकनहेतुभूते समस्तविद्यास्थाने उक्तं 'यदाज्ञया प्रवर्तन्ते सर्वे' इति
प्रथमः प्रश्नः । किं वाप्येकं परायणं अस्मिँल्लोके एकं परायणं किं परम-
नयं प्राप्तव्यं स्थानं यस्मिन्निरीक्षिते 'भियते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसं-

शयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि यस्मिन् दृष्टे परावरे । यस्य विज्ञानमात्रे-
णानंदलक्षणो मोक्षः प्राप्यते । यद्विद्वान्न बिभेति कुतश्च नेति । यत्प्रवि-
ष्टस्य न विद्यते पुनर्भवः । यस्य च वेदनात्तदेव भवति । यद्विहायापर-
पंथा नृणां नास्ति ' तदुक्तमेकं परायणं लोके यत्तत् किमिति द्वितीयः
प्रश्नः । कं कतमं देवं स्तुवन्तो गुणसंकीर्तनं कुर्वन्तः कं कतमं देवम-
र्चन्तः बाह्यमाभ्यंतरं चार्चनं बहुविधं कुर्वन्तो मानवा मनुसुताः शुभं
कल्याणं स्वर्गादिफलं प्राप्नुयुर्लभेयुरिति पुनः प्रश्नद्वयम् ॥ २ ॥

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।

किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबंधनात् ॥ ३ ॥

को धर्मः पूर्वोक्तलक्षणः सर्वेषां धर्माणां मध्ये भवतः परमः प्रकृष्टो
मतोऽभिप्रेत इति पंचमः प्रश्नः । किं जपन्नित्यादि किं जप्यं जपन्
उच्चापांशुमानसलक्षणं जपं कुर्वन् जंतुर्जननधर्मा । अनेन जंतुशब्देन च
जपार्चनस्तवनादिषु यथायोग्यं सर्वप्राणिनामधिकारं सूचयति । जन्मसंसा-
रबंधनात् जन्माज्ञानत्रिजुंभितानामविद्याकार्याणामुपलक्षणं संसारोऽविद्या
ताभ्यां जन्मसंसारभ्यां यद्वंधनं तस्मान्मुच्यते मुक्तो भवतीति षष्ठः प्रश्नः ।
जन्मसंसारबंधनादितीदमुपलक्षणं इतरेषां फलानामप्येतदग्रहणं मोक्षस्य
प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच—

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।

स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥

भीष्म उत्तरमुवाच । सर्वेषां शत्रूणां भयहेतुर्भीष्मः मोक्षधर्मादीनां
प्रवक्ता सर्वज्ञः । किमेकमिति षट्प्रश्नाः तत्र पाश्चात्योऽनंतरो जप्यविशेषः
षष्ठः प्रश्नोऽनेन श्लोकेन परिहीयते जगत्प्रभुमिति । जगत् स्थावरजंगमा-
त्मकं तस्य प्रभुं स्वामिनं । देवदेवं देवानां देवं । अनन्तं देशतः कालतो
वस्तुतश्चापीरच्छिन्नं । पुरुषोत्तमं क्षराक्षराभ्यां कार्यकारणाभ्यां उत्कृष्टं ।

नामसहस्रेण नाम्नां सहस्रेण । स्तुवन् गुणान्संकीर्तयन् । सततोत्थितो
निरंतरमुद्युक्तः पूर्णत्वात् पुरिशयनाद्वा पुरुषः स च सर्वदुःखातिगो भवेत्
इति सर्वत्र संबध्यते ॥ ४ ॥

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।

ध्यायंस्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५ ॥

उत्तरेण श्लोकेन चतुर्थः प्रश्नः समाधीयते । तमेव चार्चयन् बाह्यार्चनं
कुर्वन् । नित्यं सर्वेषु कालेषु । भक्तिर्भजनं तात्पर्येण तथा भक्त्या । पुरुषम-
व्ययं विनाशक्रियारहितं । ध्यायन्नाभ्यंतरार्चनं कुर्वन् । स्तुवन् पूर्वोक्तेन ।
नमस्यन्नमस्कारं कुर्वन् पूजाशेषभूतमुभयं स्तुतिनमस्कारलक्षणं कुर्वन् ।
यजमानः पूजकः फलभोक्ता । अथवाऽर्चयन्नित्यनेनोभयविधमर्चनमुच्यते ।
ध्यायंस्तुवन्नमस्यन्निति मानसं वाचिकं कायिकं चोच्यते ॥ ५ ॥

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ॥

लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६ ॥

तृतीयं प्रश्नं परिहरति उत्तरैस्त्रिभिः पादैः । अनादिनिधनं षड्भाववि-
कारवर्जितं । विष्णुं व्यापनशीलं । सर्वं लोक्यते इति लोको दृश्यवर्गः
तस्य नियंतृणां ब्रह्मादीनामपीश्वरत्वात् सर्वलोकमहेश्वरः तं । लोकं दृश्य-
वर्गं स्वाभाविकेन बोधेन साक्षात्पश्यतीति लोकाध्यक्षं । तं नित्यं निरंतरं
स्तुवन् सर्वदुःखातिगो भवेदिति त्रयाणां स्तवनार्चनजपानां साधारणं
फलवचनं । सर्वाण्याध्यात्मिकादीनि दुःखान्यतीत्य गच्छतीति सर्वदुःखा-
तिगः । भवेत् स्यात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ॥

लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७ ॥

तमेव स्तुत्यं विशिनष्टि । ब्रह्मण्यं ब्रह्मणे स्रष्ट्रे ब्राह्मणाय तपसे श्रुतये
हितं । सर्वान् धर्मान् जानातीति सर्वधर्मज्ञः तं । लोकानां प्राणिनां ।
कीर्तिर्यशांसि स्वशक्त्याऽनुप्रवेशेन वर्धयतीति तम् । लोकैर्नाथ्यते

लोकानुपतापयते शास्ते लोकानामीष्ट इति वा लोकनाथः तं महत् । ब्रह्म विश्वोत्कर्षेण वर्तमानत्वात् महद्भूतं परमार्थसत्यं । सर्वभूतानां भवः संसारो यत्सकाशादुद्भवतीति सर्वभूतभवोद्भवस्तम् ॥ ७ ॥

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ॥

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरः सदा ॥ ८ ॥

पंचमं प्रश्नं परिहीयते एष इति । सर्वेषां वेदलक्षणानां धर्माणामेष वक्ष्यमाणो धर्मोऽधिकतम इति मे मम मतोऽभिप्रेतः । यद्भक्त्या तात्पर्येण पुण्डरीकाक्षं हृदयपुण्डरीके प्रकाशमानं वासुदेवं स्तवैर्गुणसंकीर्तनलक्षणैः स्तुतिभिः सदाऽर्चेत् सत्कारपूर्वकमर्चनं करोति नरो मनुष्य इति यत् एष धर्म इति संबंधः । अस्य स्तुतिलक्षणस्यार्चनस्याधिक्ये किं कारणमुच्यते हिंसादिपुरुषान्तरद्रव्यदेशकालादिनियमानपेक्षत्वाच्चाधिक्ये कारणम् 'ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम्' इति विष्णुपुराणे । 'जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति मानवं वचनम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्य 'एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः' इति उक्तम् ॥ ८ ॥

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ॥

परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥

द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते परममिति । परमं प्रकृष्टं महद्बृहत्तेजश्चैतन्य-लक्षणं सर्वावभासकं श्रुतिश्च 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भस्तदेवा ज्योतिषां ज्योतिर्न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकम्' इत्यादिश्रुतेः 'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादिस्मृतेश्च । परमं तपत इत्याज्ञापयतीति तपः 'य इमं लोकं परमं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति' इत्यंतर्यो-मिब्राह्मणे सर्वनियन्तृत्वं श्रूयते 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेद्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः' इत्यादि तैत्तिरीयके । तपतीष्ट

इति वा तपः तस्यैश्वर्यमनवच्छिन्नमति महत्त्वं एष सर्वेश्वरः । इत्यादिश्रुतेः ।
परमं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म महनीतया महत् । परमं प्रकृष्टं परायणं
पुनरावृत्तिशङ्कारहितम् । परमग्रहणात् सर्वत्र परं तेज आदित्यादिकं व्याव-
र्त्यते सर्वत्र यो देव इति विशेष्यते च । यो देवः परमं तेजः परमं तपः
परमं ब्रह्म परमं परायणं स एकं सर्वभूतानां परायणमिति वाक्यार्थः ॥९॥

पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम् ॥

दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १० ॥

इदानीं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह । पवित्राणां पवित्रं पावनानां तीर्था-
दीनां परमं पवित्रं । परमस्तु पुमान् ध्यातो दृष्टः कीर्तितश्च स्तुतः
संपूजितः स्मृतः ॥ प्रणतः पाप्मनः सर्वानुन्मूलयति' इति संसारबन्धहेतुभूतं
पुण्यापुण्यात्मकं कर्म तत्कारणं चाज्ञानं सर्वं नाशयन् स्वयाथात्म्यज्ञानेनेति
वा पवित्राणां पवित्रं । 'रूपमारोग्यमर्थाश्च भोगांश्चैवानुषंगिकान् ।
ददाति ध्यायतो नित्यमपवर्गप्रदो हरिः । चिंत्यमानः समस्तानां क्लेशानां
हानिदो हरिः । ससुप्तसृज्याखिलं चान्यं सोऽच्युतः किं न चिंत्यते ।
ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृ-
तस्येति वै श्रुतिः । अतिपातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । भूयस्त-
पस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः । आलोडय सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः
पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा । हरिरेकः सदा ध्येयो
भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः । ओमित्येवं सदा विप्राः पठत ध्यात केशवम् ।
भिद्यते हृदयप्रार्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्
दृष्टे परावरे । यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् । भैत्रेयाशेषपापानां
धातूनामिव पावकः । अवशेनापि यन्नामि कीर्तिते सर्वपातकैः । पुमान्
विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्भृगैरिव । ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरे-
ऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् । हरिर्हरति
पापानि दुष्टचित्तराप स्मृतः । अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीतनात् । तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं
 लवणं यथा । यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चित्तने विघ्नो
 यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोपि लोकोऽल्पकः । मुक्तिं चेतसि यस्स्थितोऽ-
 मलऽधियां पुंसां ददात्यव्ययः । किं चित्रं तदधं प्रयाति विलयं तत्राच्युते
 कीर्तिते ॥ शमायालं जलं वह्नेस्तमसो भास्करोदयः । शान्तिकाले ह्यघौघस्य
 नामसंकीर्तनं हरेः । हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् । कलौ नास्त्येव
 नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ स्तुत्वा विष्णुं वासुदेवं विपापो जायते
 नरः । विष्णोः संपूजनान्नित्यं सर्वपापं प्रणश्यति ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति
 तेषाममंगलम् । येषां हृदिस्थो भगवान् मंगलायतनं हरिः । गंगास्नानस-
 हस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु । यत्पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्धरौ ॥
 प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णा-
 नुस्मरणं परम् । कालिकल्मषमत्युग्रं नरकीर्तिप्रदं नृणाम् । प्रयाति विलयं
 सद्यः सकृच्चत्रापि संस्मृते । सकृत्स्मृतोऽपि गोविंदो नृणां
 जन्मशतैः कृतम् । पापराशिं दहत्याशु तूलाशीमिवानलः । यथा-
 ग्निरुद्धताशिखः कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां
 सर्वकिल्बिषम् । ईश्वरो देवीं प्रत्याह मुक्तिकारणं “यावज्जीवं प्रणवमथवा
 वर्तयेद्गौद्रियं वा याजुर्वेद्यं वसतिमथवा वारणस्यां विदध्यात् । हित्वा लज्जां
 कलिमलकुलच्छेदनानरियेद्वा विष्णोर्नान्यनिशमथवा मुक्तिरेषा चतुर्धा ।
 जनार्दनं भूतपतिं जगद्गुरुं स्मरन्मनुष्यः सततं महामुने । दुःखानि
 सर्वाण्यपहन्ति साधयत्यशेषकार्याणि च यान्यभीप्सते । कलावत्रापि दोषा-
 दये विषयासक्तमानसः । कृत्वापि सकलं पापं गोविंदं संस्मरच्छुचिः ।
 वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो भैत्रेय देवेंद्रत्वादिकं
 फलम् । लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभावमीषत्प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमीशम् ।
 जन्मान्तरप्रलयकल्पसहस्रजातमाशु प्रणाशमुपयाति नरस्य पापम् ॥ एको-
 ऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः । दशाश्वमेधी

पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ अतसीपुष्पसंकाशं पीतवास-
समच्युतम् । ये नमस्यान्ति गोविंदं न तेषां विद्यते भयम् । शाठ्येनापि
नमस्कारः प्रयुक्तश्चक्रपाणये । संसारस्थूलबंधानामुद्वेजनकरो हि सः ।
इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यः मंगलं सुखं तत्साधनं तत्र ज्ञापकं च
तेषामपि परमानंदलक्षणं परं मंगलमिति मंगलानां च मंगलं ॥ दैवतं
देवतानां च देवानां देवः द्योतनादिभिः समुत्कर्षेण वर्तमानत्वात् । भूतानां
योऽव्ययः व्ययरहितः पिता जनको यो देवः स एकं दैवतं लोक इति
वाक्यार्थः ॥ ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च । यो ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये’ इति श्वेताश्वेतराणां मंत्रोपनिषदि । “सोऽयं
देवत ऐक्षत एकमेवाद्वितीयं” इति छांदोग्ये । हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ मंत्राः ।
कस्मै देवायेत्यत्र एकारलोपेनैकदैवतप्रतिपादकस्तैत्तिरीयके ‘अग्निर्यथैको
भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च । वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्व भूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रति-
रूपो बहिश्च । एकोत्तरः सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । सूर्यो यथा
सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
न लिप्यते सर्वदुःखेन बाह्यः । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको
बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां
शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्’ इति काठके । ‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेक-
मेव नान्यदतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यादिबृहदारण्यके । ‘अनेजदेकं मनसो जवीयः
तत्र को मोहः क शोकः एकत्वमनुपश्यतः’ इति ईशावास्ये । ‘आत्मा
वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् । सर्वेषां भूतानामंतरः पुरुषः
स म आत्मेति विद्यात् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति एकं सन्तं बहुधा

कल्पयन्ति । द्यावाभूमी जनयन्देव एकः एको दधार भुवनानि विश्वा ”
 इति ऋग्वेदे । ‘सर्वभूतरिधितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः’ ‘विद्याविनय-
 संपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि’ ‘अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः’
 ‘यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति’ ‘यथा प्रकाशत्येकः’ ‘सर्वधर्मा-
 न्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज’ इति गीतोपनिषत्सु । भवति मनोर्माहा-
 त्म्यख्यापनी श्रुतिः ‘एतद्वै किंच मनुरवदत्तद्वेषजं’ इति । मनुना चोक्तं
 ‘सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । संपश्यन्नात्मयाजी मै स्वाराज्य-
 मधिगच्छति’ इति । सृष्टिस्थित्यन्तकरणौ ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । स संज्ञां
 याति भगवानेक एव जनार्दनः । तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्कच्चित्क-
 दाचिदिद्वज वस्तुजातम् । विज्ञानमेकं निजकर्मभेदाद्विभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्यु-
 पेतम् । ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसंगम् । एकं
 सदेकः परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽस्ति किंचित् । यदा समस्तदेहेषु
 पुमानेको व्यवस्थितः । तदा हि को भवान्कोऽहमित्येतद्विफलं वचः । सित-
 नीलादिभेदेन यथाको दृश्यते नभः । आन्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन्पृथक्
 पृथक् । एकः समस्तं यदिहास्ति किंचित्तदुच्यते नास्ति परं ततोऽन्यत् ।
 सौऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् । इतीरितस्तेन स
 राजवर्षस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः’ । यमेनोक्तं— ‘सकलमिदमहं च वासु-
 देवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः । इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते
 ब्रज तान् विहाय दूरात् । यथाह वसुधा सर्वं सत्यमेव दिवौकसः । अहं
 भवो भवन्तश्च सर्वं नारायणात्मकं । विभूतयस्तु यास्तस्य तासामेव पर-
 स्परम् । आधिक्यं न्यूनता बाध्याबाधत्वेन वर्तते । भवानहं च विश्वात्मनेक
 एव हि कारणम् । जगतोऽस्य जगत्यर्थेऽभेदेनावां व्यवस्थितौ । त्वया यदभयं
 दत्तं तदत्तमाखिलं मया । मत्तो विभिन्नमात्मानं द्रष्टुं नार्हसि शंकर । योऽहं
 स त्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् । अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नद-
 र्शिनः’ । इति विष्णुपुराणे । ‘विष्णोरन्यं तु पश्यन्ति येऽभी ब्रह्माणमेव

च । कुतर्कमतयो मूढाः पच्यन्ते नरकेऽशुचौ । ये च मूढा दुर्गन्मानो
भिन्नं पश्यन्ति मां हरेः । ब्रह्माणं च तथा तेषां भ्रूणहत्यासमं त्वयम् ।
इति भविष्योत्तरपुराणे महेश्वरवचनम् । च हरिवंशे कैलासयात्रायां महे
श्वरवचनम् । । “ आदिस्त्वं सर्वभावानां मध्यमंतस्तथा भवान् । त्वत्तः
सर्वमभूद्विश्वं त्वयि सर्वं प्रलीयते । अहं त्वं सर्वगो देवस्त्वमेवाहं जनार्दन ।
आवयोरंतरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्त्रये । नामानि तत्र गोविं यानि लोके
महान्ति च । तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा । त्वदुपासा
जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते । यश्च त्वां द्विषते देव स मां द्वेष्टि न संशयः ।
त्वद्विस्तारो यतो देवा अहं भूतपतिस्ततः । न तदस्ति विभो देव यत्ते
विरहितं क्वचित् । यदासीद्वर्तते यच्च यच्च भावि जगत्पते । सर्वं त्वं देव
देवेश विना किञ्चित्त्वया नहि’ इत्यादिवाक्यान्त्येकत्वप्रतिपादकानि ॥१०॥

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।

यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११ ॥

यदेकं दैवतं प्रस्तुतं तस्योपलक्षणमुच्यते । यतो यस्मात्सर्वाणि भूतानि
संभवन्ति उद्भवन्ति च आदियुगागमे कल्पादौ । यस्मिंश्च प्रलयं विलयं
यान्ति विनाशं गच्छन्ति पुनर्भूय एत्यवधारणार्थः । नान्यस्मिन्नित्यर्थः ।
युगक्षये महाप्रलये । चकारान्मध्येपि यस्मिंस्तिष्ठन्ति “ यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्यमिसंविशन्ति ”
इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।

विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥ १२ ॥

तस्यैवलक्षितस्यैकदैवतस्य लोकप्रधानस्य लोकहेतुभिः प्रतिपाद्यस्य
जगन्नाथस्य । भूपते महीपाल । विष्णोर्व्यापनशीलस्य नाम्नां सहस्रं ।
अशुभकर्मकृतं पापं संसारलक्षणभयं चापहन्तीति पापभयापहं मे मत्तः
शृणु एकाग्रमना भूत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥ १२ ॥

यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।

ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३ ॥

‘एकस्यैव समस्तस्य ब्रह्मणो द्विजसत्तम । नाम्नां बहुत्वं लोकानामुपकार-
करं शृणु । निमित्तशक्तयो नाम्नां भेदिन्यस्तदुदीरणात् । विभिन्नान्येव
साध्यन्ते फलानि द्विजसत्तम । यच्छक्तिमन्नाम यस्य तत्तस्मिन्नेव वस्तुनि ।
साधकं पुरुषव्याघ्र सौम्ये क्रूरेषु वस्तुषु’ इति विष्णुधर्मवचनाद्यद्यपि परस्य
ब्रह्मणः पृष्ठी गुणक्रियाजातिरूढानां शब्दप्रवृत्तिहेतून् । निमित्तशक्त्यादीन् ।
चासंभवस्तथापि सगुणे ब्रह्मणि सर्वकारणे च सर्वात्मत्वात्तेषां शब्दप्रवृत्ति-
हेतूनां संभवात् सर्वे शब्दाः परस्मिन्पुंसि वर्तन्ते । वत्र यानि नामानि
गौणानि गुणयोगात्प्रवृत्तानि तेषु यानि विख्यातानि प्रसिद्धानि ऋषि-
मिर्मत्रदृग्भिश्च परिगीतानि तानि भूतये पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धयै । महांश्वा-
सावात्मेति महात्मा “यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्ति संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते” इति वचनाश्रयमेव महा-
नात्मा तस्याचिन्त्यप्रभावस्य तानि वक्ष्यामि । भूतये पुरुषार्थचतुष्टया-
र्थिनामिति ॥ १३ ॥

ॐ ॥ विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।

भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४ ॥

अत्र नामसहस्रे आदित्यादिशब्दानामर्थान्तरे प्रसिद्धानामादित्याद्यर्थान् ।
तद्विभूतित्वेन तदभेदात् तस्यैव स्तुतिरिति प्रसिद्धार्थग्रहणेऽपि स्तुतित्वं
“भूतात्मा चैन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च
त्वमेकः पञ्चधा स्थितः । ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गि-
र्यो दिशश्च । स एव सर्वो भुवनैकरूपो यदस्ति यत्रास्ति च विप्रवर्य”
इति विष्णुपुराणे । ‘आदित्यानामहं विष्णुः’ इत्यारभ्य ‘अथवा बहु-
नैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन । विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थि ० जगद्’

इति श्रीगीतोपनिषत्सु भावतैश्चोक्तम् । 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं'
 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इति श्रुतिभ्यः विष्णुवादिशब्दानां पुनरुक्तानामपि
 वृत्तिभेदादपौनरुक्त्यम् । श्रीपतिर्माधव इत्यादीनां वृत्तैकत्वेऽपि शब्दभेदान्न
 पौनरुक्त्यम् । विशेष्यैक्ये अर्थैक्ये पौनरुक्त्यं तु न दोषाय नाम्नां सह-
 स्रस्य किमेकं दैवतमिति पृष्ठैकदैवतविषयत्वात् । यत्र पुंलिङ्गशब्दप्रयोग-
 स्तत्र विष्णुर्विशेष्यो यत्र स्त्रीलिङ्गशब्दप्रयोगस्तत्र देवता विशिष्यते यत्र
 नपुंसकप्रयोगस्तत्र ब्रह्म विशेषणीयम् । यतः सर्वाणि भूतानीत्यारभ्य
 जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणस्य ब्रह्मण एकदैवतत्वेनाभिहितत्वादादावुभय-
 विधं ब्रह्म विश्वशब्देनोच्यते विश्वमिति । विश्वस्य जगतः कारणत्वेन
 विश्वमित्युच्यते ब्रह्म आदौ तु विश्वमिति कार्यशब्देन कारणग्रहणम् ।
 कार्यभूतं त्रिरिच्यदिनामभिरुपपन्ना स्तुतेर्विष्णोरेति दर्शयितुम् । यद्वा
 परस्मादपुरुषान्न भिन्नमिदं विश्वं परमार्थतस्तेन विश्वमित्यभिधीयते ब्रह्म ।
 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् । पुरुष एवेदं विश्वं' इति श्रुतेः । न तद्विज्ञे
 किञ्चित्परमार्थतः सदास्ति । अथवा विशतीति विश्वं ब्रह्म 'तत्सृष्ट्वा तदेवा-
 नुप्राविशत्' इति श्रुतेः । किञ्च संहृतौ विशन्ति सर्वाणि भूतान्यस्मिन्निति
 विश्वं ब्रह्म 'यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्ति' इति श्रुतेः । तथाहि सकलं जग-
 त्कार्यभूतमेष विशत्यत्र चाखिलं विशतीत्युभयथापि विश्वं ब्रह्म 'तपो ब्रह्म
 परं मतं' इति श्रुतेः । नाचिकेतसा पृष्ठे मृत्युरुवाच । अन्यत्र धर्मा-
 दन्यत्राधर्मादित्यारभ्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च
 यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते परं संग्रहेण ब्रवीमि ।
 ॐमित्येतत् । एतद्वयेवाक्षरं ब्रह्म एतद्वयेवाक्षरं परम् । एतद्वयेवाक्षरं
 ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् । ॐमिति ब्रह्म ॐमितीदं सर्वं । तद्यथा
 शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णानि एवमोङ्कारेण सर्वा वाक् संतृण्णा एतद्वै
 सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः' इत्युपक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेण
 ॐइत्येतन् च अक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायाति ॐङ्कार एवेदं सर्वं ॐइत्ये-

तदक्षरमिदं सर्वम् ' इत्युपक्रम्य ' प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतम् ।
 अपूर्वोऽनंतरोऽबाह्यो न परः प्रणवोऽव्ययः । सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमंत-
 स्तथैव च । एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनंतरम् । प्रणवं हीश्वरं
 विद्यात् सर्वस्य हृदये स्थितम् । सर्वव्यापिनर्माणकारं मत्वा धीरो न शोचति ।
 अमात्रोऽनंतमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः । ॐकारो विदितो येन स मुनि-
 नंतरो जनः ' इत्यंता मांडूक्योपनिषत् । ' ॐतद्ब्रह्म ॐतद्वायुः ॐतदा-
 त्मा ॐतत्सत्यं ॐतत्सर्वं ॐतत्पुरोर्नमः ' इत्यादिश्रुतिभिः । ओमित्येकाक्षरं
 ब्रह्म ' ' रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः सर्ववेदेषु'
 ' गिरामस्येकमक्षरम् ' । आद्यं च त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रातिष्ठिता ।
 एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः । प्रणवाश्चास्तथा वेदाः प्रणवे
 पर्यवस्थिताः । वाङ्मयं प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् ' इत्यादिस्मृतेश्च
 विश्वशब्देर्नोकारो व्यभिधीयते । वाच्यवाचकयोरत्यंतभेदाभावात् दिश्व-
 मित्योकार एव ब्रह्मेत्यर्थः । ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानीति शान्त उपा-
 सीत ' इति । एतदुक्तं भवति । यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्म तज्ज-
 स्वात्तल्लयत्वात्तदन्यत्वाच्च । न च सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः संभवन्ति ।
 ' तस्माच्छान्त उपसीत ' इति श्रुतेः । ' श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवा-
 वधार्यताम् । आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् । आत्मौपम्येन
 सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो
 मतः । निर्गुणः परमात्मात्र देहं व्याप्य व्यवस्थितः ॥ तमहं ज्ञानविज्ञेय-
 नावमन्ये न लंघये । यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् । क्रमेयं त्वां
 गिरिं चेमं हनूमानिव सागरम् । बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः ।
 शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाम् ॥ एते भिन्नदृशां दैत्या-
 विकल्पाः कथिता मया ॥ कृत्वाऽभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ।
 विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् । द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन
 विचक्ष्यैः । समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्दूयं तथा वयम् । तथा यत्नं

कारिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्वृतिम् । सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत समत्व-
माराधनमच्युतस्य । न मंत्रादिकृतस्तात न च नैसर्गिको मम । प्रभाव
एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो हृदि । अन्येषां यो न पापानि चितयत्या-
त्मनो यथा । तस्य पापागमस्तात हेत्वभावान्न विद्यते । कर्मणा मनसा
वाचा परपीडां करोति यः । यद्वाजं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम् ।
सोऽहं न पापमिच्छामि न करोमि वदामि वा । चितयन्सर्वभूतस्थ-
मात्मन्यपि च केशवम् ॥ शरीरं मानसं वाग्जं दैवं भूतभवं तथा ॥ सर्वत्र
समचित्तस्य तस्य मे जायते कुतः ॥ एवं सर्वेषु भूतेषु भाक्तिरव्यभि-
चारिणी ॥ कर्तव्या पंडितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयो हरिः ॥ सामं चोपप्रदानं
च भेददंडौ तथा परौ ॥ उपायाः कथिता ह्येते मित्रादीनां च साधने ॥
तानेवाहं न पश्यामि मित्रादींस्तात मा क्रुधः ॥ साध्याभावे महाबाहो
साधनैः किं प्रयोजनम् ॥ सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ॥ पर-
मात्मनि गोविंदे मित्रामित्रकथा कुतः ॥ जडानामत्रिवेकानामशूराणामपि
प्रभो ॥ भाग्यभोग्यानि राज्यानि सन्त्यनीतिमतामपि ॥ तस्माद्यतेत पुण्येषु
य इच्छेन्महतीं श्रियम् ॥ यतितव्यं समत्वे च निर्वाणमपि चेच्छता ॥ देवा
मनुष्याः पशवः पक्षिकीटसरीसृपाः ॥ रूपमेतदनंतस्य विष्णोर्भिन्नमिव
स्थितम् ॥ एतद्विजानता सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णु-
र्यतोऽयं विश्वरूपधृक् ॥ एवं ज्ञाते स भगवाननादिपरमेश्वरः ॥ प्रसीद-
त्यच्युतस्तस्मिन्प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥ शंकरहिरण्यगर्भौ हरेर्भिन्नाविति न
मन्तव्यम् ॥ विष्णोरन्यं तु पश्यान्ति ये मामित्यादि पूर्ववत् । ‘बहूनां
जन्तूनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः’
इत्यादिवचनैश्च ॥ हिंसादिरहितेन स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यमिति दर्श-
यितुं विश्वशब्देन ब्रह्माभिधीयत इति वा ‘मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संग-
वर्जितः ॥ निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव’ इति ॥ ‘न चलति
निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ॥ न हरति न च हन्ति

किञ्चिदुच्चैः शुद्धमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तः
 शुचि चरतोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ॥ प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो वसति
 सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥ सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान्परमेश्वरः
 स एकः ॥ इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते व्रज तान्विहाय दूरात् ॥
 यमनियमविधूतकल्मषाणामनुदिनमच्युतसक्तमानसानाम् ॥ अपगतमदमा-
 नमत्सराणां व्रज भट दूरतरेण मानवानाम् ' इत्यादिवचनैर्वैष्णवलक्षणस्यै-
 वंप्रकारत्वाच्च हिंसादिरहितेन विष्णोः स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यमिति ॥
 ' श्रद्धया देयं अश्रद्धयाऽदेयं श्रद्धयाग्निः समिध्यते' इत्यादि श्रुतेः । 'श्रद्धा-
 पूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ' ॥ ' इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिस-
 मन्वितः ' ॥ ' अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमन्नतमदक्षिणं यज्ञमनृत्विजाहुतम् ॥
 अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षडेते तव दैत्यसत्तम ॥ पुण्यं मदद्वेषिणां
 यच्च मद्भक्तद्वेषिणां तथा ॥ क्रयविक्रयसक्तानां पुण्यं यच्चाग्निहोत्रिणाम् ॥
 अश्रद्धया च यदानं यजतां ददतां तथा ॥ तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादा-
 द्भविष्यति ॥ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ असदित्यु-
 च्यते पार्थ न च सत्प्रेत्य नो इह ' इत्यादिस्मृतिभिश्च श्रद्धया स्तुतिन-
 मस्कारादि कर्तव्यमश्रद्धया न कर्तव्यम् ॥ ' ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मण-
 स्त्रिविधः स्मृतः ' इतिभगवद्वचनात् स्तुतिनमस्कारादिकं कर्म सात्त्विकं
 विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं संपा-
 दितं भवति । आत्मानं विष्णुं ध्यात्वाऽर्चनस्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यम् ।
 'नाऽविष्णुः कीर्तयेद्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमर्चयेत् ॥ नाविष्णुः संस्मरेद्विष्णुं
 नाविष्णुर्विष्णुमाप्नुयात्' इति महाभारते कर्मकाण्डे । 'सर्वाण्येतानि नामानि
 परस्य ब्रह्मणोऽनघ ॥ सर्वकामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम् ॥
 तन्मयत्वेन गोविंदमित्येतद्बाल्म्य नान्यथा ॥ तन्मयो वाञ्छितान्कामान्यदवा-
 प्नोति मानवः ' इति विष्णुधर्मम् । ' सर्वभूतास्थितं यो मां भजत्येकत्वमा-
 स्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते' इति भगवद्गीतासु ॥

‘ अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ॥ ईदृङ्-
मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वंद्वगदा भवन्ति ’ इति विष्णुपुराणे ।
‘ गुरोर्यत्र परीवादो निंदा वापि प्रवर्तते ॥ कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्त-
व्यं वा ततोऽन्यतः ॥ तस्माद्ब्रह्मैवाचार्यस्वरूपेणावातिष्ठति ’ इति व्यासस्मृतेः ।
‘ वरं हुतवहज्ज्वालापुंजस्यान्तर्व्यवस्थितिः ॥ न शौरिर्चितविमुखजनसं-
वासवैशसम् ’ इति कात्यायनवचनात् यत्र देशे, वासुदेवनिंदा तत्र वासो न
कर्तव्यः । एतदुक्तं भवति । ‘ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः । ’ इति श्वेताश्वतरोपनिषन्मं-
त्रवर्णात् हरौ गुरौ च परा भक्तिः कार्येति । अवशेनापि यन्नामि कीर्तिते
सर्वपातकैः ॥ पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो
वापि वासुदेवरय कीर्तनात् ॥ तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥
कलिकल्मषमयुग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ॥ प्रयाति विलयं सद्यः सङ्कृ-
तकृष्णस्य संस्मृतेः ॥ सङ्कृत्स्मृतोऽपि गोविंदो नृणां जन्मशतैः कृतम् ॥ पाप-
राशिं दहत्याशु तूलाशिमिवानलः ॥ सङ्कदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ॥ दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न
पुनर्भवाय ’ । एवमादिवचनैः श्रद्धाभक्त्यारभावेऽपि नामसंकीर्तनं समस्तदु-
रितं नाशयतीति मन्तव्यं किमुत सहस्रनामसंकीर्तनं नाशयतीति । ‘ मन-
सा अग्रे संकल्पयत्यथ वाचा व्याहरति । यद्वै मनसा व्यायति तद्वाचा
वदति ’ इति श्रुतिभ्यां स्मरणं ध्यानं च नामसंकीर्तनेऽन्तर्भूतम् । नामश-
क्तितापर्यावधारणम् । ‘ यस्मिन्न्यस्तमार्तिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चित्ते
विध्नो यत्र निवेशिते च मनसि ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ॥ मुक्तिं चेतसि यः
स्थितोऽमलधियां पुसां ददात्यव्ययः किं चित्रं यद्वं प्रयाति विलयं तत्रा-
च्युते कीर्तिते ’ इति विष्णुपुराणान्ते श्रीपाराशरेणोपसंहृतम् । ‘ आलोडय
सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ॥ इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः

सदा' इति श्रीमहाभारतान्ते भगवता श्रीवेदव्यासेनोपसंहृतम् ॥ हरिरेकः
 सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः ॥ ॐ मित्येवं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात
 केशवम् ' इति हरिवंशे कैलासयात्रायां हरिरेको ध्यातव्य इत्युक्तं महेश्वरे-
 णापि । एतत्सर्वमभिप्रेत्यैव “ एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ”
 इत्याधिकमुक्तम् । “ किमेकं दैवतं लोके किंवाप्येकं परायणं ” “ यतः
 सर्वाणि ” इत्यादिना यद्ब्रह्मोक्तं तद्विश्वशब्देनोक्तमिति व्याख्यातम् । तत्कि-
 मित्याकांक्षायामाह विष्णुरिति । तथाच ऋग्वेदे “तसु स्तोतारः पूर्व्यं यथा
 विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विषक्त न
 महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ” इत्यादिश्रुतिभिः विष्णोः नामसंकीर्तनं
 सम्यग्ज्ञानप्राप्तये विहितम् । तमेव स्तोतारः पुराणं यथाज्ञाने-
 न सत्यस्य गर्भं जन्मसमाप्तिं कुरुत । जानन्तः आ अस्य
 विष्णोः नामापि आवदत अन्ये वदन्तु मा वा हे
 विष्णो वयं ते सुमतिं शोभनं महः भजामहे इति श्रुतेरभिप्रायः ॥ वेवेष्टि
 व्याप्नोतीति विष्णुः विषेर्व्याप्यभिधायिनो क्लृप्त्ययान्तस्य रूपं विष्णुरिति
 देशकालवस्तुपरिच्छेदशब्दशून्य इत्यर्थः । ‘ व्याप्ता मे रोदसी पार्थ क्रान्ति-
 श्चाभ्यधीका स्थिता ॥ क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यामिसंज्ञितः ’ इति
 महाभारते ॥ ‘ यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ अन्तर्बहिश्च
 तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ’ इत्यादि श्रुतेर्बृहन्नारायणे । ‘ सर्व-
 भूतस्थमेकं नारायणं कारकं रूपमेकाकारं परं ब्रह्म शोकेमोहाग्निनिर्मुक्तं विष्णुं
 ध्यायन्नासीदिति ’ इत्यात्मबोधोपनिषदि । विशतेर्वा क्लृप्त्ययान्तस्य रूपं
 विष्णुरिति ‘ यस्माद्विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः । तस्मादेवेत्येव
 विष्णुर्विशेषोर्धोतोः प्रवेशनात् ’ इति विष्णुपुराणे । यदुद्देशेन वषट्क्रिया स
 वषट्कारः यस्मिन्यज्ञे वा वषट्क्रिया स वषट्कारः । ‘ यज्ञौ वै विष्णुः ’
 इति श्रुतेर्यज्ञो वषट्कारः वषट्कारादिमंत्रात्मना देवान्प्रीणयतीति वा प्रजा-
 पतिश्च वषट्कारश्चेति श्रुतेः देवता वा भूतं च भव्यं च भवच्च भूतभव्य-

भवन्ति तेषां प्रभुर्भूतभव्यभवत्प्रभुः कालभेदमनादृत्य सन्मात्रप्रतियौगिक-
मैश्वर्यमस्येति प्रभुत्वम् । रजोगुणं समाश्रित्य विरिंचिरूपेण भूतानि
करोतीति वा भूतकृत् । सत्त्वगुणमधिष्ठाय भूतानि बिभर्ति पालयति
धारयति पोषयतीति वा भूतभृत् । प्रपंचरूपेण भवतीति केवलं भवत्ये-
वेति भावः भवनं भावः सत्तात्मको वा । भूतात्मा भूतानामात्मान्तर्यामीति
भूतात्मा ' एष त आत्मान्तर्यामी ' इति श्रुतेः । भूतानि भावयति जन-
यति वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥ १४ ॥

पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ॥

अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ १५ ॥

भूतकृदादिभिर्गुणतंत्रत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते पूतात्मेति पूत आत्मा यस्य
स पूतात्मा कर्मधारयो वा ' केवलो निर्गुणश्चेति ' श्रुतेः । ' गुणोपरागः
स्वेच्छातः पुरुषस्येति कल्प्यते ' । परमश्चासावात्मा चेति परमात्मा कार्य-
कारणविलक्षणो नित्यशुद्धमुक्तस्वभावः । मुक्तानां परमा प्रकृष्टा गतिर्ग-
न्तव्या देवता पुनरावृत्त्यसंभवात्तद्वत्तस्येति मुक्तानां परमा गतिः ' मामुपेत्य
तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ' इति भगवद्वचनम् । न व्येति नास्य
व्ययो विनाशो विकारो वा विद्यत इत्यव्ययः ' अजरोऽमर ' इति श्रुतेः ।
पुरं शरीरं तस्मिन् शेते पुरुषः । ' नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् ॥
व्याप्य शेते महात्मा यत्तस्मात्पुरुष उच्यते ' इति महाभारते । यद्वा अस्ते-
र्व्यस्ताक्षरयोनात् असीत्पुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः ।
पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वं ' इति श्रुतेः पुरुष भूरिषु उत्क-
र्षशालिषु सत्त्वेषु सीदते... पु भुवनानि संहारसमयेऽद्याति अन्तं
करोति वा । पूर्णत्वात्पूर्णाद्वा सदनाद्वा पुरुषः ' पूर्णात्सदनाच्चैव ततोऽसौ
पुरुषोत्तमः ' इति पंचमवेदे । साक्षादव्यवधानेन पश्यति सर्वमिति साक्षी
' साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम् ' इति पाणिनिवचनादिनिप्रत्ययः । क्षेत्रं शरीरं

जानातीति क्षेत्रज्ञः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति भगवद्वचनात् । 'क्षेत्राख्यानि शरीराणि तेषां चैव यथासुखम् । तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते' इति ब्रह्मपुराणे । स एवा न क्षरतीत्यक्षरः परमात्मा च अश्नातेरश्नोतेर्वा सरप्रत्ययान्तस्य रूपमक्षरमिति स एवकारात् क्षेत्रज्ञाक्षरयोरभेदः परमार्थतस्तत्त्वमस्येति श्रुतेश्चकाराद्व्यावहारिको भेदः प्रसिद्धेरपरमार्थत्वात् ॥ १५ ॥

योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ॥

नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥

योगो 'नानेन्द्रियाणि सर्वाणि निरुध्य मनसा सह । एकत्वभावना-योगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः' तदव्याप्यतया योगः । योगं विचारयन्ति जानन्ति लभन्त इति वा योगविदस्तेषां नेता ज्ञानिनां योगक्षेमवहनादि-नेति योगविदांनेता । प्रधानं प्रकृतिर्माया पुरुषो जीवस्तयोरीश्वरः प्रधानपुरुषेश्वरः । नरस्य सिंहस्य चावयवा यस्मिन् लक्ष्यन्ते तद्वपुर्नयस्य स नारसिंहवपुः । यस्य वैक्षसि नित्यं वसति श्रीः स श्रीमान् । अभिरूपाः केशाः यस्य स केशवः 'केशाद्वोऽन्यतरस्यां' इति वप्रत्ययः प्रशंसायां यद्वा कश्च अश्च ईशश्च त्रिमूर्तयः केशास्ते यद्वशेन वर्तन्ते स केशवः । केशिवधाद्वा 'यस्मात्त्वयैष दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन । तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके गोपो भविष्यसि' इति विष्णुपुराणे श्रीकृष्णं प्रति नारदवचनम् । पृषोदरादित्वाच्छब्दसाधुत्वकल्पना । पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तमः । अत्र 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासमप्रतिषेधो न भवति जात्या-द्यनपेक्षयाऽसमर्थत्वात् यत्र पुनर्जातिगुणक्रियापेक्षया पृथक् क्रिया तत्र समर्थत्वान्निषेधः प्रवर्तते मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः गवां कृष्णा गौः संपन्नक्षीरतमा अध्वगानां धावन् शीघ्रतम इति । अथवा पंचमीसमासः तथा च भगवद्वचनं "यस्मात् क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोस्मि

लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ” इति ॥ १६ ॥

सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ॥

संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरा ॥ १७ ॥

‘असत्श्च सत्तश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययौ । सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात्सर्व-
मेनं प्रचक्षते ’ इति भगवद्व्यासवचनात्सर्वः । शृणाति सकलाः प्रजाः
संहरति इति शर्वः । निस्त्रैगुण्यतया शुद्धत्वाच्छिवः । ‘स ब्रह्मा स शिवः ’
इति अभेदादेशान्छिवादिनामभिर्हरिरेव स्तूयते । स्थिरत्वात्स्थाणुः ।
भूतानामादिः कारणत्वादिति भूतादिः । प्रलये अस्मिन्सर्वं निधीयत इति
निधिः । ‘कर्मण्यधिकरणे च ’ इति किप्रत्ययः । स एव निधिर्विशिष्यते
अव्यय अविनश्वरो निधिरित्यर्थः स्वेच्छया समीचीनं भवनमिति संभवः
‘संभवामि युगे युगे ’ इति भगवद्वचनात् । तथा दुष्टविनाशाय साधूनां
रक्षायै संभवाम्येवं गर्भदुःखविवर्जित इति । सर्वेषां भोवतृणां फलानि
भावयतीति भावनः सर्वफलदातृत्वं फलमेतदुपपत्तेः इत्यत्र प्रतिपादितम् ।
प्रपञ्चस्याधिष्ठानत्वेन धारणाद्भर्ता । प्रकर्षेण महाभूतानि अस्माज्जायन्त
इति प्रभवः । प्रकृष्टो भवो जन्मास्येति वा । सर्वासु क्रियासु सामर्थ्या-
तिशयात्प्रभुः । निरुपाधिकमैश्वर्यमस्येति ईश्वरः । ‘एष सर्वेश्वरः ’ इति
श्रुतेः ॥ १७ ॥

स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ॥

अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ १८ ॥

वयमेव भवतीति स्वयंभूः स एव स्वयमुद्भवत् इति मानवं वचनम् । एष
यदुपरि भवति स्वयं भवतीति वा स्वयंभूः ‘परिभूः स्वयंभू’ इति मंत्रवर्णात्
‘शं सुखं भक्तानां भावयतीति शंभुः । आदित्यमंडलान्तःस्थो हिरण्मयः
पुरुषः आदित्यः द्वादशादित्येषु विष्णुर्वा ‘आदित्यानामहं विष्णुः’ इत्युक्तेः
अदितेरखंडिताया मद्या अयं पतिरिति वा इयं वा अदितिः ‘महीं देवीं
विष्णुपत्नीम्’ इति श्रुतेः । यथाऽदित्य एक एवानेकेषु जलभाजनेषु अनेक-

वत्प्रतिभासते एवमनेकेषु शरारंषु एक एवात्माऽनेकवत्प्रतिभासत इति आ-
दित्यसाधर्म्याद्वा आदित्यः । पुष्करेणोपमिते आक्षिणी यस्येति पुष्कराक्षः
महानूर्जितः स्वनो नादो वा तिलक्ष्णो यस्येति महास्वनः 'सन्महत्'
इत्यादिना समासे कृते 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्यात्वं
'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृवेदो यजुर्बेदः' इति श्रुतेः आदि-
जन्म निधनं विनाशः तत् द्वयं यस्य न विद्यते सोऽनादिनिधनः । अनं-
तादिरूपेण विश्वं विभर्तीति घाता कर्मणां तत्फलानां च कर्ता । विधाता
अनंतादीनामपि धारकत्वाद्विशेषेण दधातीति वा ॥ धानुरुत्तम इति
नामैकं सविशेषणं सामानाधिकरण्येन सर्वधातुभ्यः पृथिव्यादिभ्य उत्कृ-
ष्टश्चिद्धातुरित्यर्थः धातुर्विरिचेरुत्कृष्ट इति वा नामद्वयं वा कार्यकारण-
प्रपञ्चाधारणाच्चिदेव धातुरुक्तः सर्वेषामुत्कृष्टानामतिशयेनोद्भवत्वादुत्तम
॥ १८ ॥

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥

विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा रथविष्टः रथविरो ध्रुवः ॥ १९ ॥

शब्दादिरहितत्वान्न प्रत्यक्षगम्यः । नाप्यनुमानविषयः तद्व्यासलिंगाभा-
वात् । नाप्युपमानसिद्धो निर्धर्मत्वेन सादृश्याभावात् नाप्यर्थापत्तिग्राह्यः
तद्विनानुपपद्यमानत्वासंभवात् । नाप्यभावगोचरो भावत्वेन संमतात् । अभा-
वसाक्षित्वाच्च न षष्ठप्रमाणस्य । नापि शास्त्रप्रमाणवेद्यः प्रमाणजन्याति-
शयाभावात् । यद्येवं शास्त्रयोनित्वं कथमुच्यते प्रमाणादिसाक्षित्वेन प्रका-
शस्वरूपस्य प्रमाणाविषयत्वे अध्यस्तात्तद्रूपत्वेन शास्त्रप्रमाणत्वमित्यप्रमेयः ।
साक्षित्वात् हृषीकाणीन्द्रियाणि तेषामीशः क्षेत्रज्ञरूपभाक् यद्वेन्द्रियाणि
यस्य वशे वर्तन्ते स परमात्मा । यस्य वा सूर्यरूपस्य जगत्प्रीतिकरा हृष्टाः
केशा रश्मयः स हृषीकेशः पृषोदरादित्वं । तथोक्तं मोक्षधर्मे 'सूर्याचंद्र-
मसोः शश्वदंशुभिः केशसंज्ञितैः । बोधयन् स्वापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते
पृथक् । बोधनात्स्वापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् । अग्निष्टोमकृतैरेव

कर्मभिः पाण्डुनन्दन । हृषीकेशो महीशानो वरदो लोकभावनः ' इति ।
जगत्कारणं पद्मं नाभौ यस्येति पद्मनाभः ' अजस्य नाभावध्येकमर्पितम् ' इति श्रुतेः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वं । अमराणां प्रभुरमरप्रभुः । विश्वं कर्म-
क्रिया क्रियत इति जगत्कर्म विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मा । विचित्रनि-
र्माणशक्तिमत्त्वाद्विश्वकर्मा त्वष्टा तत्सादृश्याद्वा मननान्मनुः । ' नान्योऽ-
तोऽस्ति मन्ता ' इति श्रुतेः मन्त्रो वा प्रजापतिर्वा । संहारसमये सर्वभूत-
तनूकरणत्वात् त्वष्टा त्वक्षतेस्तनूकरणत्वार्थे तृच्प्रत्ययः । अतिशयेन
स्थूलः स्थविष्ठः । पुराणः स्थविरः ' एकं ह्यस्य स्थविरस्य नाम ' इति
श्रुतेः । वयोवचने वा स्थिरत्वात् ध्रुवः स्थविरो ध्रुव इत्येकमिदं नाम सविशे-
षणम् ॥ १९ ॥

अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ॥

प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मंगलं परम् ॥ २० ॥

कर्मेन्द्रियैर्न गृह्यते इत्यग्राह्यः ' यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसासह
इति श्रुतेः । शश्वत् सर्वेषु कालेषु भवतीति शाश्वतः ' शाश्वतं शिवमच्यु-
तम् इति श्रुतेः । कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वातवाचकः । विष्णुस्तद्वा-
वयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ' इति व्यासवचनात् सच्चिदानंदा-
त्मकः कृष्णः । कृषामि पृथिवीं पार्थ भूत्वा कार्णायसो हलः । कृष्णो
वर्णश्च से यस्मात्तस्मात्कृष्णोऽहम्भुज ' इति महाभारते । लोहिते अक्षिणी
यस्येति लोहिताक्षः ' असावृषभो लोहिताक्षः ' इति श्रुतेः । प्रलये
भूतानि तर्दयतीति प्रतर्दनः । ज्ञानैश्वर्यादिसंपन्नः प्रभूतः ऊर्ध्वाधोमध्य-
भेदेन तिसृणां ककुभामपि धामेति त्रिककुब्धामेत्येकमिदं नाम । येन
पुनाति यो वा पुनाति ऋषिर्देवता वा तत्पवित्रम् । ' पुनःसंज्ञायां कर्तरि
चर्षिर्देवतयोः ' इति भगवत्पाणिनिस्मरणात् इत्रप्रत्ययः । ' अशुभानि
निराचष्टे तनोति शुभसंततिम् । स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मंगलं विदुः ' इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् कल्याणरूपत्वान्मंगलं सर्वभूतेभ्यः उत्कर्षतरं

परं मंगलमित्येकमिदं नाम सविशेषणम् ॥ २० ॥

ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ।

हिरण्यगर्भो भूर्गर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ २१ ॥

सर्वभूतनियन्तृत्वादीशानः । प्राणान् ददाति चेष्टयतीति वा प्राण
‘को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्’ इति श्रुतेः । यद्वा प्राणान् कालात्मना व
खंडयतीति वा प्राणदः प्राणान्दापयति शोधयतीति ददाति लुनातीति
प्राणदः । प्राणितीति प्राणः क्षेत्रज्ञः परमात्मा वा ‘प्राणस्य प्राणम
इति श्रुतेर्मुख्यप्राणो वा । वृद्धतमो ज्येष्ठः ‘ज्यचः इत्याधिकारे’ वृद्धा
च इति ‘वृद्धशब्दस्य’ ज्यादेशविधानात् । प्रशरयतमः श्रेष्ठः ‘प्रशस्य
श्रः’ इति श्रादेशविधानात् ‘प्राणो वा ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च’ इति श्रुतेः
मुख्यप्राणो वा ज्येष्ठश्चेत्यधिकरणसिद्धत्वात् सर्वकारणत्वाद्वा ज्येष्ठः सर्व
तिशयत्वाद्वा श्रेष्ठः । ईश्वरत्वेन सर्वासां प्रजानां पतिः प्रजापतिः । हि
मयांडान्तर्वर्तित्वाद्विरण्यगर्भः विरिंच्यात्मना वा हिरण्यगर्भः । ‘हिरण्यगर्भ
समवर्तताग्रे’ इति श्रुतेः । भूर्गर्भो यस्य सः भूर्गर्भः । मायाः श्रियः धव
पतिः माधवः । मधुविद्याच्च माधवः बोध्यत्वाद्वा । ‘मौनाद्व्यानाच्च
योगाच्च विद्धि भारत माधवम्’ इति व्यासवचनाद्वा माधवः । मधु
नामानमसुरं सूदितवान् इति मधुसूदनः । ‘कर्णमिश्राद्धवं चापि मा
नाम महासुरम् । ब्रह्मणोपचितं कुर्वन् जघान पुरुषोत्तमः । तस्य ता
वधादेव देवदानवमानवाः । मधुसूदन इत्याहुर्कृष्णश्च जनार्दनम्’ इति
महाभारते ॥ २१ ॥

ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।

अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥ २२ ॥

सर्वशक्तिमत्तया ईश्वरः । विक्रमः शौर्यं तद्योगाद्विक्रमी । धनुरस्या
स्तीति धन्वी व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । ‘रामः शस्त्रभृतामहम्’ इति भग
वद्वचनात् । मेधा ननु गणितप्रवृत्तिः ।

यामेधास्रजोविनिः ' इति पाणिनिवचनाद्विनिप्रत्ययः सलोपश्च । विचक्रमे
जगद्विश्वं तेन विक्रमः विना गरुडेन पक्षिणा क्रमणाद्वा विक्रमः । ' क्रम-
णात् क्रमहेतुत्वाद्वा क्रमो विष्णुः ' इति मनुवचनात् । अविद्यमान
उत्तमो यस्मात्सोऽनुत्तमः । 'यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्' इति श्रुतेः 'न
त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः ' इति स्मृतेश्च । दैत्यादिभिर्विषयिणुं न
शक्यत इति दुराधर्षः । प्राणिनां पुण्यापुण्यात्मकं कर्म कृतं जानातीति
कृतज्ञः, पत्रपुष्पाद्यल्पमपि प्रयच्छतां मोक्षं ददातीति वा कृतज्ञः । पुरुष-
प्रयत्नः कृतिः क्रिया वा हिंसा वा सर्वात्मकत्वात्तदाधारतया लक्ष्यत
इति वा कृतिः कृतेति वा कृतिः । स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितत्वादात्मवान् ' स
भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि ' इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजामवः ।

अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ २३ ॥

सुराणां देवानां शोभनदातृणां वा ईशः सुरेशः । आर्तानामार्तिहरण-
त्वाच्छरणम् । परमानन्दरूपत्वाच्छर्म । विश्वस्य कारणत्वाद्विश्वरेताः ।
सर्वाः प्रजा यत्सकाशादुद्भवन्तीति स प्रजामवः । प्रकाशरूपत्वादहः ।
कालात्मना स्थितो विष्णुः संवत्सर इत्युक्तः । व्यालवद्ग्रहीतुमशक्य-
त्वाद्वालः । प्रतीतिः प्रज्ञा तद्रूपत्वात्प्रत्ययः । 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति श्रुतेः ।
सर्वाणि दर्शनानि प्रत्यक्षाणि यस्य स सर्वदर्शनः सर्वात्मकत्वात् ' विश्व-
तश्चक्षुर्विश्वाक्षम् ' इति श्रुतेः ॥ २३ ॥

अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ॥

वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥

न जायत इत्यजः 'न जातो न जनिष्यते' इति श्रुतेः । 'नहि जातो
न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः
स्मृतः ' इति महाभारते । सर्वेषामीश्वराणामीश्वरत्वात्सर्वेश्वरः ' एष
सर्वेश्वरः ' इति श्रुतेः । नित्यं निष्पन्नरूपत्वात् सिद्धः । सर्ववस्तुषु

संविद्वृत्त्वान्निरतिशयत्वात्फलरूपत्वात् सिद्धिः । स्वर्गादीनां विना-
 शित्वादफलत्वम् । सर्वभूतानामादिकारणत्वासर्वादिः । स्वरूप-
 सामर्थ्यान्न च्युतो न च्यवते न च्यविष्यते इत्य-
 च्युतः । ‘ शश्वतं शिवमच्युतम् ’ इति श्रुतेः । तथा च
 भगवद्वचनं ‘ यस्मान्न च्युतः पूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा ’ इति ॥ इति
 नाम्नां शतमाद्यं विवृतम् । विश्वं । परमात्मा । नारसिंहवपुः । संभवो ।
 महास्वरो । मनुः । त्रिककुब्जाम । भूगर्भो । दुराधर्षः । संवत्सरः ॥
 वर्षणात् सर्व कामानां धर्मो वृषः कात् तोयात् भूमिमपादिति कपिवराहः
 वृषरूपत्वात्कपिरूपत्वाच्च वृषाकपिः । ‘ कपिवराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष
 उच्यते । तस्माद्वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ’ इति व्यासवचनम् ॥
 इयानिति मातुं परिच्छेत्तुं न शक्यत आत्मा यस्येत्यमेयात्मा । सर्व
 संबन्धविनिर्गतः सर्वयोगविनिःसृतः । ‘ असंगो ह्ययं पुरुषः ’ इति
 श्रुतेः । नाना शास्त्रोक्ताद्योगादवगतत्वाद्वा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥

वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितः समः ॥

अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ २५ ॥

वसन्ति सर्वभूतान्यत्र तेष्वयमपि वसतीति वसुः ‘ वसूनामस्मि पात्रकः ’
 इत्युक्तो वा वसुः । वसुशब्देन धनवाचिना प्राशस्त्यं लक्ष्यते प्रशस्तं च मनो
 यस्य स वसुमनाः रागद्वेषादिभिः क्लेशैः उपह्लेशैश्च यतोऽकलु-
 षितं ततस्तन्मनः प्रशस्तम् । अवित्रयरूपत्वात्परमात्मा सत्यः ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म ’ इति श्रुतेः । मूर्तामूर्तात्मकत्वाद्वा ‘ सच्च त्यच्चाभवत् ’ इति श्रुतेः ।
 सदितिप्राणरितं त्यन्नं यमितिदिवाकरस्तेन प्राणान्नादित्यरूपत्वाद्वा ‘ सदिति
 प्राणस्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्यः ’ इति श्रुतेः । सत्यः सत्सुसाधुत्वाद्वा
 सत्यः । सम आत्मा मनो यस्य रागद्वेषादिभिरदूषितः स समात्मा सर्व-
 भूतेषु सम एक आत्मा वा समात्मा ‘ सम आत्मेति विद्यात् ’ इति श्रुतेः ।
 सर्वैरप्यर्थजातैः परिच्छिन्नो मितः संमितः सर्वैरपरिच्छिन्नोऽमित इत्यसं-

मितो वा । सर्वकालेषु सर्वविकाररहितत्वात्समः मया लक्ष्म्या सह वर्तत इति वा समः । पूजितः स्तुतः संस्मृतो वा सर्वं फलं ददाति न वृथा करोतीत्यमोघः अवितथसंकल्पाद्वा । सत्यसंकल्प इति श्रुतेः । हृदयस्थं पुंडरीकमश्नुते व्याप्नोति तत्रोपलक्षित इति पुंडरीकाक्षः । ‘यत्पुंडरीकं पुरमध्यसंस्थम्’ इति श्रुतेः । पुंडरीकाकारे उभे अक्षिणी अस्थेति वा । धर्मलक्षणं कर्म यस्येति वृषकर्मा । धर्मार्थमाकृतिः शरीरं यस्येति स वृषाकृतिः । ‘धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे’ इति भगवद्वचनात् ॥ २५ ॥

रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ॥

अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥ २६ ॥

संहारकाले प्रजाः संहरन् रोदयतीति रुद्रः, रुतं राति ददातीति वा रुद्रः, रुद्रदुःखं कारणं वा द्रावयतीति वा रुद्रः । रोदनाद्द्रावणाद्वापि ‘रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम्’ इति लिंगपुराणवचनात् । बहूनि शिरांसि यस्येति बहुशिराः । ‘सहस्रशीर्षा’ इति श्रुतेः । विभर्ति लोकानिति बभ्रुः । विश्वस्य कारणत्वाद्विश्वयोनिः । शुचीनि श्रेयांसि नामानि श्रवणीयान्यस्येति शुचिश्रवाः । न विद्यते मृतं मरणमस्येति अमृतः । ‘अजरोऽमर’ इति श्रुतेः । शाश्वतश्चासौ स्थाणुश्चेति शाश्वत-स्थाणुः । वर आरोहोऽकोऽस्येति वरारोहः । वरमारोहणं यस्मिन्निति वा आरूढानां पुनरावृत्त्यसंभवात् ‘न स पुनरावर्तते’ इति श्रुतेः ‘यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम’ इति भगवद्वचनात् । महत्सृज्यविषयं तपो ज्ञानमस्येति महातपाः ‘यस्य ज्ञानमयं तपः’ इति मंत्रवर्णात् । ऐश्वर्यं प्रतापो वा तपो महदस्येति वा महातपाः ॥ २६ ॥

सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।

वेदो वेदविद्व्यंगो वेदांगो वेदवित्कविः ॥ २७ ॥

सर्वत्र गच्छतीति सर्वगः कारणत्वेन व्याप्तत्वात् । सर्वत्र सर्वं वेत्ति

विंदतीति वा सर्ववित् । भातीति भानुः 'तमेव भान्तमनुभाति सर्व' इति
 श्रुतेः । 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं' इति स्मृतेश्च । सर्वविद्यासौ
 भानुश्च सर्वविद्वानुः । विष्णु अव्ययं सर्व इत्यर्थे विष्णुगंचति पलायते
 दैत्यसेना यस्य रणोद्योगमात्रेणेति विष्वक्सेनः । जनान् अर्दयति हिनस्ति
 नरकादीन् गमयतीति वा, जनैः पुरुषार्थमभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं याच्यते
 इति जनार्दनः । वेदरूपत्वाद्देदः वेदयतीति वा वेदः । 'तेषामेवानुक्तं पा-
 र्थमहज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' इति
 भगवद्वचनात् । यथावद्वेदं वेदार्थं च विंदत इति वा वेदवित् 'वेदान्तकृद्वे-
 दविदेव चाहम्' इति भगवद्वचनात् । 'सर्वे वेदाः सर्ववेद्याः सशास्त्रा सर्वे
 यज्ञाः सर्व ईज्यश्च कृष्णः । विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये तेषां राजन्
 सर्वयज्ञाः समाप्ताः' इति महाभारते । अव्यंगः ज्ञानादिभिः परिपूर्णोऽविकल
 इत्युच्यते व्यंगो व्यक्तिर्न विद्यत इत्यव्यंगो वा 'अव्यक्तोऽयं' इति भगवद्वच-
 नात् । वेदा अंगभूता यस्य स वेदांगः वेदान् विचारयतीति वेदवित् ।
 कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति द्रष्टा इत्यादिश्रुतेः 'कविर्भनीषी'
 इत्यादिमंत्रवर्णात् ॥ २७ ॥

लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ।

चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्द्रष्टृश्चतुर्भुजः ॥ २८ ॥

लोकानध्यक्षयतीति लोकाध्यक्षः सर्वेषां लोकानां प्राधान्येनोपद्रष्टा ।
 लोकपालादिसुराणामध्यक्षः सुराध्यक्षः धर्माधर्मौ साक्षादक्षितेऽनुरूपं फलं
 दातुं तस्माद्धर्माध्यक्षः । कृतश्च कार्यरूपेण अकृतश्च कारणरूपेणेति
 कृताकृतः । सर्गादिषु पृथग्विभूतयश्चतस्रः आत्मनो मूर्तयो यस्य स चतु-
 रात्मा । 'ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः । विभूतयो हरेरेता
 जगतः सृष्टिहेतवः । विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज । स्थितेर्नि-
 मित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः । रुद्रः कालोन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव
 जंतवः । चतुर्धा प्रलयायैता जनार्नविभूतयः' इति वैष्णवपुराणे । 'व्यूह्या-

त्मानं चतुर्धा वै वासुदेवादिमूर्तिभिः । सृष्ट्यादीन्प्रकरोत्येष विश्वतात्मा जनार्दनः' इति व्यासवचनात् चतुर्व्यूहः । दंष्ट्राश्चतस्रो यस्येति चतुर्दंष्ट्रो नृसिंहविग्रहः यद्वा सादृश्याच्छृंगं दंष्ट्रेत्युच्यते । 'चत्वारि शृंगा' इति श्रुतेः । चत्वारो भुजा अस्येति चतुर्भुजः ॥ २८ ॥

भ्राजिष्णुभोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ।

अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥ २९ ॥

प्रकाशैकरसत्वात् भ्राजिष्णुः । भोज्यरूपतया प्रकृतिर्माया भोजनमुच्यते पुरुषरूपेण तां भुनक्तीति भोक्ता । हिरण्याक्षादीन् सहते अभिभवतीति सहिष्णुः । हिरण्यगर्भरूपेण जगदादावुत्पद्यते स्वयमिति जगदादिजः । अघं न विद्यतेऽस्येत्यनघः । अपहतपाप्मा इति श्रुतेः । विजयते ज्ञान-वैराग्यैश्वर्यादिभिर्गुणैर्विश्वमिति विजयः । यतो जयत्यतिशयेन सर्वभूतानि स्वभावतोऽतो जेता । विश्वं योनिर्यस्य विश्वश्चासौ योनिश्चेति वा विश्व-योनिः । पुनः पुनः शरीरेषु वसति क्षेत्रज्ञरूपेणेति पुनर्वसुः ॥ २९ ॥

उपेंद्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरुजितः ।

अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥ ३० ॥

इंद्रमुपगतोऽनुजत्वेनेत्युपेंद्रः यद्वा उपरि इंद्रः उपेंद्रः । 'ममोपरि यथेन्द्र-स्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेंद्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति भुवि देवताः' इति हरिवंशवचनात् । बलिं वामनरूपेण याचितवानिति वामनः । संभजनीय इति वा वामनः 'मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते' इति मंत्रवर्णात् । स एव जगत्त्रयं क्रममाणः प्रांशुरभवदिति प्रांशुः । 'तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूद्वामनः । सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः । भूः पादौ द्यौः शिरश्चास्य चंद्रादित्यौ च चक्षुषी' इत्यादि विश्व-रूपं दर्शयित्वा 'तस्य विक्रमतो भूमिं चंद्रादित्यौ स्तनांतरे । नभः प्रक्र-ममाणस्य नाभ्यां तौ समवस्थितौ । दिवमाक्रममाणस्य जानुमूले व्यवस्थितौ' इति प्रांशुत्वं दर्शितं हरिवंशे । न मोघं चेष्टितं यस्य सोऽमोघः ।

स्मरतां स्तुवतामर्चयतां पावनत्वाच्छुचिः 'अस्पर्शश्च महान् शुचिः' इति मंत्रवर्णात् । बलप्रकर्षशालित्वाद्बुद्धिर्जितः अतीत्येन्द्रं स्थितो ज्ञानैश्वर्यादिभिः स्वभावसिद्धैरित्यतीन्द्रः । सर्वेषां प्रतिसंहतौ प्रतिसंग्रहात्संग्रहः । सृज्यरूपतया सर्गहेतुत्वाद्वा सर्गः । एकरूपेण जन्मादिरहिततया धृत आत्मा येन स धृतात्मा । स्वेषु स्वेष्वधिकारेषु प्रजा नियमयतीति नियमः अन्तर्यमयतीति यमः ॥ ३० ॥

वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ॥

अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥ ३१ ॥

निःश्रेयसार्थिभिर्वेदनाहृत्वाद्वेद्यः । सर्वविद्यानां वेदितृत्वाद्वैद्यः । सदा आविर्भूतस्वरूपत्वात्सदायोगी । धर्मत्राणाय वीरान् असुरभटान् हन्तीति वीरहा । माया विद्यायाः पतिर्माधवः । 'मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् । तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः' इति हरिवंशे । यथा मधु परां प्रीतिमुत्पादयति अयमपि तथेति मधुः । शब्दादिरहितत्वादिन्द्रियाणामविषय इत्यतीन्द्रियः । 'अशब्दमस्पर्शम्' इति श्रुतिः । मायाविनामपि मायाकारित्वान्महामायः 'मम माया दुरत्यया' इति भगवद्वचनात् । जगदुत्पत्तिस्थितिलयार्थमुद्युक्तत्वान्महोत्साहः । बलिनामपि बलवत्त्वान्महाबलः ॥ ३१ ॥

महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ॥

अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥ ३२ ॥

बुद्धिमतामपि बुद्धिमत्त्वान्महाबुद्धिः । महदुत्पत्तिकारणमविद्यालक्षणं वीर्यमस्येति महावीर्यः । महती शक्तिः सामर्थ्यमस्येति महाशक्तिः । महती द्युतिर्बाह्याभ्यन्तरा वाऽस्येति महाद्युतिः 'स्वयंज्योतिश्च' इति श्रुतेः 'ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यादेश्च । इदं तादिति निर्दिष्टं यन्न शक्यते परस्मै अस्वेद्यत्वात्तदनिर्देश्यं वपुःस्येति अनिर्देश्यवपुः । ऐश्वर्यलक्षणा समग्र श्रीर्यस्य स श्रीमान् । सर्वैः प्राणिभिरमेया बुद्धिरात्मा यस्य सोऽमेयात्मा

महान्तमद्रिं गिरिं मंदरं गोवर्धनं च अमृतमयने गोरक्षणे च धृतवानिति
महाद्रिधृक् प्रान्तोयम् ॥ ३२ ॥

महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतांगतिः ॥

अनिरुद्धः सुरानंदो गोविंदो गोविदांपतिः ॥ ३३ ॥

महानिष्वास इषुक्षेपो यस्य स महेष्वासः । एकार्णवां प्लुतां महीं च
चभारंतेति महीभर्ता । यस्य वक्षस्यनपायिनां श्रीर्वसति स श्रीनिवासः ।
सतां वैदिकानां साधूनां पुरुषार्थसाधनहेतुः प्राप्तिहेतुः सतांगतिः । न
केनापि प्रादुर्भावेषु निरुद्ध इत्यनिरुद्धः । सुरान् आनन्दयतीति सुरानंदः ।
“नष्टां वै धरणीं पूर्वमविदं यद्गुहागताम् । गोविंद इति तेनाहं देवैर्वाग्भिर-
भिष्टुतः” इति मोक्षधर्मवचनाद्गोविंदः ‘अहं किलेंद्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां
गतः । गोविंद इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम्’ इति । ‘गौरेषा
भवतो वाणी तां च विंदयते भवान् । गोविंदस्तु ततो देव मुनिभिः
कथ्यते भवान्’ इति च हरिवंशे । गौर्वाणी तां विदन्तीति गोविंदः
तेषां पतिर्विशेषेणेति गोविदांपतिः ॥ ३३ ॥

मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ॥

हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

तेजस्विनामपि तेजस्वान्मरीचिः ‘तेजस्तेजस्विनामहं’ इति भगव-
द्वचनात् । स्वाधिकारात्प्रमाद्यन्तीः प्रजा दमयितुं शीलमस्य वैवस्वतादि-
रूपेणेति दमनः । अहं स इति तादात्म्यभाविनः संसारभयं हन्तीति हंसः
पृषोदरादिवाच्छब्दसाधुत्वम् । हन्ति गच्छति सर्वशरीरोष्पति वा हंसः ‘हंसः
शुचिषत्’ इति मंत्रवर्णात् । शोभनधर्माधर्मरूपपर्णत्वात्सुपर्णः ‘द्वा सु-
पर्णा’ इति मंत्रवर्णात् । शोभनं पर्णं यस्येति वा सुपर्णः ‘सुपर्णः पतता-
मस्मि’ इति ईश्वरवचनात् । भुजेन गच्छतामुत्तमो भुजगोत्तमः । हिर-
ण्यमेव कल्याणा नाभिरस्येति रमणीयनाभित्वात् हिरण्यमेवत्वाद्वा हिरण्य-
नाभः । बदरिकाश्रमे नरनारायणरूपेण शोभनं तपश्चरतीति सुतपाः ।

‘ मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ’ इति स्मृतेः । पद्ममिव सुव-
र्तुला नाभिरस्येति हृदयपद्मस्य नाभौ मध्ये प्रकाशनाद्वा पद्मनाभः पृषोदरा-
दित्वात्साधुत्वकल्पना । प्रजानां पतिः पिता प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

अमृत्युः सर्वदृक् सिंहः संधाता संधिमान् स्थिरः ॥

अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥ ३५ ॥

मृत्युर्विनाशस्तद्वेतुर्वास्य न विद्यते इत्यमृत्युः । प्राणिनां कृताकृतं सर्वं
पश्यति स्वाभाविकेन बोधेनेति सर्वदृक् । हिनस्तीति सिंहः पृषोदरादि-
त्वात्साधुत्वम् ॥ इति नाम्नां द्वितीयं शतं विवृतम् ॥ वृषाकपिः । पुंडरी-
काक्षो । वरारोहो । वेदवित् । भ्राजिष्णुः । उपेंद्रः नियमो । महोत्साहो ।
महेष्वासो । हंसः ॥ कर्मफलैः पुरुषान् संधत्त इति संधाता । फलभोक्ता
च स एवेति संधिमान् । सदैकरूपत्वात् स्थिरः । अजति गच्छति
क्षिपति इति वा अजः । मर्षितुं सोढुं दानवादिभिर्न शक्यते इति दुर्मर्षणः ।
श्रुतिस्मृत्यादिभिः सर्वेषामनुस्मिष्टिं करोतीति शास्ता । विशेषेण श्रुतो
सत्यज्ञानादिलक्षणः आत्माऽतो विश्रुतात्मा । सुरारीणां निहन्तृ-
त्वात्सुरारिहा ॥ ३५ ॥

गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥

निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥ ३६ ॥

सर्वविद्यानामुपदेष्टृत्वात्सर्वेषां जनकत्वाद्वा गुरुः विरिंच्यादीनामपि ब्रह्म-
विद्यासंप्रदायकत्वाद्गुरुतमः ‘ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् ’ इति मंत्रवर्णात्
धाम ज्योतिः ‘ नारायणः परो ज्योतिः ’ इति मंत्रवर्णात् सर्वकामानामा-
स्पदत्वाद्वा धाम ‘ परं ब्रह्म परं धाम ’ इति श्रुतेः । सत्यवचनलक्षणधर्म-
रूपत्वात्सत्यः ‘ तस्मात् सत्यं परमं वदन्ति ’ इति श्रुतेः । सत्यस्य
सत्यमिति वा सत्यः । ‘ प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ’ इति श्रुतेः
सत्यः अवितथः पराक्रमो यस्य स सत्यपराक्रमः । निमीलिते यतो नैः
योगनिद्रयाऽतो निमिषः । नित्यप्रबुद्धस्वरूपत्वादनिमिषः सत्यरूपतय

वा आत्मरूपतया वा अनिमिषः । भूततन्मात्ररूपां वैजयन्त्याख्यां स्रजं
नित्यं बिभर्तीति स्रग्वी । वाचो विद्यायाः पतिर्वाचस्पतिः सर्वार्थविषया
धीर्बुद्धिरस्येत्युदारधीरिति पदद्वयमेकं नाम ॥ ३६ ॥

अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमानन्यायो नेता समीरणः ॥

सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥

अग्रं प्रकृष्टं पदं नयति मुमुक्षुमित्यग्रणी । भूतग्रामस्य नेतृत्वात् ग्रामणीः ।
श्रीः कान्तिः सर्वातिशयिन्यस्येति श्रीमान् । प्रमाणानुग्राहको भेदकरस्तर्को
न्यायः । जगद्यंत्रनिर्वाहको नेता । श्वसनरूपेण भूतानि चेष्टयतीति
समीरणः । सहस्राणि मूर्धानोऽस्येति सहस्रमूर्धा । विश्वस्यात्मा विश्वात्मा
सहस्राण्यक्षीप्यक्षाणि वा यस्य स सहस्राक्षः । सहस्राणि पादा अस्येति
सहस्रपात् 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥

आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः ॥

अहः संवर्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ॥ ३८ ॥

आवर्तयितुं संसारचक्रं शीलमस्येत्यावर्तनः । संसारबंधान्निवृत्त आत्मा
स्वरूपमस्येति निवृत्तात्मा । आच्छादिकया अविद्यया संवृतत्वात्संवृतः
सम्यक् प्रमर्दयतीति रुद्रकालाद्याभिर्विभूतिभिरिति संप्रमर्दनः । सम्यगह्नां
प्रवर्तमानात्सूर्यादहः । संवर्तकः महाप्रलयरूपः । हविवहनाद्वह्निः । अना-
दानादनिलः अननाद्वा अनिलः । शेषदिग्गजादिरूपेण वा धत्त इति
धरणीधरः ॥ ३८ ॥

सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभृग्विभुः ॥

सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ ३९ ॥

शोभनः प्रसादो यस्यापकारवतामपि शिशुपालादीनां मोक्षप्रदातृत्वा-
दिति सुप्रसादः । रजस्तमोभ्यामकलुषित आत्मान्तःकरणमस्येति प्रस-
न्नात्मा करुणार्द्रस्वभावत्वाद्वा यद्वा प्रसन्नस्वभावः कारुणिक इत्यर्थः अत्रा-
सर्वकामत्वाद्वा । विश्वं धृतवानिति विश्वधृक् 'जिधृषा प्रागहम्ये' । विश्वं

भुंक्ते भुनक्ति पालयतीति वा विश्वभुक् । हिरण्यगर्भादिरूपेण विविधं भव-
 तीति विभुः । 'नित्यं विभुम्' इति मंत्रवर्णात् । सत्करोति पूजयतीति
 सत्कर्ता । पूजितैरपि पूजितः सत्कृतः । न्यायप्रवृत्ततया साधुः । साधयति
 साध्यभेदानुपादानात् साध्यमात्रसाधको वा । जनान् संहारसमये अपहनुते
 अपनयतीति जहनुः । जहात्यविदुषोऽभक्तान्नयति परं पदमिति वा । नर
 आत्मा ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि कार्याणि तानि कारणात्मना
 व्याप्नोतीत्यतश्च तान्ययनमस्येति नारायणः 'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्य-
 ते श्रूयतेऽपि वा । अंतर्बाहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति
 मंत्रवर्णात् । 'नराज्जातानि सत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः । तान्येव
 चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः' इति महाभारते । नाराणां जीवानाम-
 यनत्वात्प्रलय इति वा नारायणः 'यत्प्रयन्यभिसंविशन्ति.' इति श्रुतेः ।
 'नाराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः' इति ब्रह्मवैवर्तात् । 'आपो
 नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः
 स्मृतः' इति मनुवचनाद्वा नारायणः । 'नारायणाय नम इत्यमुमेव
 सत्यं मंसारघोरविषसंहरणाय मंत्रम् । गृण्वन्तु भव्यमतयो यतयोऽनुरागा
 उच्चैस्तरामुपदिशाम्बहूर्ध्वबाहुः' इति श्रीनारासिंहपुराणे । 'नयतीति
 नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः' इति व्यासवचनम् ॥ ३९ ॥

असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ॥

सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ ४० ॥

यस्मिन्संख्याभेदादि न विद्यत इत्यसंख्येयः । अप्रमेय आत्मा स्वरूप-
 मस्येत्यप्रमेयात्मा । अतिशेते सर्वमतो विशिष्टः 'विश्वतः यस्मान्नित्यम्'
 इति श्रुतेः । शिष्टं शासनं तत् करोतीति शिष्टकृत् । शिष्टान् करोति पाल-
 यतीति वा । सामान्यवचनो धातुर्विशेषवचनो दृष्टः कुरु काष्ठानीत्याहरणे
 यथा तद्वदिद्विशिष्टकृत् । निरंजनः शुचिः । सिद्धो निर्वृत्त अर्थ्यमानोर्थो-
 स्येति सिद्धार्थः । 'सत्यकाम' इति श्रुतेः । सिद्धो निष्पन्नः संकल्पो-

स्येति सिद्धसंकल्प । 'सत्यसंकल्प' ' इति श्रुते । सिद्धिं फलं कर्तुभ्यः
स्वाधिकारानुरूपतो ददातीति सिद्धिदः । सिद्धेः क्रियायाः साधकत्वात्सि-
द्धिसाधनः ॥ ४० ॥

वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ॥

वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ ४१ ॥

वृषो धर्मः पुण्यं तहेवाहः प्रकाशसाधर्म्यात् द्वादशाहप्रभृतिवृषाहः
सोस्यास्तीति वृषाही वृषाह इत्यत्र 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः ।
वर्षत्येष भक्तेः कामानिति वृषभः । यास्केनोक्तं ' विष्णुर्विचक्रमणात् '
इति विष्णुः । वृषरूपाणि सोपानपर्वाण्याहुः परं धामारुरुक्षोरित्यतो वृष-
पर्वा । प्रजा वर्षन्ति चोदरं तस्येति वृषोदरः । वर्धयतीति वर्धनः । प्रपं-
च्चरूपेण वर्धत इति वर्धमानः । इत्थं वर्धमानोऽपि पृथगेवावतिष्ठतीति
विविक्तः । श्रुतयः सागर इवात्र निधीयन्ते इति श्रुतिसागरः ॥ ४१ ॥

सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥

नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ४२ ॥

शोभना भुजा जगद्रक्षाकरा यस्येति सुभुजः । पृथिव्यादीन्यपि धार-
काण्यन्यैर्धारयितुं अशक्यानि तानि धारयन् न केनचिद्धारयितुं शक्य
इति दुर्धरः दुःखेन ध्यानसमये मुमुक्षुभिर्हृदये धार्यत इति वा दुर्धरः ।
यतो निःसृता ब्रह्ममयी वाक् तस्माद्वाग्मी । महांश्चासाविंशश्चेति महेंद्रः
ईश्वराणामपीश्वरः । वसु धनं ददातीति वसुदः ' अन्नादो वसुदानः ' इति
श्रुतेः । दीयमानं तद्वस्त्रपि स एवेति वा वसुः आच्छादयत्यात्ममाययेति वा
वसुः । अंतरिक्ष एव वसति नान्यत्रेत्यसाधारणेन वसनेन वा वसुः 'वसुरंत-
रिक्षसत् ' इति श्रुतेः । एकं रूपं न विद्यत इति नैकरूप इत्यथः । ' इन्द्रो
मायाभिः पुरुरूप ईयते ' इति श्रुतेः । ज्योतींषि रूप इत्यादिस्मृतेश्च । बृहद्वराहा-
दिरूपमस्य बृहद्रूपः । शिपयः पशवः तेषु प्रतितिष्ठति यज्ञरूपेणेति शिपि-
विष्टो यज्ञमूर्तिः ' यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति '

इति श्रुतेः । शिपयो रश्मयस्तेषु निविष्ट इति वा 'शैत्याच्छयनयोगाच्च शीति वारि प्रचक्षते । तत्पानादुक्षणाच्चैव शिपयो रश्ययो मताः । तेषु प्रवेशाद्विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यते । सर्वेषां प्रकाशनशीलत्वात्प्रकाशनः ॥४२॥

ओजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥

ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मंत्रश्चद्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥

ओजः प्राणबलं तेजः शौर्यदयो गुणा द्युतिर्दीप्तिः ता धारयतीत्यो-
जस्तेजोद्युतिधरः अथवा ओजस्तेज इति नामद्वयं वा । “बलं बलवतां
चाहं तेजस्तेजस्विनामहं” इति भगवद्वचनात् । ज्ञानलक्षणां दीप्तिं धार-
यतीति द्युतिधरः । प्रकाशस्वरूपः आत्मा यस्य स प्रकाशात्मा । सवित्रा-
दिविभूतिभिः विश्वं प्रतापयतीति प्रतापनः । धर्मज्ञानवैराग्यादिभिरुपेत-
त्वादृद्धः । स्पष्टमुदात्तमोकारलक्षणमस्येति स्पष्टाक्षरः । ऋग्यजुःसामलक्षणो
मंत्रः मंत्रवाच्यत्वाद्वा मंत्रः । संसारतापतिग्मांशुतापतापितचेतसां चंद्रा-
शुरिवाह्लादकरत्वाच्चंद्रांशुः । भास्करद्युतिसाधर्म्याद्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥

अमृतांशुर्द्वयो भानुः शशबिंदुः सुरेश्वरः ॥

औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४ ॥

अमृते मथ्यमाने पयोनिधावमृतांशोश्चंद्रस्योद्भवो यस्मात्सोऽमृतांशुर्द्वयः ।
भातीति भानुः “ तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ” इति श्रुतेः । शश इव
बिंदुलंछनमस्येति शशबिंदुश्चंद्रः तद्वत्प्रजाः पुष्पातीति शशबिंदुः “पुष्णामि
चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ” इति भगवद्वचनम् । सुराणां
देवानां शोभनदातृणां चेश्वरः सुरेश्वरः । संसाररोगभेषजत्वादौषधम् ।
जगतां समुत्तारणहेतुत्वादसंभेदकारणाद्वा सेतुवद्वर्णाश्रमादीनामिति
जगतः सेतुः “ स एव सेतुर्विधस्त्र्य एषां लोकानामसंभेदाय ” इति श्रुतेः ।
सत्या अवितथा धर्मज्ञानादयो गुणाः पराक्रमश्च यस्य स सत्यधर्म-
पराक्रमः ॥ ४४ ॥

भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ॥

कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ४५ ॥

भूतभव्यभवतां भूतग्रामाणां नाथस्तैर्याच्यते तानुपतपति तेषामीष्टे
शास्तीति वा भूतभव्यभवन्नाथः । इति नाम्नां तृतीयं शतं विवृतम् ॥
पवत इति पवतः “ पवनः पवतामस्मि ” इति भगवद्वचनात् ।
पावयतीति पावनः । “ भीषास्माद्वातः पवते इति ” इति श्रुतेः । अनान्
प्राणान् आत्मत्वेन लातीति जीवोऽनलः अनान् लातीति वा णलतेर्गंध-
वाचिनो नञ्पूर्वाद्वा “ अगंधमरसम् ” इति श्रुतेः । नालं पर्याप्तमस्य
विद्यत इति वाऽनलः अनित्यनेन लोके वाऽनलः । कामान् हन्ति मुमु-
क्षूणां भक्तानां हिंसकानां वेति कामहा । सत्त्वानां कामिनां कामान्
करोतीति कामकृत् कामः प्रद्युम्नः तस्य जनकत्वाद्वा कामकृत् । अभिरूप-
तमः कान्तः । काम्यते पुरुषार्थाभिकांक्षिभिरिति कामः । भक्तेभ्यः कामान्
प्रकर्षेण ददातीति कामप्रदः । प्रकर्षेण भवनात्प्रभुः ॥ ४५ ॥

युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः ॥

अदृश्योऽव्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनंतजित् ॥ ४६ ॥

युगादेः कालभेदस्य कर्तृत्वाद्युगदिकृत् युगादीनामारंभं करोतीति वा
युगादिकृत् । युगानि कृतादीन्यावर्तयतीति कालात्मना तस्माद्युगावर्तः ।
नैका माया विद्यते ब्रह्मार्माया बहतीति नैकमायः । ‘ नलोपो नञः ’ इति
नकारलोपो न भवति अकारानुबंधस्यापि नकारस्य प्रतिषेधवाचिनो
विद्यमानत्वात् । महदशनमस्येति महाशनः कल्पांते सर्वग्रसनात् । सर्वेषां
बुद्धिन्द्रियाणामगम्यः अदृश्यः । स्थूलरूपेण व्यक्तं स्वरूपमस्येति व्यक्त-
रूपः स्वयंप्रकाशत्वाद्योगिनां व्यक्तरूपत्वादिति वा व्यक्तरूपः । सुरारीणां
सहस्राणि युद्धे जयतीति सहस्रजित् । सर्वाणि भूतानि युद्धक्रीडादिषु
सर्वत्राचिंत्यशक्तितया जयतीत्यनंतजित् ॥ ४६ ॥

इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखंडी नहुषो वृषः ।

क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ४७ ॥

परमानन्दकत्वेन प्रिय इष्टः यज्ञेन पूजित इति वा इष्टः । सर्वेषामन्त-
र्यामित्वेन विशिष्टः । शिष्टानां विदुषामिष्टः शिष्टेष्टः, शिष्टा इष्टा अस्येति
वा शिष्टेष्टः “ प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः ” इति भग-
वद्वचनात् । शिष्टैरिष्टः पूजित इति वा शिष्टष्टः । शिखंडः कलापोऽलंकारो-
ऽस्येति शिखंडी गोपवेषगरो । यतः नह्यति भूतानि माययाऽतो नहुषः
णह् बंधने । कामानां वर्षणात् वृषो धर्मः । “ वृषो हि भगवान् धर्मः
स्मृतो लोकेषु भारत । नैधंदुकपदाख्यानैर्विद्धि मां वृषमित्युत ” इति
महाभारते । साधूनां क्रोधं हन्तीति क्रोधहा । असाधुषु क्रोधं करोतीति
क्रोधकृत् । क्रियत इति कर्म जगत् तस्य कर्ता ‘ एषां पुरुषाणां यः
कर्ता यस्य वा एतत्कर्म स वै वेदितव्यः ’ इति श्रुतेः । क्रोधकृतां दैत्या-
दीनां कर्ता छेदक इत्येकं वा त म । विश्वेषामालंबनत्वेन विश्वे बाहवोऽस्येति
विश्वतो बाहवोऽस्येति वा विश्वबाहुः । ‘ विश्वतो बाहुः ’ इति श्रुतेः ।
महीं पूजां धरणीं वा धत्ते इति महीधरः ॥ ४७ ॥

अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ।

अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥

षड्भावविकाररहितत्वादच्युतः “ शाश्वतं शिवमच्युतं ” इति श्रुतेः ।
जगदुत्पत्त्यादिकर्मभिः प्रख्यातः प्रथितः । सूत्रात्मना प्रजाः प्राणयतीति
प्राणः “ प्राणो वा अहमास्मि ” इति बह्वृचाः “ वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् ”
इति श्रुतेः । सुराणामसुराणां च यथासंख्यं प्राणं बलं च ददाति इति
वेति प्राणदः । अदित्यां कश्यपाद्वासवस्यानुजो जात इति वासवानुजः ।
आपो यत्र निधीयन्ते सोऽपांनिधिः “ सरसामस्मि सागरः ” इति भगव-
द्वचनम् । अधितिष्ठन्ति भूतानि उपादानकारणत्वेन ब्रह्मेत्यधिष्ठानम् ।
“ मत्स्थानि सर्वभूतानि ” इति भगवद्वचनात् । अधिकारिभ्यः कर्मानुरूपं
फलं प्रयच्छन्न प्रमाद्यतीति अप्रमत्तः । स्वे महिम्नि स्थितः प्रतिष्ठितः
“ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि ” इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥

स्कंदः स्कंदधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ॥

वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरंदरः ॥ ४९ ॥

स्कंदत्यमृतरूपेण गच्छति वायुरूपेण शोषयतीति वा स्कंदः । स्कंदं धर्मपथं धारयतीति स्कंदधरः । धुरं वहति समस्तभूतजन्मादिलक्षणमिति धुर्यः । अभिमतान् वरान् ददातीति वरदः । वरां गां दक्षिणां ददाति यजमानरूपेणेति वा वरदः “ गौर्वै धरा ” इति श्रुतेः । मरुतः सप्ताव-
हादीन् वाहयतीति वायुवाहनः । वसति वासयतीत्याच्छादयतीति वा स्वयमिति वासुः दीव्यति क्रीडते विजिगीषते व्यवहरति द्योतते स्तूयते गच्छतीति वा देवः वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः “ छादयामि जगत्सर्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः । वसना-
त्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः । वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ” इत्युद्योगपर्वणि । “ सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते । सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि । भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ” इति च विष्णुपुराणे । बृहन्तो भानवो यस्य चंद्रसूर्यादिगामिनः । विश्वं जगद्भासयति स बृहद्भानुरुच्यते । आदिः कारणं स चासौ देवश्चेत्यादिदेवः द्योतनादिगुणवान् वा देवः । सुरशत्रूणां पुराणां दारणात्स पुरंदरः । “ याचं यमपुरंदरौ च ” इति भगवता पाणिनिना निपातनात् ॥ ४९ ॥

अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ॥

अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मानिभेक्षणः ॥ ५० ॥

शोकादिषडूर्ध्वार्जितोऽशोकः । संसारसागरात्तारयतीति तारणः । गर्भजन्मजरामृत्युलक्षणाद्भयात् तारयतीति तारः । शूरो विक्र-
मवत्तया । शूरयापत्यं वासुदेवरूपः यद्वा शूरकलोद्भवाच्छौरिः । जनानां जंतूनामीश्वरो जनेश्वरः । आत्मत्वेन हि सर्वेषामनुकूलः न हि स्वस्मिन्प्रातिकूल्यं स्वयमाचरतीत्यनुकूलः । धर्मत्राणाय शतमावर्तनानि

प्रादुर्भावा अस्येति शतावर्तः यद्वा नाडीशते प्राणरूपेणावर्तत इति वा ।
पद्मं हस्ते विद्यते इति पद्मी । पद्मनिभे ईक्षणे दृशावस्येति पद्मनिभेक्षणः
॥ ५० ॥

पद्मनाभोरऽविंदाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥

महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ५१ ॥

पद्मस्य नाभौ मध्ये कर्णिकायां स्थित इति पद्मनाभः । अरविंदसदृशे
अक्षिणी अस्येति अरविंदाक्षः । पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात्प-
द्मगर्भः । पोषयन्नरूपेण प्राणरूपेण वा शरीराणि शरीराणि
धारयच्छरीरभृत्, स्वया मायया शरीराणि विभर्तीति वा
शरीरभृत् । महती ऋद्धिर्विभूतिरस्येति महर्द्धिः । प्रपंचरूपेण ऋद्धः ।
वृद्धः पुरातन आत्मा यस्येति वृद्धात्मा । महती अक्षिणी महान्त्यक्षिणि
वास्येति महाक्षः । गरुडांको ध्वजो यस्येति गरुडध्वजः ॥ ५१ ॥

अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ॥

सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान् समितिजयः ॥ ५२ ॥

तुला उपमानमस्य न विद्यते इत्यतुलः “ न तस्य प्रतिभास्ति यस्य
नाम महद्यशः ” इति श्रुतेः । “ न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः ”
इति स्मृतेश्च । शरीराणि शीर्यमाणत्वात्तेषु प्रत्यगात्मतया भातीति
शरभः । बिभेत्यस्मात्सर्वमिति भीमः ‘भीमादयोऽपादाने’ इति पंचमी ।
समयं मरणयोगं जानाति सृष्टिस्थित्यंतकालवित् ’ षट्समयान्
जानातीति वा समयज्ञः सर्वभूतेषु समत्वं यजनं साध्वस्येति वा । “समत्व-
माराधनमच्युतस्य ” इति प्रह्लादवचनम् । यज्ञेषु हविर्भागं हरतीति हवि-
हरिः “ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ” इति भगवद्वचनात् ।
अथवा हूयते हविषेति हविः “ अबध्न पुरुष पशुं ” इति हविर्ह्वंश्रूयते ।
स्मृतिमात्रेण पुंसां पापं हरतीति हरिद्वर्णत्वाद्वा हरिः “ हराम्यघं च स्मर्तृ-
णां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिर्वेति तस्माद्धरिरहं स्मृतः ” इति

भगवद्वचनात् । सर्वलक्षणैः प्रमाणैः लक्षणं ज्ञानं जायते यत्तद्विनिर्दिष्टं
सर्वलक्षणलक्षणं, तत्र साधुः सर्वलक्षणलक्षण्यः तस्यैव परमार्थत्वात् ।
लक्ष्मीः अस्य वक्षसि-नित्यं वसतीति लक्ष्मीवान् । समितिं युद्धं जयतीति
समितिजयः ॥ ५२ ॥

विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥

महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥

विगतः क्षरो नाशो यस्यासौ विक्षरः । स्वच्छंदतया रोहितां मूर्तिं
मत्स्यमूर्तिं वा वहन् रोहितः । मुमुक्षुवः तं देवं मार्गयन्ति इति मार्गः ।
परमानंदो येन प्राप्यते स मार्गः इति वा । उपादानं निमित्तं च कारणं
स एवेति हेतुः । दमादिषाधनेन उदरः उत्कृष्टा मतिर्या तथा गम्यते
इति दामोदरः । “ दमादामोदरं विदुः ” इति महाभारते । यशोदया
दाम्नोदरे बद्ध इति वा । “ तयोर्मध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तयोदरे ।
ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबंधनात् ” इति ब्रह्मपुराणे । “ दामानि
ल्लोकनामानि तानि यस्योदरांतरे । तेन दामोदरो देवः ” इति व्यासव-
चनाद्वा दामोदरः । सर्वानभिभवति क्षमते इति वा सहः । महीं गिरिरू-
पेण धरत इति महीधरः । “ वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ” इति विष्णु-
पुराणे । स्वेच्छया धारयन्दहं महान्ति उत्कृष्टानि भोजनानि भोगजन्यानि
भुंक्ते इति महाभागः । महान् भागः भाग्यं अस्य अवतारेष्विति वा महा-
भागः । वेगो जवः तद्वान् वेगवान् । “ अनेजदेकं मनसो जवीयः ”
इति श्रुतेः । संहारसमये विश्वमश्नातीति अमिताशनः ॥ ५३ ॥

उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥

करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो मुहुः ॥ ५४ ॥

प्रपञ्चोत्पत्त्युपादानकारणत्वादुद्भवः उद्भूतो भवति संसारादिति वा ।
सर्गकाले प्रकृतिं पुरुषं च प्रविश्य क्षोभयामासेति क्षोभणः । “ प्रकृतिं
पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास भगवान् सर्गकाले व्यया-

व्ययौ ” इति विष्णुपुराणे । यतो दीव्यति क्रीडति सर्गादिभिर्जिगीषतेऽ-
सुरादीन् व्यवहरति सर्वभूतेषु आत्मतया द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्वत्र
गच्छति तस्मादेवः । “ एको देवः ” इति मंत्रवर्णात् । श्रीर्विभूतिर्यस्यो-
दरान्तरे जगद्रूपा स्थिता स श्रीगर्भः । परमश्वासौ ईशनशीलश्चेति परमे-
श्वरः । “ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ” इति भगवद्वचनात् ।
जगदुत्पत्तौ साधकतमं करणं उपादानकारणं निमित्तकारणं चेति कारणम् ।
कर्ता स्वतंत्रः । विचित्रं भुवनं कृतवानिति विकर्ता । स्वरूपं सामर्थ्यं
चेष्टितं वा तस्य ज्ञातुं न शक्यत इति गहनः । गूहते संवृणोति स्वरूपा-
दीनि माययेति गुहः । ‘ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ’ इति
भगवद्वचनात् ॥ ५४ ॥

व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥

परर्द्धिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ५५ ॥

संविन्मात्रस्वरूपत्वाद्व्यवसायः । यस्मिन्व्यवस्थितिः सर्वस्येति व्यव-
स्थानः । लोकपालाद्यधिकारजरयुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-
शूद्रावान्तरवर्णब्रह्मचारीगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासलक्षणाश्रमतद्धर्मादिकान् वि-
भज्य करोतीति वा व्यवस्थानः ‘ कृत्यल्युटो बहुलं ’ इति बहुलप्रहणात्क-
र्तरि ल्युट्प्रत्ययः । यत्र भूतानां संस्थितिः प्रलयात्मिका समाचीनं स्थान-
मस्येति वा संस्थानः । ध्रुवादीनां कर्मानुरूपं स्थानं ददातीति स्थानदः ।
अविनाशित्वात् ध्रुवः । परा ऋद्धिर्विभूतिरस्येति परर्द्धिः परा मा लक्ष्मीः
शोभाऽस्येति परमः सर्वोत्कृष्टो वा अनन्याधीनसंसिद्धित्वात्संविदात्मतया
परमस्पष्टः । परमानन्दैकरूपत्वात्पुष्टः । सर्वसंपूर्णत्वात्पुष्टः । ईक्षणं दर्शनं यस्य
सर्वं शुभं शुभकरं—नराणां सुमुखूणां मोक्षदं, भोगार्थिनां भोगदं सन्देह-
विच्छेदकारणं, पावनं, हृदयग्रन्थेर्विच्छेदकरं सर्वकर्मणां क्षपणं, अविद्यानि-
वर्तकं, स शुभेक्षणः । “ भिद्यते हृदयग्रन्थिः ” इत्यादि-
स्मृतेः ॥ ५५ ॥

रामो विरामो विरजो मार्गो नेयो नयोऽनयः ॥

वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ ५६ ॥

नित्यानन्दोऽस्मिन्योगिनो रमन्त इति रामः । “ रमन्ते योगिनो यस्मिन्नि-
त्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनैतत्परं ब्रह्माभिधीयते ” इति पद्मपुराणे ।
स्वेच्छया वपुर्वहन् वा दाशरथी रामः । विरामः अवसानं प्राणिनां यस्मि-
न्निति विरामः । विगतं रजो यस्य विषयसेवायामिति विरजः “ विरजः
पर आकाशात् ” इति श्रुतेः । यं विदित्वामृतत्वाय कल्पन्ते मुमुक्षवः
स एव पंथा मार्गः “ नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय ” इति श्रुतेः । मार्गेण
सम्यक्ज्ञानेन जीवः परमात्मतया नीयत इति नेयः । नयतीति नयो नेता
इति त्रिरूपः परिकल्प्यते । नास्य नेता विद्यते इत्यनयः । इति नाम्नां
चतुर्थं शतं विवृतम् । विक्रमशालित्वाद्बीरः । शक्तिमतो विरिच्यादीना-
मपि शक्तिमत्त्वाच्छक्तिमतां श्रेष्ठः । सर्वभूतानां धारणाद्धर्मः “ अणुरेष
धर्मः ” इति श्रुतेः । धर्मेराराध्यत इति वा धर्मः । श्रुतयः स्मृतयश्च यस्या-
ज्ञाभूताः स एव सर्वधर्मविदामुत्तमः इति धर्मविदुत्तमः ॥ ५६ ॥

वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणः प्रणवः पृथुः ॥

हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्यासो वायुरधोक्षजः ॥ ५७ ॥

विविधा कुंठा गतेः प्रतिहतिर्विकुंठा विकुंठायाः ति वैकुण्ठः जग-
दारम्भे विश्लिष्टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गतिं प्रत्यबध्नादिति ।
“ मया संश्लेषिता भूमिरद्विव्योम च वायुना । वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुं-
ठत्वं ततो ” इति शान्तिपर्वणि । सर्वस्मात्पुरा सदनात्सर्व-
पापस्य सादनाद्वा पुरुषः । “ स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात् सर्वान्
पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः । “ स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु
पुरिशयः ” इति श्रुतेः । प्राणिति क्षेत्रज्ञरूपेण प्राणात्मना चेष्टयन्वा
प्राणः । चेष्टां करोति श्वसनरूपेणेति विष्णुपुराणे । यति खंडयति प्राणि-
नां प्राणान्प्रलयादिष्विति प्राणवः । प्रणौति प्रणयतीति वा प्रणवः “ तस्मा-

दोमिति प्रणौति” इति श्रुतेः । प्रणम्यते इति वा प्रणवः । “ प्रणमन्तीह यं वेदास्तस्मात्प्रणव उच्यते ” इति सनत्कुमारवचनात् । प्रपंचरूपेण विस्तृतत्वात्पृथुः । हिरण्यगर्भसंभूतिकारणं हिरण्मयमंडं यद्वीर्यसंभूतं तदस्य गर्भ इति हिरण्यगर्भः । त्रिदशशत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः । कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्यापनाद्व्याप्तः । वाति गंधं करोति वायुः “पुण्यो गंधः पृथिव्यां च ” इति भगवद्वचनात् । “ अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ” इति उद्योगपर्वणि । “ द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी वाऽधस्त-योर्धस्मादजायत मध्ये वैराजरूपेण ” इति वाऽधोक्षजः । अधोभूते प्रात्यक्षप्रवाहिते अक्षगणे जायत इति अधोक्षजः । “ अधोभूते ह्यक्षगणे प्रात्यक्षप्रवाहिते जायते तस्य वै ज्ञानं तेनाधोक्षज उच्यते ” ॥५

ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥

उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ५८ ॥

कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यत इति ऋतुः । शोभनं निर्वाणफलं दर्शनं ज्ञानमस्येति सुदर्शनः । शुभे दर्शने ईक्षणे पद्मपत्रायते अस्येति वा । स्वेच्छया सुंदरं देहं वहति सुखेन दृश्यते भक्तैरिति वा सुदर्शनः । कलयति सर्वमिति कालः । “ कालः कलयतामहम् ” इति भगवद्वचनात् । परमे प्रकृष्टे स्वे महिम्नि हृदयाकाशे स्थातुं शीलमस्येति परमेष्ठी “ परमेष्ठी विश्राजते ” इति मंत्रवर्णात् । शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात्परितो ज्ञायते इति वा पत्रपुष्पादिकं भक्तैरर्पितं परिगृह्णातीति वा परिग्रहः । सूर्यादीनामपि भयहेतुत्वादुग्रः । “ भीषास्माद्वातः पवते भीषो-देति सूर्यः ” इति श्रुतिः । संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सरः । जगद्भूषेण वर्धमानत्वात्सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः । संसारसागरे श्रुत्पिपासादिषडूर्मिभिस्तरंगितैः अविद्याधैर्महाक्लेशैर्मदादिभिरुपक्लेशैश्च वशी-कृतानां विश्रान्तिं कांक्षमाणानां विश्रामं मोक्षं करोतीति विश्रामः । विश्व-स्मादक्षिणः शक्तो विश्वेषु कर्मसु दाक्षिण्याद्वा विश्वदक्षिणः ॥ ५८ ॥

विस्तारः स्थावरस्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ॥

अथोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ॥ ५९ ॥

विस्तीर्यन्ते समस्तानि जगन्ति यस्मिन्निति विस्तारः । स्थितिशीलत्वा-
स्थावरः स्थितिशीलानि पृथिव्यादीनि तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थाणुः स्थाव-
रश्चासौ स्थाणुश्चेति स्थावरस्थाणुः । संविदात्मना प्रमाणं प्रत्यक्षादि
प्रमाणैर्वा । अन्यथाभावव्यतिरेकेण कारणमिति बीजमव्ययम् । सुखरू-
पत्वात्सर्वैरर्थ्यत इति अर्थः । न विद्यते अर्थः प्रयोजनमाप्तकामत्वादस्ये-
त्यनर्थः । महान्तः कोशा अन्नमयादयः छादका अस्येति महाकोशः ।
महान् भोगः सुखरूपोस्येति महाभोगः । महद्भोगसाधनलक्षणं धनम-
स्येति महाधनः ॥ ५९ ॥

अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर्धर्मयूपो महामखः ॥

नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ६० ॥

अवाप्तसर्वकामत्वान्निर्वेदोऽस्य न विद्यत इत्यनिर्विण्णः । वैराजरूपेण
स्थितः स्थविष्ठः । “ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ ” इति श्रुतेः । अ-
जन्मा अभूः अथवा भवतीति भूः भूस्तत्तायां संपदादित्वाद्भवतैः क्तिम् ।
मही वा । यूपे पशुवत् समाराधनात्मका धर्मास्तत्र बध्यन्त इति धर्मयूपः ।
यस्मिन्नर्पिता महामखा यज्ञा निर्वाणलक्षणं फलं प्रयच्छन्तो महान्तो
जायन्ते स महामखः । “ नक्षत्रतारकैः सार्धं चंद्रसूर्यादयो ग्रहाः । वायुपा-
शमयैर्बधैर्निबद्धा ध्रुवसंज्ञिते । सज्योतिषां चक्रं भ्रामयंस्तारामयस्य शिशुमारस्य
पुच्छदेशे व्यवस्थितो ध्रुवः तस्य शिशुमारस्य ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवद्वर्तमा-
नस्य हृदयं विष्णुरिति कथितो नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्णने विष्णुहृदयमिति
स्वाध्यायब्राह्मणे श्रूयते । चंद्ररूपेण नक्षत्री “ नक्षत्राणामहं शशी ” इति
भगवद्बचनात् । समस्तकार्येषु समर्थः क्षमः क्षमत इति वा क्षमः “ क्षमया
पृथिवीसमः ” इति वाल्मीकिवचनात् । सर्व विकारेषु क्षयितेषु स्वात्मना-
वस्थित इति क्षामः ‘ क्षायो मः ’ इति निष्ठायां तकारस्य मकारादेशः ।

सृष्ट्याद्यर्थे सम्यगीहते समीहनः ॥ ६० ॥

यज्ञ ईज्यो महेज्यश्च ऋतुः सत्रं सतांगतिः ॥

सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६१ ॥

सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यज्ञः सर्वेषां देवानां यज्ञाकारेण वर्तत इति वा यज्ञः
 “ यज्ञो वैःविष्णुः ” इति श्रुतेः । यष्टव्योऽप्ययमेव यज्ञफलदातृत्वादि-
 तीज्यः “ ये यजन्ति मखैः पुण्यैर्देवतादीन् पितृनपि । आत्मानमात्मना
 नित्यं विष्णुमेव यजन्ति ते ” इति हरिवंशे । सर्वासु देवतासु यष्टव्यासु
 प्रकर्षेणायमेव यष्टव्यो मोक्षफलदातृत्वादिति महेज्यः । यूपसहितो यज्ञः
 ऋतुः । असनोपायिचोदनालक्षणं सत्रं सतस्त्रायत इति वा सत्रम् । सतां
 सुसृक्षूणां नान्या गातिरिति सतांगतिः । सर्वेषां प्राणिनां कृताकृतं सर्वं
 पश्यतीति स्वाभाविकेन बोधेनेति सर्वदर्शी । स्वभावेन विमुक्तश्चासावा-
 त्मारयेति विमुक्तात्मा ‘ विमुक्तश्च विमुच्यते ’ इति श्रुतेः । सर्वश्चासौ
 ज्ञश्चेति सर्वज्ञः “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” इति श्रुतेः । ज्ञानमुत्तममित्ये-
 तत्सर्वविशेषणमेकं नाम ज्ञानं प्रकृष्टं अजन्यं अनवच्छिन्नं सर्वस्य साधकत-
 मामिति ज्ञानमुत्तमम् । “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इति श्रुतेः ॥ ६१ ॥

सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ॥

मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२ ॥

शोभनं व्रतमस्येति सुव्रतः “ सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति तु याचते ।
 अभयं सर्वथा तस्मै ददाम्येतद्व्रतं मम ” इति श्रीरामायणे रामवचनम् । शोभनं
 सुखमस्येति सुमुखः “ प्रसन्नवदनं चारु पद्मपत्रायतेक्षणम् ” इति श्री-
 विष्णुपुराणे । वनवासे सुमुखत्वाद्वा दाशरथी रामः सुमुखः ‘ स पितुर्क्-
 चनं श्रीमानभिषेकपरं प्रियम् । मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्राति गृहीतः
 वान् । इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च । वर्षाणि परमप्रीत-
 रथास्यामि वचने तव । न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुंधराम् ।
 सर्वलोकातिगस्यैव मनो रामस्य विव्यथे ” इति न व्यथां प्राप्तवान् इति

रामायणे महाभारते च । सर्वविघोपदेशेन वा सुमुखः “ यो ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिगोति तस्मै ” इत्यादि श्रुतेः । शब्दादि-
स्थूलकरणरहितत्वाच्छब्दादयो ह्याकाशादीनामुत्तरोत्तरस्थूलत्वकारणानि
तदभावात्सूक्ष्मः “ सर्वगतं सुसूक्ष्मम् ” इति श्रुतेः । शोभनो घोषो
वेदात्मकोऽस्येति भेदाङ्गीरघोषत्वाच्च सुत्रोषः । सदृत्तानां सुखं दशत्य-
सद्वृत्तानां सुखं खंडयतीति वा सुखदः । प्रत्युत्कारनिरपेक्षतयोपकारि-
त्वात्सुहृत् । निरतिशयानंदरूपत्वान्मनोहरतीति मनोहरः । “ यो वै
भूमा तत्सुखं नात्ये सुखमस्ति ” इति श्रुतेः । जितः क्रोधो येन स
जितक्रोधः । वेदमर्यादास्थापनार्थं नतु कोपवशादित्यतस्त्रिंशशत्रून्निघ्न-
न्वेदमर्यादां स्थापयन् विक्रमशाली बाहुरस्येति वीरबाहुः । अवार्मिकान्
विदारयन्विदारणः ॥ ६२ ॥

स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ॥

वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ६३ ॥

प्राणिनः स्वापयन्नात्मसंबोधविधुरान् मायया कुर्वन् स्वापनः । स्वतंत्र-
स्ववशः । जगदुत्पत्तिस्थितिउपहेतुत्वात् आकाशवत्सर्वगतत्वाद्व्यापी
“ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ” इति श्रुतेः । कारणत्वेन सर्वकायाणां
व्यापनाद्वा व्यापी । जगदुत्पत्त्याद्यनेकरूपाणि निमित्तविभूतिभिः अनेकधा
तिष्ठन्नैकात्मा । जगदुत्पत्तिसंपत्तिविपत्तिप्रभृतिर्कर्मणि करोतीति नैककर्म-
कृत् । वसत्यत्राखिलमिति वत्सरः वत्सं रातीति वा । भक्तस्नेहित्वाद्व-
त्सलः “ वत्सांशाम्यां कामबलः ” इति लघुप्रत्ययविधानात् । वत्सानां
पालनाद्वत्सी, जगत्पितुस्तस्य वत्सभूताः प्रजा इति वा वत्सी ।
रत्नानि गर्भभूतानि अस्येति समुद्रः रत्नगर्भः । धनानामीश्वरः धने-
श्वरः ॥ ६३ ॥

धर्मगुणधर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ।

अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥ ६४ ॥

धर्मं गोपायतीति धर्मगुप् । “धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे”
इति भगवद्वचनात् । धर्माधर्मविहीनोऽपि धर्ममर्यादास्थापनार्थं धर्ममेक-
करोतीति धर्मकृत् । धर्मान् धारयिता धर्मी । अवितथं परं ब्रह्म सत्
“सदेव सौम्येदं ” इति श्रुतेः । अपरं ब्रह्मासत् प्रपञ्चरूपेण “वाचारं-
भणं विकारो नामधेयम् ” इति श्रुतेः । सर्वाणि भूतानि क्षरम् । कूट-
स्थोक्षरम् ॥ “क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ” इति भग-
वद्वचनात् । आत्मनि कर्तृत्वादिविज्ञानं कल्पितमिति तद्वासनावकुण्ठितो
जीवोऽविज्ञाता । आदित्यादिगता अंशवोऽस्यैवेत्ययमेव मुख्यः सह-
स्रांशुः । “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः ” इति श्रुतेः । “यदादित्यगतं
तेजः ” इत्यादिस्मृतेश्च । विशेषेण शेषदिग्गजभूधरान् सर्वभूतानि वा
विदधतीति विधाता । नित्यनिष्पन्नचैतन्यरूपत्वात्कृतलक्षणः, कृतानि-
लक्षणानि शास्त्राण्यनेनेति वा कृतलक्षणः । “वेदाः शास्त्राणि विज्ञान-
मेतत्सर्वं जनार्दनात् ” इत्यत्रैव वक्ष्यति । सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकं
लक्षणं सर्वभावनाकृतमनेनेति वा कृतलक्षणः । आत्मनः श्रीवत्सलक्षणं
वक्षसि तेन कृतमिति वा कृतलक्षणः ॥ ६४ ॥

गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ॥

आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ६५ ॥

गभस्तिचक्रस्य मध्ये सूर्यात्मना स्थित इति गभस्तिनेमिः । सत्त्वं
गुणप्रकाशकं प्राधान्येनाधितिष्ठतीति सर्वप्राणिषु तिष्ठतीति वा सत्त्वस्थः ।
विक्रमशीलत्वासिंहवत्सिंहः । नृशब्दलोपेन सत्यभामा भामेतिवद्वा
नृसिंहः सिंहः । भूतानां महानीश्वरो भूतेन सत्येन स एव परमो महानी-
श्वरः इति वा भूतमहेश्वरः । सर्वभूतान्यादीयन्तेऽनेनेत्यादिः आदिश्चासौ
देवश्चेत्यादिदेवः । सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति महीयते
तस्मादुच्यते महादेवः इति श्रुतेः । देवानां प्राधान्याद्देवानामीशो देवेशः ।
देवान् बिभर्तीति देवभृत् इत्यस्तस्यापि शासितेति देवभृद्गुरुः । देवानां

भरणात्सर्वविद्यानां भरणाद्वा देवभृद्गुरुः ॥ ६५ ॥

उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥

शरीरभूतभृद्धोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥

जन्मसंसारसागरादुच्चारयतीत्युत्तरः सर्वोत्कृष्ट इति वा उत्तरः “विश्व-
स्मादिन्द्र उत्तरः” इति श्रुतेः । गवां पालनाद्गोपवेधधरो गोपतिः,
गौर्मही तस्याः पतित्वाद्वा गोपतिः । समस्तभूतानि पालयन् रक्षको
जगतः इति गोप्ता । न कर्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां वा गम्यते ज्ञानेनैव
गम्यते इति ज्ञानगम्यः । कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुरा भवतीति पुरा-
तनः । शरीरारंभकभूतानां भरणात् प्राणरूपधरः शरीरभूतभृत् । पालको
भोक्ता, निरतिशयानन्दसंदोहसंभोगाद्वा भोक्ता । इति नाम्नां पंचाशतं विवृतं ।
कपिर्वराहः इन्द्रश्चेति कपीन्द्रो वराहमूर्तिः, कपीनां वानरादीनां चैन्द्रः
कपीन्द्रो राघवो वा । भूर्यो यज्ञदक्षिणाः धर्ममर्यादां दर्शयन्तो यज्ञं कुर्वतो
विद्यन्ते इति भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥

सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः ॥

विनयो जयः सत्यसंधो दाशार्हः सात्त्वतांपतिः ॥ ६७ ॥

सोमं पिबति सर्वयज्ञेषु यष्टव्यत्वादेवतारूपेणेति सोमपः । धर्ममर्यादां
दर्शयन् यजमानरूपेण वा सोमपः । स्वात्मा मृतरसं पिबन्नमृतपः, मथित-
ममृतमसुरैर्हियमाणं रक्षित्वा देवान् पाययित्वा स्वयमप्यपिबदिति वा ।
सोमरूपेणौषधीः पोषयन् सोमः, उमया सह वर्तत इति शिवो वा सोमः ।
पुरुन् बहून् जयतीति पुरुजित् । विश्वरूपत्वात्पुरुः उत्कृष्टत्वात्सत्तमः
पुरुश्चासौ सत्तमश्चेति पुरुसत्तमः । विनयं दंडं दुष्टानां प्रजानां करोतीति
विनयः समस्तान् जयतीति जयः । सत्या संधा संकल्पो अस्येति सत्यसंधः
‘सत्यसंकल्पः’ इति श्रुतेः । दाशो दानं तदहर्हतीति दाशार्हः, दाम्भृदान
इति धातुपाठादाशार्हकुलोद्भवत्वाद्वा दाशार्हः । सात्त्वतं नाम तंत्रं तत्क-
रोति तदावष्ट इति णिचि कृते ‘किप्चे’ ति किप्प्रत्यये कृते च ‘णेर-

निति ' इति णिलोपे च कृते पदं सात्त्वत् तेषां पतियोगक्षेमकर इति सात्त्वतांपतिः ॥ ६७ ॥

जीवो विनयिताऽसाक्षी मुकुंदोमितविक्रमः ।

अंभोनिधिरनंतात्मा महोदधिशयोऽतकः ॥ ६८ ॥

प्राणान् क्षेत्रज्ञरूपेण धारयन् जीवः । विनयित्वं विनयिता तां च साक्षात्पश्यति प्रजानामिति विनयितासाक्षी अथवा नयनेर्गन्तुवाचिनो रूपं विनयिता असाक्षी असाक्षाद्द्रष्टा आत्मातिरिक्तं वस्तु न पश्यतीत्यर्थः । मुक्तिं ददातीति मुकुंदः पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । वर्णाक्षरसाम्यान्निरुक्तिवचनान्नैरुक्तानां मुकुंद इति निरुक्तिः । अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्त्रयः पादविक्षेपा अस्येत्यमितविक्रमः, अमितं विक्रमणं शौर्यमस्येति वाऽमितविक्रमः । अंभांसि देवादयोऽस्मिन्निधीयन्त इत्यंभोनिधिः “ तानि ह वा एतानि चत्वार्यंभांसि देवा मनुष्याः पितरोऽसुराः ” इति श्रुतेः । सागरो वा “ सरसामस्मि सागरः ” इति भगवद्वचनात् । देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वादनंतात्मा । संहृत्य सर्वभूतान्येकार्णवं जगत्कृत्वाधः शेते इति महोदधिशयः । अंतं करोति भूतानामित्यंतकः “ तत्करोति तदाचष्टे ” इति णिचि प्रत्यये कृते ण्वुल्लृचौ इति ण्वुल् तस्य युवोरनाकावित्यकादेशः ॥ ६८ ॥

अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ।

आनंदो नंदनो नंदः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ६९ ॥

आद्विष्णोरजायतेति कामोऽजः । महः पूजा तदर्हत्वान्महार्हः । स्वाभावेनैवं भाव्यो नित्यनिष्पन्नरूपत्वादिति स्वाभाव्यः । निर्जिता अमित्रा अंतर्गतिनः रागद्वेषादयो बाह्या रावणादयश्च येनासौ जितामित्रः । स्वात्मामृतरसास्वादान्नित्यं प्रमोदते ध्यायिनां ध्यानमात्रेण प्रमोदं कुरुत इति वा प्रमोदनः । आनंदस्वरूपमस्येत्यानंदः “ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि

आत्रामुपजीवन्ति ” इति श्रुतेः । नन्दयतीति नन्दनः । सर्वाभिरुपतिभिः समृद्धो नन्दः । सुखं वैषयिकं नास्य विद्यत इति वा नन्दः । “ यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति ” इति श्रुतेः । सत्या धर्मज्ञानादयोस्येति सत्यधर्मा । त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु क्रान्ता यस्य स त्रिविक्रमः “ त्रीणि पदा विचक्रमे ” इति श्रुतेः । “ त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनि-सत्तमैः । क्रमसे तांस्तथा सर्वास्त्रिक्रमोऽसि जनार्दन ” इति हरि-वंशे ॥ ६९ ॥

महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ॥

त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतान्तकृत् ॥ ७० ॥

महर्षिः कपिलाचार्य इति सविशेषणमेकं नाम । महान्वासावृषिश्चेति महर्षिः कृत्स्नस्य वेदस्य दर्शनात् अन्ये तु वेदैकदेशदर्शनादृषयः कपिलश्चासौ सांख्यस्य शुद्धतत्त्वविज्ञानस्याचार्यश्चेति कपिलाचार्यः । “ शुद्धात्मतत्त्व-विज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते ” इति व्यासस्मृतेः । “ ऋषिप्रसूतं कपिलं महान्तम् ” इति श्रुतेश्च । “ सिद्धानां कपिलो मुनिः ” इति स्मृतेश्च । कृतं कार्यं जगत् ज्ञः आत्मा कृतं च ज्ञश्चेति कृतज्ञः । मेदिन्याः भूम्याः पतिर्मेदिनीपतिः । त्रीणि पदान्यस्येति त्रिपदः “ त्रीणि पदा विचक्रमे ” इति श्रुतेः । गुणावेशेन संजातास्तिस्रो दशा अवस्थास्तासामध्यक्ष इति त्रिदशाध्यक्षः । मत्स्यरूपी महति शृंगे प्रलयांभोधौ नावं बद्ध्वा चिक्रीड इति महाशृंगः । कृतस्यान्तं संहारं करोतीति कृतान्तकृत्, कृतान्तं मृत्युं कृतति वा कृतान्तकृत् ॥ ७० ॥

महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकांगदी ॥

गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगन्दाधरः ॥ ७१ ॥

महान्वासावृषिश्चेति महावराहः । गोभिर्वाणीभिर्विदते वेत्ति वेदान्त-चाक्यैरिति वा गोविन्दः । “ गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः स उदाहृतः ” इति शोभना सेना गणात्मिका यस्येति सुषेणः । कनकमयान्यंगदानि यस्य स

कनकागदी । रहस्योपनिषद्विद्याबोधत्वाद्गुहायां हृदयाकाशे निहित इति गुह्यः । ज्ञानैश्वर्यबलादिभिर्गभीरो गभीरः । दुःप्रवेशत्वाद्ग्रहनः, अवस्थात्रय-भावाभावसाक्षित्वाद्ग्रहनो वा । वाङ्मनसागोचरत्वाद्गुप्तः । “ एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ” इति श्रुतेः । “ मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धि-तत्त्वात्मिकां गदाम् । धारयंल्लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः ” इति ॥ ७१ ॥

वेधाः स्वांगोऽजितः कृष्णो दृढः संकर्षणोऽच्युतः ॥

वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥ ७२ ॥

विदधाति सृजतीति विधाता वेधाः पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । स्वयमेव कार्यस्य कारणेऽगं सहकार्यस्येति स्वांगः । न केनाप्यवतारेषु जित इत्य-जितः । कृष्णद्वैपायनः कृष्णः । ‘ कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ’ इति विष्णुपुराणवच-नात् । रवरूपसामर्थ्यादेः प्रच्युत्यभावात् दृढः । संहारसमये युगपत्प्रजाः संक-र्षतीति संकर्षणः न च्योतति स्वपदादित्यच्युतः संकर्षणोऽच्युतः संकर्षणो-च्युत इति नामैकं सविशेषणं । वृणोति वियते वा वरुणः, “ इमं मे वरुण शुधी हवम् ” इति मंत्रवर्णात् । “ वरुणो यादसामहमिति भगवद्वचनात् । वरुणस्यापत्यं वसिष्ठोऽगस्त्यो वा वारुणः । वृक्ष इवाचलतया स्थित इति वृक्षः “ वृक्षवरतब्धो दिवि तिष्ठत्येकः ” इति श्रुतेः । व्याप्त्यर्थादक्षते-र्धातोः पुष्कराक्षः, हृदयपुंडरीके चिन्तितः चित्स्वरूपेण प्रकाशत इति वा पुष्कराक्षः । सृष्टिस्थित्यंतकर्माणि मनसैव करोतीति महामनाः । “ मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः ” इति विष्णुपुराणे ॥ ७१ ॥

भगवान् भगहाऽऽनंदी चनमाली हलायुधः ॥

आदित्यो ज्यातिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ७३ ॥

“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्य च मोक्षस्य षष्णां भग इतीरणा ” । स यस्यास्तीति भगवान् । “ उत्पार्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विश्रामविद्यां च स वाच्यो भगवा-

निति ” इति विष्णुपुराणे । ऐश्वर्यादिकं संहारसमये हन्तीति भगवा । सुखरूपत्वादानंदी, सर्वसंपत्समृद्धत्वादानंदी वा । भूततन्मात्रनिर्मितां वैजय-
न्याख्यां वनमालां वहन् वनमाली । हलमायुधमस्येति हलायुधो बलभद्रा-
कृतिः । अदित्यां कश्यपाद्वामनरूपेण जात इत्यादित्यः । ज्योतिषि सवि-
तृमंडले स्थितो ज्योतिरादित्यः, ज्योतिश्चासावां दित्यश्चेति वा । द्वंद्वानि
शीतोष्णादीनि सहत इति साहिष्णुः । गतिश्चासौ सत्तमश्चेति गतिस-
त्तमः ॥ ७३ ॥

सुधन्वा खंडपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥

दिविस्पृक् सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥ ७४ ॥

शोभनमिंद्रियादिमयं शार्ङ्गं धनुरस्यास्तीति सुधन्वा । शत्रूणां खंडनात्
खंडः परशुरस्य जामदग्न्याकृतेरिति खण्डपरशुः, शिवोवा । अखण्डः परशु-
रस्येति वा । सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वाद्दारुणः । द्रविणं वाञ्छितं वित्तं
भक्तेभ्यः प्रददातीति द्रविणप्रदः । दिवस्पर्शनादिविस्पृक् । सर्वदृशां सर्व-
ज्ञानानां विस्तारकृद्दयासः सर्वदृग्व्यासः अथवा सर्वा च सा दृक्चेति सर्व-
दृक् सर्वाकारं ज्ञानं, सर्वस्य दृष्टित्वाद्वा सर्वदृक् । ऋग्वेदादिविभागेन
चतुर्धा वेदा व्यस्ताः, आद्यो वेदः एकविंशतिधा कृतः, द्वितीय एकोत्तर-
शतधा कृतः, सामवेदः सहस्रधा कृतः, अथर्ववेदः नवधा शाखाभेदेन कृत
अन्यानि पुराणानि व्यस्तान्यनेनेति व्यासः ब्रह्मा । वाचस्पतिरयोनिजः
इति सविशेषणमेकं नाम ॥ ७४ ॥

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ॥

संन्यासकृच्छ्रमः शान्तो निष्ठा शान्तिः परायणम् ॥ ७५ ॥

वेदव्रतसमाख्यातौस्त्रिभिः सामभिः स्तुत इति त्रिसामा । साम गायतीति
सामगः । वेदानां मध्ये सामवेदः साम “वेदानां सामवेदोऽस्मि इति” भगवद्वच-
नात् । सर्वदुःखोपशमलक्षणं परमानंदरूपं निर्वाणं । संसाररोगस्यौषधं भेषजं,
यद्वा बिभेत्यस्मादिति भेषजम् । संसाररोगनिर्मोक्षकारिणीं परां विद्यामुप-

दिशतीति भिषक् “भिषक्तं त्वा भिषजां शृणोमि ” इति श्रुतेः । मोक्षार्थं चतुर्थमाश्रमं कृतवानिति संन्यासकृत् । संन्यासिनां प्राधान्येन ज्ञानसाधनं शममाचष्ट इति शमः । “ यतीनां प्रथमो धर्मो नियमो वनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम् ” इति स्मृतेः । ‘ तत्करोति तश्चष्टे, इति णिचि पचाद्याचि कृते रूपं शमः । सर्वभूतानां शमायितेति वा शमः । विषयमुखेष्वसंगतया शान्तः । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् ” इति श्रुतेः । प्रलये नितरां तत्रैव तिष्ठन्ति भूतानीति निष्ठा । समस्ता विद्या निवृत्तिः शान्तिः सा ब्रह्मैव । परमुत्कृष्टमयनं स्थानं पुनरावृत्ति-शंकारहितमिति परायणम् पुल्लिङ्गपक्षे बहुव्रीहिः ॥ ७५ ॥

शुभांगः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ॥

गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ७६ ॥

सुंदरां तनुं धारयन् शुभांगः । रागद्वेषादिनिर्मोक्षलक्षणां शान्तिं ददा-
तीति शान्तिदः । सर्गादौ सर्वभूतानि ससर्जति स्रष्टा । कौ भूम्यां मोदत
इति कुमुदः । कौः पृथिव्याः वलनात् संवरणात् कुवलं जलं तस्मिन् शेषो-
दरे शेत इति कुवलेशयः ‘ शयवासवासिष्वकालात् ’ इत्यलुक् सप्तम्याः,
कुवलस्य बदरीफलस्य मध्ये शेते तक्षकः सोऽपि तस्य विभूतिरिति वा
हरिः कुवलेशयः, कौ भूम्यां संशेरत् इति सर्पाणामुदरं कुवलं तस्मिन् शेषो-
दरे शेत इति वा कुवलेशयः । गवां वृद्धयर्थं गोवर्धनं धृतवानिति गोभ्यो
हितो गोहितः, गोर्भूमेर्भारावतरणे स्वेच्छया शरीरग्रहणं कुर्वन् वा गोहितः ।
गोर्भूम्यादेः पतिर्गोपतिः । रक्षको जगत इति गोप्ता, स्वात्मानं स्वमायया
स्वमात्मानं संवृणोतीति वा गोप्ता । सर्वकामाभिर्वर्षके अक्षिणी अस्येति,
वृषभो धर्मः स एव वा दृष्टिरस्येति वृषभाक्षः । वृषो धर्मः प्रियो यस्य स
वृषप्रियः । ‘वा प्रियस्य’ इति पूर्वनिपातविकल्पविधानात् परनिपातः ७६

अनिवर्ता निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ॥

श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतांवरः ॥७७॥

देवासुरसंग्रामान्न निवर्तत इत्यनिवर्ती, वृषप्रियत्वाद्धर्मान्न निवर्तत इति वा अनिवर्ती । स्वभावतो विषयेभ्यो निवृत्त आत्मा मनोऽस्येति निवृत्तात्मा । विस्तृतं जगत् संहारसमये सूक्ष्मरूपेण संक्षिपन् संक्षेप्ता । उपात्तस्य परिरक्षणं क्षेमं करोतीति क्षेमकृत् । नामस्मृतिमात्रेण पावयन् शिवः । इति नाम्नां षष्ठं कृतं विवृतम् । श्रीवत्ससंज्ञं चिह्नमस्य वक्षसि स्थितमिति श्रीवत्सवक्षाः । अस्य वक्षसि श्रीरनपायिनी वसतीति श्रीवासः । अमृतमथने सर्वान् सुरासुरादीन् विहाय श्रीरेनं वरयामासेति श्रीपातिः ॥ श्रीः पराशक्तिः तस्याः पतिरिति वा । “ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ” इति श्रुतेः । ऋग्यजुःसामलक्षणा श्रार्येषां तेषां श्रीमतां विरिंच्यादीनां प्रधान इति श्रीमतांवरः “ ऋचः सामानि यजुंषि सा हि श्रीरमृता सताम् ” इति श्रुतेः ॥ ७७ ॥

श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः ॥

श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ७८ ॥

श्रियं ददाति भक्तानामिति श्रीदः । श्रिय ईशः श्रीशः । श्रीमत्सु नित्यं वसतीति श्रीनिवासः श्रीशब्देन श्रीमन्तो लक्ष्यन्ते । सर्वशक्तिमयेऽस्मिन्नखिला श्रियो निधीयन्ते इति श्रीनिधिः । कर्मानुरूपेण विविधाः श्रियः सर्वभूतानां भावयतीति श्रीविभावनः । सर्वभूतानां जननी श्रियं वक्षसि वहन् श्रीधरः । स्मरतां स्तुवतामर्चयतां च भक्तानां श्रियं करोतीति श्रीकरः । अनपायिसुखावासिलक्षणं श्रेयः तच्च परस्यैव रूपमिति श्रेयः । श्रियोऽस्य सन्तीति श्रीमान् । त्रयाणां लोकानामाश्रयत्वाल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ७८ ॥

स्वक्षः स्वंगः शतानंदो नंदिज्योतिर्गणेश्वरः ।

विजितात्माऽविधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥

शोभने पुंडरीकाभे अक्षिणी अस्येति स्वक्षः । शोभनान्यंगानि अस्येति स्वंगः । एक एव परमानंद उपाधिभेदाच्छतधा भिद्यत इति शतानंदः । “ एतस्यैवानंदरयान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” इति श्रुतेः । परमा-

नंदविग्रहो नंदी । ज्योतिर्गणानामीश्वरो ज्योतिर्गणेश्वरः । “ तमेव भान्त-
मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” इति श्रुतेः । “ यदादित्य-
गतं तेजः ” इत्यादिस्मृतेश्च । विजित आत्मा मनो येन स विजितात्मा ।
न केनापि विधेय आत्मा स्वरूपमस्येति अविधेयात्मा । सती अवितथा
कीर्तिरस्येति सत्कीर्तिः । करतलामलकवत्सर्वं साक्षात्कृतवतः क्वापि संशयो
नास्तीति छिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥

उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतस्थिरः ।

भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥ ८० ॥

सर्वभूतेभ्यः समुद्रिकत्वादुदीर्णः । सर्वतः सर्वं स्वचैतन्येन पश्यतीति
सर्वतश्चक्षुः “ विश्वतश्चक्षुः ” इति श्रुतेः । न विद्यतेऽस्येशः इत्यनीशः
“ न तस्येशः कश्चन ” इति श्रुतेः । शश्वद्भवन्नपि न विक्रियां कदाचि-
दुपैतीति शाश्वतस्थिर इति नामैकम् । लंकां प्रति मार्गमन्वेषमाणं सागरं
प्रति भूमौ शेते इति भूशयः । स्वेच्छयावतारैर्बहुभिर्भूमिं भूषयन् भूषणः ।
भूतिर्भवनं सत्ताविभूतिर्वा सर्वविभूतीनां कारणत्वाद्वा भूतिः । विगतः
शोकोऽस्य परमानन्दैकरूपत्वादिति विशोकः । स्मृतिमात्रेण भक्तानां शोकं
नाशयतीति शोकनाशनः ॥ ८० ॥

अर्चिष्मानर्चितः कुंभो विशुद्धात्मा विशोधनः ।

अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ८१ ॥

अर्चिष्मन्तो यदीयेनार्चिषा चंद्रसूर्यादयः स एव मुख्योऽर्चिष्मान् ।
सर्वलोकादिभिर्विचिंत्यादिभिरर्चित इत्यर्चितः । कुंभवदस्मिन्सर्वं
प्रतिष्ठितामिति कुंभः । गुणत्रयातीततया विशुद्ध आत्मास्येति विशुद्धात्मा ।
स्मृतिमात्रेण पापानां क्षपणात् विशोधनः । चतुर्व्यूहेष्वनिरुद्धः । न
निरुध्यते शत्रुभिः कदाचिदिति वाऽनिरुद्धः । प्रतिपक्षोऽस्य न विद्यत
इत्यप्रतिरथः । प्रकृष्टं द्युम्नं द्रविणमस्येति प्रद्युम्नः चतुर्व्यूहात्मा । अमितो
विक्रमोऽस्येत्यमितविक्रमः ॥ ८१ ॥

कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः ।

त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥ ८२ ॥

कालनेमिनमसुरं निजघानेति कालनेमिनिहा । गणं विना शत्रूणां कुलानि निहत्य राजत इति वीरः, विक्रमशालित्वाद्वा वीरः शूरवीर-
विक्रान्ताविति धातुपाठात् । शूरकुलोद्भवत्वाच्छौरिः । शूरजनानां वासवा-
दीनां शौर्यातिशयेनेष्ट इति शूरजनेश्वरः । त्रयाणां लोकानामन्तर्यामि-
त्तयात्मेति त्रिलोकात्मा, त्रयो लोका अस्मात्परमार्थतो न भिद्यन्ते इति
वा त्रिलोकात्मा । त्रयो लोकास्तदाज्ञताः स्वेषु स्वेषु कर्मसु वर्तन्त इति
त्रिलोकेशः । केशसंज्ञिता सूर्यादिसंक्रान्ता अंशवस्तद्वत्तया केशवः । “अंशवो
ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः । सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः”
इति महाभारते । ब्रह्मविष्णुशिवाख्याः शक्तयः केशसंज्ञिताः तद्वत्तया
वा केशवः “त्रयः केशिनः” इति श्रुतेः । “मत्केशो वसुधातले”
इति केशशब्दः शक्तिपर्यायत्वेन प्रयुक्तः । “को ब्रह्मेति समाख्यात
ईशोहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवांशसंभूतौ तस्मात्केशवनामवान्” इति
हरिवंशे । केशिनामानमसुरं हतवानिति केशिहा । सहेतुकं संसारं हरतीति
हरिः ॥ ८२ ॥

कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः ॥

अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनंतो धनंजयः ॥ ८३ ॥

धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयं वाञ्छद्भिः काम्य इति कामः स चासौ देवश्चेति
कामदेवः । कामिनां कामान् पालयतीति कामपालः । पूर्णकामत्वा-
त्कामी, कामोऽस्यास्तीति वा “सोऽकामयत” इति श्रुतेः । अभिरू-
पतमं देहं वहन् कान्तः, द्विपरार्थान्ते कस्य हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणोऽतो
यस्मादिति वा कान्तः । कृत आगमः श्रुतिस्मृत्यादिलक्षणो येन स
कृतागमः । “वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात्” इति वक्ष्यति ।
“श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे” इति भगवद्वचनात् । इदं तदीदृगेवेति निर्देशं

यत्र न शक्यते गुणाद्यतीतत्वादूपमस्येत्यनिर्देश्यवपुः । रोदसी व्याप्य
कांतिरभ्यधिका स्थितास्येति विष्णुः “ व्याप्य मे रोदसी पार्थ कान्ति-
रभ्यधिका स्थिता । क्रमणाद्राप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः ” इति
महाभारते । गत्यादिमत्वाद्बीरः ‘ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखादनेषु’
इति धातुपाठात् । व्यापित्वान्नित्यत्वात्सर्वात्मत्वाद्देशतः कालतो वस्तुत-
श्चापरिच्छिन्नत्वादनन्तः । “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इति श्रुतेः । “ गंध-
र्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः । नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेना-
नन्तोऽयमव्ययः ” इति विष्णुपुराणवचनाच्चानन्तः । यद्विजयै प्रभूतं
धनमजयत्तेन धनंजयोऽर्जुनः “ पांडवानां धनंजयः ” इति भगवद्ब्र-
चनात् ॥ ८३ ॥

ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ॥

ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ८४ ॥

“ तपो वेशश्च जातिश्च ज्ञानं च ब्रह्मसंज्ञितं ” तेभ्योहितत्वात्तद्वेदि-
तृत्वाद्वा ब्रह्मण्यः । तपआदीनां कर्तृत्वाद्ब्रह्मकृत् । ब्रह्मात्मना सर्वं सृज-
तीति ब्रह्मा । बृहत्त्वात् बृंहणत्वात्सत्यादिलक्षणं ब्रह्म “ सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म ” इति श्रुतेः । ‘ प्रत्यस्तमितमेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्म-
संवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ’ इति विष्णुपुराणे । तपआदीनां विवर्ध-
नात् ब्रह्मविवर्धनः । वेदं वेदार्थं च यथावद्वेत्ति विदत इति वा ब्रह्म-
वित् । ब्रह्मात्मना ब्राह्मणात्मना समस्तानां लोकानां प्रवचनं कुर्व-
न्वेदस्यायमिति ब्राह्मणः । ब्रह्मसंज्ञितारस्तच्छेषभूता अयं सन्तीति ब्रह्मी ।
वेदान् स्वात्मभूतान् जानातीति ब्रह्मज्ञः । ब्राह्मणानां प्रियो ब्राह्मणप्रियः,
ब्राह्मणाः प्रिया अस्येति वा “ धनन्तं शपन्तं पुरुषं वदन्तं यो ब्राह्मणं न
प्रणमेद्यथाहम् । स पापकृद्ब्रह्मदवाग्निदग्धो वध्यश्च दंड्यश्च न चास्मदीयः ”
इति भगवद्ब्रचनात् । “ यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुण्यै दीप्तमग्निमिवाराणिः ” इति च महाभारते ॥ ८४ ॥

महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ॥

महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ८५ ॥

महान्तः क्रमाः पादविक्षेपा अरयेति महाक्रमः “ शं नो विष्णुरु-
क्रमः ” इति श्रुतेः । महज्जगदुत्पत्त्यादि कर्मास्येति महाकर्मा । यदी-
येन तेजसा भास्करादयस्तेजस्विनरतन्महत्तेजोऽस्येति महातेजाः “ येन
सूर्यस्तपाति तेजसेद्धः ” इति श्रुतेः । “ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासय-
तेऽखिलम् । यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ” इति स्मृतेश्च ।
क्रौर्यशौर्यादिभिर्महद्भिः समलंकृत इति महातेजाः । महांश्चासावुरगश्चेति
महोरगः “ सर्पाणामस्मि वासुकिः ” इति भगवद्वचनात् । महांश्चासौ
क्रतुश्चेति महाक्रतुः । “ यथाश्वमेधः क्रतुराद् ” इति मनुवचनात् ।
“ सोऽपि स एवेति ” श्रुतेः । महांश्चासौ यज्वा चेति लोकसंग्रहार्थं
यज्ञान् निर्वर्तयन् महायज्वा । महांश्चासौ यज्ञश्चेति महायज्ञः “ यज्ञानां
जपयज्ञोऽस्मि ” इति भगवद्वचनात् । महच्च तद्विविधेति ब्रह्मात्मनि
सर्वं जगत्तदात्मतया हूयत इति महाहविः । महाक्रतुरित्यादयो बहुव्री-
हयो वा ॥ ८५ ॥

स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ॥

पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ८६ ॥

सर्वैः स्तूयते न स्तोता कस्यचिदिति स्तव्यः । अत एव स्तवप्रियः ।
येन स्तूयते तत्स्तोत्रं गुणसंकीर्तनात्मकम् । स्तुतिः स्तवनक्रिया ।
स्तोतापि स एव । प्रियो रणो यस्य यतः पंचमहायुधानि नंदकखड्गस-
हितानि धत्ते सततं लोकरक्षणार्थमतो रणप्रियः । सर्वैः कामैः सक-
लाभिः शक्तिभिश्च संपन्न इति पूर्णः । न केवलं पूर्ण एव पूरयिता च
सर्वेषां संपद्भिः । स्मृतिमात्रेण कल्मषाणि क्षपयतीति पुण्यः पुण्या कीर्तिरस्य
यतः पुण्यमावहत्यस्य कीर्तिर्नृणामिति पुण्यकीर्तिः । आन्तरैर्बाह्यैव्याधिभिः
कर्मजैर्न पीडयत इति अनामयः ॥ ८६ ॥

मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥

वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७ ॥

मनसो वेग इव वेगोऽस्य सर्वगतत्वान्मनोजवः । चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यासमयानां च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः । हयग्रावरूपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिंचये सर्गादौ सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपदिशन् वेदबाह्या विद्याः सुरवैरिणां बंधनय चोपदिशति इति पौराणिकाः कथयन्ति । वसु सुवर्णं रेतोऽस्येति वसुरेताः । “ अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमथासृजत् । तदंडमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ” इति वचनात् । ब्रह्मणः कारणं परमिति वसुरेता । वसु धनं प्रकर्षेण ददाति साक्षाद्धनाध्यक्षोऽयमितरस्तु तत्प्रसादाद्धनाध्यक्ष इति वसुप्रदः । वसु प्रकृष्टं मोक्षाख्यं फलं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्वितीयो वसुप्रदः “ विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विदः ” इति श्रुतेः । सुरारीणां वसूनि प्रकर्षेणाधः खंडयन् वा वसुप्रदः । वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः । वसन्ति भूतानि तत्र तेषु वा वसतीति वसुः, छादयत्यात्मनः स्वरूपं माययेति वा वसु । अविशेषेण सर्वविषयेषु तन्मनो वसतीति वसुः तन्मनोऽस्येति वसुमनाः ब्रह्म । हविरिति तद्धविरेवेति भगवद्वचनाद्धविः ॥ ८७ ॥

सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः ॥

शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥ ८८ ॥

‘ अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः ’ इति श्रुतेः ब्रह्मास्तीति ये विदुस्ते सन्तस्तैः प्राप्यते इति सद्गतिः । सती गतिर्बुद्धिः समुत्कृष्टाऽस्येति वा सद्गतिः । सती कृतिर्जगदुत्पत्त्यादिलक्षणाऽस्य यस्मात्तेन सत्कृतिः ॥ इति सप्तमं शतं विवृतम् ॥ सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितानुभूतिः सत्ता “ एकमेवाद्वितीयम् ” इति श्रुतेः । स एव परमात्मा चिदात्मको बोधो बहुधा भासमानत्वात्सद्भूतिः नानात्वप्रतीतेर्बाध्यमानत्वान्न सन्नाप्यसन् श्रौतो वा यौक्तिको वा बाधः प्रपंचस्य विवक्षितः ।

सतां तत्त्वविदां परं प्रकृष्टमयनमिति सत्परायणः । हनुमत्प्रमुखाः सैनिकाः
शौर्यशालिनो यस्यां सेनायां सा शूरसेना यस्य स शूरसेनः । यदूनां
प्रधानत्वाद्यदुश्रेष्ठः । सतां विदुषामाश्रय इति सन्निवासः । शोभना
यमुना यमुनासंबन्धिनः परिवेष्टारोऽस्येति सयामुनः । गोपालवेषधरा यमु-
नापरिवेष्टारः पद्मासनादयः शोभना अस्येति वा सुयामुनः ॥८८॥

भूतावासो वासुदेवः सर्वसुनिलयोऽनलः ॥

दर्पहा दर्पदो दत्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ८९ ॥

भूतान्यत्राभिमुख्येन वसन्तीति भूतावासः । “ वसन्ति त्वयि भूतानि
भूतावासस्ततो भवान् ” इति हरिवंशे । जगदाच्छादयति माययेति वासुः
स एव देव इति वासुदेवः । “ छादयामि जगत्सर्वं भूत्या सूर्य इवांशुभिः
इति भगवद्वचनात् । सर्व एवासवः प्राणा जीवात्मके यस्मिन्नाश्रये निली-
यन्ते स सर्वसुनिलयः । अलं पर्याप्तिः शक्तिसंपदां नास्य विद्यत इत्य-
नलः । धर्मविरुद्धे पथि तिष्ठतां दर्पं हन्तीति दर्पहा ! धर्मवर्त्मनि वर्त-
मानानां दर्पं गर्वं ददातीति दर्पदः । स्वात्माभूतसत्त्वादानात् नित्यं प्रमु-
दितो दत्तः । न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्वोपाधिविनिर्मुक्त-
त्वात्तथापि तत्प्रसादतः कैश्चिद्दुःखेन धार्यते हृदये जन्मान्तरसहस्रेषु
भावनायोगात्तस्माद्दुर्धरः । “ क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवाङ्मिरवाप्यते ” इति भगवद्वचनात् । नान्तरै-
रागादिभिर्बाह्यैः शत्रुभिः पराजित इत्यपराजितः ॥ ८९ ॥

विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ॥

अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ९० ॥

विश्वा मूर्तिरस्य सर्वात्मकत्वादिति विश्वमूर्तिः । शेषपर्यंकशायिनोऽस्य
महती मूर्तिरिति महामूर्तिः । ज्ञानमयी मूर्तिः स्वेच्छया तैजसी वा दीप्ति-
रस्येति दीप्तमूर्तिः कर्मनिबन्धना मूर्तिराय न विद्यत इति अमूर्तिमान् ।
अवतारेषु स्वेच्छया लोकानामुपकारिणी बह्वीर्मूर्तीर्भजत इत्यनेकमूर्तिः ।

यद्यप्यनेकमूर्तित्वं तथाप्ययमीदृश इति न व्यज्यत इति अव्यक्तः । नाना-
विकल्पजा मूर्तयः संविदाकृतेः सन्तीति शतमूर्तिः । यतो विश्वादिमूर्ति-
त्वमत एव शताननः ॥ ९० ॥

एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ॥

लोकबंधुलोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥ ९१ ॥

परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वंगतभेदविमुक्तत्वादेकः “ एकमेवाद्वि-
तीयं ” इति श्रुतेः । मायया बहुरूपत्वान्नैकः “ इंद्रो मायामिः पुरुरूप
ईयते ” इति श्रुतेः । सोमो यत्राभिषूयते सोऽध्वरः सवः । कशब्दः
सुखवाचकः तेन स्तूयत इति कः ‘ कं ब्रह्म ’ इति श्रुतेः । सर्वपुरुषार्थ-
रूपत्वाद्ब्रह्मैव विचार्यमिति ब्रह्म किं । यच्छब्देन स्वतःसिद्धवस्तुद्देशवाचिना
ब्रह्म निर्दिश्यते इति ब्रह्म यत् । “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ”
इति श्रुतेः । तनोतीति ब्रह्म तत् । “ ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रि-
विधः स्मृतः ” इति भगवद्वचनात् । पद्यते गम्यते मुमुक्षुभिरिति पदं
यस्मादुत्कृष्टं नास्ति तदनुत्तमं, सविशेषणमेकं नाम पदमनुत्तममिति ।
आधारभूतेऽस्मिन्सकला लोका बध्यन्त इति लोकानां बंधुलोकबंधुः,
लोकानां जनकत्वाज्जनकोपमो बंधुर्नास्तीति वा लोकानां बंधुकृत्यं हिता-
हितोपदेशं श्रुतिस्मृतिलक्षणं कृतवानिति वा लोकबंधुः । लोकैर्नाध्यते
याच्यते तानुपतपति तेभ्य आशारते तेषामीष्ट इति वा लोकनाथः ।
“ नाथ नाधृयाच्चोपतापैश्वर्याशीषु ” इति धातुपाठात् । मधुकुले जात-
त्वान्माधवः । भक्तस्नेहवान् भक्तवत्सलः ॥ ९१ ॥

सुवर्णवर्णो हेमांगो वरांगश्चंदनांगदी ॥

वीरहा विषमः शून्यो धृताशीरचलश्चलः ॥ ९२ ॥

सुवर्णस्य वर्ण इव वर्णोऽस्येति सुवर्णवर्णः । “ यदा पश्य पश्यते रुक्मवर्णं
इति श्रुतेः । हेमेवांगं वपुरस्येति हेमांगः । “ य एषोऽतरादित्ये हिरण्मयः
पुरुषः ” इति श्रुतेः । वराणि शोभनान्यंगानि अस्येति वरांगः । चंदनाह्लाद-
नैरंगैः केयूरैर्भूषित इति चंदनांगदी । धर्मत्राणाय वीरानसुरमुख्यान्

हिरण्यकशिपुप्रभृतीन् रागादींश्च हन्तीति वीरहा । समो नास्य विद्यते
सर्वविलक्षणत्वादिति विषमः । “ न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः ”
इति भगवद्वचनात् । सर्वविशेषरहितत्वाच्छून्यवच्छून्यः । धृताः विगलिता
आशिषः प्रार्थना अस्वेति धृताशीः । “ न स्वरूपान्न सामर्थ्यान्नावज्ञानादि-
काद्गुणात् । चलनं विद्यतेऽस्य ” इत्यचलः । वायुरूपेण चलतीति
चलः ॥ ९२ ॥

अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक् ।

सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥ ९३ ॥

अनात्मवस्तुष्वात्माभिमानो नास्ति स्वयंवेदनाकृतेरित्यमानी । स्वमांयया
सर्वेषामनात्मनि स्वात्माभिमानं ददाति, भक्तानां सत्कारं मानं च ददाति,
अधर्मिष्ठानां सत्कारं द्यति खंडयति, तत्त्वविदामनात्मन्यभिमानं द्यति
खंडयतीति वा मानदः । सर्वैर्माननीयः पूजनीयः सर्वेश्वरत्वादिति मान्यः ।
चतुर्दशानां लोकानामीश्वरत्वाल्लोकस्वामी । त्रिलोकान् धारयतीति त्रिलो-
कधृक् । शोभना मेधा प्रज्ञाऽस्येति सुमेधाः । ‘ नित्यमसिच्छप्रजामेधयोः ’
इति समासान्तोऽसिच्छप्रत्ययः । मेधेऽध्वरे जायत इति मेधजः । कृतार्थो
धन्यः । सत्या अवितथा मेधाऽस्येति सत्यमेधाः । अंशैरशेषैः शेषाच्चैर-
शेषां धरां धारयन् धराधरः ॥ ९३ ॥

तेजोवृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥

प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृंगो गदाग्रजः ॥ ९४ ॥

तेजसा भासा सर्वदा द्वादशादित्यरूपेण वर्षणात्तेजोवृषः । द्युतिमं-
गतां कान्तिं धारयन् द्युतिधरः । सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठः इति
सर्वशस्त्रभृतां वरः । भक्तैरुपहुतं पत्रपुष्पादिकं गृह्णातीति प्रग्रहः ।
धावतो विषयारण्ये दुर्दान्तेन्द्रियवाजिनः तत्प्रसादेन रश्मिनेव बध्नातीति
चा प्रग्रहवत्प्रग्रहः । प्रग्रहो रश्मौ वा इति पाणिनिवचनात् प्रग्रहश-

ब्दस्य साधुत्वम् । स्ववशेन सर्वं निगृह्णातीति निग्रहः । विगतमग्रमंतो
नाशोऽस्येति व्यग्रः । भक्तजनानामभीष्टप्रदानेषु व्यग्र इति वा व्यग्रः ।
चतुःशृंगो नैकशृंगः “ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त
हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश ”
इति श्रुतेः । निगदेन मंत्रेणाग्रे जायते इति निशब्दलोपं कृत्वा गदाग्रजः ।
यद्वा गदो नाम श्रीवासुदेवावरजः तस्मादग्रे जायत इति वा गदाग्रजः ॥ ९४

चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥

चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९५ ॥

चतस्रो मूर्तयो विराट्सूत्रात्मप्राकृततुरीयात्मनोऽस्येति चतुर्मूर्तिः ।
सिता रक्ता पीता कृष्णा इति चतस्रो मूर्तयोऽस्येति वा चतुर्मूर्तिः । च-
त्वारो बाहवोऽस्येति चतुर्बाहुरिति नाम वासुदेवे रूढम् । शरीरपुरुषः
छंदःपुरुषः वेदपुरुषो महापुरुषः इति बह्वृचोपनिषदुक्ताश्चत्वारः पुरुषा
व्यूहा अस्येति चतुर्व्यूहः । चतुर्णामाश्रमाणां वर्णानां च यथोक्तकारिणां
गतिश्चतुर्गतिः । रागद्वेषादिरहितत्वाच्चतुरं मन आत्माऽस्येति मनोबु-
द्धिरहंकारचित्ताख्यपुरुषार्थचतुष्टयात्मकत्वाद्वा चतुरात्मा । धर्मार्थकाम-
मोक्षाख्यचतुष्टयं भवत्युत्पद्यते यस्मादिति चतुर्भावः । यथावद्वेत्ति चतुर्णां
वेदानां अर्थमिति चतुर्वेदवित् । एकः पादोऽस्येति एकपात् “पादोऽस्य विश्वा
भूतानि” इति श्रुतेः । “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इति
स्मृतेश्च ॥ ९५ ॥

समावर्तोऽनिवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ॥

दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ९६ ॥

संसारचक्रस्य सम्यगावर्तक इति समावर्तः । सर्वत्र वर्तमानत्वान्न
निवृत्त आत्मा कुतोऽपीत्यनिवृत्तात्मा, निवृत्त आत्मा मनो विषयेभ्यो-
स्येति वा निवृत्तात्मा । जेतुं न शक्यत इति दुर्जयः । भयहेतुत्वादस्याज्ञां
सूर्यादयो नातिक्रामन्तीति दुरतिक्रमः “ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति

सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृद्युर्धाविति पंचमः ” इति मंत्रवर्णात् । महद्भयं वजमुद्यतमिति च । दुर्लभया भक्त्या लभ्यत्वाद्दुर्लभः “जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ” इति व्यासवचनात् । “ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ” इति भगवद्वचनाच्च । दुःखेन गम्यते ज्ञायत इति दुर्गमः । अंतरायप्रतिहतैर्दुःखादवाप्यत इति दुर्गः । दुःखेनावस्यते चित्ते योगिभिः समाधाविति दुरावासः । दुर्गामिनो दानवादयस्तान् हन्तीति दुरारिहा ॥ ९६ ॥

शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तंतुवर्धनः ॥

इंद्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ९७ ॥

शौभनैरगैर्धैर्यत्वाच्छुभांगः । लोकानां सारं यत्तद्गृह्णातीति लोकसारंगः “ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् ” इति श्रुतेः ॥ लोकसारः प्रणवः तेन प्रतिपत्तव्य इति वा लोकसारंगः पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । शोभनस्तंतुर्विस्तीर्णः प्रपंचोऽस्येति सुतंतुः । तमेव तंतुं वर्धयति छेदयतीति वा तंतुवर्धनः । इंद्रस्य कर्मेव कर्मास्येतीन्द्रकर्मा ऐश्वर्यकर्मेत्यर्थः । महान्ति वियदादीनि भूतानि कर्माणि कार्याण्यस्येति महाकर्मा । कृतमेव न कर्तव्यं किंचदपि कर्मास्य विद्यत इति कृतकर्मा, धर्मात्मकं कर्म कृतवानिति वा । कृतः वेदात्मकः आगमोऽनेनेति कृतागमः । “ अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदः ” इति श्रुतेः ॥ ९७ ॥

उद्भवः सुंदरः सुंदो रत्ननाभः सुलोचनः ॥

अर्को वाजसनः शृंगी जयंतः सर्वविजयी ॥ ९८ ॥

उत्कृष्टं भवं जन्म स्वेच्छया भजत इत्युद्भवः । उद्भूतमपगतं जन्मास्य सर्वकारणत्वादिति वा उद्भवः । विश्वातिशायिसौभाग्यशालित्वासुंदरः । सुष्ठु उदतीति सुंदः “ उन्दीक्रेदने ” इति धातोः पचाद्यच् । आर्दीभावस्य वाचकः करुणाकर इत्यर्थः पृषोदरादित्वात्पररूपत्वम् । रत्नशब्देन शोभा लक्ष्यते रत्नवत्सुंदरा नाभिरस्येति रत्ननाभः । शोभनं लोचनं

नयनं ज्ञानं वास्येति सुलोचनः । ब्रह्मादिभिः पूज्यतमैरर्चनीयत्वादर्कः । वाजमन्त्रमर्थिनां सनोति ददातीति वाजसनः प्रलयांभसि शृंगवन्मत्स्य-विशेषरूपः शृंगी । मत्वर्थायोऽतिशयने अरीन् अतिशयेन जयति जयहे-तुर्वा जयंतः । सर्वविषयज्ञानमस्येति सर्ववित् । अंतरान् रागादीन् बाह्यान् हिरण्याक्षार्दींश्च जेतुं शीलमस्येति जयी 'प्रजोरिनिः' इत्याधि-कारे 'जिदृक्षि' इत्यादिपाणिनीयवचनादिनिप्रत्ययः । सर्वविद्यासौ जयी चेति सर्वविज्जयीत्येकं नाम ॥९८॥

सुवर्णविन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ।

महाहृदो महागतो महाभूतो महानिधिः ॥ ९९ ॥

विन्द्वोऽवयवाः सुवर्णसदृशा अस्येति सुवर्णविन्दुः 'आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः' इति श्रुतेः । शोभनो वर्णोऽक्षरं विन्दुश्च यन्मिन्मन्त्रात्मा वा सुवर्णविन्दुः । नाम्नामष्टमं शतं विवृतम् ॥ सत्ताऽनलोऽनेकमूर्तिस्तद्वीरहा त्रिलोकधृक् निग्रहश्चतुर्वेदवित् दुरारिहा सुंदरः ॥ रागद्वेषादिभिः शब्दादि-विषयैश्च त्रिदशादिभिश्च न क्षुभ्यत इत्यक्षोभ्यः । सर्वेषां वागीश्वराणां ब्रह्मादीनामपीश्वरः सर्ववागीश्वरेश्वरः । अवगाह्य सदानंदं विश्रम्य सुखमा-सते योगिन इति महाहृद इव महहृदः । गर्तवदस्य माया महती दुरत्ययेति महागर्तः "मम माया दुरत्यया" इति भगवद्वचनात् । यद्वा गर्तशब्दो रथपर्याय इति नैरुक्तैरुक्तस्तस्मान्महारथो महागर्तः । महारथत्वमस्य प्रसिद्धं भारतादिषु । कालत्रयानवच्छिन्नस्वरूपत्वान्महाभूतः । सर्वभूतानि यस्मि-न्निधीयन्ते महांश्वासौ निधिश्चेति महानिधिः ॥ ९९ ॥

कुमुदः कुंदरः कुंदः पर्जन्यः पावनोऽनिलः ॥

अमृतांशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ १०० ॥

कुं धराणि भारवतारणं कुर्वन् मोदयतीति कुमुदः मुदिरत्र णिजर्थः । कुंदपुष्पतुल्यानि शुद्धानि धर्मानुबन्धीनि फलानि राति ददातीति कुंदरः । कुंदपुष्पतुल्यानि शुद्धानि फलानि लात्यादत्त इति वा कुंदरः रलयोर्वृत्त्ये-

कत्वस्मरणात् । “ कुं धरां दारयामास हिरण्याक्षजिघांसया । वाराहं रूप-
मास्थाय ” इति वा कुंदरः । कुंदोपमसुंदरः । कुंदोपमसुंदरांगत्वात्स्वच्छस्फ-
टिकवन्निर्मलः कुंदः । कुं पृथ्वीं कश्यपायादादिति वा कुंदः । “ सर्वपा-
पविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान् । तस्मिन्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनं-
दनः । मारीचाय ददौ प्रीतः काश्यपाय वसुंधराम् इति हरिवंशे । कुं
पृथ्वीं द्यति खंडयतीति वा कुंदः । कुशब्देन पृथ्वीश्वरा लक्ष्यन्ते “ निःक्ष-
त्रियां यश्च चकार मेदिनीमनेकशो बाहुवनं तथाच्छिनत् । यः कार्त्तवीर्यस्य
स भार्गवोत्तमो ममास्तु मांगल्यविवर्धनो हरिः ” इति विष्णुधर्मम् । पर्जन्य-
चदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति, सर्वान्कामानभिवर्षतीति वा पर्जन्यः ।
स्मृतिमात्रेण पुनातीति पावनः । इलति प्रेरणं करोतीति इलः तद्रहितत्वा-
दनिलः । इलति स्वपिति इत्यज्ञ इलस्तद्विपरीतः नित्यप्रबुद्धस्वरूपत्वादिति
चाऽनिलः । अथवा निलेर्गहनार्थात्कप्रत्ययान्तरूपं गहनोऽनिल इति वा ।
स्वात्मानंदामृतमश्नातीत्यमृताशः । मथितममृतं सुरन् पाययित्वा स्वयं
चाश्नातीति वाऽमृताशः अमृता अनश्वराः अविनश्वरफलत्वादाशा वांछाऽ-
स्येति वा अमृताशः । मृतं मरणं तद्रहितं वपुरस्येत्यमतवपुः । सर्वं जाना-
तीति सर्वज्ञः । “ यः सर्वज्ञः स सर्ववित् ” इति श्रुतेः । “ सर्वतो-
क्षिशिरोमुखम् ” इति भगवद्वचनात्सर्वतोमुखः ॥ १०० ॥

सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ।

न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थश्चाणूरान्ध्रनिषूदनः ॥ १०१ ॥

पत्रपुष्पफलादिभिर्भक्तिमात्रसमर्पितैः सुखेन लभ्यत इति सुलभः ।
“ पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्ये सदैव सत्सु । भक्तैकलभ्ये पुरुषे
पुराणे मुक्तौ कथं न क्रियते प्रयत्नः ” इति महाभारते । शोभनं व्रतं नियतो
भुंक्ते भोजनान्निवर्तत इति वा सुव्रतः । अनन्याधानसिद्धित्वात्सिद्धः ।
सुरशत्रव एवास्य शत्रवस्तान् जयतीति शत्रुजित् । सुरशत्रूणां तापनः
शत्रुतापनः । न्यक् अवाक् रोहति सर्वेषामुपरि वर्तत इति न्यग्रोधः ।

पृषोदरादित्वाद्धकारस्य धकारादेशः । सर्वाणि भूतानि न्यक्कृत्य निजमायां वृणोति निरुणद्धीति वा न्यग्रोधः । अंबरादुद्धतः कारणत्वेनेत्युदुंबरः पृषोदरादित्वादेवोकारादेशः । यद्वोदुंबरमन्नाद्यं तेन तदात्मना विश्वं पोषयन् उदुंबरः । ‘ ऊर्वा अन्नाद्यमुदुंबरम् ’ इति श्रुतेः । श्वोऽपि न स्थातेत्यश्वत्थः पृषोदरादित्वादेव सकारस्य तकारादेशः ॥ “ ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ” इति श्रुतेः । “ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ” इति स्मृतेश्च । चाणूरनामानमम्रं निषूद्वानिति चाणूरांघ्रनिषूदनः ॥ १०१ ॥

सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः ॥

अमूर्तिरनघोऽर्चित्यो भयकृद्भयनाशनः ॥ १०२ ॥

सहस्राणि अनंतानि अर्चीषि यस्य स सहस्रार्चिः । “ दिवि सूर्य-सहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ” इति गीतावचनात् । सप्तजिह्वाः अस्य सन्तीति सप्तजिह्वः अग्निरूपी । “ काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्तजिह्वाः ” इति श्रुतेः । सप्त एधांसि दीप्तयोऽस्येति सप्तैधा अग्निः । “ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः ” इति मंत्रवर्णात् । सप्ताश्वा वाहनान्यस्येति सप्तवाहनः । सप्तनामैकोऽश्वो वाहनमस्येति सप्तवाहनः । “ एको अश्वो वहति सप्तनामा ” इति श्रुतेः । मूर्तिः धनरूपधारणं समर्थं चराचरलक्षणं “ ताभ्योभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत ” इति श्रुतेः । तद्रहित इत्यमूर्तिः । अथवा देहसंस्थानलक्षणा मूर्छितांगावयवा मूर्तिस्तद्रहित इत्यमूर्तिः । अघं दुःखं पापं च यस्य न विद्यत इत्यनघः । प्रमात्रादिसाक्षित्वेन सर्वप्रमाणागोचरत्वादार्चित्यः अयमीदृश इति विश्वप्रपंचविलक्षणत्वेन चिंतयितुमशक्यत्वाद्वाऽर्चित्यः । असन्मार्गवर्तिनां भयं करोति भक्तानां भयं कृन्ततीति व । भयकृत् । वर्णाश्रमाचारवतां भयं नाशयतीति भयनाशनः । “ वर्णा-

प्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णोराराध्यते पंथा नान्यस्तत्तोष-
हारकः ” इति पराशरवचनात् । तैराराधितत्वाद्भयं नाशयतीति भय-
नाशनः ॥ १०२ ॥

अणुर्वहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ॥

अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥ १०३ ॥

सौक्ष्म्यातिशयशालित्वादणुः । “ एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः ”
इति श्रुतेः । बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च ब्रह्म बृहत् । “ महतो महीयान् ” इति
इति । अस्थूलमित्यादिना द्रव्यप्रतिषेधात् कृशः । स्थूल इत्युपचर्यते
वर्मात्मत्वात् । सत्त्वरजस्तमसां सृष्टिस्थितिलयकर्मस्वधिष्ठातृत्वागुणभृत् । पर-
ार्थयो गुणाभावात् निर्गुणः । “ केवलो निर्गुणश्च ” इति श्रुतेः । शब्दा-
देगुणरहितत्वान्निरतिशयसूक्ष्मत्वानित्यशुद्धसर्वगतत्वादिप्रतिबंधकं कर्म-
गतं तर्कतोऽपि वक्तुं न शक्यमत एव महान् । अशब्दास्पर्शश्च महान्
प्रचिरित्यापस्तंबस्मरणात् । पृथिव्यादीनां धारकाणामपि धारकत्वान्न
नचित् ध्रियत इति अधृतः । यद्येवमयं केन धार्यत इत्याशङ्क्याह-स्वेनैव
रात्मना धार्यत इति स्वधृतः । “ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे
हिम्नि ” इति श्रुतेः । पद्मोदरदलताम्रभिरूपतममस्यास्यमिति स्वास्यः ।
दार्थको महान् शब्दराशिः तस्य मुखान्निर्गतः पुरुषार्थोपदेशार्थमिति वा
वास्यः । “ अस्य महतो भूतस्य ” इत्यादिश्रुतेः । अन्यस्य वंशिनो वंशः
। आत्यः पाश्चात्यो मूलपुरुषादर्वाग्वंश इति सूचितं अस्य वंश प्रपंचः स
र्ववंशात्प्रागेव न पाश्चात्य इति प्राग्वंशः । वंशप्रपंचं वर्धयन् वा वंश-
वर्धनः ॥ १०३ ॥

भारभृत् कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ।

आश्रमः श्रमण क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥ १०४ ॥

अनंतादिरूपेण भुवो भारं विभ्रद्भारभृत् । देवादिभिरयमेव परत्वेन
थितः । सर्वैर्वेदैः कथित इति वा कथितः । “ सर्वे वेदा यत्पदमा-

मनन्ति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ” “वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
 आदौ मध्ये तथा चान्ते विष्णुः सर्वत्र गीयते ” इति
 स्मृत्यादिवचनेभ्यः । “ सोऽध्वनः पारमाप्नोति ताद्विष्णोः परमं पदम् ”
 इत्याद्युक्तम् । किं तदध्वनो विष्णोर्व्यापनशीलस्य पारं कथितं परमं पदं विष्णु-
 सतत्त्वमित्याकांक्षायाभिद्रियादिभ्यः सर्वेभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यते । “ इंद्रि-
 येभ्यः परा ह्यर्थाः ” इत्यारभ्य “ पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा
 गतिः ” इत्यंतेन यः कथितः सः । योगो ज्ञानं तेनैव गम्यत्वात् योगी ।
 योगः समाधिः स हि स्वात्मनि सर्वदा समाधत्ते स्वमात्मानं तेन वा योगी ।
 अन्ये योगिनो योगांतरयैर्हृन्त्यन्ते तेन स्वरूपात् प्रमाद्यन्ति अयं तु तद्र-
 हितत्वात्तेषामीश इति योगीशः । सर्वान् कामान् सदा ददातीति सर्वका-
 मदः “ फलमत उपपत्तेः ” इति भगवता व्यासेनाभिहितत्वात् । आश्र-
 मवतां सर्वेषां संसारारण्ये भ्रमतां विश्रामस्थानत्वादाश्रमः । अविवेकिनः
 सर्वान् संतापयतीति श्रमणः । क्षामाः क्षीणाः सर्वाः प्रजाः करोतीति
 क्षामः । तत्करोति तदाचष्ट इति णिचि पचाद्याचि कृते संपन्नः क्षाम
 इति । शोभनानि पर्णानि छंदांसि संसारतरुलपेणास्येति सुपर्णः ।
 “ छंदांसि यस्य पर्णानि ” इति भगवद्वचनात् । वायुर्वहति यद्वीत्या
 भूतानीति स वायुवाहनः । “ भीषास्माद्धातः पवते ” इति श्रुतेः ॥१०४

धनुर्धरो धनुर्वेदो दंडो दमयिता दमः ।

अपराजितः सर्वसहो नियन्ताऽनियमोऽयमः ॥ १०५ ॥

श्रीरामरूपेण धनुर्धरयामासेति धनुर्धरः । स एव दाशरथिः धनुर्वेदं
 वेत्तीति धनुर्वेदः । दमनं दमयतां दंडः । “ दंडो दमयतामस्मि ” इति
 भगवद्वचनात् । वैवस्वतनरैर्द्रादिरूपेण प्रजा दमयतीति दमयिता ।
 दम्येषु दंडकार्यफलं तच्च स एवेति दमः । शत्रुभिर्न पराजित इत्यपराजितः ।
 सर्वकर्मसु समर्थ इति वा सर्वसहः । सर्वान् शत्रून् सहत इति वा सर्व-
 सहः । सर्वान् श्रेषु श्रेषु कृत्येषु व्यवस्थापयतीति नियन्ता । न नियमो

नियतिस्तस्य विद्यत इत्यनियमः । सर्वनियंतुर्नियंत्रतराभावात् नास्य विद्यते यमो मृत्युरित्ययमः । अथवा यमनियमौ योगांगे तद्रतत्वात्स एव नियमो यमः ॥ १०५ ॥

सत्त्ववान् सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ॥

अभिप्रायः प्रियाहोऽर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः ॥ १०६ ॥

शौर्यादिकं सत्त्वमस्येति सत्त्ववान् । सत्त्वे गुणे प्राधान्येन स्थित इति सात्त्विकः । सत्सु साधुत्वात्सत्यः । सत्ये यथाभूतार्थकथने धर्मे च चोदनालक्षणे प्रकर्षेण नियत इति सत्यधर्मपरायणः । अभिप्रेयते पुरुषार्थकांक्षिभिराभिमुख्येन प्रलयेऽस्मिन्नैति जगदिति वाऽभिप्रायः । प्रियाणि इष्टान्यर्हतीति प्रियार्हः ॥ “ यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे । तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयामिच्छता ” इति स्मरणात् । स्वागतासनप्रशंसाध्वपाद्यस्तुतिनमस्कारादिभिः पूजासाधनैः पूजनीय इत्यर्हः । न केवलं प्रियार्ह एव स्तुत्यादिभिर्भजतां प्रियं करोतीति प्रियकृत् । तेषामेव प्रीतिवर्धयतीति प्रीतिवर्धनः ॥ १०६ ॥

विहायसगतिज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ॥

रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ १०७ ॥

विहायसं आकाशं विहाय गतिराश्रयोऽस्येति विहायसगतिः विष्णुपदमादिभ्यो वा । स्वयमेव द्योतत इति ज्योतिः । “ नारायणः परं ज्योतिः ” इति मंत्रवर्णात् । शोभना हविर्दीप्तिरिच्छा वाऽस्येति सुरुचिः । समस्तदेवतोद्देशेन प्रवृत्तेष्वपि कर्मसु हुतं भुंक्ते भुनक्तीति वा हुतभुक् । स सर्वत्र वर्तमानः त्रयाणां लोकानां विभुत्वाद्विभुः । रसानादत्त इतिरादित्यात्मा । विविधं रोचत इति विरोचनः । सूते श्रियामिति सूर्योऽग्निर्वा । सूतेः सुवतेर्वा सूर्यशब्दो निपात्यते “ राजसूयसूर्यः ” इति पाणिनिवचनात् । सर्वस्य जगतः प्रसविता सविता । “ रसानां च तथाऽऽदानाद्विरित्यभिधीयते । प्रजानां त्वं प्रसवनात् सवितेति निगद्यसे ”

इति विष्णुधर्मोत्तरे । रविलोचनं चक्षुरस्येति रविलोचनः ।
 “ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ ” इति श्रुतेः ॥ १०७ ॥

अनंतो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकजोऽग्रजः ।

अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ १०८ ॥

नित्यत्वात्सर्वगतत्वात् देशकालपरिच्छेदाभावादनंतः शेषरूपो वा । हुतं
 भुनर्कति हुतभुक् । प्रकृतिं भोग्यां अचेतनां भुंक्त इति भोक्ता । जगत्पाल-
 यतीति वा भोक्ता । भक्तानां सुखं मोक्षलक्षणं ददाति असुखं खंडयतीति
 वा सुखदः । धर्मगुप्तये असकृज्जायमानत्वादनैकजः । अग्रे जायत इत्य-
 ग्रजः हिरण्यगर्भः । “ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे ” इत्यादिश्रुतेः ।
 आतसर्वकामत्वात्प्राप्तिहेत्वभावान्निर्वेदोऽस्य नास्तीति अनिर्विण्णः । साधू-
 न्सत आभिमुख्येन मृष्यते क्षमत इति सदामर्षी । तमनाधारमाधारम-
 धिष्ठाय त्रिलोकांस्तिष्ठन्तीति लोकाधिष्ठानं ब्रह्म । “ श्रवणायापि बहुभिर्यो
 न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य
 लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ” इति श्रुतेः । “ आश्चर्यवत्पश्यति
 कश्चिदेनं ” इति भगवद्वचनाच्च । स्वरूपशक्तिव्यापारकार्ये अद्भुतत्वाद्वा
 अद्भुतः ॥ १०८ ॥

सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः ।

स्वस्तिदः स्वस्तिहृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिदाक्षिणः ॥ १०९ ॥

सनादिति निपातः चिरार्थवचनः कालश्च परस्यैवेति विकल्पना कापि ।
 “ परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज । व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे
 कालस्तथा परम् ” इति विष्णुपुराणे । सर्वकारणत्वाद्विरिंच्यादीनामपि
 सनातनानामतिशयेन सनातनत्वात्सनातनतमः । वडवानलस्य कपिलो
 वर्ण इव तद्वर्णी कपिलः । कं जलं रश्मिभिः पिबन् कपिः सूर्यो कपिर्व-
 राहो वा । “ कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च ” इति भगवद्वचनात् । अप्येये प्रलये-
 ऽस्मिन्नपि यान्ति जगन्तीत्यप्ययः ॥ १०० ॥ इति नाम्नां नवमं शतं

विवृतम् ॥ भक्तानां स्वस्ति मंगलं ददातीति स्वस्तिदः । तदेव करोतीति स्वस्तिकृत् । मंगलं स्वरूपमात्मीयं • परमानन्दलक्षणं स्वस्ति । तदेव भुंक्त इति स्वस्तिभुक् । भक्तानां मंगलं स्वस्ति भुनक्तीति वा स्वस्तिभुक् । स्वस्ति रूपेण दक्षते वर्धते स्वस्ति विधातुं समर्थ इति वा स्वस्तिदक्षिणः । अथवा दक्षिणशब्दः आशुकारिणि वर्तते शीघ्रं स्वस्ति दातुं अयमेव समर्थ इति । “स्मरणादेव कृष्णस्य सिद्ध्यन्ति सर्वसिद्धयः ” इति स्मृतेः । “स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् । स्मरणादेव कृष्णस्य पापसंघातपंजरम् । शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ” इत्यादिवचनेभ्यः ॥ १०९ ॥

अरौद्रः कुंडली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ।

शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ११० ॥

कर्म रौद्रं रागश्च रौद्रः पापं च रौद्रं एतत्रयं रौद्रमस्य नास्ति अवाप्त-
सर्वकामत्वेन रागद्वेषादेरभावादरौद्रः । शेषरूपभाक् कुंडली, यद्वा सांख्य-
योगात्मके कुंडले मकराकारे अस्य स्त इति कुंडली । सहस्रांशुमंडलो-
पमकुंडलधारणाद्वा कुंडली । समस्तलोकरक्षार्थं मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्श-
नाख्यं चक्रं धत्त इति चक्री । “चलत्स्वरूपमत्यंतजवेनांतरितानिलम् ।
चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम् ” इति विष्णुपुराणे ।
विक्रमः पादविक्षेपः शौर्यं वा द्वयं चाशेषरूपेभ्यो विदक्षणमस्येति विक्रमी ।
श्रुतिस्मृतिलक्षणमूर्जितं शासनमस्येति ऊर्जितशासनः । “श्रुतिस्मृती
ममैवाज्ञे यस्ते उल्लंघ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोपि न वैष्णवः ”
इति भगवद्वचनात् । शब्दप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामसंभवात् शब्देन
वक्तुमशक्यत्वाच्छब्दातिगः । “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा
सह ” “न शब्दगोचरैर्यस्य योगिध्येयं परं पदम् ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।
सर्वे वेदाः तात्पर्येण तमेव वदन्तीति शब्दसहः । “सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नन्ति ” “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । तापत्रया-

भित्तानां विश्रमस्थानत्वाच्छिरः । संसारिणामात्मा शर्वरीवच्छर्वरी
ज्ञानिनां पुनः संसारः शर्वरी तामुभयेषां करोतीति शर्वरीकरः । “ या
निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा
निशा पश्यतो मुनेः ” इति भगवद्वचनात् ॥ ११० ॥

अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ।

विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ १११ ॥

क्रौर्यं नाम मनोधर्मः कोपजः आंतरः संतापः साभिनिवेशः अवाप्त-
कामत्वात्कामाभावादेव क्रौर्याभावः तस्मात्क्रौर्यमस्य नास्तीत्यक्रूरः ।
कर्मणा मनसा वाचा वपुषा च शोभनत्वात्पेशलः । प्रवृद्धशक्तिः शीघ्र-
कारी समर्थ इति दक्षविशेषणत्रयं चैतत् परमेश्वरे अस्मिन्नियतमिति
दक्षः । दक्षिणशब्दस्यापि दक्ष एवार्थः पुनरुक्तिदोषो नास्ति, शब्द-
भेदात् । अथवा दक्षते गच्छति हिनस्तीति वा दक्षिणः । ‘ दक्ष
गतिर्हिसनयोः ’ इति धातुपाठात् । क्षमावतां योगिनां पृथिव्यादीनां
च भारधारकानां श्रेष्ठ इति क्षमिणांवरः । “ क्षमया पृथिवीसमः ” इति
वाल्मीकिवचनात् । ब्रह्मांडमाखिलं वहन् पृथिवीव भारेण नार्दित इति
पृथिव्या अपि वरो वा क्षमिणांवरः । क्षमिणः शक्ताः अयं तु सर्वशक्तिम-
त्त्वात्सकलाः क्रियाः कर्तुं क्षम इति क्षमिणांवरः । निरस्तातिशयं ज्ञानं
सर्वदा सर्वगोचरमस्यास्ति नेतरेषामिति विद्वत्तमः । वीतं विगतं भयं
सांसारिकं संसारलक्षणमस्येति वीतभयः सर्वेश्वरत्वान्नित्यमुक्तत्वाच्च ।
पुण्यं पुण्यकरं श्रवणं कीर्तनं चास्येति पुण्यश्रवणकीर्तनः । “ य इदं
शृणुयान्नित्यं ” इति श्रवणफलवचनात् ॥ १११ ॥

उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।

वीरहा रक्षणः सन्ता जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ११२ ॥

संसारसागरादुत्तारयतीत्युत्तारणः । दुष्कृतिं पापसंज्ञितां हन्तीति
दुष्कृतिहा, ये पापकारिणस्तान्हन्तीति वा दुष्कृतिहा । मरणादि कुर्वतां

सर्वेषां पुण्यं करोतीति पुण्यरूपत्वात्पुण्यः, सर्वेषां श्रुतिस्मृतिलक्षणया वाचा पुण्यमाचष्ट इति वा पुण्यः । भाविनोऽर्थस्य सूचकान् दुःस्वप्नान् नाशयतीति ध्यातः स्तुतः कीर्तितश्चेति दुःस्वप्ननाशनः । विविधाः ससारिणां गतीर्भुक्तिप्रदानेन हन्तीति धीरहा । सत्त्वगुणमधिष्ठाय चगत्त्रयं रक्षयन् रक्षणः नद्यादित्वात्कर्तरि ल्युट् । सन्मार्गवर्तिनः सन्तः तद्रूपेण विद्याविनियवृद्धये स एव वर्तत इति सन्तः । सर्वाः प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन् जीवनः । परितः सर्वतो विश्वं व्याप्य व्यवस्थित इति पर्यवस्थितः ॥ ११२ ॥

अनंतरूपोऽनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।

चतुरस्रो गभीरात्मा त्रिदिशो व्यादिशो दिशः ॥ ११३ ॥

अनंतादिरूपेण वा विश्वप्रपंचरूपेण वाऽवस्थितश्चेत्यनंतरूपः । अनंता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्येति अनंतश्रीः । “ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ” इति श्रुतेः । मन्युः क्रोधो जितो येन स जितमन्युः । भयं संसारजं पुंसामपघ्नन् भयापहः । न्यायसमवेतश्चतुरश्चतुरस्रः, पुंसां कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छतीति । आत्मा स्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छिन्नुमशक्यमस्येति गभीरात्मा । विविधानि फलानि अधिकारिभ्यो विशेषेण दि-तीति त्रिदिशः । विविधामाज्ञां शक्रादीनां कुर्वन् व्यादिशः । समस्तानां कर्मिणां कर्मणां फलानि दिशन्वेदात्मनेति दिशः ॥ ११३ ॥

अनादिर्भूवो लक्ष्मी सुवीरो रुचिरांगदः ।

जननो जनजन्मादिर्भूमो भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥

आदिः कारणमस्य न विद्यत इत्यनादिः सर्वकारणत्वात् । भूतानामाधारो भूवोः सर्वभूतानामाश्रयत्वेन प्रसिद्धाया भूम्या भुवोऽपि भूरिति भूर्भवः । अथवा न केवलमसौ भूः भुवो लक्ष्मीः शोभा चेति भूर्भुवो-लक्ष्मीः । अथवा भूर्भूलोकः भुवो भुवर्लोकः तयोः लक्ष्मीगत्वविद्या । “ आत्मविद्या च देवि त्वम् ” इति श्रीस्तुतौ । भूम्यंतरिक्षयोः शोभेति वा भूर्भुवोलक्ष्मीः । शोभना विविधा ईरा गतयो यस्य स सुवीरः । शोभनं विविधं ईरणमस्येति वा सुवीरः । रुचिरे कल्याणे अंगदे अस्येति रुचिरांगदः । जंतून् जनयन् जननः, ल्युटो बहुलग्रहणत्कर्तरि ल्युट् । जनस्य

जनिमतो जन्म उद्भवस्तस्यादिमूलकारणमिति जनजन्मादिः । भयहेतुत्वा-
द्भीमः । 'भीमादयोपादाने' इति पाणिनिवचनात् । "महद्भयं वज्रमुद्यतं" इति
मंत्रवर्णात् । असुरादीनां भयहेतुः पराक्रमोऽस्यावतारेष्विति भीमपराक्रमः ॥

आधारनिलयोऽधाता पुष्पहासः प्रजागरः ।

ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥ ११५ ॥

पृथिव्यादीनां पंचभूतानामाधाराणामाधारत्वादाधारनिलयः । स्वात्मना
धृतस्यान्यो धाता नास्तीत्यधाता 'नष्टतश्चेति समासान्तविधेरनित्य' इति
कष्प्रत्ययाभावः । संहारसमये सर्वप्रजा धारयति धयति पिबतीति
वा धाता 'धेदपाने' इति धातुः । मुकुलाम्बना स्थितानां पुष्पाणां
हासवत् प्रपंचरूपेण विकासोऽस्येति पुष्पहासः । नित्यप्रबुद्धरूपत्वात्प्रक-
र्षेण जागर्तीति प्रजागरः । सर्वेषामुपरि तिष्ठन् ऊर्ध्वगः । सतां कर्माणि
सत्पथेनाचरत्येष इति सत्पथाचारः । मृतान् परिश्वत्प्रभृतीन् जीवयन्निति
प्राणदः । प्रणवो नाम परमात्मनो वाचक ओंकारः तदभेदोपचारेणायं प्रणवः ।
पणति व्यवहारार्थस्तं कुर्वन् इति पणः 'पणव्यवहारे' इति धातुः । "सर्वा-
णि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते" इति श्रुतेः ।
पुण्यानि कर्माणि फलैः संगृह्याधिकारिभ्यः प्रयच्छन् तल्लक्षणयेति वा पणः ॥

प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः ।

तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ११६ ॥

प्रमितिः संवित्स्वयंप्रमा प्रमाणं "प्रज्ञानं ब्रह्म" इति श्रुतेः ।
"ज्ञानस्वरूपमत्यंतं निर्मल परमार्थतः । तदेवार्थस्वरूपेण भ्रांतिदर्शनतः
स्थितम्" इति विष्णुपुराणे । प्राणा इन्द्रियाणि यत्र जीवे निलीयन्ते
तत्परतंत्रत्वाद्देहस्य धारकाः प्राणापानादयो वा तस्मिन् प्रविलीयन्ते,
प्राणितीति प्राणो जीवः परे पुंसि निलीयत इति वा प्राणान् जीवांश्चा-
त्मनि संहर्स्तेषामाश्रय इति वा प्राणनिलयः । पोषयन्नन्नरूपेण प्राणा-
निति प्राणभृत् । प्राणिनो जीवयन् प्राणाख्यैः पवनैरिति प्राणजीवनः ।
"न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मि-
न्नेतावुपाश्रितौ" इति मंत्रवर्णात् । तथ्यममृतं सत्यं परमार्थं सतत्त्वमित्येते
एकार्थवाचिनः परमार्थसतो ब्रह्मणो वाचकाः शब्दाः इति तत्त्वम् । तत्त्वं
स्वरूपं यथावद्वेत्तीति तत्त्ववित् । एकश्चासावात्मा चेत्येकात्मा । "आत्मा

वा इदमेक एवाग्र आसीत् ” इति श्रुतेः । “ यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते ” इति स्मृतेश्च । जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति षड्भावविकारास्तानतीत्य गच्छतीति जन्ममृत्युजरातिगः । “ न जायते म्रियते वा विपश्चित् ” इति मंत्रवर्णात् ॥ ११६ ॥

भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः सपिता प्रपितामहः ।

यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञांगो यज्ञवाहनः ॥ ११७ ॥

भूर्भुवःस्वःसमाख्यानि त्रीणि व्याहृतिरूपाणि त्रयीसाराणि बह्वृचा आहुः तैर्होमादिना जगत्त्रयं तरते प्लवते चेति भूर्भुवःस्वस्तरुः । “ अग्नौ न्यस्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ” इति मनुवचनात् । अथवा भूर्भुवःस्वस्तरुसमाख्यलोकत्रयसंसारवृक्षो भूर्भुवःस्वस्तरुः भूर्भुवस्वःसमाख्यं लोकत्रयं वृक्षवद्व्याप्य तिष्ठतीति वा भूर्भुवःस्वःस्तरुः । संसारसागरात्तारयंस्तारः । प्रणवो वा । सर्वस्य लोकस्य जनक इति सपिता । पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि पितेति प्रपितामहः । यज्ञात्मना यज्ञः । यज्ञानां पाता स्वामी वा यज्ञपतिः । “ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ” इति भगवद्वचनात् । यजमानात्मना तिष्ठन् यज्वा । यज्ञा अंगान्यस्येति यज्ञांगो वराहमूर्तिः । “ वेदपादो यूगदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्म शीर्षो महातपाः । अहोरात्रं क्षणो दिव्यो वेदान्तश्च्रुतिभूषणः । आज्यनासः सुव्रतुंडः सामघोषस्वनो महान् । धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्क्रियः । प्रायश्चित्तनखो घोरः पशुजानुर्महाभुजः । उद्गात्रं त्र्यो होमालिंगः फलबीजमहौषधिः । वाय्वंतरात्मा मंत्रस्फिक् विकृतः सोमशोणितः । वेदीस्कंधो हविर्गन्धो हव्यकव्यास्थिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरर्चितः । दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् । उपाकर्मेष्टिकचक्रः प्रवर्ग्यार्तभूषणः । नानाछंदोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्नीसहायो वै मेरुगंग इवोच्छ्रितः ” इति हरिवंशे । फलहेतुभूतान्यज्ञान् वाहयतीति यज्ञवाहनः

यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ॥

यज्ञान्तकृद्यज्ञमुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥ ११८ ॥

यज्ञं विभर्तीति पाप्मि वा यज्ञभृत् । जगदादौ तदन्ते च यज्ञं करोतीति कृत-
तति वा यज्ञकृत् । यज्ञानां तत्समाराधनात्मनां प्रधानं तत्समवायानां शेषीति
यज्ञी । यज्ञं भुंक्ते भुनक्तीति वा यज्ञभुक् । यज्ञः साधनं साधनः । तत्प्राप्तविति
यज्ञं यज्ञस्यान्ते क्लृप्ताप्तिं कुर्वन् यज्ञान्तकृत् । वैष्णव्यकृशंसनेन पूर्णाहुत्या
पूर्णं कृत्वा यज्ञसमार्पि करोतीति वा यज्ञान्तकृत् । यज्ञानां गुह्यं ज्ञानयज्ञः
इष्टफलाभिसंधिरहितो वा यज्ञः तदभेदोपचारात् ब्रह्म यज्ञगुह्यम् । अद्यते
अस्ति च भूतानीत्यन्नम् । अन्नमस्तीत्यन्नादः । सर्वं जगदन्नादिरूपेणाग्नी-
षोमात्मकमेवेति दर्शयितुमेवकारः । चक्षब्दः सर्वात्मनामेकस्मिन्परस्मिन्पुंसि
समुच्चित्य वृत्तिं दर्शयितुम् ॥ ११८ ॥

आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ।

देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥ ११९ ॥

आत्मैव योनिरुपादानकारणं नान्यदित्यात्मयोनिः निमित्तकारणमपि स
एवेति दर्शयितुं स्वयंजात इति, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादित्यत्र
स्थापितमुभयकारणत्वं हरेः । विशेषेण खननाद्वैखानः, धरणीं विशेषेण
खनित्वा पातालवासिने हिरण्याक्षं वाराहं रूपमास्थाय जघानेति पुगणे
प्रसिद्धम् । सामानि गायतीति सामगायनः । देवक्याः सुतो देवकीनन्दनः ।
“ ज्योतीषि शुक्राणि च यानि लोके त्रयो लोका लोकपाला-
स्त्रयी च । त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पंच सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ” इति
महाभारते । स्रष्टा सर्वलोकस्य । क्षितेर्भूमेशः क्षितीशः दशरथात्मजः ।
कीर्तितः पूजितो ध्यातः स्मृतः पापराशि नाशयन् पापनाशनः । “ पक्षो-
पवासाद्यत्पापं पुरुषस्य प्रणश्यति । प्राणायामशतेनैव तत्पापं नश्यते
नृणाम् । प्राणायामसहस्रेण यत्पापं नश्यते नृणाम् । क्षणमात्रेण तत्पापं
हरेर्ध्यानात्प्रणश्यति ” इति वृद्धशतातपवचनम् ॥ ११९ ॥

शंखभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः । रथान्गपाणिरक्षोभ्यः
सर्वप्रहरणायुधः ॥ सर्वप्रहरणायुध ओं नम इति ॥ १२० ॥

पांचजन्याख्यं भूताद्यहंकारात्मकं शंखं विभ्रत् शंखभृत् । विद्यामयो
नन्दकाख्योऽसिरस्येति नन्दकी । मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रमस्या-
स्तीति चक्री । संसारचक्रमस्याज्ञया परिवर्तत इति वा चक्री । इन्द्रि-

याद्यहंकारात्मकं शार्ङ्गं नाम धनुरस्यास्तीति शार्ङ्गधन्वा । ‘धनुषश्च’
इत्यनङ् समासान्तः प्रत्ययः । बुद्धितत्त्वात्मिकां कौमोदकीं नाम गदां
वहन् गदाधरः रथांगं चक्रमस्य पाणौ स्थितं स रथांगपाणिः । अत एवा-
शक्यक्षोभण इत्यक्षोभ्यः । केवलं एतावन्त्येवायुधान्यस्येति न नियम्यते
अपि तु सर्वाण्येव प्रहरणायुधान्यस्येति सर्वप्रहरणायुधः । आयुधत्वे-
नाप्रसिद्धान्यपि करजादीन्यस्यायुधानि भवन्तीत्यन्ते सर्वप्रहरणायुध
इति वचनं सत्यसंकल्पत्वेन सर्वेश्वरत्वं दर्शयितुम् । ‘एष सर्वेश्वर’
इति श्रुतेः । द्विवचनं सभार्तिं द्योतयति । ॐ नम इति ओंकारश्चांते
“ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन
मांगलिकाबुभौ ” इति वचनात् । अंते नम इत्युक्त्वा परिचरणं कृतवा-
निति “भूयिष्ठां ते नम उर्कं विधेम ” इति श्रुतेः । “धन्यं तदेव लग्नं
तन्नक्षत्रं तदेव पुण्यमहः । करणस्य च सा सिद्धिर्धनं हरिः प्राङ्मनस्क्रियते
इति च प्रागित्युपलक्षणम् । अंतेऽपि नमस्कारस्य शिष्टैराचरणात् । नम-
स्कारफलं प्रागेव दर्शितं “एकोपि कृष्णम्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधाव-
भूथेन तुल्यः । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ”
“अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् । ये नमस्यन्ति गोविंदं न तेषां
विद्यते भयम् । लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रमावमीषः प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णु-
मर्शि । जन्मान्तरप्रलयकल्पसहस्रजातमाशु प्रशान्तिमुपयाति नरस्य पापम् ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।

नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥ १२१ ॥

इति नाम्नां दशमशतं विवृतम् ॥ इतीदमित्येतेन नामसहस्रमन्यूनाति-
रिक्तमिति दर्शयति । दिव्यानामप्राकृतानां नाम्नां सहस्रं प्रकीर्तितमिति
वदता प्रकारान्तरेणापि संख्योपपत्तिर्दर्शिता ॥ १२१ ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ॥

नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चित्सोऽमुन्नेह च मानवः ॥ १२२ ॥

प्रक्रमे ‘किं जपन्मुच्यते जंतुः’ इति जपशब्दोपादानात् कीर्तयेदित्यनेनापि
त्रिविधजपो लक्ष्यते उच्चोपांशुमानसलक्षणास्त्रिविधः । य इदं शृणुयादित्यादिः
स्पष्टार्थः । परलोकप्राप्तस्यापि नहुषादावशुभप्राप्त्यभावं सुचयितुममुन्नेत्युक्तम् ॥

वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ॥

वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १२३ ॥

वेदान्तानामर्थं ब्रह्म गच्छत्यवगच्छतीति वेदान्तगः । किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनादिति वचनात् जपकर्मणा साक्षान्मुक्तिशंकायां कर्मणां साक्षान्मोक्षहेतुत्वं नास्ति ज्ञानेनैव मोक्ष इति दर्शयितुं वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यादित्युक्तम् । कर्मणां त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारेण मोक्षहेतुत्वम् । “ कषाय-पक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते । नित्यं ज्ञानं समासाद्य नरो बन्धात्प्रमुच्यते । धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते ॥ योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यथैव विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पार-दर्शिनः ॥ यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ” इति मानवं वचनम् । “ तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ” इति । “ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शितले प्रख्ये पशत्यात्मानमात्मानि ” इत्यादि स्मृति-भ्यश्च । “ तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दाणेन तपसाऽनाशकेन ” “ येन केनचिद्यज्ञतापि यज्ञेनापि दर्विहोमेनानुपहतमना एव भवति ” इत्यादिस्मृतिभ्यः ज्ञानादेव मोक्षः । “ ब्रह्मविदामोति परं ” तरति शोकमात्मवित् “ ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ” “ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ” “ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति ” “ विद्वान् बिभेति कुतश्चन ” “ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ” “ यदा चर्मवदाकाशं वष्टीयष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःख-स्यान्तो भविष्यति ” “ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्व-मानशुः ” “ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ” इत्यादिश्रुतिभ्यः शूद्रः सुखमवाप्नुयादिति श्रवणेनैव न तु जपयज्ञेन । “ तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकलृप्तः ” इति श्रुतेः । “ श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ” इत्यादिना महाभारता-दिश्रवणमनुज्ञायते । “ सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनिरिति हरिवंशे । यच्च शूद्रः शृणुयात्स सुखमवाप्नुयादिति व्यवहितेन संबधः त्रैवर्णिकन्कीर्तयेदित्यन्तेन

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात्

कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजम् ॥ १२४ ॥

चक्षुरादीनामात्मयुक्तेन मनसाधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वनुरूपतः प्रवृत्तिः कामः । प्रजायत इति प्रजा संततिः ॥ १२४ ॥

भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः । सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥ २५ ॥ यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च । अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १२६ ॥ न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विंदति । भवत्यरोगो द्युतिमान् बलरूपमुणान्वितः ॥ १२७ ॥ रोगातो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बंधनात् । भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः ॥ १२८ ॥ दुर्गाण्यति-तरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् । स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ १२९ ॥ वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः । सर्वपाप-विशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥ १३० ॥ न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् । जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते ॥ १३१ ॥

भक्तिमानित्यादिना भक्तिमतः शुचेः सततमुद्युक्तस्यैकाग्रचित्तस्य श्रद्धा-लोर्विशिष्टफलाधिकारिणः फलविशेषं दर्शयति ॥ १२५-१३१ ॥

इमं स्तवमर्थं यानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

युज्येतात्मसुखक्षान्तिश्रीधृतिः स्मृतिर्कीर्तिभिः ॥ १३२ ॥

श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । भक्तिर्मजनतात्पर्यम् । आत्मनः सुखं आत्म-सुखं तेन च क्षान्त्यादिभिश्च युज्यते ॥ १३२ ॥

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३३ ॥

न च क्रोधो न मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिरिति अकारानुबंधरहितेन नकारेण सैमस्तपदत्रयं, क्रोधादयो न भवन्ति मात्सर्यं च न भवतीत्यर्थः ॥

द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥ १३४ ॥ ससुरासुरगंधर्वं सयक्षोरगराक्षसम् । जगद्भूते वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥ १३५ ॥ इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥

द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रेत्यादिना स्तुत्यस्य वासुदेवस्य माहात्म्यकथनेनो-
क्तानां फलानां प्राप्तिवचनेन यथार्थकथनं नार्थवाद इति दर्शयति ॥

सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते । आचारप्रभवो धर्मो
धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ १३७ ॥ ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।
जंगमाजंगमं चेद् जगन्नारायणोद्भवम् ॥ १३८ ॥ योगो ज्ञानं तथा
सांख्यं विद्याः शिल्पादिकर्म च । वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं
जनार्दनात् ॥ १३९ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
त्रिलोकान्व्याप्य भूतात्मा भुंक्ते विश्वभुगव्ययः ॥ १४० ॥

‘सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते । आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुर-
च्युतः’ इत्यनेनावान्तरवाक्येन सर्वधर्माणामाचरवत् एवाधिकार इति दर्शयति

इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।

पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १४१ ॥

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।

भजन्ति यं पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥ १४२ ॥

॥ इति विष्णुनामसहस्रस्तोत्रम् ॥

इमं स्तवमित्यादि नामसहस्रशाखाज्ञेन सर्वज्ञेन भगवता कृष्णद्वैपायनेन
साक्षान्नारायणेन कृतमिति सर्वैरर्थिभिः सादरं पठितव्यं सर्वफलसिद्धय-
इति दर्शयति विश्वेश्वरमित्यादिना । विश्वेश्वरोपासनादेव स्तोतारस्ते धन्याः
कृतार्थाः कृतकृत्या इति । “ आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।
तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बंधनात् ” इति व्यासवचनम् । प्रमादात्कु-
र्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः
सहस्रनामसंबंधिव्याख्या सर्वसुखावहा । श्रुतिस्मृतिन्यायमूला रचिता हरि-
पादयोः । इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीशंकराचार्यविरचितं विष्णो-
नामसहस्रभाष्यं समाप्तम् ॥

इत्येवं श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवद्विरचितग्रंथसंग्रहस्य पूर्व-
मुद्रितमिन्नपुस्तकान्वेक्षणयुतं संशोधनं आरंभादासमाप्तिं मुद्रणकार्यपरीक्षणं प्रका-
शनं च दशाब्दमितेने कालेन भागवतोपनामधारिणं रघुनाथसूनुं हरिशमाणं महा-
राष्ट्रदेशस्य पश्चिमविभागांतर्गते पुण्यपत्तननाम्नि नगरे वसन्तं चित्तपावनब्राह्मणं
गार्ग्यगोत्रोत्पन्नं विमिस्त्रिकृत्य श्रीमदाचार्याणामाशिषो वेदान्तवेद्यपरब्रह्मणः
मायायाः संपूर्णतामनयम् ।